

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ім. І.Ф.КУРАСА

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (557)
березень–квітень 2021

Головний науковий редактор:

академік НАН України *ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ*

Редколегія:

Геннадій Борак (заступник головного наукового редактора), *Владислав Верстюк*, *Степан Віднянський*, *Віктор Горобець*, *Олександр Гуржій*, *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Віктор Даниленко*, *Олександр Донік* (заступник головного наукового редактора, відповідальний за випуск), *Роман Дрозд* (Слупськ, Польща), *Станіслав Кульчицький*, *Олександр Лисенко*, *Володимир Литвин*, *Іван Патриляк*, *Руслан Пиріг*, *Сергій Плохій* (Кембридж, МА, США), *Олег Рафальський*, *Олександр Реєнт* (заступник головного наукового редактора), *Володимир Ричка*, *Олександр Рубльов*, *Петро Сас*, *Франк Сисин* (Торонто, Канада), *Валерій Солдатенко*, *Ігор Соляр*, *Тетяна Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *Володимир Троцинський*, *Олександр Удод*, *Юрій Шаповал*, *Олексій Яс*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №3 від 30.03.2021 р.

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань України,
категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. №409)

Відповідальний секретар:

В'ячеслав Григор'єв

Редактори:

В'ячеслав Григор'єв

Ольга Донік

Макет і верстка:

Аліна Михайлова-Зінченко

Електронна версія:

uhj.history.org.ua/uk

history.org.ua/uk

«УДЖ» індексується в міжнародних науко-
метричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of
Science Core Collection), Google Scholar, Slavic
Humanities Index

Формат 70x100/16. Гарн. EB Garamond
Папір офсет. №1. Друк офсет. Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 300 прим. Зам. №374. Підписано до друку 05.05.2021 р.
Свідчення про державну реєстрацію друкованого
засобу масової інформації серія КВ №24263-14103ПП
видане Міністерством юстиції України 27.12.2019 р.

Віддруковано з оригінал-макета у ТОВ «ДІА»
Свідчення ДК №1149 від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research. Founded in 1957.
Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevskoho, office 501,
Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УДЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Ричка В. (Київ).** З історії міського (само)управління Київської Русі 4
- Волощук М. (Івано-Франківськ).** Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації 19
- Донік О. (Київ), Опря Б. (Кам'янець-Подільський), Фєдьков О. (Кам'янець-Подільський).** Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії 29
- Романов С. (Луцьк).** Історичний дискурс Лесі Українки: література як форма пізнання (до 150-річчя з дня народження) 48
- Клименко Н. (Київ), Дудар О. (Київ), Беззуб Ю. (Київ).** Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця XIX – початку XX ст. у світлі еґо-документів О.Кобилянської 65
- Автушенко І. (Київ), Буглай Н. (Миколаїв).** Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору 80
- Комарніцький О. (Кам'янець-Подільський), Недошитко І. (Тернопіль).** Більшовізація студентів педагогічних закладів національних меншин в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.: мета, засоби, завдання 93
- Вронська Т. (Київ), Пилипчук В. (Київ), Беланюк М. (Київ).** Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.) 112
- Потапенко Р. (Переяслав).** Науково-освітня інтелігенція в умовах ідеологічних трансформацій періоду «перебудови» 129

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Боряк Г. (Київ), Лобузїна К. (Київ), Юркова О. (Київ).** Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту 138
- Савчук І. (Київ).** Становлення геоісторії як міждисциплінарного напрямку у суспільних науках Франції другої половини XX ст. 154

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Кульчицький С. (Київ). Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу 167

MISCELLANEA

Русина О. (Київ). До питання про київське літописання XIV–XVII ст. 186

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія. – Т.1–4 (*О.Ясь, Київ*) 196

Бажан О. Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...» (*Р.Пиріг, Київ*) 199

Кудряченко А. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження (*А.Мартинов, Київ*) 207

Антропологічний код української культури і цивілізації (*Л.Буряк, Київ*) 211

ХРОНІКА

Шніцер І. (Ужгород), Боровець І. (Кам'янець-Подільський). Міжнародна наукова онлайн-конференція «Актуальні проблеми історії та міжнародних відносин (на пошану С.В.Віднянського)» 217

Нємченко І. (Одеса). XIII читання пам'яті професора П.Й.Каришковського 223

ЮВІЛЕЇ

Вегеш М. (Ужгород), Іваненко О. (Київ). До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України С.Віднянського 225

Калакура Я. (Київ). До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Юрія 231

Боряк Г. (Київ), Віднянський С. (Київ). До ювілею докторки історичних наук, професорки І.Матяш 234

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Володимир РИЧКА

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
сектор досліджень з історії Київської Русі,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

З історії міського (само)управління Київської Русі

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.004>

УДК: 93/94:341.231(477-25)«9/11»

Анотація. Розглядаються питання організації міського управління в Київській Русі. **Мета статті** полягає у вивченні процесу складання форм міського управління та з'ясуванні компетенції органів общинного (земського) й наказного врядування. **Методологічні засади** дослідження визначає універсальний принцип історизму з притаманними йому методами герменевтичних процедур і контент-аналізу мовного коду літописних текстів. **Наукова новизна.** З'ясовано юридичну й політичну ідентичності міських громад Русі. **Висновки.** Дослідженням не виявлено підтвердження самодостатності вічевих зборів городян. Віче не перетворилося на повноцінний інститут міського самоврядування. Громада могла контролювати діяльність князівської адміністрації, за нею визнавалося право вибору князя, але її адміністративна та судова муніципальна самостійність була обмеженою. Відносини князя й міської громади в киево-руські часи ще не ввібралися в міцні юридичні форми. Власницькі права князя, політична автономія міста, правний статус городян не були захищені імунітетом. Інститут феодального імунітету як форма політичної влади складається у Східній Європі лише на зламі XIII–XIV ст. У цей час дедалі виразнішою стає участь городян у суспільно-політичному житті Галичини та Волині. У містах, де зосереджувався торгово-лихварських капітал, народжувалися якісно нові форми організації й муніципальної юрисдикції громад, що набували окремої юридичної та політичної ідентичності, ставали каталізатором появи в Південно-Західній Русі наприкінці XIII ст. притаманних стандартам європейського Заходу ознак феодалізму.

Ключові слова: Київська Русь, місто, громада, віче, князь, воєвода, органи управління, самоврядування.

Однією із помітних рис, що визначали цивілізаційне обличчя Київської Русі, була її міська агломерація – мережа укріплених потужними валами, із баштами, брамами та мурованими храмами, міст. Тут концентрувалися торгівля, ремесла, грошове господарство, містилися органи світського, церковного управління. Склалися поєднані

з атмосферою книжності та мистецьких інтересів традиції лицарства й землевласництва. Міста стали каталізатором появи нових форм організації соціальних зв'язків і суспільних комунікацій.

Урбанізаційні процеси за середньовіччя відбувалися в тісній взаємозалежності з розвитком інституту князівської влади, нерозривно пов'язаною зі своїм дружинним оточенням. Виділившись з общини, князь і його дружина засновували свої окремі поселення. Останні являли собою, власне, *дім-вогнище* військового вождя. На перших порах дружина жила з князем «на одному хлібові». Він ділив зі своїми воїнами тягар походів, захоплену в них здобич, а також стіл і дах власного дому. У ранне середньовіччя дружина була, як зазначав свого часу О.Пресняков,

«приватноправовим, особистим союзом, побудованим на спільності вогнища і хліба пана зі слугами, союзом, що виділяється із загального укладу народної общини в особливе, самодостатнє ціле. Вона має і свій устрій, свою організацію, як дім, двір пана. Ставши знаряддям королівського управління, джерелом особистого його складу, двір цей зберігає свої риси приватного, особистого дому, який, перетворюючись у королівський палац, стає центром державної сили уряду»¹.

Поняття «дому» як «двору» і «двору» як «граду» на перших порах, отже, були нероздільними.

Організовані князями поселенські структури поступово набували цивілізаційних ознак граду – укріпленого поселення, за мурами якого концентрувалася військово-дружинна й церковна еліта, купецтво, ремісники та інші дрібні виробники, чия життєдіяльність була нерозривно пов'язана з довколишньою сільськогосподарською округою. Загальна кількість міст Київської Русі в епоху володарювання Володимира Великого та його сина Ярослава Мудрого становила 20–25. В XI – першій половині XII ст. – 70, а від середини XI–XII до середини XIII ст. їх налічують близько 150². Із відомих за матеріалами археології приблизно 1,5 тис. укріплених поселень Русі, більша їх половина (70%) не згадуються в писемних джерелах.

Приплив людей до міст на перших порах був не хаотичним, а скеровувався князівською владою. Наприкінці X ст. Володимир Святославич залюднював збудовані ним міста на південному порубіжжі Київської Русі переселенцями з півночі: «И поча нарубати мужѣ лучшиѣ . от Словенъ и от Кривичъ . и от Чюди . и от Вятичъ . и от сих насели грады»³. Після розорення половцями в 1095 р. збудованого ще Ярославом Мудрим Юр'єва, що на Росі, київський князь Святополк Ізяславич звелів «рубати город» на Вітичівському пагорбі над Дніпром і наказав переселитися до нього юр'ївцям та мешканцям інших порубіжних міст, зокрема лівобережного Сакова: «Святополкъ же повелѣ рубити городъ на Витичевѣ холму в свое имя нарекъ Святополчъ город . и повелѣ епископу Марину съ Юргевци сѣсти ту . и Засаковцемъ и прочимъ от инѣхъ градъ»⁴. Збудований шіб р. князем Ярополком Володимировичем (Мономаховичем) на південній околиці Переяславської землі город Желні був залюднений забраними в полон мешканцями взятого ним «на щить» полоцького Друцька: «Ярополкъ

¹ Пресняков А.Е. Княжое право в древней Руси: Очерки по истории X–XII ст. // *Его же. Княжое право в древней Руси: Лекции по русской истории: Киевская Русь / Подгот. текста, ст. и прим. М.Б.Свердлова.* – Москва, 1993. – С.190.

² Див.: Древняя Русь: Город, замок, село. – Москва, 1985.

³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.121.

⁴ Там же. – Стб.229.

же сруби город . Желди Дрючаноми . ихже бѣ полонилъ»⁵. Про надання містянам фундаційних грамот згадок у писемних джерелах не знаходимо, що свідчить, очевидно, про відсутність у Русі характерних для культури феодальної Європи практик.

Міська людність Київської Русі у часи її найвищого піднесення складала 4% від загального демографічного потенціалу всієї країни – близько 12 млн⁶. Населення міст було неоднорідним як за соціальними, так і професійними та віросповідними ознаками:

«Тут перетиналися різні конфесійні, політичні, владні структури, зіштовхувалися і взаємодіяли різноманітні творчі сили. Чисельність та щільність міського населення набагато вища, ніж у селах. У них концентрувалися функції суспільства, яке поступово відривалося від аграрних занять: обмін, у тому числі предметами розкоші, технологічно складне ремесло, грошове господарство, транспорт, оскільки міські центри контролювали найважливіші шляхи сполучення. У містах зосереджувалися монументальне зодчество і зведення потужних оборонних споруд. Там розташовувалися адміністрація (світська й церковна), монастирі як центри писемності та книжності. Усі творчі імпульси виходили з міст, куди стікалися активні й рухливі колективи, талановиті майстри [...] Місто жило та розвивалося: йому не притаманна була патріархальна замкнутість; поява нових порядків передбачала людську ініціативу»⁷.

Прийнято вважати, що одним з її виявів було *віче* – форма місцевого самоуправління, що ґрунтувалося на демократичних засадах. Вічові збори городян у Київській Русі мали спонтанний характер, за ними не закріпилися якісь постійні спеціальні функції, притаманні повноцінному й дієвому інституту міського самоврядування⁸. За середньовіччя індивід уважався невід'ємною частиною групи та лише в її рамках міг діяти, навіть просто існувати як юридичний і моральний суб'єкт⁹. Колективізм середньовіччя подавляв людську ініціативу.

У літописних джерелах від 970-х рр. фіксуються звістки про міських «старійшин» («старѣишины града») і «старців градських»¹⁰. Історики минулого розпізнавали в них родоплемінну знать, наділяючи її повноваженнями міських управлінців. Сучасні дослідники вмотивовують, що це хибне, ні на чому не засноване ототожнення. Змальовуючи події і явища ранньої історії Русі, християнський книжник початку XII ст. добрав термінологію до свого «соціального» лексикону з перекладної, переважно старозаповітної лектури. Таким запозиченням для означення знатних людей у ранньому київському літописанні став термін «старци градские»¹¹. Отож було б ризиковано наділяти їх повноваженнями міських управлінців.

⁵ Ипатьевская летопись // Там же. – Т.2 [2-е изд.]. – Москва, 2001. – Стб.383.

⁶ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С.202.

⁷ Даркевич В.П. «Градские люди» Древней Руси: XI–XIII вв. // Из истории русской культуры. – Т.1 (Древняя Русь). – Москва, 2000. – С.644–645.

⁸ Про соціальний склад вічових зборів, взаємини князя та віче див. докл.: Granberg J. Veche in the chronicles of medieval Rus': A study of functions a terminology. – Geteborg, 2004; Вилкул Т. Люди и князь в древнерусских летописях середины XI–XIII вв. – Москва, 2009. – С.226–324.

⁹ Модзелевски К. От варварских племен к варварскому государству // Киевская Русь и Польша в средние века (X–XIII вв.). – Warszawa, 2003. – С.15.

¹⁰ Див.: Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.59, 106, 125.

¹¹ Стров В.Н. По вопросу о «старцах градских» русских летописей // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской АН. – Т.23. – Петроград, 1918. – С.60–66. Пор.: Завадская С.В. О «старцах градских» и «старцах людских» в Древней Руси // Восточная Европа в древности и средневековье. – Москва, 1978. – С.101–104; Лукин П.В. «Старцы» или «старейшие»: о терминологии славянской «племенной знати» // Славяноведение. – 2010. – №2. – С.12–30.

Управління окремими містами з волостями князі здійснювали за допомогою своїх посадників. Формування інституту посадництва в Київській Русі джерела фіксують у 940-х рр. У складеному в той час візантійським імператором Константином VII Багрянородним трактаті «Про управління імперією» повідомлялося, що в Новгороді («Немогарді») «сидів Сфендослав, син Ингора, архонта Росії»¹². Утвердившись на київському княжому столі після трагічної загибелі свого батька, Святослав відправив на князювання до Новгороду Володимира. Старшого сина Ярополка він залишив у Києві, а Олега посадив намісником у Древлянській землі з центром у місті Вруччій (Овруч). Володимир Святославич, який став 982 р. великим київським князем, посадив своїх синів на князювання в Новгород, Полоцьк, Туров, Ростов, Муром, «в Деревах» (Овруч), Володимир на Волині, Тмуторокань і Смоленськ¹³. Практика призначення посадників по різних містах Русі, що закріпилася за володарювання Володимира Святославича, стала інституційною нормою.

Компетенції княжих посадників включали судово-адміністративні функції. Вони наглядали за збиранням данини та її розподілом, стягували податки і штрафи на користь князя¹⁴. Щоденні справи міського управління зосереджували у своїх руках тисяцькі, сотські та княжі тивуни. Тисяцький, що нерідко суміщав і функції князівського воєводи, був очільником міського округу – землі, а не тільки воєначальником. За термінологією літописних текстів, він «держить» тисячу чи воєводство тисячі. «Тисяча» виступає у джерелах не лише у значенні війська, військового підрозділу. Це було поняття територіальне, що означало міську округу, підпорядковану тисяцькому, який держить у ній воєводство і все управління – «уряд»¹⁵.

Разом із князівсько-воєводським у містах існувало також земське, общинне управління. Воно мало, очевидно, якусь свою адміністрацію та органи місцевого судочинства для розгляду цивільних справ. Князівська влада не перешкождала їхній діяльності й не ставала на шлях боротьби з общиною. Навпаки, «у збереженні адміністративної самостійності громади князі вбачали гарантію недоторканності власних інтересів, оскільки громада була в той же час платіжним органом, джерелом князівських доходів і ніщо так добре не могло б зберегти їх від розкрадань намісників і волостелей, як її власна адміністративна й судова самостійність. Ось чому земство постійно брало участь в управлінні поряд із наказним»¹⁶. Таке співурядування нерідко призводило до конфлікту між князівською адміністрацією та земством. Особливо в тих випадках, коли воно емоційно і спонтанно бралось самостійно вирішувати ситуативні питання військово-політичного характеру.

Такою була колізія 1068 р. в Києві. Після поразки в битві з половцями об'єднаних загонів князів Ярославичів (Ізяслава, Святослава, Всеволода), «люди Киевстии прибѣгоша Киеву . и ствриша вѣче на торговище . и рѣша пославшеса ко князю . се Половци росулися по земли . даи княже оружье и кони . и еше бьемся с ними». Київський князь Ізяслав не дослухався до думки громади, а воєвода Коснячко уникнув зустрічі з людьми, котрі з віча прийшли до його двору «и не обретша его»¹⁷. Заворушення скінчилися погромом княжого двору і втечею Ізяслава Ярославича. Кияни проголосили своїм князем звільненого ними з в'язниці Всеслава Полоцького.

¹² *Константин Багрянородный. Об управлении империей* (Текст, перевод, комментарий). – Москва, 1991. – С.50–51.

¹³ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.121.

¹⁴ *Свердлов М.Б.* Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. – Ленинград, 1983. – С.219.

¹⁵ *Пресняков А.Е.* Княжое право в древней Руси... – С.145.

¹⁶ *Ивановский В.В.* Русское государственное право. – Т.1: Верховная власть и её органы. – Ч.2: Местные установления. – Казань, 1898. – С.22.

¹⁷ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.170–171.

А ось у взятому 1146 р. в облогу коаліцією київського князя Всеволода Ольговича галицькому місті Звенигороді вікове зібрання городян зазнало поразки. Його волевиявлення було жорстоко придушене воеводою галицького князя Володимирка Володаревича: «[...] створиша вѣче Звенигородьчи . хотяче ся передати и бѣ у нихъ воевода Володимиръ моуж Иванъ Халдѣвичъ . изома оу нихъ моужи з . и оуби я и кождо ихъ перетень наполь поверже . я . исъ града . тем и загрози имъ . и начаша ся Звенигородьчи отолѣ бити безъ льсти»¹⁸. Звенигородський воевода діяв швидко й рішуче. Він схопив трьох мужів із тих, що були на вічі, убив їх, і кожного з них, перетнутого навпіл мечем, викинув за міські мури. Після цього городяни почали битися «без обману». Загасивши пожежу на міських укріпленнях, вони витримали ворожу атаку й уникнули захоплення міста.

Громада подеколи могла контролювати діяльність князівської адміністрації й за нею визнавалося право вибору князя. Але останній переважно здобував «стіл» не на підставі вибору, а спадщиною, або через умову з князями¹⁹. Набуття власницьких прав на місто на підставі спадкоємства будемо називати «дідичним правом» князя. У літописному узусу воно виявляється у формулі «вы есте людие дѣда моего . и отца моего». Наприклад, коли князь Ізяслав Мстиславич у 1150 р. підійшов зі своїм військом під Дорогобуж, який прибрвав до своїх рук його суперник у змаганнях за київський стіл Юрій Долгорукий, він заявив городянам: «Вы есте людие дѣда моего . и отца моего а Бог вы помози». Громада погодилася з цим. Так само визнали право Ізяслава й мешканці Корчеська: «Корчане же вышедшее с радостью и поклонишася ему»²⁰. Натомість Юрія Долгорукого, який став зі своїм військом біля київського Білгорода в 1151 р. й заявив: «Вы есте люде мои . а отворите ми градъ», городяни не прийняли, відповівши йому: «А Киевъ ти ся кое отворилъ . а князь нашъ Вячьславъ Изяславъ . и Ростиславъ»²¹. Юрій не був князем-дідичем, а прагнув утвердити своє панування над містом шляхом адміністративного примусу.

Так само не прийняли мешканці волинського Червена дорогобужського князя Володимира Андрійовича, який 1157 р., «подъеха [...] подъ городъ . и нача молвити . я есмь не ратью пришель к вамъ . зане есте люди милии отцю моему а азъ вамъ свои княжич . а отворитесь». У відповідь хтось із міських стін «потягнувъ стрѣлою», цілячись тому в горло, але Бог, стверджує літописець, заступив його від смерті, «и ту гнѣвы повелѣ воевати много»²². Повертаючись у 1240 р. з Польщі в розорену монголами Русь, Данило Галицький хотів увійти в Дорогичин, але городяни супротивилися наміру князя. Своє право володарювати тут він обґрунтував тим, що «се былъ градъ наш . и отецъ наших . вы же не изволиста внити в онъ»²³. Конвертувати своє дідичне право в панування через відсутність інструментів військово-адміністративного примусу й підтримки громади князеві не вдалося.

«Дідичне право» на володіння містом у киево-руські часи ще не ввібралося в міцні юридичні форми. Відносини князя і міської громади вирізнялися невизначеністю. Городяни здебільшого змушені були коритися волі сильнішого володаря, який силою («копьем») міг завиграшки добути чуже місто, учинити грабіж, привласнити прибутки від визиску прилеглої волості. Але міг і поплатися життям за подібні вчинки, як це сталося у випадку князя Ізяслава Володимировича 1096 р. Цей Мономахів син княжив

¹⁸ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.320.

¹⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.3: До року 1340. – К., 1993. – С.222.

²⁰ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.410.

²¹ Там же. – Стб.433.

²² Там же. – Стб.487.

²³ Там же. – Стб.788.

у закутному Курську. Сподіваючись, мабуть, на заступництво батька, надумав і відібрав у чернігівського князя Олега Святославича Муром. Той не міг йому цього подарувати. Прийшовши до брата Давида у Смоленськ, Олег зібрав воїв і рушив під Муром, кажучи до Ізяслава: «Иди в волость отца своего Ростову . а то (себто Муром – В.Р.) есть волость отца моего . да хочю ту сѣдя порядъ створити со отцомъ твоим . се бо мя выгналь из города отца моего . а ты ли ми здѣ хлѣба моего же не хочещи дати»²⁴. Та Ізяслав не дослухався до цього резону, поклавшись на «множество воїв». У битві, що зав'язалася на лузі під мурами міста 6 вересня 1096 р., він наклав головою. Олег увійшов у відчинені городянами ворота Муром, «и прияша и горожане». Відтак, окрилений перемогою, кинувся приборати до своїх рук ще й Суздаль із Ростовом: «И перея всю землю Муромску и Ростовьску . и посажа посадники по городом . и дани поча брати»²⁵.

Ізяславів брат – новгородський князь Мстислав Володимирович – запропонував Олегу, своєму хреснику (хрещеному батькові) залагодити цей конфлікт миром, переказуючи йому: «Иди ис Суздаля Мурому а в чюжеи волости не сѣди . и азъ пошлю молится с дружиною своею къ отцю своему . и смирю тя со отцемъ мои . аще и брата моего убиль еси то есть недивьно в ратех бо и цари и мужи погибають»²⁶. Але Олег замишляв ще й захопити Новгород. Утім здолати Мстислава, якому батько відправив на допомогу сина В'ячеслава з половцями, йому не вдалося.

У своєму посланні (грамоті) до Олега Святославича, Володимир Мономах визнавав право останнього на Муром, але просив не ласитися на суздальські волості. «Хіба тобі зле, – питався Мономах, – що ото сидить у Суздалі син твій хресний Ізяслав із малим братом Юрієм, хліб їдять дідівський, а ти сидиш у своїм княжінні. Про нього і дбай» («или ти лихое . да то сѣдитъ . сын твои хрестныи с малым братомъ своимъ хлѣбъ ѣдучи дѣдень . а ты сѣдиши в своемъ а о се ся ряди»)»²⁷.

На з'їзді князів 1097 р. в Любечі було вирішено покласти край подібним «рейдерським захопленням»:

«Да нонѣ отселѣ имемся въ едино сердце . и блюдем Рускыѣ земли . кождо да держитъ отчину свою: Святополкъ Кыевъ . Изяславль Володимир Всеволожь . Давыдъ и Олегъ и Ярославъ Святославъ . а им же роздаятъ Всеволодь города: Давиду Володимиръ . Ростиславичема Перемышль . Володареви Теревовль Василкови . и на том цѣловаша крестъ : да аще кто отселѣ на кого будеть . то на того будем вси . и крестъ честныи»²⁸.

Рішення Любецького з'їзду мали суперечливий характер. З одного боку, суттєвою новацією стало те, що принцип старійшинства був доповнений вотчинним правом, а з іншого – юридичний зміст вотчини як довічного спадкового володіння окремої князівської гілки залишався розмитим²⁹.

Інспіроване, відразу ж по цій угоді, володимирським князем Давидом Ігоревичем осліплення Василька Теревовлянського призвело до нових усобиць, заручниками яких стали, передусім, городяни. Восени 1097 р. Василько, який прагнув помститися своєму кривдникові Давидові Ігоревичу, разом зі своїм братом – перемишльським князем Володарем Ростиславичем рушили війною на Давида, котрий замкнувся у своєму

²⁴ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.236–237.

²⁵ Там же. – Стб.237.

²⁶ Там же. – Стб.237–238.

²⁷ Там же. – Стб.254.

²⁸ Там же. – Стб.256–257.

²⁹ Толочко П.П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів в історичній долі Київської Русі: Мат. Міжнар. наук. конф., присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.11–13.

Володимирі на Волині. По дорозі Ростиславичі запалили належне останньому місту Всеволож. Усіх городян, які вибігли з-за валів, за наказом Василька порубано мечами: «И створи Василко мщенье на людьехъ неповинныхъ . и прольа кров неповинну»³⁰. Перед мешканцям Володимира вони поставили вимогу видати їм ворогів своїх – княжих мужів Туряка, Лазаря й Василя, які підбурили Давида на осліплення Василька: «Да аще хочете за сих битися . да се мы готови . а любо дайте врагы наша». Городяни скликали віче, «и рѣща Давыдови людье: выдаи мужи сия . не бьемъся за сихъ . а за тя битися можемъ . аще ли то отворим врата граду . а сам промышляи о собѣ»³¹. Давид змушений був видати тих лихих радників. Наступного дня, на зорях, їх повісили біля города, а потім, утиснутих мотузками за шії, розстріляли з луків.

Міське населення Київської Русі в літописних текстах не індивідуалізоване. Довідуємося про те, що його складали різні сімейні, соціальні, професійні групи й етноконфесійні співтовариства. Передаючи у володіння князеві Мстиславові Даниловичу місто Володимир і все своє князівство, тяжко хворий Володимир Василькович скликав у 1287 р. до церкви Св. Богородиці «бояры Володимѣрскыя . брата свого . и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ . и повелѣ передо всеми чести грамотоу братноу о даньи землѣ и всехъ городовъ . и стольного города Володимѣря . и слышаша вси от мала и до велика»³². «Містичами» Галицько-Волинський літопис іменує у Володимирі на Волині ту частину городян німецького походження, що жили на магдебурзькому праві³³. Крім того, на рубежі 1280–1290-х рр. у місті компактно проживали й інші іноетнічні групи купців і лихварів: «Соурожьцѣ и Новгородци и Жидове»³⁴. Але «все множество Володимерчев» визначали вкорінені в місцеві традиції люди зі звичним для них укладом життя.

На загальних зібраннях городяни як колективний суб'єкт висловлювали загальну волю шляхом акламації. Під схвальні вигуки містян відбулося, наприклад, вокняжіння Данила Романовича в Галичі 1236 р. Скориставшись відсутністю в місті князя Ростислава Михайловича, який утримував цей стіл, галичани прославили Данила: «Воскликноувше рѣша яко се есть держатель нашъ Богом даньи . и поустишася яко дѣти ко отцю . яко пчелы к матцѣ . яко жажжющи воды ко источникуу». Князівські урядники, залишені Ростиславом у місті, мусили скоритися волі громади. Єпископ Артемій і двірський Григорій хотіли зашкодити Данилові ввійти до Галича, але побачивши, що вдвох їм не утримати город, вони вдали приязнь і рушили назустріч Данилові зі сльозами на очах та усміхненими обличчями, «лижюща оуста своя . яко не имѣща власти княженья свого . рѣста же с нужею . прииди княже Данило приими градъ»³⁵. Ростислав подався був до Галича, але, тверезо зваживши свої сили, подався «в Угри».

Прихильний Данилові Романовичу літописець знав, що галицька громада віддавна не раз зраджувала одного князя й ініціювала запросини іншого. Така нагода випала 1145 р. Коли галицький князь Володимирко Володаревич після різдвяних святкувань пішов на лови до Тисмениці, вони послали до Звенигорода по Івана Ростиславича, «и въведоша к собѣ в Галичь»³⁶. Іванко був репрезентантом старшої лінії княжого дому Ростиславичів, але зостався при самій Звенигородській волості. Володимир вигнав небожа з Галича. Незважаючи на те, що містяни, за

³⁰ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.242.

³¹ Лаврентьевская летопись. – Т.1. – Стб.268.

³² Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.905.

³³ Толочко А.П. Летописные «горожане» и «местичи» // Восточная Европа в древности и средневековье: Политические институты и верховная власть: XIX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР Владимира Терентьевича Пашуто (Москва, 16–18 апреля 2007 г.): Мат. конф. – Москва, 2007. – С.257–261.

³⁴ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.920.

³⁵ Там же. – Стб.777–778.

³⁶ Там же. – Стб.316.

словами літописця, були покарані Володимиром «лютою карою», у 1159 р., за княжіння Ярослава Володимировича (Осмомисла) вони ініціювали нову спробу посадовити Івана в Галичі, «веляче ему всѣсти на конѣ . и тѣмъ словом поощивають его к собѣ . рекуче толико яви стягы . и мы отступимъ от Ярослава»³⁷.

Відчуження між князем і громадою в Галичі нерідко набувало крайніх форм. На початку 1170-х рр. галицькі бояри стратили (спалили) цивільну дружину свого князя Ярослава Осмомисла, яку зневажливо називали Настаською, а їхнього сина Олега вигнали³⁸. Звісно, не моральністю князя, не його позашлюбною пристрастю переймалися вони – обурення викликало призначення на урядницькі посади родичів Анастасії, що обмежило вплив місцевих боярських родин на державні справи. Так само затято вони чинили тиск і на його сина – Володимира Ярославича. Той, собі на лихо, «поя оу попа жену и постави собѣ женоу»³⁹. Аби замаскувати справжню причину своєї неприязні («доумы не любяшетъ с моужи своими»), галицькі бояри, підбурювані Романом Мстиславичем, котрий ласився на галицький стіл, повстали проти свого князя, кажучи, «мы не на тя восталѣ есмы . но не хотимъ кланятися попадѣи . а хотимъ ю оубити . а ты гдѣ хочешъ тоу за тя поимемъ [...] и симъ емоу пригрозиша»⁴⁰. Знали, що Володимир по-справжньому любив цю жінку й дітей, що вона йому народила. Він і не відрікся від них, а разом із сім'єю подався шукати допомоги в угорського короля.

Переговорний процес князя з мешканцями міста у викладі джерел не містить виразної персоніфікації городян. Зазвичай володар має справу з безіменними «мужами градськими», які ще виступають під означеннями «добриє», «лепшиє», «нарочитиє» тощо. На ім'я літописцям були здебільшого відомі князівські управлінці. Коли Володимир Мстиславич дізнався про те, що наприкінці 1170 р. помер Дорогобужський князь Володимир Андрійович, він поквапився приборати до своїх рук Дорогобуж. Проте дружинники покійного правителя не пустили його до города. Тоді він відправив послів до них і воєводи Славна Борисовича, кажучи:

«Цѣлюю к вам крѣсть . и к княгини вашей . якоже ни на вас не позрѣти лихомъ . ни на ятровь свою . ни на села еѣ . ни ино ничтоже . и цѣлова крестъ к нима . и вниде въ градъ . и переступи крестное цѣлование съ заутрѣя . такъ бо бѣше ко всеи братии своєї вертливъ . не оуправливаше к нимъ крестного цѣлования . и оуклонися на имѣние и на села . и на стада . Андрѣевича и погна княгиню из города»⁴¹.

Володимир Мстиславич брутально знехтував правами вдови Володимира Андрійовича. Проте, якщо вона не постриглася у черниці чи не вийшла вдруге заміж, як засвідчує випадок онуки київського князя Ізяслава Ярославича, не втратила нерухомості. По смерті свого чоловіка – полоцького князя Гліба Всеславича, ця ще досить молода набожна жінка знайшла можливість віддати 100 гривень срібла та 50 гривень золота до церкви Св. Богородиці Печерського монастиря в Києві. А по своїй смерті, що спостигла її 1158 р. на 74-му році життя, передала тестаментом до обителі 5 сіл із челяддю та решту всього – аж до повоя (покривало на голову), належного їй майна: «Си бо блаженная княгини . велику имѣяше любовь . съ князем своим . к святѣи Богородици и къ

³⁷ Там же. – Стб.498–499.

³⁸ Див.: Там же. – Стб.564.

³⁹ Там же. – Стб.659.

⁴⁰ Там же. – Стб.660.

⁴¹ Там же. – Стб.546–547.

отцю Феодосью [...] Глѣбъ же вда въ животѣ своемъ . съ княгиною . 600 гривень серебра и 50 гривень золота . а по княжи животѣ княгини вда 100 гривень серебра а 50 гривень золота . а по своем животѣ вда княгини 5 сель и съ челядью . и все да и до повоя»⁴².

Княгиня не стала, як уважають деякі дослідники, по смерті свого чоловіка повноправною володаркою княжого престолу в Полоцьку («сѣдѣвше по князи своемъ»)⁴³, а довгих сорок років удувала та, як видно, не бідувала, маючи такі статки. Завдяки щедрим жертвам цієї родини «блаженна» княгиня була похована біля свого чоловіка в Печерському монастирі в головах св. Феодосія.

Водночас не слід беззастережно заперечувати практику жіночого правління в містах Київської Русі. Так, згідно із заповітом волинського князя Володимира Васильковича, його дружина отримала у володіння місто Кобрин «и с людьми и з данью . како при мнѣ даяли тако и по мнѣ ать дають княгинѣ моєи», а також чотири села – Городел «с мытом», Садове, Сомино, Березовичі, а також «и манастыръ свои Апостолы же создахи и своею силою». Княгиня могла вільно розпоряджатися цими володіннями та своєю подальшою долею: «А княгини моа, – ідеться у грамоті Володимира, – по моемъ животѣ оже восхочеть в черничѣ пойти поидеть . аже не восхочеть ити . а како еи любо . мнѣ не воставши смотритъ что кто иметь чинити . по моемъ животѣ»⁴⁴.

Вакуум князівської влади в місті порушував нормальний триб життя. Кончина носіїв вищої сакральної та політичної влади в епоху середньовіччя сприймалася як катастрофічний розрив потоку часу, його зупинка: «Влада володаря передбачала і владу над часом, а тому його смерть породжувала нестерпну ситуацію, коли час виявлявся розірваним та анігільованим [...] зі смертю монарха, харизматичної величини, обривався потік часу, адже час життя соціуму втілювався в особі володаря й, відповідно, обривався з його смертю»⁴⁵. Із відходом правителя, наділеного за життя цією харизмою і сакральними функціями, завдяки яким підтримувалася рівновага та благополуччя, у житті спільноти наставав хаос і безладдя – не дотримувалися закони, громадський порядок та елементарні устої соціуму.

Подібні ексцеси, узагальнені М.Бойцовим на матеріалах західноєвропейського середньовіччя⁴⁶, мали місце й у Київській Русі. Під час заворушень у Києві, викликаних смертю князя Святополка Ізяславича, що сталася 16 квітня 1137 р., кияни рушили грабувати двори княжих достойників та іновірів-євреїв: «Разъграбиша дворъ Путятинъ, тысячкого, идоша на Жида и разграбиша я»⁴⁷. Багаті садиби іновірів викликали заздрість у плебсу, який у період безвладдя піддавався спокусі їх безкарного грабунку. У критичний для влади момент київські мужі змушені були звернутися до Володимира Мономаха, що князював тоді в Переяславі Руському, із пропозицією посісти великокнязівський престол: «Поиди, княже, Киеву; аще ли не поидеши, то вѣси, яко много зло уздвигнется, то ти не Путятинъ дворъ, ни соцькихъ, но и Жида грабити, и паки ти поидуть на ятровь твою и на бояры, и на манастырѣ, и будеши отвѣтъ имѣль, княже, оже ти манастырѣ разъграбятъ»⁴⁸. Лише після того, як Володимир Мономах прибув до міста, тут відновилися порядок і громадський спокій.

⁴² Там же. – Стб.492–493.

⁴³ *Garcia de la Puente I. Gleb of Minsk's Widow: Neglected Evidence on Rule of a Woman in Rus'ian History // Russian History. – 2012. – 39(3). – P.347–378.*

⁴⁴ *Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.904.*

⁴⁵ *Гуревич А.Я. «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя // Одиссей: Человек в истории. – Москва, 2003. – С.235.*

⁴⁶ *Бойцов М.А. Ограбление мёртвых государей как всеобщее увлечение // Казус 2002: Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.4. – Москва, 2002. – С.137–201; Его же. Погребение: 3: Погребение государей // Словарь средневековой культуры / Под ред. А.Я.Гуревича. – Москва, 2003. – С.369–372.*

⁴⁷ *Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.275.*

⁴⁸ Там же. – Стб.276.

Коли в ніч на 16 травня 1157 р. в Києві помер Юрій Долгорукий, городяни поспішили не у церкву, де поклали бездиханне тіло князя, а чимдуж заходилися грабувати його маєтності: «Заутра в четвергъ положиша оу монастыри святого Спаса и много зла створися въ ть день: разграбиша дворъ его красныи и другии дворъ его за Днѣпромъ . разграбиша . его же звашеть самъ Раемъ . и Василковъ дворъ . сына его разграбиша в городѣ . избивахуть Суждалци по городомъ и по селомъ . а товаръ ихъ грабаче»⁴⁹.

Неабияке сум'яття серед городян на Суздальщині спричинила смерть сина Юрія Долгорукого – Андрія Боголюбського, котрого було підступно вбито у червневу ніч 1175 р. Ще не встигли крилошани з тамтешнім ігуменом Арсенієм завершити похоронну відправу, як люди кинулися грабувати маєтності свого покійного володаря:

«Горожанѣ же Боголюбци рограбиша домъ княж . и дѣлатели (запрошених Андрієм іноземних майстрів – В.Р.) иже бяху пришли . к дѣлу . золото и сребро . порты и паволокы . имѣние . емуже не бѣ числа и много зла створися в . волости его . посадниковъ и тивуновъ домы пограбиша . а самѣхъ и дѣтскиѣ его и мечники избиша . а домы ихъ пограбиша . не вѣдуще глаголемаго идеже законъ ту и обидь много (Рим.4:15) грабители же и ись сель приходяче грѣяху . тако же и Володимѣри . оли же поча ходити Микулиця со святою Богородицею . в ризах по городу . тожь почаша не грабити»⁵⁰.

Подібні літописні звістки свого часу викликали ентузіазм у представників радянської історіографії, адже добре надавалися для ілюстрування постульованих нею «визначень соціального невдоволення народних мас». Насправді ці безлади не мають нічого спільного з «класовою» чи «антифеодальною» боротьбою:

«У заворушеннях “народних мас”, що наставали відразу після смерті князя, не варто добачати негативну оцінку людьми “якості” його правління – вони нападали на *детських і мечників* швидше за все не з “соціального протесту” або ж, принаймні, не тільки через це. І городяни, і сільські жителі вирушають грабувати палати князя в Боголюбіві, його княж-двір і двори його людей у Володимирі, тільки-но усвідомлюють, що “влади немає”. Жертвами виявляються “люди князя”, не включені до місцевих, укорієних співтовариств: його особисто залежні міністеріали, але також іноземці, які перебували під прямим заступництвом Андрія»⁵¹.

Таким чином, «зупинка часу», спричинена смертю володаря, сприймалася за середньовіччя як катастрофа:

«У соціально-психологічній обстановці тієї епохи, насиченій есхатологічними очікуваннями й побоюваннями, смерть володаря могла бути сприйнята як завершальний акт людської історії. Наступав свого роду *кінець світу*, і охоплені панікою віруючі перевертають із ніг на голову всі встановлені раніше порядки [...] Час ніби звихнувся, вийшов зі своїх суглобів, утратив зв'язок із минулим і майбутнім – іншими словами, зупинився та анігілювався»⁵².

⁴⁹ Там же. – Стб.489.

⁵⁰ Там же. – Стб.592.

⁵¹ *Бойцов М.А.* Отграбление мёртвых государей как всеобщее увлечение. – С.178.

⁵² *Гуревич А.Я.* «Время вывихнулось»: поругание умершего правителя. – С.236.

Утвердження на великокнязівському престолі нового володаря відновлювало звичний плин часу, а з ним і порядок та спокій у житті міської спільноти. Проте життя городян спливало у тривожному очікуванні нових перемін. Отримане тим чи іншим князем місто на умовах домовленості з верховним сюзереном не гарантувало їх дотримання. Так, ставши великим князем київським Володимир Мономах якийсь час визнавав право свого небожа Ярослава Святополковича на володіння містом Володимиром на Волині. Але невдовзі Мономах порушив угоду й посадовив у Володимирі свого сина, а після смерті останнього – іншого свого ж таки сина. У такий спосіб він хотів міцніше прив'язати Волинь до Київщини, зробити її частиною великокнязівського домену. Утративши в 1118 р. Володимир з усіма волинськими волостями, Ярослав подався шукати помочі в Угорщині та Польщі. У 1124 р. він прийшов на Волинь із союзними йому уграми, ляхами й чехами, а також із Володарем та Васильком Ростиславичами. Місто, в якому зачинився Андрій Володимирович, було взяте в облогу. Ярослав, сподіваючись на власне право на нього та на своє велике військо, їздив попід стінами й так промовляв до Андрія та городян: «То есть градъ мой оже ся не отворите . ни выидете с поклономъ то оузрите . завтра приступлю къ граду и възму городъ»⁵³. Побоюючись, аби містяни не відчинили брами, вірні сімейству Мономаха вояки підстерegli Ярослава, коли він повертався від города з малою дружиною і пробіли йому груди списами. Власницькі права Святополкового сина, як і багатьох інших князів, політична автономія міст, юридичний статус городян не були, вочевидь, захищені імунітетом. Інститут феодального імунітету як форма політичної влади склався у Східній Європі лише на рубежі XIII–XIV ст., а імунітетні муніципальні грамоти ввійшли у практику ще пізніше.

Найбільш розвиненими економічно та політично активними були громади в Новгороді й Києві, який дуже вирізнявся з-поміж інших тогочасних великих міст, адже у часи розквіту тут мешкали майже 50 тис. осіб⁵⁴. Київ став важливим комерційним і релігійним центром, місцем концентрації торгівельного й фінансового капіталів. Тут знаходилися садиби заможних дружинників-землевласників, купців і ливварів. Саме їхньої підтримки шукав князь Ярослав Ізяславич у 1173 р. Увійшовши в пограбований чернігівським Ольговичами Київ він заявив у гніві киянам: «Промышляйте чемъ выкупити княгиню и дѣтя», яких Святослав Всеволодович схопив і відправив до Чернігова, сподіваючись узяти за них викуп. Ярослав обклав податтю не тільки купців, але й духівництво: «Игумены и попы и черньѣ . Латину и гостѣ и затвори всѣ Кыяны»⁵⁵.

За підрахунками М. Грушевського, від середини XI ст. до монгольської інвазії 1240-х рр. у джерелах зафіксовано близько півсотні змін князів на київському столі, а від 1068 до 1200/1201 рр., тобто від першого до останнього відомого нам прояву політичної діяльності київської громади – до сорока. Із того всього

«громада взяла в переміні князя якусь участь більше-менше чотирнадцять раз. При тім кандидата закликано на київський стіл з ініціативи самої громади властиво три, а що найбільше п'ять разів; з яких десять або одинадцять разів віче підтвердило або за акцептувало якимось активнішим способом кандидата, що здобував стіл на основі спадщини, тестаменту або умови князів, або піддержало одного кандидата в боротьбі його з другим; лише чотири рази уложило воно умову з кандидатом»⁵⁶.

⁵³ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.287.

⁵⁴ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – С.200.

⁵⁵ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.579.

⁵⁶ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – С.212.

Ці умови не обмежували прав київського князя в його політичному й адміністративному управлінні та аж ніяк не можуть бути зіставлені з *рядами* Новгороду зі своїми князями.

Креативною була і громада Полоцька. У 1151 р. полочани виступили проти свого князя Рогволода Борисовича. Його схопили й відіслали до Мінська, де тримали в неволі, а до себе запросили Ростислава Глібовича: «Яша Полотчане Рогволода Борисовича князя свого и послаша Мѣньску и ту и держаша оу велицѣх нужи . а Глѣбовича к собѣ оуведоша . и прислашася Полотчане къ Святославу Ольговичю с любовью яко имѣти отцомъ собѣ и ходити в послушаньи его . и на том целоваша хрест»⁵⁷.

Проте Рогволод не змирився. У 1159 р., за свідченням Київського літопису, «идея Рогволодъ . Борисовичъ . от Святослава от Ольговича . искать собѣ волости . поемъ полкъ Святославль . зане не створиша ему милости ему братья его . вземше под . ним волость его и жизнь его всю». Рогволод рушив до Слуцька,

«и нача слатися ко Дрючаномъ . Дрючане же ради . быша ему м приѣздяче к нему вябчут и к собѣ . рекуче поѣди княжже не стряпаи ради есме тобѣ . аче ны ся и дѣтьми бити за тя . а рад за тя ю и выѣхаша противу ему более зоо лодии . Дрючанъ и Полчанъ и вниде в городъ с честью великою . и ради быша ему людие . а Глѣба Ростиславича выгнаша . а дворъ его разграбиша . горожане . и дружину его»⁵⁸.

Гліб повернувся до свого батька Ростислава Глібовича в Полоцьк. Тим часом полочани вчинили заколот, «бо хотяху Рогволода». Ростислав ледве втихомирив городян, одаючи їх та приводячи до присяги. Затим він зі своїми братами рушив на Рогволода, який зачинився у Друцьку. Після недовгої битви «створи миръ . Ростиславъ с Рогволодомъ . и целоваша хрест . межи собою . и придаста волости Рогволоду»⁵⁹. Однак цей мир тривав недовго. У тому ж 1159 р., «свѣтъ золь свѣщаша на князя своего Полочане . на Ростислава на Глѣбовича . и тако приступиша хрестное цѣлование». Раніше вони присягалися («на том бо цѣловали бяше хрестъ к нему»), «яко ты наш князь еси . и даи ны Богъ с тобою пожити . извѣта никакогоже до тебе доложити». Городяни надумали розірвати цю угоду з Ростиславом, але не заявили йому про це у вічі, натомість

«послаша в таинѣ к Рогволоду . Борисовичю Дрютьску . рекуче ему княже наш сьгрѣшили есмь к Богу и к тоби . оже вѣстахомъ на тя . без вини . и жизнь твою . всю разазграбихомъ . и твоя дружины . а самого емше выдахомъ тя Глѣбовичем на великую муку . да аще нене помянеши всего того . оже створихом своимъ безумиемъ . и хрестъ к нам целуючи то мы людие твое . а ты еси нашъ князь а Ростислава ти емше . вдамы в ручѣ . а еже хочещи то створиша ему»⁶⁰.

Вони мали намір схопити Ростислава під час празничкової братчини, улаштованої ними на Петрів день. Але той, дізнавшись про ці наміри, поїхав до них, надягнувши під одягу броню: «Он же ѣха к ним изволочивъся въ бронѣ . под порты . и не смѣша на нь дъръзнути»⁶¹. Ростислав не став випробовувати долю й пішов із військом до

⁵⁷ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.445–446.

⁵⁸ Там же. – Стб.493.

⁵⁹ Там же. – Стб.494.

⁶⁰ Там же. – Стб.494–495.

⁶¹ Там же. – Стб.495.

брата Володаря в Мінськ. При цьому він помстився полочанам, «много зла створи волости . Полотской воюя и скоты . и челядью». Це дає підстави обережно припустити, що політична міць провідної верстви полочан була оперта на прибутки, що їх приносили їхні замські володіння з селами, залюдненими залежними селянами, котрі обробляли землю й випасали їхні гурти худоби, що складали «всю жизнь» заможних городян.

Утвердившись у Полоцьку, «на столѣ дѣда свого и отца свого», Рогволод спробував було прибрати до своїх рук і Мінськ, але після безуспішної десятиденної облоги змушений був удовольнитися мирною угодою. Проте він і в майбутньому не раз ласитиметься на це місто. Його воєнні авантюри спричинили багато жертв серед полочан, через що після поразки під Городцем у 1162 р. в битві з військом Володаря Глібовича він утік до Слуцька, а потім зачинився у Друцьку. До Полоцька йти не посмів, «за неже множество погибе Полочанъ»⁶². Останні проголосили своїм князем Всеслава Васильковича.

Розгойдувана міжкнязівськими усобицями політична карусель не могла не вплинути на формування менталітету населення середньовічного міста. Якщо для селян воно хоч і давало якусь надію на захист та притулок, але «кидало ненависну тінь на їхнє життя, то силует величних міських будівель, інструмент і символ панування багатіїв у місті, народжував у міського люду змішані почуття, в яких переважали гордість і захоплення. Міська спільнота зуміла створити цінності певною мірою спільні для всіх жителів, – цінності естетичні, культурні, духовні»⁶³. Їхня урбаністична потуга пробуджувала й енергію давньоруського міста, сприяла появі правових засад, що нормували відносини між князем та городянами, зміцнювала почуття їхньої муніципальної гідності.

Вербальні домовленості, досягнуті між князем і городянами, очевидно, фіксувалися в так званих «цѣловальних» або хресних грамотах, які склалися після присягання на хресті. На основі аналізу мовних особливостей літописних текстів В.Франчук установила спорідненість цих «хресних» грамот, згаданих у літописанні XII ст., з автентичними договірними документами більш пізнього періоду⁶⁴. Однак при складанні літописів їхні укладачі суттєво поперероблювали тексти цих документів, через що вони дають уявлення більше про свій зміст, ніж про внутрішню структуру.

Незважаючи на моральні застороги з боку духовництва «сступити», тобто скласти з себе «цілування» і «вськинути» – повернути саму хресну грамоту було буденним явищем. Інших правових документів, що регулювали відносини князя й городян у давньоруських джерелах, які відбивають події XI – кінця XII ст., не зафіксовано. Їм невідомі такі види договірних грамот, як-от «купчая», «жаловальная», «закладная», «безсудная», «береженная», «въскладная», «розметная»⁶⁵, що набули поширення у правовій практиці на сході Європи у XIV–XVI ст. Щоправда, складені наприкінці XIII ст. канцеляристами волинського князя Володимира Васильковича документи набувають виразних ознак договірних (докончальних) грамот. Коли 1288 р. Юрій Львович надіслав посла до Володимира Васильковича просити у стрія свого й сюзерена Берестія, скаржачись на Мстислава («отнимает оу мене города . что ми бы дал . Белзь . и Червень . и Холмъ . а велить ми быти в Дорогочынѣ . и в Мѣлницѣ . а бью челом Богу и тебе строеви своему . даи мне господине Берестие то бы мѣ с полоу

⁶² Там же. – Стб.519.

⁶³ *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. – Москва 1992. – С.273.

⁶⁴ *Франчук В.Ю.* Киевская летопись (Состав и источники в лингвистическом освещении). – К., 1986. – С.113–122.

⁶⁵ Див. докл.: *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.580–583.

было»), Володимир рішуче відмовив, кажучи йому: «Не дамъ . вѣдаешъ сам . оже я не двою рѣчью . ни я пакъ ложь былъ . а Богъ вѣдаетъ . и вся подѣнебесная . не могу порушити рядоу . что есть докончалъ с братом своимъ . Мстиславомъ . дал есмь емоу землю свою всю . и городаы и грамоты есмь пописалъ»⁶⁶.

Свідчення про цей договір-ряд волинського князя Володимира Васильковича з сином Данила Галицького Мстиславом про передачу останньому Волині заслуговують на особливу увагу. У 1287 р. тяжко хворий Володимир заявив, «брате видишь мою немощь . оже не могу а ни оу мене дѣтии . а даю тобѣ братоу своему . землю свою всю и городаы по своїм животѣ . а се ти даю при царих . и при его рядьцахъ»⁶⁷. Свідками цієї угоди й поручителя виступали монгольські хани Телебуга та Алгуй. Зміст грамоти було доведено до відома городян: «И приѣха Володимѣрь . ѣха во епископью ко святѣи Богородици . и созва бояры Володимѣрьския . брата своего . и мѣстичѣ Роусци и Нѣмцѣ . и повелѣ предо всеми чести грамоту братноу о даньи землѣ и всѣхъ городов . и стольного города Володимѣря»⁶⁸.

Городяни не були пасивним об'єктом договірної процесу. Із припливом до Володимира, інших міст Волині населення німецького походження народжувалися якісно нові форми організації та муніципальної юрисдикції громад, що набували окремої юридичної й політичної ідентичності – їхній статус було визначено та закріплено особливим міським правом⁶⁹. Через що дедалі виразнішою ставала участь городян у суспільно-політичному житті Галичини й Волині. Міста, в яких зосереджувався захищений нормами муніципального права торгово-лихварських капітал, стали катализатором появи в Південно-Західній Русі наприкінці XIII ст. притаманних стандартам європейського Заходу ознак феодалізму.

REFERENCES

- Bojtsov, M.A. (2002). Ograblenie mertvykh gosudarej kak vseobshchee uvlechhenie. *Kazus 2002: Individualnoe i unikalnoe v istorii*, 4. Moskva. [in Russian].
- Darkevich, V.P. (2000). "Gradskie lyudi" Drevnej Rusi: XI–XIII vv. *Iz istorii russkoj kultury*, 1 (*Drevnija Rus*). Moskva. [in Russian].
- Franchuk, V.Yu. (1986). *Kievskaya letopis (Sostav i istochniki v lingvističeskom osvješčenii)*. Kiev. [in Russian].
- Garcia de la Puente, I. (2012). Gleb of Minsk's Widow: Neglected Evidence on Rule of a Woman in Rus'ian History. *Russian History*, 39(3).
- Granberg, J. (2004). *Veche in the chronicles of medieval Rus': A study of functions a terminology*. Geteborg.
- Gurevich, A.Ya. (2003). „Vremya vyvikhnulos“: poruganie umershego pravatelya. *Odissey: Chelovek v istorii*. Moskva. [in Russian].
- Hrushevskiy, M.S. (1993). *Istoriia Ukrainy-Rusy: V 11 t., 12 kn., T.3: Do roku 1340*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Le Goff, Zh. (1992). *Tsivilizatsiya srednevekovogo Zapada*. Moskva. [in Russian].
- Lukin, P.V. (2010). "Startsy" ili "starejšie": o terminologii slavyanskoj "plemennomj znati". *Slavyanovedenie*, 2. Moskva. [in Russian].
- Modzolevski, K. (2003). Ot varvarskikh plemen k varvarskomu gosudarstvu. *Kievskaya Rus i Polsha v srednie veka (X–XIII vv.)*. Varshava. [in Russian].
- Presnyakov, A.E. (1993). *Knyazhoe pravo v drevnej Rusi: Lekcii po russkoj istorii*. *Kievskaya Rus / Podgot. teksta, stati i primech. M.B.Sverdlova*. Moskva. [in Russian].
- Sverdlov, M.B. (1983). *Genezis i struktura feodalnogo obščestva v Drevnej Rusi*. Leningrad. [in Russian].
- Tolochko, A.P. (2007). Letopisnye „gorozhane“ i „mestichi“. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye: Politicheskie instituty i verkhovnaya vlast: XIX Chteniya pamyati oblena-korrespondenta AN SSSR Vladimira Terentevicha Pashuto (Moskva, 16–18 aprelya 2007 g.): Materialy konferentsii*. Moskva. [in Russian].
- Tolochko, P.P. (1989). *Drevnerusskij feodalnyj gorod*. Kiev. [in Russian].
- Tolochko, P.P. (1997). Liubetskiy zizd kniaziv. *Liubetskiy zizd kniaziv v istoryčnij dolj Kyivskoi Rusi: Materialy Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii, prysviachenoj 900-littiu zizdu kniaziv Kyivskoi Rusi u Liubečbi*. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Vikul, T. (2009). *Lyudi i knyaz v drevnerusskikh letopisyakh serediny XI–XIII vv.* Moskva. [in Russian].
- Zavadskaya, S.V. (1978). O „startsakh gradskikh“ i „startsakh lyudskikh“ v Drevnej Rusi. *Vostochnaya Evropa v drevnosti i srednevekovye*. Moskva. [in Russian].

⁶⁶ Ипатьевская летопись. – Т.2. – Стб.911.

⁶⁷ Там же. – Стб.898.

⁶⁸ Там же. – Стб.905.

⁶⁹ Див.: Толочко А.П. Летописные «горожане» и «местичи». – С.257–261.

Volodymyr RYCHKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Sector of Research on the History of Kyivan Rus,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), wolr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8037-4106>

From the History of City (Self)Governance of Kyivan Rus

Abstract. The article considers the organization of city government in Kyivan Rus. **Aim of the work** is to study the development of forms of municipal government and to clarify the competencies of community (zemstvo) and mandatory government. **The methodological principles** of the study are determined by the universal principle of historicism with its inherent methods of hermeneutic procedures and the content of the analysis of the language code of chronicle texts. **The scientific novelty** of the work is to clarify the legal and political identity of the urban communities of Kyivan Rus. **Conclusions.** The study did not confirm the self-sufficiency of viche meetings of citizens. The viche did not become a full-fledged institution of municipal self-government in Kyivan Rus. The community could control the activities of the prince's administration and recognized the right to choose a prince, but its administrative and judicial municipal independence was limited. Relations between the prince and the city community in Kyivan Rus times have not yet taken root in strong legal forms. The prince's property rights, the political autonomy of the city, and the legal status of the citizens were not protected by immunity. The institution of feudal immunity as a form of political power is formed in Eastern Europe only at the turn of thirteenth – fourteenth centuries. At this time, the participation of citizens in the socio-political life of Halychyna and Volyn is becoming more pronounced. Cities in which trade and usurious capital was concentrated, qualitatively new forms of organization and municipal jurisdiction of communities were born, which acquired a separate legal and political identity and became a catalyst for the emergence of South-Western Rus in the late thirteenth century, inherent in the standards of the European West signs of feudalism.

Keywords: Kyivan Rus, city, community, viche, prince, voivode, governing bodies, self-government.

Мирослав ВОЛОЩУК

доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії,
директор центру медієвістичних студій,
Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна), myrkomyrko79@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

Русини-міщани малопольських міст XIII–XIV ст.: проблеми пошуку та ідентифікації

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.019>

УДК: [94(477:438):347.167]«13–14»

Анотація. **Мета дослідження** – визначити вихідців із Русі, що впродовж XIII–XIV ст. оселялися в міських центрах володінь династії П'ястів, головно Малій Польщі, окреслити їх походження та проблеми ідентифікації частини з них. **Методологія** полягає у застосуванні порівняльно-історичного та системного аналізу, компаративістики, просопографії. Стаття написана з погляду соціальної антропології, із використанням методів семантики. **Наукова новизна.** Уперше узагальнено всіх занотованих різноплановими джерелами вихідців із Русі XIII–XIV ст. – представників міського середовища володінь П'ястів. **Висновки.** Різносторонньому польсько-руському взаємообміну сприяли давні й постійні торгівельні контакти. Існувало щонайменше три магістральних напрямки, що єднали міста Малої Польщі із землями династії Рюриковичів. У компаративістичному контексті відзначається, до прикладу, відсутність руського міського населення у середньовічному Угорському королівстві. Натомість у деяких малопольських містах, зокрема Кракові, за рахунок активного поповнення міського населення русинами впродовж другої половини XIII–XIV ст. формувалися цілі руські родини та квартали. Сприяло цьому надання містам самоврядування, отримане від князів із династії П'ястів від початку XIII ст. До найвідоміших родин руського походження XIV ст. належав рід особи, занотованої латиномовними джерелами як «Nicolaus Ruthenus», «Nicolaus genere Ruthenus» та «Nicolaus dictus Ruthenus». Безсумнівно, ішлося про вихідця з Русі. Утім не всіх окреслених у джерелах як «Ruthenus» слід однозначно зараховувати до прибулих із Русі. Відомо чимало й суперечливих ідентифікацій, які не мають чіткого пояснення. Кожна особа вимагає окремої прискіпливої уваги, адже часом за характерним окресленням – не етнічне походження, а свідчення активної торгівлі в Русі або інших контактів. Неоднозначні окреслення осіб також вимагають додаткової перевірки на предмет дочасного проживання у землях Рюриковичів. Руські містяни Малої Польщі не були найчисельнішими. Однак вони гармонійно доповнювали строкате етнічно міське середовище та користувалися всіма, відповідно до свого статусу, правами і привілеями. Вочевидь у другому – третьому поколіннях вони приймали західний обряд, одружувалися із представницями «латинського світу». Але через особисті зв'язки мусіли впливати на східну торгівлю королів Польщі.

Ключові слова: землі П'ястів, Польща, Русь, русини, Краків, «Русь за межами Русі».

Усебічна активність русько-польських середньовічних відносин стосувалася не тільки добре досліджених міждинастичних шлюбів. Генеалогічні студії останніх десятиліть дозволяють вивести менш-більш репрезентативну статистику, крізь призму аналізу якої можемо стереоскопічно побачити динаміку і специфіку двосторонньої матримоніальної політики. Утім проникненню купців у володіння П'ястів та навпаки – поляків у землях Рюриковичів – сприяли також тісні контакти еліт і міського

населення. Активні торгівельні зв'язки, що читаються у джерелах з X ст.¹, відповідно до зовнішньої політики обох династій поступово розширювали свої межі та ринки збуту купцями товарів. Станом на середину – другу половину XI ст. відносно стабілізувалася лінія розмежування підконтрольних П'ястам і Рюриковичам територій, за які вони продовжували перманентно конфліктувати без особливо відчутного просування на схід чи на захід аж до кінця XIII – середини XIV ст. Природними кордонами, отже, стали течії річок Західний Буг, Сян, Вепр тощо, по обидва боки яких проживали люди з ментальністю прикордонного мешканця, наприклад «лахове-оукраинанѣ», занотовані в так званій «Хроніці Романовичів» (Галицько-Волинський літопис або хроніка) 1268 р.²

Воєнні події XI–XIII ст. сприяли зміцненню старих фортифікацій та появі на кордоні нових, чіткіше окреслювали маршрути пересування військ, котрими в мирний час рухалися торгівельні каравани, подорожні, ченці та ін. До товарообігу із землями П'ястів було залучено значну кількість населення Київської, Волинської, Галицької земель, частково Чернігівської, Смоленської, меншою мірою – розташованих далі на північ і схід володінь Рюриковичів. Головні торгівельні артерії на Русі перетиналися в найважливішому її транзитному пункті – Києві, де існувала вперше згадана 1251 р. знаменита Лядська брама – свідчення тривалої присутності громади ляхів, вочевидь купців³. Далі на захід через володіння П'ястів шляхи просувалися, головню, трьома напрямками⁴, кожен з яких фактично мав за мету з'єднати володіння Рюриковичів із землями Священної Римської імперії функціонально стабільним торговельним маршрутом:

1. Київ – Білгород – Ярополч – Котельниця – Междибіж – Теревовля – Микулинці – Галич – Львів (із другої половини XIII ст.) – Городок – Перемишль – Ярослав – Краків.

2. Київ – Білгород (могло функціонувати відгалуження на Корець – Ушеськ – Радомишль – Здвизень, а звідти через Завихост на Сандомир, і далі сухоходом на Краків) – Ярополч – Котельниця – Колодяжне – Полоний – Кременець – Броди – Буськ (на ділянці Броди – Буськ у Пліснеську було відгалуження, яким цей маршрут сполучався з першим на Львів – Городок – Перемишль) – Белз – Червен і далі на Люблін, Сандомир та здебільшого Віслою на Краків.

3. Київ – Білгород – Ярополч – Котельниця – Колодяжне – Полоний – Кременець – Радомишль – Звягель – Корець – Дорогобуж – Луцьк – Володимир – Устилуг – Холм (із другої половини XIII ст.) й далі на Люблін, Сандомир, Краків, або з відгалуженням у Любліні за напрямком Радом – Скшинно – Опочно – Сулеїв – Пьотркув – Іновудж (із відгалуженням на Опочно – Вонхок – Опатув) на Лютомерськ, Познань (із Познані через Геч – Торгову Гурку – Болехово – Цьонжен – Лонд – Конін – Коло шлях вів до Ленчиці) або Інезно.

У цілому умовне русько-польське порубіжжя, через яке ці шляхи проходили, ще з кінця X – початку XI ст. функціонувало завдяки активній ролі так званих «червєнських гравів» – переважно важливих транзитних осередків свого часу. На його південному

¹ *Lewicka-Rajewska U. Arabskie opisanie Slowian.* – Wrocław, 2004. – S.46.

² *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana)* / Ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović // *Monumenta Poloniae historica: Nova series* (далі – MPH). – Kraków; Warszawa, 2017. – Т. XVI. – P. 457.

³ *Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей [с предисл. Б.М. Клосса].* – Т. 2. – Москва, 2001. – Стб. 427.

⁴ Ми не розбиратимемо тут детально предмети товарообігу, щодо цього див.: *Hilczērówna Z. Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską // Przegląd Archeologiczny.* – Т. 9. – Р. 26-28. – Poznań, 1950–1953. – S. 8–23; *Alexandrowicz St. Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1241 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu: Historia.* – R. 14. – Z. 3. – Poznań, 1958. – S. 24–42, 49–65; *Сидоренко О.* Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). – К., 1992.

відтинку впродовж XI–XIV ст. особливо важливу роль відігравав Перемишль (як найбільший центр, порівняно з Сяноком, Кросном чи дещо на віддалі розташованим Ряшевом) із його цінними покладами важливих для торгівлі мінералів⁵, єврейською громадою та характерними функціональними її обов'язками⁶. Краків, як бачимо, залишався вагомим транзитним пунктом у польських землях, куди купці й містяни прибували через Сандомир⁷, а звідти продовжували рух у Силезію, Моравію, Угорщину, німецькі терени (через Моравську браму – до Праги та далі на Регенсбург). У Кракові концентрувалася лєвова доля товарів і тих, хто їх звідусіль привозили, зокрема з країн Сходу, Русі⁸. Тому, природно, найінтенсивнішим за використанням був саме цей південний напрямок руху людей.

У другій половині XIII – першій третині XIV ст. географічно наступним місцем серйозної польської торговельної концентрації в посталому 1253 р. королівстві Русі були Холм і Львів, натомість руської концентрації у землях П'ястів окрім Кракова – Вроцлав⁹. Саме до Силезії, меншою мірою постраждалої після татарського лихоліття 1241 та 1259 рр., ринули громади переселенців, ідентифікованих латиномовними джерелами як «Rutheni». Тут, як і у Кракові, існувала торговельна розв'язка, що вела купців в інші куточки Європи та приводила їх звідусіль сюди¹⁰. Прикладом такого реверсного руху у східному напрямку слугує поїздка Іоанна П'яно де Карпіні 1245 р. у ставку монголів через Київ, куди його супроводжували вроцлавські купці. Францисканський чернець, крім того, підкреслював, що сюди прибували й інші торговці з Польщі (можливо, маючи на увазі саме знайому йому Малу Польщу) та Австрії¹¹. Завдяки їм та, вочевидь, їхнім силезьким «колегам», до датованих 1280–1290-ми рр. текстів так званої «Хроніки Романовичів» потрапили чимало звісток силезького походження¹². Імовірно окремі представники силезької знаті деякий час на рубежі XIII–XIV ст. мешкали в містах королівства Русі¹³. Однак прилучення менших за розмірами міст Силезії, а, особливо, Вроцлава 1335 р. князівськими й міськими елітами до Чехії на певний час позбавили їх пріоритетності в торговельних зв'язках із землями Русі.

Окремі відгалуження від магістральних шляхів сполучень через північний відтинки «червєнських градів» (Белз, Червен зокрема) дозволяли руським торговцям так само проникати й до Мазовії. На цій ділянці шляху не менш вагомим опорним і транзитним пунктом на середній течії Бугу слугував Дорогочин, звідки купецтво добиралося до Пруссії чи то Балтії. Свідченням двосторонніх торговельних контактів цієї

⁵ Żaki A. Topografia wczesnośredniowiecznego Przemysła: Preliminaria badawcze // Acta archaeologica Carpathica. – Т.1. – F.1. – 1958. – P.118; *Idem*. Parę uwag o pograniczu polsko-ruskim we wczesnym średniowieczu // Sprawozdania z posiedzeń komisji: Rok 1958. – Kraków, 1959. – S.100.

⁶ Wyzozumski J. Handel Krakowa ze Wschodem w średniowieczu // Rocznik Krakowski. – Т.50. – Kraków, 1980. – S.59.

⁷ Про формування тла міста та його торговельні пріоритети див.: Florek M. Osadnictwo otwarte w rejonie Sandomierza od końca X do końca XIII w.: Struktury osadnicze i ich przemiany // Przez pradzieje i wczesne średniowiecze: Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby / Pod red. J.Libery, A.Zakościelnej. – Lublin, 2004. – S.325–335.

⁸ Wyzozumski J. Handel Krakowa ze Wschodem w średniowieczu. – S.59–61. Див. також порівняння розвитку Кракова з Києвом: Żaki A. Kraków i Kijów we wczesnym średniowieczu // Sprawozdania z posiedzeń komisji: Rok 1961. – Kraków, 1962. – S.337–340. Про східні інтереси краківського купецтва див.: Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400 / Wydali E.Piekosiński, J.Szujski // Monumenta Medii Aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. – Т.4. – Cracoviae, 1878. – P.XXXVII.

⁹ Daszkiewicz J. Z historii południowo-wschodniego szlaku bursztynowego (XIV–XVII w.) // Slavia antiqua. – Т.27. – 1980. – S.254–257.

¹⁰ Wendt H. Schlesien und Orient: Ein geschichtlicher Rückblick. – Breslau, 1916. – S.18–24, 27–34.

¹¹ Giovanni di Pian di Carpino. Storia dei Mongoli / Ed. critica del testo latino a cura di E.Menesto; trad. italiana a cura di M.C.Lungarotti e note di P.Daffina; introduzione di L.Petech; studi storico-filologici di C.Leonardi, M.C.Lungarotti, E.Menesto. – Spoleto, 1989. – P.332.

¹² Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana). – P.622–623, 637, 646–647.

¹³ Волощук М., Паршин І. Johann de Ladimiria: до проблеми етнічного походження капелана силезького князя Генріха VI Доброго // Галичина: Наук. і культ.-просвіт. краєзнавчий часопис. – Вип.31. – Івано-Франківськ, 2018. – С.50–63.

зони стали результати багаторічних студій плombs так званого «дорогочинського типу»¹⁴ та городища Чермно над Гучвою¹⁵.

Звісно, вихідці з Русі відвідували міста у землях П'ястів задовго до набуття ними властивого міського права, що активно проникало від початку XIII ст. насамперед із теренів Священної Римської імперії, суттєво універсалізувавши міське життя обох країн. Упродовж лише XIII ст. в керованих династією П'ястів володіннях, а також на Помор'ї міське самоврядування набули 230 населених пунктів: у Силезії – 128 (101 князівська локація, 21 церковна, 6 рицарських), у Великій Польщі – 38 (24 князівських локації, 6 церковних, 8 рицарських), у Малій Польщі – 29 (11 князівських локацій, 17 церковних, 1 рицарська), у Серадзькій і Ленчицькій землях – 17 (13 князівських локацій, 4 церковних), у Куявії та Добжинській землі – 9 (5 князівських локацій і 4 церковних), на Гданському Помор'ї – 5 (4 князівських локації, 1 церковна), а також 4 локації в Мазовії (по 2 князівських і церковних)¹⁶.

При цьому, як видно на прикладі багатьох міст, зокрема важливого з погляду оселення в ньому русинів Вроцлава, в його околицях спершу, дещо в інших правових рамках, мешкали громади валонів, додаючи місцевій юридичній специфікації нових, можливо, менш знайомих у Силезії західноєвропейських рис¹⁷. Міське право у цілому давало містянам не тільки правовий захист від сваволі світських і духовних феодалних еліт, але й дозволяло купецьким родинам (часто іноземного походження) зробити тут успішну кар'єру. Не стояли осторонь цих процесів і вихідці з Русі, котрі, вочевидь, сприяли проникненню нових правових норм також і на свою «малу батьківщину». Зокрема локація Кракова 5 червня 1257 р. відбулася за активної участі матері краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого руської з походження княгині Гримислави Ярославни¹⁸. Зародки елементів міського самоврядування та повноправні локації можемо з деяким запізненням та далеко не в такій кількості побачити в Галичі 1238 р.¹⁹, волинському Володимирі 1287 р., Луцьку 1287 р., Львові, можливо, 1287 р.²⁰, Перемишлі не пізніше 1323 р.²¹, Сяноку 1339 р.²² тощо.

¹⁴ Тема має чималу історіографію: *Jodkowski J.* Pieczęcie ruskie z XI–XII w., znalezione w Grodnie i Drohiczyźnie // *Przegląd Historyczny.* – T.37. – Warszawa, 1948. – S.153–180; *Lewicki T.* Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości: Notatka tymczasowa // *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej.* – R.4. – №2. – 1956. – S.598–599; *Liwoch R.* Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum archeologicznym // *Materiały Archeologiczne.* – T.40. – 2015. – S.237–244.

¹⁵ Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem: Katalog wystawy / Red. J.Bagińska, M.Piotrowski, M.Wołoszyn. – Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. Див. також історіографію проблеми та нове узагальнююче видання про плombs «дорогочинського типу» з культурного шару Чермна: *The Sphinx of Slavic Sigillography – Small Lead Seals of «Drogiczyn type» from Czermino in their East European Context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: Plomby typu drohiczyńskiego z Czermina w kontekście wschodnioeuropejskim // U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas / Eds. A.Musin, M.Wołoszyn. – Kraków; Leipzig; Rzeszów; Saint-Petersburg; Warszawa, 2019. – 1040 s.*

¹⁶ *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. – Wrocław, 1986. – S.84–88.

¹⁷ *Konczeuska M., Piekalski J.* Problem lokalizacji średniowiecznej osady Walonów we Wrocławiu w świetle ostatnich badań archeologicznych // *Śląskie sprawozdania archeologiczne / Pod red. M.Burdukiewicza.* – T.50. – Wrocław, 2008. – S.241–258.

¹⁸ *Wyrozumski J.* Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim? // *Kraków: Nowe studia nad rozwojem miasta / Red. J.Wyrozumski.* – Kraków, 2007. – S.121–151.

¹⁹ Опосередковано про це може свідчити наявність terminus ante quem 1238 р. Німецьких воріт, на яких установив свій стяг волинський князь Данило Романович («постави на Нѣмѣцьскихъ вратѣхъ хороуговъ свою» // *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana).* – P.207).

²⁰ Щодо цих населених пунктів, або ж місцевостей поряд, у «Хроніці Романовичів» XIII ст. за тогочасними європейськими взірцями вживається термін «місто» (див.: *Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana).* – P.564, 572, 623–624), що, як припускає О.Баран, може свідчити про елементи самоврядування (див.: *Baran A.* Pojawienie się terminu «miasto» w językach polskim i ruskim w XIII w. (na materiale «Kroniki halicko-wołyńskiej») // *Limes: Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej.* – V.5. – 2012. – S.10–11). Terminus ante quem 1324 р. міське самоврядування волинського Володимира, наприклад, підтвержене одним із місцевих актів (див.: *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст.: Дослідження. Тексти. – Л., 2004. – С.162–166).

²¹ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства... – С.139–145.

²² Там само. – С.188–194.

Логістика двосторонньої торгівельної діяльності засвідчує, що одним із перших вагомих осередків Польщі на шляху до Чехії (Богемії), Моравії та Німеччини, в якому зупинялися й залишалися на тривалий час руські купці, був Краків – ключова резиденція П'ястів, неформальна столиця до 1320 р. (згодом – центр королівства), місце осідку єпископа. Вочевидь як до, так і після локації міста 1257 р. тут, як і в не менш значимому Сандомирі, мешкали руські купці. Достеменно відомо, що зі смертю 7 грудня 1279 р. князя Болеслава свої претензії на краківський престол задекларував Лев Данилович, маючи у Краківсько-Сандомирській землі якусь підтримку й серед місцевих еліт²³. Руський із походження канцлер і духівник князів Болеслава Сором'язливого, Лешека Чорного та Пшемисла II краківський єпископ упродовж 1292/1293–1295 рр., син колишнього галицького князя та господаря угорської Мачви Ростислава Михайловича – Прокіп²⁴ між 26 липня – 15 серпня 1286 р. за наказом Лешека Чорного власноруч уклав локаційний привілей для Сандомира, за яким володар декларував, «щоб кожен, хто лише багатиме вирушити в подорож до Угорщини чи Русі, або вертатиметься з Угорщини чи Русі, міг собі обрати дорогу, що провадить через місто Сандомир»²⁵. У сандецькому ж монастирі кларисок із кінця XIII ст. перебувала донька згаданого руського князя Лева, смерть якої 1302 р. занотовано цілою низкою анналів²⁶.

Тож немає нічого дивного, що громади Кракова, Сонча, Вольбожа та інших міст регулярно поповнювалися вочевидь руськими з походження особами, котрі міцно осідали тут, заводили сім'ї. Вони доповнювали спільноти інших прибульців, означених «Bohemus», «Frise», «Gallicus», «Ostirichir», «Toringus», «Thartarus»²⁷. Активізувалися ці процеси безперечно після коронування 1320 р. Володислава Локетка та суттєвого вивищення ролі столичного центру неповносталого Regni Poloniae. Хтось із руських містян чи купців міг поповнити, зокрема, ряди мешканців Кракова після кампанії Казимира III 16 квітня 1340 р., коли той, «прийшовши на Русь, християн і купців, які зібралися у замку Львова, після того, як замок було спалено, схопив разом з їхніми дружинами, дітьми та майном і відвів до свого королівства»²⁸.

Тому руських чи прозваних руськими мешканців підконтрольних П'ястам міст упродовж XIV ст. фіксується чимало. Ключовою базою даних про них стали

²³ В одному з актів від 22 січня 1284 р. Лешек Чорний прямо звинувачував держателя Бешице (нині однойменне село у Сандомирському повіті, Польща) «Niemste filij Kriwosandonis» у тому, що він, «перейшовши на бік схизматиків, жорстоко землю нашу у змові з ними спустошував» («transfugiens ad schismaticos, hostiliter nostram terram cum eisdem machinatus est deuastare»; див.: Kodeks dyplomatyczny Malopolski (далі – KDM) / Ed. F.Piekosiński. – Т.2 (1153–1333). – Kraków, 1886. – S.155). Див. також: *Wojciechowski P.K.* Ugrupowania polityczne w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280–1286 // *Przegląd Historyczny.* – Т.70. – З.1. – Warszawa, 1979. – S.57–58.

²⁴ Про походження Прокопа див.: *Волощук М.* Єпископ Кракова Procopius de Russia (1292/93–1295 pp.): Умовна етнічність та генеалогічна належність // *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego* / [Red. D.Дąbrowski, A.Jusupović, T.Marzec]. – Т.5: Polska, Ruś i Węgry: X–XIV w. – Kraków, 2018. – S.99–129.

²⁵ «[...] quod omnibus transire volentibus Ungariam vel Russiam et e converso de Ungaria vel Russia per Sandomiriam civitatem transitus communis habeatur» (див.: *Giergiel T., Jop R.* Dokument lokacyjny Leszka Czarnego dla Sandomierza z 1286 r. – Sandomierz, 2015. – S.22, 51).

²⁶ *Dąbrowski D.* Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich // *Biblioteka Genealogiczna* [pod red. M.Górnego]. – Т.6. – Poznań; Wrocław, 2002. – S.226–230.

²⁷ *Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400.* – Т.4. – P.XXX–XXXI, LVI–LVII.

²⁸ «Russiam [...] intrans, christianos et mercatores, qui se in castro Liwow receperant, castro cremato cum uxorbis, pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit» (див.: *Rocznik Traski* // MPH / Ed. A.Bielowski. – Т.2. – Lwów, 1872. – P.860). Поп. із «Малопольськими анналами»: «Audiens rex Polonie eximius Kazimirus, quod ita vita decessisset Russiam circa festum pasche in parvo numero intrans christianos et mercatores, qui se in castro Lywow vel Lamberg receperant, castro cremato cum uxorbis eorum et pueris et rebus eorum usque in regnum suum deduxit» (див.: *Rocznik Malopolski* // *Ibid.* / Ed. A.Malecki, W.Ketryński, X.Liske. – Т.3. – Warszawa, 1961. – P.200).

опубліковані впродовж XIX – початку XXI ст. найдавніші міські книги²⁹, періодично доповнювані фрагментами актового матеріалу князівських і королівських канцелярій.

Безумовно, найбільшим місцем проживання всіх імовірних вихідців із земель Русі був Краків. Тут їх можна розподілити за кількома категоріями.

Чітко окреслена руськість (предикат або походження). Більшість «руських» містян Кракова часто з геть неруськими іменами (що не має надмірно насторожувати) згадано спорадично або декілька разів: 1310 р. – Дітріх та Альбрехт із Русі («dyterich von ruzzen [...] vnde sinen kynden albrecht»)³⁰, 1313 р. – Герман із Русі («Hermannus de Russia»)³¹, упродовж 1313–1325 рр. – Теодор із Русі («Theodricus de Russia»)³², 27 березня 1334 р. – Петро Руський («Petrus Ruthenus»)³³. Із високою ймовірністю руським був відомий за актом 8 липня 1352 р. «Iohannes Vruse, civis Cracovinesis» – учасник торговельних операцій із купцями міста Брюгге у Фландрії³⁴. 1369 та 1373 рр. – вочевидь читаємо вже про іншого Петра Русина («Petrus Russin»)³⁵, 1375 р. – Генцила Руського («Henzil Rueze»)³⁶, 1382 р. – Іоанна Руського («Iohannes Rew»)³⁷, 1392 р. – виробника ножів Миколу Руського («Nicolaus Russzku»)³⁸, 1394 р. – Михайла Руського («Michael geusse»)³⁹ та ін.

Однак на найбільшу увагу все-таки заслуговує краківський містянин і неодноразовий консул – Микола Руський, занотований між 1313–1350 рр. як «Nicolaus Ruthenus»⁴⁰, «Nicolaus genere Ruthenus»⁴¹ та «Nicolaus dictus Ruthenus»⁴², що, з одного боку, не залишає жодних сумнівів із приводу його дочасного місця проживання, а з іншого – потребує написання спеціальної біографічної статті. Так, 30 травня 1329 р. в укладеному у Кракові акті між краківськими й санецькими міщанами на предмет торгівлі по річці Вісла з Торунем саме його було названо краківським консулом («Nicolaus Ruthenus»)⁴³. Він мав велику родину. Його дружиною terminus ante quem 1328 р. стала донька іншого заможного, відомого впродовж 1302–1343 рр. містянина Кракова Миколи із Завихоста («Nicolaus von Zaucost», «Nicolaus dictus de Zauicostz», «Nicolaus de Zaukost», «Nicolaus de sabicostz», «Nicolaus de Zaucostz»)⁴⁴ – Гелена (померла до 1335 р.)⁴⁵. Із народжених у цьому шлюбі дітей у 1328–1343 рр. занотовані Ганко («Hanco filius Nicolai Rutheni», «Heynco»)⁴⁶, у 1330–1345 рр. – Іоанн («filio suo Iohanni», згаданий також як «Iohannes Ruthenus», що свідчило про вживання властивого предиката у щонайменше другому поколінні роду)⁴⁷, у 1330–1351 рр. – Анна («filia sua Anna Iunior» – можливо,

²⁹ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4; Acta scabalia Cracoviensia 1365–1376 i 1390–1397 / Wydał St. Krzyżanowski. – Cracoviae, 1904. – 385 p.; *Wyrozumka B.* Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422. Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie. – Kraków, 2001. – 202 s.

³⁰ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4. – P.14.

³¹ Ibid. – P.31.

³² Ibid. – P.29, 33, 78.

³³ KDM. – Т.1 (1178–1386). – Kraków, 1876. – S.232.

³⁴ Monumenta Poloniae Vaticana / Ed. J. Ptasnik. – Т.2: Acta camerae Apostolicae 1344–1374. – Cracoviae, 1913. – P.60.

³⁵ Księga proscriptum et gravaminum miasta Krakowa z czasów Kazimierza Wielkiego 1361–1370 // Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4. – P.27; *Wyrozumka B.* Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422... – S.34.

³⁶ Księga proscriptum et gravaminum miasta Krakowa z czasów Kazimierza Wielkiego 1361–1370. – P.40.

³⁷ Ibid. – P.51; *Wyrozumka B.* Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422... – S.61.

³⁸ *Wyrozumka B.* Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422... – S.34, 61, 92.

³⁹ Księga proscriptum et gravaminum miasta Krakowa z czasów Kazimierza Wielkiego 1361–1370. – P.108.

⁴⁰ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4. – P.30, 51, 56–57, 86, 90, 103–105, 124, 127.

⁴¹ Ibid. – P.37, 180, 182.

⁴² Ibid. – P.70, 78, 87, 93–94, 97.

⁴³ KDM. – Т.1. – S.213.

⁴⁴ Ibid. – P.5, 12, 29, 38–40, 50, 58, 63, 66, 68, 70, 77, 97, 100, 109, 119, 123–124, 126–127, 159, 162, 164–166, 177.

⁴⁵ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4. – P.124.

⁴⁶ Ibid. – P. 97, 127, 149–150, 155, 163. З огляду на вельми поширене у землях П'ястів, зокрема міському просторі, ім'я «Hanco» не маємо певності, що двічі занотовані «Hanco Rothe» (1341 р.) та «Hanco dictus Rothe» (1343 р.) – це саме «Hanco filius Nicolai Rutheni». Див.: Ibid. – P.158, 166.

⁴⁷ Ibid. – P.104, 124, 173.

близнючка або двійнятка з Іоанном, адже завжди поряд із ним фігурувала у справах успадкування майна)⁴⁸ та в 1350–1352 рр. – Гертруда («soror Annae Gertruda»)⁴⁹, котра, попри пізню згадку про себе, була радше старшою за Іоанна та Анну.

Ганко, син Миколи Руського, можливо, названий на честь свого рідного дядька «за кужелем» («Hanco de Zawychost», «Hanco dictus Zawichost»)⁵⁰, до 1340 р. одружився з сестрою відомого впродовж 1318–1345 рр. краківського кушніра Віллуса («Willuson pellifix», «villus», «willusio», «villuson»)⁵¹ Катериною («pro sorore Katherina», «quam heynco duxit in vxogem»)⁵². Невідома ж на ім'я донька Віллуса terminus ante quem 1345 р. вийшла заміж за сина Миколи Руського – Іоанна Руського, народивши йому до 1353 р. доньку Осанну («puella Osanna filia quondam Iohannis Rutheni [...] post mortem dicte puelle Osanne»), котра померла в дитячому віці⁵³. Натомість вочевидь найстарша донька Миколи Руського Гертруда стала дружиною відомого в 1323–1366 рр. вельможного Тичка, прозваного Снелл («Ticzko dictus Snell», «Ticzko Snelle»)⁵⁴. Вона народила у цьому шлюбі доньку Єлизавету («Elizabeth filia eiusdem ipso Ticzkone»), згадану вперше лише 1350 р.⁵⁵ в уже дорослому віці, про що свідчить її заміжний стан на 1353 р. та нотатка про чоловіка – наглядча міських ваг Станіслава («Stanizlaus Pensator»), опікуна племянниці Осанни, доньки Іоанна Руського («tutor erat [...] dicte puelle Osanne»)⁵⁶.

Патроніми, характерний іменослов. Однак окрім чітких руських окреслень чимало мешканців Кракова володіли іншими, що, на наш погляд, указували на попереднє місце проживання, – імовірно сусідні Галицьку, Волинську або й Чернігівську землі. До таких відносимо занотованого впродовж 1317–1343 рр. вїйта та лавника Кракова Сташка Васильовича («Stasco Vassilouicz», «Staschko Wassilowicz»)⁵⁷ із сестрою Катериною («Katherina sue soror»), заміжньою за, можливо, чехом із походження Вацлавом («Ventzlaus eiusdem Katherine maritus»)⁵⁸. У широкому розумінні родичем («cognatus») Сташка під 1347 р. названий якийсь Михайло⁵⁹. Окрім Сташка Васильовича ймовірно «руське» минуле мав відомий у 1365–1373 рр. Микола Корчак («Nicolaus Korczecz»)⁶⁰. Із кількох дописів відомо про його дружину Святославу (померла до 1373 р.), а також, мабуть, батька (Філіпа) і брата (Андрія), котрі, проте, не окреслені прізвиськом «Korczak» («per Andream filium Philippi», «condam dicti Nicolai Karczak fratris»)⁶¹. З іншого боку, не відкидаємо, що згаданий Андрій був двоюрідним братом, а Філіп – дядьком Миколи Корчака.

Із вищою вірогідністю (за характерним іменословом та патронімами) вихідцями із земель Рюриковичів були й занотовані 1340 р. Микола Дмитрович («Nycolaus Dytmarowicz»)⁶², 1342 р. – Станіслав, прозваний Василем («Stanyslaus dictus Wassilo»)⁶³, 1343 р. – Яків Филипович («Iacobus Philipowicz»)⁶⁴, однак із нижчою (за частково нехарактерними іменами та патронімами) – згаданий 1384 р. Павло

⁴⁸ Ibid. – P.104, 127, 182, 185.

⁴⁹ Ibid. – P.182, 185, 188.

⁵⁰ Ibid. – P.112, 114, 119, 121.

⁵¹ Ibid. – P.53, 56, 60, 68, 87–88, 90, 98, 112, 114, 117, 119–121, 141, 147, 149–150, 159, 163, 173.

⁵² Ibid. – P.149, 163.

⁵³ Ibid. – P.173, 188.

⁵⁴ Ibid. – P.70, 94, 118, 134, 140, 163–165, 169–170, 172, 182, 185, 201.

⁵⁵ Ibid. – P.182, 185.

⁵⁶ Ibid. – P.188.

⁵⁷ Ibid. – P.51, 96, 122, 163, 180.

⁵⁸ Ibid. – P.51.

⁵⁹ Ibid. – P.180.

⁶⁰ Acta scabinalia Cracoviensia 1365–1376 i 1390–1397. – P.1, 9, 94.

⁶¹ Ibid. – P.94.

⁶² Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – T.4. – P.150.

⁶³ Ibid. – P.155.

⁶⁴ Ibid. – P.163.

Чинчевич, або Чинхевич («Paulus Czinnychewicz»)⁶⁵, а 1385 р. – Мачко Станіславович («Maczco de Stanislavicz»)⁶⁶ та Лаврентій Варшович («Laurentius Warschowicz»)⁶⁷.

Походження за містами або сторонами світу. Нотування окремих осіб за місцем (містом) попереднього їх проживання добре відоме з німецької традиції, на що й ми в «руському» контексті вже якось звертали свою увагу⁶⁸. Тому можливим, на нашу думку, видається походження з міського («руського») середовища Луцька згаданих 1373–1374 рр. у Кракові Климента («Clementis de Lucczk») та Матвія («Mathie Luschczke»)⁶⁹, натомість із Кросна – відомих за 1392–1395 рр. старост Ганка («Hanco Schultis de Krosna») і двох Іоаннів («Johannes Schultis de Krosna» й «Johannes Halner de Krosna»)⁷⁰. Останні не конче були русинами, радше ними й не були, як, до прикладу, кілька вочевидь купців, відомих як «dictus de Oryenth» («de Orient», «de Oriente») – 1314 р. Вільгельм⁷¹, 1340 р. – Ганко⁷² та 1395 р. – Іоанн⁷³. Складно встановити, що мається на увазі під поняттям «Oryenth», коли землі Русі або Татарії окреслювалися зазвичай цілком зрозумілими й широко вживаними термінами. Однак зі стопроцентною певністю можна стверджувати, що в такий спосіб окреслені люди точно мали справу з торгівлею в Русі чи комунікацією через її землі. Так само непросто в'яяснити – про Львів королівства Русі чи силезький Львувек (однаково – «Lemberg», «Lemborg», «Lemburg», «Lemburga») ідеться в низці записів 1367–1396 рр. зі згадками конкретних містян, котрі з різною метою відвідували Краків⁷⁴.

Помилкові окреслення? Аналізуючи акти краківських лавників 1365–1376 та 1390–1397 рр., окреслення одного із заможних містян, відомого впродовж 1365–1371 рр. як «Nicolaus Rese» («Resin» або «Resen»)⁷⁵, викликає певне застереження. Чи не йдеться про зіпсоване «Reuse», тобто з німецької – «руський»? Його одруження terminus ante quem 1368 р. з німкенєю Аделяйдою («ихог Adilheit»)⁷⁶ та наявність станом на 1371 р. дорослого сина Павла («Paulus Resen»)⁷⁷ дозволяє, не відмовляючись від припущення, обережно продовжувати пошуки у цьому напрямі.

Крім Кракова русини нотуються й в інших малопольських містах. Так, 15 січня 1341 р. в королівському дипломі Казимира III обумовлювався акт купівлі-продажу з боку мешканця Бохні Миколи pro triginta marcis grossorum Pragensium сандецькому міщанинові Миколі Руському («Nicolao Rutheno Ciui de Sandecz») та його законним нащадкам розташованого на багатій соляними покладами горі «Cozuzkonis» та вочевидь локованого на німецькому праві терену «Berkracht»⁷⁸. Як «dictus Ruthenus» в акті вроцлавського єпископа Збілута від 3 лютого 1367 р. занотований містянин Вольбожа Петро. Польський архієрей надав йому право локації «iure Teutonico Sredensi» розташованого над річкою Піліца у Сандомирській землі села «Brzustów»⁷⁹.

⁶⁵ Księga proscriptiunum et gravaminum miasta Krakowa z czasów Kazimierza Wielkiego 1361–1370. – P.61.

⁶⁶ Ibid. – P.64.

⁶⁷ Ibid. – P.65.

⁶⁸ Волощук М., Паршин І. Johann de Ladimiria: до проблеми етнічного походження капелана сілезького князя Генріха VI Доброго. – С.59.

⁶⁹ Acta scabinalia Cracoviensia 1365–1376 i 1390–1397. – P.106, 115.

⁷⁰ Ibid. – P.178, 182, 287–288.

⁷¹ Najstarsze księgi i rachunki miasta Krakowa od r. 1300 do 1400. – Т.4. – P.32.

⁷² Ibid. – P.145.

⁷³ Acta scabinalia Cracoviensia 1365–1376 i 1390–1397. – P.284.

⁷⁴ Ibid. – P.17, 102, 134–135, 139, 142, 157, 194, 201, 203, 238, 284, 301.

⁷⁵ Ibid. – P.19, 31, 33, 35–36, 38, 43, 71.

⁷⁶ Ibid. – P.38.

⁷⁷ Ibid. – P.71.

⁷⁸ KDM. – Т.1. – S.253–254.

⁷⁹ Ibid. – Т.3 (1333–1386). – Kraków, 1886. – S.203–204.

Отже впродовж XIII–XIV ст. міські центри володінь династії П'ястів систематично поповнювалися руськими мешканцями, окресленими в латиномовних джерелах у властивий спосіб («*Ruthenus*», «*Rutenus*» та ін.). Попри брак відповідних свідчень із міського середовища Великої Польщі й менш урбанізованої Мазовії, констатуємо чи найбільш інтенсивне залюднення русинами населених пунктів Малої Польщі (адже Силезія заслуговує на окреме дослідження), головно Кракова. Тут за деякий час здобули належний авторитет, нерухомисть і всебічні торгівельні зв'язки відразу кілька впливових руських родин. Їхні представники регулярно посідали уряди консулів і лавників, брали участь у судових засіданнях, виступали свідками укладення угод із містами інших країн. Констатуємо проживання русинів й в інших, менших за розмірами, містах – Сандомирі, Сончі, Вольбожі тощо.

Руські міщани у землях П'ястів, водночас, радше специфічна, ніж закономірна складова міського простору. Вони інтегрувалися у строкате і складне міське середовище, піддавалися асиміляції, як це можна побачити з використання «зовнішнього» іменослова (наслідок мішаних шлюбів). Русини-міщани м'яко латинізувалися, як у XIV ст. це стало помітним і серед наближених до польських королів руських еліт. Хоча, з іншого боку, вони мали переваги в доступі до західного освітянського простору, можливостях власного торгівельного поступу, матеріальному збагаченні.

REFERENCES

1. Alexandrowicz, St. (1958). Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1241. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza w Poznaniu. Historia*, 14, 3, 24–42. Poznań. [in Polish].
2. Baran, A. (2012). Pojawienie się terminu “miasto” w językach polskim i ruskim w XIII wieku (na materiale “Kroniki halicko-wołyńskiej”). *Limes. Studia i materiały z dziejów Europy Środkowo-Wschodniej*, 5, 7–12. [in Polish].
3. Bogucka, M., Samsonowicz, H. (1986). *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*. Wrocław. [in Polish].
4. Chronica Galiciano-Voliniana (Chronica Romanoviciana) (2017). Eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović. *Monumenta Poloniae historica, XVI*. Kraków; Warszawa. [in Church Slavonic].
5. *Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy* (2012). Eds. J. Bagińska, M. Piotrowski, M. Wołoszyn. Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów. [in Polish].
6. Daszkiewicz, J. (1980). Z historii południowo-wschodniego szlaku burszynowego (XIV–XVII w.). *Slavia antiqua*, 27, 253–275. [in Polish].
7. Dąbrowski, D. (2002). Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. *Biblioteka Genealogiczna*, 6. Poznań; Wrocław. [in Polish].
8. Florek, M. (2004). Osadnictwo otwarte w rejonie Sandomierza od końca X do końca XIII w.: Struktury osadnicze i ich przemiany. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze. Księga jubileuszowa na siedemdziesiąte piąte urodziny docenta doktora Jana Gurby*, eds. J. Libery, A. Zakościelnej, 325–335. Lublin. [in Polish].
9. Giergiel, T., Jop, R. (2015). *Dokument lokacyjny Leszka Czarnego dla Sandomierza z 1286 r.* Sandomierz. [in Polish].
10. Giovanni di Pian di Carpine, (1989). *Storia dei Mongoli*. Ed. critica del testo latino a cura di E. Menesto; trad. italiana a cura di M.C. Lungarotti e note di P. Daffina; introduzione di L. Petech; studi storico-filologici di C. Leonardi, M.C. Lungarotti, E. Menesto. Spoleto. [in Latin].
11. Hilcerówna, Z. (1950–1953). Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską. *Przegląd Archeologiczny*, 9, 26–28, 8–23. [in Polish].
12. Ipatyevskaya letopis (2001). *Polnoye sobranije russkikh letopisej* [s predisl. B. Klossa], 2. Moskva. [in Church Slavonic].
13. Jodkowski, J. (1948). Pieczęcie ruskie z XI–XII w., znalezione w Grodnie i Drohiczyźnie. *Przegląd Historyczny*, 37, 153–180. Warszawa. [in Polish].
14. Konczewska, M., Piekalski, J. (2008). Problem lokalizacji średniowiecznej osady Walonów we Wrocławiu w świetle ostatnich badań archeologicznych. *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 50, 241–258. Wrocław. [in Polish].
15. Kupchynskiy, O. (2004). Akty ta dokumenty Halycsko-Volynskoho kniazivstva XIII – pershoi polovyny XIV st.: Doslidzhennia. Teksty. Lviv. [in Ukrainian, in Latin, in Church Slavonic].
16. Lewicka-Rajewska, U. (2004). *Arabskie opisanie Słowian*. Wrocław. [in Polish].
17. Lewicki, T. (1956). Znaczenie handlowe Drohiczyzna nad Bugiem we wczesnym średniowieczu i zagadkowe plomby ołowiane znalezione w tej miejscowości: Notatka tymczasowa. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 4, 2, 598–599. [in Polish].
18. Liwoch, R. (2015). Plomby typu drohiczyńskiego z Drohiczyzna nad Bugiem w Krakowskim Muzeum archeologicznym. *Materiały Archeologiczne*, 40, 237–244. [in Polish].
19. Sydorenko, O. (1992). *Ukrainski zemli u mizhnarodnii torbivli (IX – seredyna XVII st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
20. The Sphinx of Slavic Sigillography – Small Lead Seals of “Drogiczyzn type” from Czerno in their East European Context = Sfinks słowiańskiej sfragistyki: Plomby typu drohiczyńskiego z Czerno w kontekście wschodnioeuropejskim. *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas* (2018–2019). Eds. A. Musin, M. Wołoszyn. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa. [in English, in Polish].
21. Woloshchuk, M. (2018). Yepyskop Krakowa Procopius de Russia (1292/93–1295 rr.): Umovna etnicznist ta henealohichna nalezhnist. *Monografie Pracowni Badań nad Dziejami Rusi Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego*, 5: *Polska, Rus i Węgry: X–XIV w.*, 99–129. [Eds. D. Dąbrowski, A. Jusupović, T. Marzec]. Kraków. [in Ukrainian].

22. Voloshchuk, M., Parshyn, I. (2018). Johann de Ladimiria: do problemy etnicznoho pokhodzhennia kapelana silezkocho kniazia Henrika VI Dobroho. *Halychyna*, 31, 50–63. Ivano-Frankivsk. [in Ukrainian].
23. Wojciechowski, P.K. (1979). Ugrupowania polityczne w ziemiach krakowskiej i sandomierskiej w latach 1280–1286. *Przegląd Historyczny*, 70, 1, 57–72. Warszawa. [in Polish].
24. Wyrozumska, B. (2001). *Księga proskrypcji i skarg miasta Krakowa 1360–1422: Ze zbiorów Archiwum Państwowego w Krakowie*. Kraków. [in Latin].
25. Wyrozumski, J. (1980). Handel Krakowa ze Wschodem w średniowieczu. *Rocznik Krakowski*, 50, 57–64. Kraków. [in Polish].
26. Wyrozumski, J. (2007). Lokacja czy lokacje Krakowa na prawie niemieckim? *Kraków: Nowe studia nad rozwojem miasta*, 121–151. Kraków. [in Polish].
27. Żaki, A. (1958). Topografia wczesnośredniowiecznego Przemysła: Preliminaria badawcze. *Acta Archaeologica Carpathica*, 1, 1, 75–98. [in Polish].
28. Żaki, A. (1959). Parę uwag o pograniczu polsko-ruskim w wczesnym średniowieczu. *Sprawozdania z posiedzeń komisji*, 99–100. Kraków. [in Polish].
29. Żaki, A. (1962). Kraków i Kijów w wczesnym średniowieczu. *Sprawozdania z posiedzeń komisji*, 337–340. Kraków. [in Polish].

Myroslav VOLOSHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
 Professor at World History Department,
 Head of Center of the Medieval Studies,
 V.Stefanyk Precarpathian National University
 (Ivano-Frankivsk, Ukraine), myrkomyrko79@gmail.com
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1737-7205>

Ruthenian Burghers of Lesser Poland Towns During the Thirteenth – Fourteenth Centuries: Problems of Search and Identification

Abstract. The objective of the article is to research the Ruthenians, which settled during the 13th – 14th centuries in the towns of the Piast dynasty lands, mainly in Polonia Minor, to outline their origin and the problems of an identification of some of them. The methodology of the research consists in using the methods of comparative-historical and system analysis, comparative studies and prosopography. The article is written from the point of view of social anthropology, using the methods of semantics. **Scientific novelty.** A systematic generalization of all immigrants from Rus of the 13th – 14th centuries, noted by various sources, – the representatives of the urban environment of Piast’s possessions – was prepared for the first time. **Conclusions.** Close, lively multifaceted Polish-Ruthenian very active exchange were facilitated by a longstanding and permanent trade contacts. There were at least three main roads that connected the centers of Lesser Poland with the possessions of the Rurik dynasty. Compare with the same processes in the medieval Hungarian Kingdom, where did not mention the Ruthenians burghers in the towns, author noted, that some small towns of Poland, in particular, Kraków, populated by the representatives of Rus, especially during the second half of the 13th – 14th centuries. The Ruthenian families have formed there separate quarters. Its was facilitated by the self-government, received from the Piast dynasty princes since the beginning of the 13th century. To the most famous Ruthenian origin families of the 14th century, recorded in the Latin-speaking sources, we could rank personae nomine Nicolaus Ruthenus, Nicolaus genere Ruthenus and Nicolaus dictus Ruthenus. Undoubtedly – he was Ruthenian origin man. However, the peoples mentioned by the Latin-language sources such as Ruthenus, should not directly to perceive as the Ruthenian community representatives. But there are in the sources also many debatable identifications without any clear explanation. Each person requires a particular meticulous attention, because sometimes there were in their typical Ruthenian notification the evidence of the active trade or some other contacts into Rus or with Ruthenians. There are also controversial identifications of these persons by the names, which also require additional checking for early residence in the lands of Rurikids. The Ruthenian burghers of the cities of Lesser Poland were not the most numerous. However, they harmoniously complemented the diverse ethnically urban environment and enjoyed all, according to their status, rights and privileges. Obviously, in the second or third generations they adopted a Western rite, married representatives of the “Latin world”. But due to their personal connections, they influenced on the eastern trade of the kings of Poland.

Keywords: Piast dynasty lands, Poland, Rus, Ruthenians, Kraków, “Rus beyond Rus”.

Олександр ДОНІК

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України XIX – початку XX ст.,
Інститут історії України НАН України,
(Київ, Україна), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Богдана ОПРЯ

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри туризму та готельно-ресторанної справи,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), bogdana.oprya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

Олександр ФЕДЬКОВ

доктор історичних наук, доцент,
завідувач кафедри архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Політичні партії та селянство в українських губерніях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: соціоментальні й інституційні чинники взаємодії

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.029>

УДК: 329:323.3:63-051(477)«1890/1914»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні питання взаємин політичних партій і селянства в українських губерніях Російської імперії в кінці XIX – на початку XX ст. у контексті селянської ментальності та соціальних практик. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, системності. Автори використовували методи інституційний і структурно-функціонального аналізу, методологічні засади історії ментальності. **Наукова новизна.** Охарактеризовано вплив соціоментальних та інституційних чинників на взаємини політичних партій і селянства наприкінці XIX – на початку XX ст. **Висновки.** Українське селянство в епоху модернізації зазнавало змін, проте головною рисою його ментальності залишався соціальний ідеал – праця на власній землі. Лише незначна частина селян були членами та симпатиками політичних організацій і мали уявлення про їх програмні завдання й діяльність. Згідно з патріархальним світоглядом, селяни пов'язували з «царем-батьком» сподівання на справедливе розв'язання земельного питання. Його сприймали особібно від представників вищих, центральних і місцевих державних установ, котрі уявлялися хліборобам чужими та навіть ворожими їхнім інтересам. Органи виконавчої влади царизму переслідували членів соціалістичних і ліберальних (до кадетів включно) організацій та лояльно ставилися до праволіберальних і, особливо, консервативних союзів. Співробітники земських установ були активістами ліберальних та, меншою мірою, соціалістичних політичних організацій. І хоча земські діячі зробили чимало для розвитку місцевого господарства й культурно-освітньої сфери, проте їхня діяльність залишалася багато у чому незрозумілою для неосвіченого селянства, яке лише подеколи їх підтримувало. Одержавлена православна церква виступала

захисником самодержавства та всіляко вітала консервативно-монархічний рух. Утім серед семінаристів, священників траплялися прихильники соціалістичних і ліберальних ідей, які працювали поміж сільських трударів. Вищі навчальні заклади традиційно були місцем поширення соціалістичних та ліберальних уявлень, представники професорсько-викладацького складу належали здебільшого до ліберальної кадетської партії, а студенти вступали переважно до соціалістичних організацій. Ліберальна професура прагнула впливати на селянство через органи преси, а студентство займалося агітаційною діяльністю безпосередньо на селі. Загалом лише незначна частина селян позитивно сприймала такі заходи.

Ключові слова: політичні партії, селянство, інституції, церква, державні установи, вищі навчальні заклади.

Українське селянство було й залишається одним із центральних об'єктів інтересу вітчизняних істориків. Нині селянознавча проблематика вийшла на новий рівень завдяки впровадженню модерних теоретико-методологічних засад, комплексному використанню історичних джерел, «новим запитанням» до них із боку дослідників. Це відкриває перспективи для студіювання суміжних тем, які безпосередньо впливають на вивчення історії селянства. Тож з'ясування заявлених у назві статті аспектів із використанням структурно-функціонального аналізу та інституційного підходу як форм мультидисциплінарних досліджень дозволить визначити роль окремих інституцій, установ. Тобто взаємини політичних партій і селянства в українських губерніях Російської імперії від часу виникнення організованих форм політичної діяльності й фактично до початку Першої світової війни розглядатимуться в контексті соціоментальності хліборобів та соціальних практик провідних інститутів суспільства – церкви, органів державної влади, вищих навчальних закладів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. селянство було найчисельнішим станом у Росії, який не міг залишитися поза увагою політичних організацій. Оцінюючи результативність діяльності партій і спілок серед різних страт, груп суспільства, слід урахувати нелінійність процесу, за якого суб'єкт, впливаючи на об'єкт, отримував очікуваний результат. Свою роботу з неоднаковою інтенсивністю провадили осередки різних політичних організацій, зокрема й розмаїтих ідеологічних спрямувань. Крім партій на селянство впливали держава, органи самоврядування, церква, вищі навчальні заклади, інші соціальні інститути суспільства. Водночас селян не слід сприймати як пасивних учасників такого процесу взаємодії. Їхня реакція на дії політичних партій не зводилася до точного слідування настановам, адже партійні рекомендації «проходили перевірку на раціональність» у відповідності з селянською ментальністю й лише після цього визначався вектор їхньої політичної поведінки. Розгляд наявних у спеціальній літературі підходів щодо проблеми взаємодії політичних партій і селянства здійснили В.Боднар¹ і Д.Кудінов². При аналізі соціальних практик політичних організацій важливі праці авторів, котрі застосували соціоментальний підхід до характеристики селянства³.

¹ Боднар В.В. Аграрна і соціальна історія пореформеного селянства в сучасному українському історіописанні: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2010. – 263 с.

² Кудінов Д.В. Селянський рух Наддніпрянської України у 1900 – лютому 1917 рр.: історіографія проблеми. – Суми, 2014. – С.264–306.

³ Див., напр.: Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради. – Кам'янець-Подільський, 2008. – 480 с.; Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с.; Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси, 2007. – 640 с.;

Політичні організації, залежно від ідеологічного напрямку, завдяки своїм активістам, за словами теоретика соціокультурного підходу М.Лапіна, у ролі людини активної («homo activus») здійснювали соціальний вплив на різні групи суспільства та отримували від них зворотні імпульси⁴. Реагуючи на них, партійці вносили корективи у форми та методи роботи, а інколи висували пропозиції внесення змін до партійної програми. Для прикладу, представники місцевих осередків РСДРП, зокрема й Української соціал-демократичної спілки, під впливом селянських виступів на початку революції 1905–1907 рр. вийшли з ініціативою перегляду аграрної частини партійної програми, що пропонувала повернути селянам «відрізки»⁵. Це пояснюється тим, що останні у своїх вимогах ішли далі партійних настанов російських соціал-демократів. Такі «корекції курсів», зокрема зв'язання з селянським світоглядом і його повсякденними соціальними практиками, здійснювалися політичними організаціями постійно.

Соціально-політична поведінка селянства зумовлювалася його консервативною природою, про що зауважимо нижче. Водночас у багатьох конкретних випадках можемо говорити про наявність серед хліборобів незначної групи соціально й політично активних людей. Як правило, вони були найбільш освіченими представниками громади, зі значним життєвим досвідом, що набувся під час перебування на заробітках у містах, у спілкуванні з носіями різних ідеологій. Можемо стверджувати, що саме ці сільські мешканці, або, як їх називали сучасники, – «селянська інтелігенція»⁶, виступали «агентами впливу» політичних партій на селі. Історики партійно-політичного життя наводять також дані про існування в українських селах осередків переважно соціалістичних організацій, найбільше РСДРП (зокрема її філії – Української соціал-демократичної спілки), ПСР, РУП (УСДРП)⁷. Звісно, до них тягнулися активні у соціально-політичному плані мешканці села.

Базисом селянського буття залишалася праця на землі. За словами Ю.Присяжнюка: «Чи не єдино правильним і справедливим джерелом добробуту, багатства, власності “мужики” традиційно вважали землеробську працю»⁸. Вона лежала в основі ментальності, соціальної свідомості та поведінки. Ця теза має численні підтвердження в історичних джерелах⁹. «Гречкосії» не ставили під сумнів переконання, що особиста праця виступає головним аргументом на користь передачі їм землі.

Селянин разом зі своєю сім'єю обробляв земельний лан для забезпечення потреб родини. Розмір ділянки, що перебувала в його руках, міг коливатися між споживчою нормою (такою, яка забезпечувала на мінімальному рівні біологічне та соціальне відтворення; щоправда, часто наділи були меншими за мінімально необхідні й тоді селяни в пошуках роботи йшли на заробітки) і трудовою нормою (завдяки зусиллям

Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания: Очерки истории социальной психологии и менталитета русского крестьянства (конец XIX – начало XX в.) по материалам Среднего Поволжья. – Москва, 2008. – 679 с.

⁴ Лапин Н.И. Социокультурная трансформация России: либерализация versus традиционализация // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2000. – Т. III. – №3. – С.32.

⁵ Российский государственный архив социально-политической истории. – Ф.278. – Оп.1. – Д.714. – Л.4 об.

⁶ Федьков О.М. Селянство в українському національному русі // Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В.Г.Сарбей. – К., 1994. – С.114.

⁷ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Х., 1996. – С.57, 64–65, 72; Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг. – Москва, 1997. – С.49, 477–489; Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.137–155; Його ж. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.286–291, 323–343; Хонтяр А.Ю. Діяльність партії соціалістів-революціонерів у Правобережній Україні в 1896–1907 рр. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.144–145, 150–151, 172–176; Д.Д. З Глухівського повіту на Чернігівщині // Хлібороб. – 1905. – 7 студня. – Ч.4. – С.3.

⁸ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... – С.250.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.81, 106; Ф.318. – Оп.1. – Спр.302. – Арк.146 зв.

великої та працездатної родини дозволяла на дещо вищому рівні забезпечити споживання й соціальний престиж). Такий спосіб свого життя землероби вважали самодостатнім. Головним критерієм моральності виступала особиста фізична праця. Тому інші учасники сільськогосподарського виробництва, котрі використовували найману працю (дворяни, купці, так звані селяни-куркулі, орендарі-посередники тощо), сприймалися як «пани», «буржуї», «експлуататори», «дармоїди»¹⁰.

Неоднозначним було ставлення селянства до інтелектуалів, людей розумової праці, на українських теренах нерідко інонаціональних або зросійщених. Три чверті й так нечисельної національної інтелігенції, зазначає В.Лозовий, зосереджувалися у сільській місцевості, вихідцями з якої вони, власне, і були¹¹. З одного боку, таких людей поважали як «учених», грамотних, котрі могли розтлумачити нормативний документ («бумагу») або публікацію у пресі, дати пораду (під час революції саме вони переважно виступали провідниками ліберальних і соціалістичних ідей серед селянства), а з іншого – учителі, лікарі, агрономи, ветеринари здебільшого особисто не працювали на землі, а тому все ж асоціювалися у селян із «панами», «владою» та «містом» у широкому розумінні¹².

Спосіб життя селянства ґрунтувався на патерналістських моральних цінностях сільської громади, головне осердя якої становили сімейні хазяйства на чолі з господарем – батьком, котрий мав беззаперечний авторитет як головний трудівник та уособлював для членів родини владу, справедливість, турботу¹³. Саме в контексті патерналістських очікувань землеробів від царської влади варто розглядати «наївний селянський монархізм». Ідеал справедливого самовладця був органічною частиною селянської соціальної утопії, з якою вони пов'язували утвердження на землі «божественної правди»¹⁴. Знавець сільського життя другої половини ХІХ ст. О.Енгельгардт звертав увагу на посилення патерналістських настроїв серед селян у зв'язку із закінченням російсько-турецької війни 1877–1878 рр., що проявилось в поширенні чуток про монаршу «милість» стосовно землі¹⁵. Одним із проявів став також поголос про імператорську «золоту грамоту», яка неодмінно передбачатиме наділення хліборобів землею¹⁶. Неформальна комунікація (чутки, поголоси) – постійна ознака українського села. Але найчастіше вона проявлялася під час соціально-політичних катаклізмів – революції 1905–1907 рр., Першої світової¹⁷. Зазначені явища позначалися на взаєминах політичних організацій і селянства.

Патерналістські відносини пов'язували хліборобів також із поміщиками. Однак ставлення селян до своїх соціальних антиподів виявилось амбівалентним. З одного боку, для нього характерні елементи патерналізму, витoki якого сягали дореформених часів, коли вотчинне господарство трималося на праці кріпаків і спонукало поміщиків дбати про них як про головну виробничу силу. Проте, з іншого боку, дворяни-землевласники у свідомості хліборобів залишалися «панами», оскільки особисто на землі не працювали. Соціальний антагонізм між ними набув крайнього загострення

¹⁰ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.81.

¹¹ Там само. – С.84.

¹² Там само. – С.84–85; ЦДІАК України. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.76.

¹³ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.71.

¹⁴ Сухова О.А. Десять мифов крестьянского сознания... – С.305; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.856. – Спр.250. – Арк.5.

¹⁵ Енгельгардт А.Н. Из деревни: 12 писем: 1872–1887. – Санкт-Петербург, 1999. – С.395, 401.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113, ч.1. – Арк.34 зв.; Законная просьба (письмо из деревни) // Киевские отклики. – 1905. – 6 (19) декабря. – №326. – С.3.

¹⁷ Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі (з історії суспільно-політичного життя та ментальності на початку ХХ ст.) // Молода нація. – 2004. – №4. – С.5–12; Якимчук І.В. Перша світова війна мовою неформальної комунікації // Історична пам'ять. – Вип.26. – Полтава, 2011. – С.78–86; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.28 зв.

на початку XX ст., вилившись у «селянську революцію»¹⁸. Окремі поміщики, керуючись гуманістичними мотивами, здійснювали заходи, спрямовані на поліпшення становища сільської громади: виділяли кошти на побудову й утримання навчальних і медичних закладів, богаділень, дитячих притулків та ін.¹⁹ Такі добродійні дії ставали дедалі більш престижними серед освіченого суспільства, підтримували патріархальні традиції, викликали повагу до поміщика з боку хліборобів. Однак подібні заходи не додали хронічних соціальних проблем українського села, не кажучи вже про малоземелля, і не були гарантією від конфліктів із селянською масою²⁰. Остання надалі розглядала благодійників як «панів», «експлуататорів» і у цій думці її підтримували діячі соціалістичних партій.

При аналізі діяльності політичних організацій важливого значення набуває з'ясування рівня політичної та національної свідомості українського селянства. Певна автаркія громадського життя хліборобів зумовлювала їхній консерватизм. Саме тому село в досліджуваній період залишалося природною основою розвитку народної культури, а рідна мова, звичаї, традиції продовжували побутувати всупереч уніфікаторській політиці імперського центру. Водночас історичні джерела засвідчують слабе усвідомлення селянством Наддніпрянщини власної національної ідентичності. Небайдужий до цієї проблеми діяч УСДРП М.Порш констатував: «Український народ – національно темний народ»²¹. Відповідно, політичні партії мали враховувати той чинник, що для українського селянства найбільш важливими були соціальні пріоритети, і головний із них – бажання отримати землю для праці на ній. Якщо у програмних документах та агітаційно-пропагандистській роботі українські політики прагнули пов'язати вирішення аграрного питання з проблемою національного визволення²², то російські партії – від соціалістичних до монархічно-консервативних – задля посилення свого впливу на українське селянство та досягнення політичних цілей різною мірою враховували соціальні пріоритети²³. Брак у хліборобів Наддніпрянщини національної свідомості сприяв успішній роботі осередків загальноімперських політичних структур. Однак якщо українські парторганізації у своїй повсякденній праці прагнули «вносити» національну свідомість до різних груп та прошарків українського суспільства, то російські – акцентували на нібито «спорідненості» українців із росіянами та здебільшого відмовляли першим у праві на будь-які форми національно-державної реалізації. Російські ж націоналісти взагалі заперечували окремішність українців і проповідували тезу про «триєдиний російський народ».

Селянство Наддніпрянської України належало переважно до православної конфесії, а тому доцільно розглянути вплив релігії та церкви на взаємини селян і політичних організацій. Унаслідок модернізації Російської імперії на її українських теренах поступово відбувався процес секуляризації світогляду мешканців та суспільного життя. Ідеї демократії, громадянських прав і свобод, зокрема віровизнання, релігійної толерантності, відокремлення церкви від держави набували у суспільстві дедалі

¹⁸ Ковальова Н.А. Селянська революція в Наддніпрянській Україні (1902–1922 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Черкаси, 2020. – 40 с.

¹⁹ Донік О.М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.) // Український історичний журнал. – 2005. – №4. – С.167–173; Благотворительность в России: В 2 т. – Санкт-Петербург, [б. г.]. – Т.ІІ, ч.1: Список благотворительных учреждений. – С.130–148, 250–258, 323–346; Т.ІІ, ч.2: Список благотворительных учреждений. – С.89–103, 110–124; 414–458, 533–528.

²⁰ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.855. – Спр.113, ч.1. – Арк.34–35.

²¹ Див.: Федьков О.М. Селянство в українському національному русі. – С.114.

²² Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці XIX – на початку XX ст. – Кам'янець-Подільський, 2012. – 256 с.

²³ Див.: Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – С.26–58.

більшого поширення²⁴. Звісно, селяни залишалися здебільшого прихильними до традиційного укладу та повільніше звільнялися від впливу релігії й церкви. Окрім того, селянська релігійність, за обґрунтованим твердженням Ю.Присяжнюка, характеризувалася не стільки сповіданням канонічних засад офіційного православ'я, як внутрішнім духовним синкретизмом, в якому поєднувалися архаїчні язичницькі та християнські духовні цінності, а також повсякденні життєві уявлення хліборобів²⁵.

Відбувалися зміни й у самій православній церкві, яка на початку ХХ ст. виявилася цілком одержавленою та посідала доволі міцні позиції в імперії²⁶. На перший погляд, нічого суттєвого в її діяльності не змінилося, вона надалі опікала селянина з родиною від народження до смерті. Попри це, у житті церкви та її пастви відбувалися підспудні й очевидні зміни, що позначалися на діяльності політичних партій у селянському середовищі.

Соціальні трансформації пореформеної доби, на думку дослідників, спонукали українських селян до релігійного пробудження, поступового вивільнення з-під церковної казенщини. Віряни бачили, що православне духовництво досить часто зневажливо ставилося до них, надаючи першочергового значення не релігійному служінню, а матеріальним та фінансовим чинникам, нехтувало нормами моралі, українською мовою²⁷. Селяни відзначали й те, що священники більше вболівали «за панські інтереси», ніж за їхні. Показовий випадок було зафіксовано в Лянцкорунській волості Кам'янецького повіту Подільської губернії, де агітацію в дусі програми УСДРП та Української селянської спілки вели брати Блонські, старший з яких, Пантелеймон, лікар за фахом, очолював соціал-демократичну організацію на Поділлі. 1 січня 1906 р. священник Лянцкоруні Ю.Свідзінський після закінчення служби Божої вітав парафіян із Новим роком, у проповіді закликав «не робити бунтів, страйків і щоб не слухали підбурювачів, таких, як Блонський». Після того, як священник та парафіяни вийшли з церкви, останні звернулися до настоятеля: «Ви, батюшка, нашої сторони не тримаєте, а тільки за поміщиками [...], а тому можете забиратись від нас, 6 січня ви будете зі своїми поміщиками самі воду носити, якщо застрайкують усі селяни»²⁸.

Таке становище підривало авторитет церкви й зумовлювало негативне ставлення парафіян до священників. Одним із наслідків ситуації, зокрема, стало поширення у селянському середовищі ідей протестантизму²⁹. Проте з подібним духовним вибором людей рішуче боролися православні ієрархи. І хоча неофіти виявляли лояльне ставлення до держави, органи влади вдавалися стосовно них до утисків³⁰. У цих умовах ліберали виступали за свободу віросповідання. Представники соціалістичних партій, як-от більшовики, прагнули використовувати у своїх цілях пригнічене становище протестантів, проте помітного успіху не мали³¹.

²⁴ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-і рр. ХХ ст.). – Запоріжжя, 2004. – С.50–51.

²⁵ *Присяжнюк Ю.* Українське селянство Наддніпрянської України... – С.218–248.

²⁶ *Надтока Г.* Православна церква в Україні (1900–1917 рр.) // *Історія релігії в Україні: У 10 т. – Т.3: Православ'я в Україні / За ред. А.Колодного, В.Климова. – К., 1999. – С.337.*

²⁷ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С.235–236; *Опря Б.О.* Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Правобережної України (1860-ті – 1917 р.). – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.153–155.

²⁸ ЦДДАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1105. – Арк.3.

²⁹ *Ігнатуша О.* Інституційний розкол православної церкви в Україні... – С.39.

³⁰ *Опря І.* Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1894–1917). – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.140–172.

³¹ *Клибанов А.И.* История религиозного сектантства в России (60-е годы XIX в. – 1917 г.). – Москва, 1965. – С.5; *Опря І.* Становище та діяльність пізньопротестантських громад Правобережної України (1894–1917). – С.160.

Революція 1905–1907 рр. стала значним випробуванням для самодержавства на міцність. Тісно пов'язана з верховною владою православна церква доклала максимум зусиль для збереження існуючого ладу. Священики з амвонів та у пресі виголошували «слово Боже» на захист усталених порядків³². Представники православного кліру підтримували головно охоронно-консервативний напрям ідейно-політичного руху й лише одиниці співчували визвольному³³. Священнослужителі долучилися до роботи Державної думи. Показово, що 32 із 33 депутатів від духівництва (за винятком подільського священика А.Гриневича, члена фракції трудовиків та Української трудової громади) стояли на охоронних засадах³⁴. Нерідко церковники виступали ініціаторами й покровителями консервативно-монархічних структур, таких, як Союз російських людей, Союз російського народу та ін. Спочатку священикам заборонялося входити до складу чорносотенних організацій, проте згодом Синод зняв цю заборону, чим скористалися два митрополити, дев'ять архієпископів та єпископів³⁵. Такий приклад наслідувало єпархіальне духівництво.

Яскравим свідченням впливу священнослужителів на діяльність консервативно-монархічних організацій може слугувати Волинь. Агітацію за створення тут осередку Союзу російського народу вів особисто архієпископ волинський і житомирський Антоній (А.Храповицький). Почаївський відділ СРН сформувався у серпні 1906 р., організатором і очільником його став архімандрит Свято-Успенської Почаївської лаври Віталій (В.Максименко)³⁶. Завдяки підтримці церковних ієрархів, а також волинських священиків, котрі особисто очолювали близько 300 підвідділів, за рік почаївський осередок став найпотужнішим у Російській імперії. Наприкінці 1907 р. на Волині існували 434 відділи та 634 підвідділи СРН, які нараховували 105 тис. членів, здебільшого селян³⁷. Діяльність союзу мала антиреволюційний, консервативно-монархічний характер, із великою домішкою релігійної нетерпимості, антисемітизму й антиполонізму³⁸. Із метою протидії євреям-підприємцям при Почаївському відділі СРН було створено банк «Почаєво-Волинський народний кредит» (1911 р.) – для допомоги хліборобам у купівлі землі, відкривалися кооперативні товариства³⁹. Водночас селянство не було слухняним виконавцем волі священнослужителів, а вносило в рух уявлення, відповідно до ментальних настанов, пов'язувало з Почаївським відділом свої прагнення щодо землі. Урешті селяни, які були членами цього осередку, зорганізували аграрні заворушення на Поділлі⁴⁰. Значно слабші позиції чорносотенці мали в інших губерніях підросійської України, але й там вони, «утихомирюючи», впливали на селянство⁴¹. Загалом наприкінці 1907 р. на українських теренах Росії СРН нараховував

³² Антоній (Храповицький), митр. Слова, беседы и речи (О жизни по внутреннему человеку). – Санкт-Петербург, 2002. – С.115–157.

³³ ЦДІАК України. – Ф.301. – Оп.2. – Спр.16. – Арк.666–666 зв.

³⁴ Коник О.О. Депутати Державної думи Російської імперії від губерній Наддніпрянської України (1906–1907 рр.). – Дніпропетровськ, 2013. – С.182–187; Милько В. Українське представництво в Державній думі Російської імперії (1906–1917). – К., 2016. – С.83.

³⁵ Степанов С.А. Чёрная сотня в России: 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – С.117.

³⁶ Федевич К.К., Федевич К.І. За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.) / Пер. з рос. – К., 2017. – С.50–54; Державний архів Житомирської обл. – Ф.329. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.4–5.

³⁷ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.102, 4-е д-во. – Оп.1907 г. – Д.13. – Ч.2. – Л.20; Ч.8. – Л.40–40 об.; ЦДІАК України. – Ф.1600. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.38–38 зв.; Омелянчук І. Почаевский отдел Союза русского народа // Чёрная сотня: Историческая энциклопедия: 1900–1917. – Москва, 2008. – С.410.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.857. – Арк.37–37 зв.; Ф.1600. – Оп.1. – Спр.230. – Арк.252–253; Ф.1143. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.19.

³⁹ Омелянчук І. Почаевский отдел Союза русского народа. – С.411–412.

⁴⁰ Федьков О. Чорносотенці і чутки на Поділлі... – С.5–12.

⁴¹ Степанов С.А. Численность и состав чорносотенных союзов и организаций // Политические партии России в период революции 1905–1907 гг.: Количественный анализ. – Москва, 1987. – С.184–204, 211–212, 214–215, 217–218, 224–226, 229–230, 233–235.

195 010 осіб, що становило 47,56% загального числа цієї організації в усій імперії⁴². У своїй масі це були хлібороби, але до чорносотенних осередків входили також дворяни, міщани, робітники та ін. Така значна чисельність і вплив Союзу російського народу в українських губерніях пояснюється потужною офіційною пропагандою влади та православної церкви, яка, за низького рівня політичної й національної свідомості населення, складності міжнаціональних взаємин знаходила «вдячний» ґрунт.

Утім модернізація зачепила й саму церкву. У середовищі семінаристів уже ставали помітними ідейні розбіжності, що стосувалися не лише питання її становища та реформування, а й нагальних проблем розвитку суспільства. І хоча консервативно-охоронний напрям серед вихованців семінарій, академій домінував, в їхньому колі знаходилися прихильники соціалістичних, ліберальних ідей, українського національного відродження⁴³. Зокрема в період свого становлення Українська соціал-демократична спілка покладала великі надії на агітаційну діяльність серед селянства «семінаристів-українців»⁴⁴. Створений у час революції 1905–1907 рр. Усеросійський загальносемінарійний союз мав осередки у Житомирі, Кам'янці-Подільському, Катеринославі, Києві, Одесі, Полтаві, Чернігові, де активну роль відігравали російські соціал-демократи та соціалісти-революціонери, а також члени «української партії»⁴⁵. Частина випускників семінарій подальшу освіту здобували в університетах, нерідко стаючи активними учасниками студентських громад, а згодом і політичних партій.

Важливим чинником, що впливав на взаємовідносини політичних організацій і селян, були державні інституції Російської імперії, які доцільно розглянути в розрізі двох груп: установи виконавчої влади та виборні представницькі органи (земське й міське самоврядування, Державна дума). Перша група складалася з вищих, центральних, а також місцевих органів влади, що безпосередньо підпорядковувалися імператорові, спиралися на розвинуту, відносно самостійну бюрократію⁴⁶. Діяльність органів виконавчої влади в питанні про ставлення до політичних партій і селянства – це проблема, яку висвітлено у численних публікаціях. З одного боку, їй присвячено праці з історії державних установ⁴⁷, політичних структур⁴⁸, в яких чітко простежується репресивна

⁴² Киселёв И.Н., Корелин А.П., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905–1907 гг.: численность, состав, размещение (Количественный анализ) // История СССР. – 1990. – №4. – С.77–78.

⁴³ Ефремов С.О. Щоденник: Про дні минулі (спогади). – К., 2011. – С.372–403; Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. – Л., 1935. – С.30–121; Землюліна Н.І. Участь учнівської і студентської молоді в діяльності організацій політичних партій у Подільській губернії на початку ХХ ст. // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Т.21. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С.94–95; Левцицька Н. Студентство України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1998. – 16 с.; Фартушна Г. Національний та соціальний склад учасників студентського руху міста Києва на початку ХХ ст. // Наукові записки з української історії. – Вип.31. – Переяслав-Хмельницький, 2012. – С.35–39; ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1442. – Арк.182–182 зв.

⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.838. – Оп.2. – Спр.871. – Арк.1–1 зв.

⁴⁵ Магась В. «Бути справжнім громадянином...»: суспільно-політичні організації в Наддніпрянській Україні у 1905–1917 рр. – Кам'янець-Подільський, 2020. – С.185–191.

⁴⁶ Высшие и центральные государственные учреждения России: 1801–1917: В 4 т. – Т.1: Высшие государственные учреждения. – Санкт-Петербург, 2000. – С.7; Ерошкин Н.П. Российское самодержавие. – Москва, 2006. – С.332–333.

⁴⁷ Ерошкин Н.П. Российское самодержавие; Земское самоуправление в России, 1864–1918: В 2 кн. – Москва, 2005. – Кн.1. – 428 с.; Кн.2. – 384 с.; Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст. – К., 2005. – 427 с.; Ярмиш О.Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Х., 2001. – 288 с.

⁴⁸ Головченко В.І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України...; Колясник В.Ф., Могиляний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ ст. – К., 2005. – 244 с.; Леонов М.И. Партия социалистов-революционеров в 1905–1907 гг.; Морозов К.Н. Партия социалистов-революционеров в 1907–1914 гг. – Москва, 1997. – 623 с.; Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля: Кінець ХІХ ст. – лютий 1917 р. – К., 1999. – 248 с.; Политические партии России: история и современность / Под ред. А.И.Зевелева, Ю.П.Свириденко, В.В.Шелохаева. – Москва, 2000. – 631 с.; Політична історія України ХХ ст.: У 6 т. – Т.1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.). – К., 2002. – 424 с.; Ресет О.П., Сердюк О.В. Чорносотенний рух у Російській імперії на початку ХХ ст. та у часи Першої світової війни і Україна. – К., 2020. – 114 с.; Сарнацький О.П. Царизм та українські політичні партії (1900–1917 рр.). – Запоріжжя, 2006. – 709 с.; Степанов С.А. Чёрная сотня в России: 1905–1914 гг. – Москва, 1992. – 330 с.; Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія,

складова стосовно членів соціалістичних політичних організацій і навіть ліберальної конституційно-демократичної партії, та лояльне й подеколи патерналістське ставлення до праволіберальних, особливо консервативно-монархічних союзів. З іншого боку, вона розглядається в дослідженнях, присвячених аграрній політиці імператорської Росії й історії селянських рухів⁴⁹. Та, попри значну бібліографію, у спеціальній літературі слабо відбито питання про оцінку різними державними інституціями причин і характеру селянського руху, впливу політичних партій у зв'язку з цим.

При характеристиці функціонування державних установ доцільно враховувати також політичну культуру службовців. Наприкінці XIX – на початку XX ст. на українських територіях Російської імперії переважали «поліцейські чиновники», політичній культурі яких були притаманні патерналізм, опіка та визнання першості особою влади монарха, а не закону, а також підозріле ставлення до незалежних освічених прошарків і селянства⁵⁰. У кращому випадку ці посадовці почувалися покровителями темного, затурканого, переважно неосвіченого селянства й, водночас, доволі пасивно та з недовірою сприймали будь-які ініціативи громадськості. Діяльність соціалістичних і навіть ліберальних політичних партій вони чітко асоціювали з ворожими намірами щодо самодержавства. Звісно, беручи до уваги упередженість селянства стосовно чиновників-«панів», годі було сподіватися на конструктивну співпрацю між ними.

Слід мати на увазі регіональні особливості функціонування органів державної влади, які на етнічних російських теренах відрізнялися від приєднаних територій, зокрема українських земель. В.Шандра називає чинники, що обумовлювали цю специфіку: правові особливості, варіативність владних структур, відмінний від інших регіонів соціально-господарський, культурний уклад, строкатий етнічний та конфесійний склад населення, неоднакові права і привілеї місцевих еліт⁵¹. І хоча у процесі модернізації відбувалась уніфікація соціально-політичного ладу, проте до 1917 р. вона так і не завершилася.

При характеристиці взаємозв'язку між політичними партіями та селянством варто враховувати загальний напрям державної політики у цій сфері⁵², особливості реалізації її окремими відомствами, місцевими органами, наявність міжвідомчих суперечностей⁵³. В умовах відкритого протистояння влади та революційних сил у 1905–1907 рр. міністром внутрішніх справ став П.Дурново – прихильник рішучих репресивних заходів проти революціонерів і селянських заворушень⁵⁴. Показова його реакція щодо подій у Кагарлику на Київщині. Отримавши інформацію про спробу селян звільнити заарештованого агітатора, він телеграфував київському, подільському й волинському генерал-губернаторові: «Переконаливо прошу вас у цьому та в усіх подібних випадках карати силою зброї без цюнайменшої поблажливості, знищувати

організація, діяльність (кінець XIX ст. – 1939 р.). – К., 2002. – 382 с.; *Тютюкин С.В.* Меньшевизм: страницы истории. – Москва, 2002. – 560 с.; *Федевич К.К., Федевич К.І.* За віру, царя і Кобзаря: Малоросійські монархісти і український національний рух (1905–1917 рр.); *Федьков О.* Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності; *Єврич П.* Русские анархисты: 1905–1917. – Москва, 2006. – 272 с. та ін.

⁴⁹ *Петр Аркадьевич Столыпин: Энциклопедия* / Отв. ред. В.В.Шелохаев. – Москва, 2011. – 736 с.; *Пожигайло П.А., Шелохаев В.В.* Пётр Аркадьевич Столыпин: Интеллект и воля. – Москва, 2005 – 240 с.; *Леценко М.Н.* Українське село в революції 1905–1907 рр. – К., 1977. – 360 с.; *Священко З.* Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на початку XX ст. – Умань, 2012. – 343 с.; *Симонова М.С.* Кризис аграрной политики царизма накануне первой российской революции. – Москва, 1987. – 254 с.; *Уильямс С.* Либеральные реформы при нелиберальном режиме: Создание частной собственности в России в 1906–1915 гг. – Москва, 2009. – 332 с. та ін.

⁵⁰ *Большакова О.В.* Власть и политика в России XIX – начала XX в.: Американская историография. – Москва, 2008. – С.132–133.

⁵¹ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – С.47–48.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.120–120 зв.; Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.6–11.

⁵³ *Шепелев Л.Е.* Чиновный мир России XVIII – начала XX в. – Санкт-Петербург, 2001. – С.110.

⁵⁴ *Бородин А.* Пётр Николаевич Дурново: Русский Нострадамус. – Москва, 2013. – С.135–201; ЦДІАК України. – Ф.320. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.111.

заколотників і спалювати їхні будинки при опорі. Необхідно найсуворішими заходами раз та назавжди покласти край свавілля, яке загрожує загибеллю всій державі»⁵⁵. Такої ж лінії нерідко дотримувалися й деякі губернатори на українських теренах, котрі саме в репресіях убачали панацею від впливу опозиційних політичних партій на селян⁵⁶. Проте подібні акції не завжди давали бажані для влади результати.

Окрім відомства, згідно зі своїм функціональним призначенням, безпосередньо займалися питаннями, що позначалися на взаємодії політичних партій і селянства. Для прикладу, у структурі МВС існували департамент поліції та Окремий корпус жандармів із розгалуженою мережею губернських управлінь, жандармських поліцейських управлінь залізниць, розшукових пунктів, районних охоронних відділень, які діяли характерними для таємної поліції методами, зокрема й репресивними, прагнули контролювати практично всі прояви громадського життя та політичні організації «лівого» спрямування, включно з конституційними демократами⁵⁷. Відомо, що процес партієтворення в Російській імперії розпочався в 1880-х рр., коли виникли вірменська «Дашнакцутюн», Польська соціалістична партія, а на рубежі XIX–XX ст. – головні соціалістичні організації Бунд, РСДРП, есери (ПСР), РУП, Соціал-демократія Королівства Польського й Литви (всі вони залишили помітний слід на українських землях). Національні та провідні марксистська (РСДРП) й неонародницька (ПСР) партії відразу стали об'єктом уваги департаменту поліції⁵⁸. Натомість інтерес його до кадетів зріс у зв'язку зі збільшенням їхнього впливу на політичне життя внаслідок перемоги на виборах до Державної думи. Показово, що в переддень відкриття засідань цього представницького органу, 26 квітня 1906 р., очільник Окремого корпусу жандармів надіслав конфіденційного листа начальникам жандармських управлінь, зокрема київського – К.Ковалевському, в якому акцентував на необхідності «бути постійно свідомим щодо дій цієї партії та найближчих завдань її діяльності». Від підлеглих вимагалася інформація про керівників й активних діячів, напрями агітації, а також з'ясування «справжніх цілей і прагнень партії»⁵⁹. Співробітники таємної поліції неухильно виконували настанови начальства. У період постреволюційної реакції вони продовжували вести спостереження за кадетами та відзначали суттєве послаблення їхнього впливу, зокрема у селянському середовищі⁶⁰.

У межах українських територій у системі МВС діяли «місцеві міністерства» – генерал-губернаторства⁶¹, а також губернські та повітові установи, що були вкрай далекими від інтересів населення, особливо селянства. Попри те, що в умовах модернізації Російської імперії ускладнилися завдання, які ставились перед ними, темпи зростання числа чиновників зазначених установ відставали від темпів приросту населення⁶².

⁵⁵ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.2.

⁵⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.128–130 зв., 222–223 зв.

⁵⁷ *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880–1917). – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 2013. – С.124–154, 310–311; ГАРФ. – Ф.102 ДП, 4 д-во. – Оп.1906 г. – Д.828. – Ч.9. – Л.1–11 об.; ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1347. – Арк.2, 19–19 зв.; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.137. – Арк.319–319 зв.; Державний архів Хмельницької обл. (далі – Держархів Хмельницької обл.). – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7267. – Арк.169–169 зв.

⁵⁸ *Перегудова З.И.* Политический сыск России (1880–1917). – С.73–91; *Тютюкин С.В.* Рождение российской многопартийности // Политические партии в российских революциях в начале XX в. / Под ред. акад. Г.Н.Севостьянова. – Москва, 2005. – С.112–113.

⁵⁹ ЦДДАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1424. – Арк.1–1 зв.

⁶⁰ Там само. – Ф.276. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.285–286; *Шелохаев В.В.* Идеологическая и политическая организация российской либеральной буржуазии: 1905–1907. – Москва, 1991. – С.10–22.

⁶¹ *Шандра В.С.* Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – С.63, 68–70.

⁶² *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: В 2 т., 3-е изд., испр. и доп. – Т.2. – Санкт-Петербург, 2003. – С.203; *Скрипник А.Ю.* Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. – Кам'янець-Подільський, 2012. – С.185.

У результаті країна «недоуправлялась»⁶³. У різних сферах життя суспільства нагромаджувалися проблеми, вирішення яких відкладалося на невизначений час. Нечисельні посадовці, отримуючи відносно невисоку платню, навіть за великого бажання (якого часто вони не мали) не могли належним чином виконувати покладені на них обов'язки. Окрім того, службовці найнижчого рівня користувалися безконтрольністю та використовували робочий час для власних потреб. Описуючи (без)діяльність їх у Подільській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., чиновник з особливих доручень місцевого управління державного майна В.Тихонов у спогадах зазначав: «В урядовців недостатньо роботи й вони вбивають час усіма можливими способами»⁶⁴. Таке становище зумовлювало наявність хронічних соціальних проблем у селах регіону та давало достатньо підстав для критики влади представниками політичних організацій.

Діяльність державних органів у сфері аграрної політики (зокрема взаємини політичних організацій і селянства) не варто розглядати як консолідовану та монолітну. Про розбіжності між представниками різних відомств в оцінці ролі політичної агітації й поточних подій державного та соціального життя при розгортанні селянського руху свідчать численні архівні документи. Наприклад, подільський губернатор О.Бейлер, з'ясовуючи причини селянських заворушень навесні 1905 р., у доповіді міністрові внутрішніх справ пов'язував їх із «підбурюванням» селян «у великій кількості поширюваними прокламаціями, які, безумовно, мають вплив на них, а також загальне незадоволення японською війною»⁶⁵. Про дію партійної агітації на селянство він висловлювався й пізніше⁶⁶. Проте з очільником не погоджувався незмінний член губернського у селянських справах присутствія П.Синьогуб, котрий хоч і визнавав факт поширення агітаційних видань і вплив страйкової боротьби фабрично-заводських робітників на хліборобів, проте зазначав, що для селянського руху існував «відповідний ґрунт» – малоземелля, низький рівень агротехніки та врожайності. При цьому він наводив конкретні цифри, що підтверджували його думку⁶⁷. Отже представники окремих місцевих державних установ неоднозначно оцінювали причини селянських заворушень і роль у цьому політичних організацій.

Важливі оцінки взаємин політичних партій із селянством, які надходили від найнижчих в ієрархії й територіально «найближчих» до селянства чиновників – мирових посередників на Правобережжі та земських дільничних начальників (посаду запроваджено в 1889 р., відзначалася поєднанням адміністративних і судових функцій, що зміцнювало владу дворянства)⁶⁸ – на Лівобережжі та півдні України. Як з'ясував К.Мацузато, мирові посередники виконували переважно поліцейські функції, але інституційно еволюціонували в бік розширення повноважень від вузькоуправлінських до соціально-культурних завдань. Про таку еволюцію свідчили настанови київського, подільського й волинського генерал-губернатора М.Клейгельса, котрий уважав, що розвиток «продуктивних сил» селянства стане можливим завдяки мировому посередникові як найближчому керівникові селянського населення, «освіченому наставникові», що «проливає світло в неграмотні й темні прошарки селянства»⁶⁹. Проте

⁶³ *Мионов Б.Н.* Социальная история России периода империи... – С.203.

⁶⁴ Там же.

⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7267. – Арк.79.

⁶⁶ ЦДДАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.289.

⁶⁷ Держархів Хмельницької обл. – Ф.228. – Оп.1. – Спр.7315. – Арк.213–215 зв.

⁶⁸ *Гросул В.Я.* Русское общество XVIII–XIX вв.: Традиции и новации. – Москва, 2003. – С.481–482.

⁶⁹ *Мацузато К.* Из комиссаров антиполонизма в просветителей деревни: мировые посредники на Правобережной Украине (1861–1917 гг.) // Социальная трансформация и межэтнические отношения на Правобережной Украине: XIX – начало XX вв. – Саппоро; Москва, 2005. – С.216.

реалізація цієї місії ускладнювалася низкою обставин. Оскільки у краї були відсутні земські установи, посередникам доводилося виконувати також їхні функції. Окрім того, через великі розміри мирових дільниць зазначені посадовці не часто доходили до конкретної волості чи села. Так, мировий посередник 1-ї дільниці Київського повіту мав у своєму віданні 141 населений пункт⁷⁰. Середньостатистичний селянин особисто майже не стикався з чиновником у повсякденному житті й не сприймав його як захисника своїх життєвих інтересів. Окрім того, штат посадовців формувався переважно з дворянства та інших груп населення, які для землероба позначалися словом «пани». Тож коли в умовах соціального конфлікту чиновники прагнули вербально впливати на селян, у відповідь з їхнього боку лунало, що вони, мовляв, «усі підкуплені панами», тому-то «мусять так говорити», а отже і «слухати тут нічого»⁷¹. Після такої реакції представники влади часто вдавалися до репресивних заходів із метою забезпечити стабільність, тож селяни ще більше переконувалися в тому, що це – «панська влада». Парадоксально, але критика консервативно-монархічними союзами російської бюрократії, намагання «дистанціювати» від неї самодержця також підривала престиж державних установ⁷². Низьким авторитетом влади у світогляді українського селянства користувалися соціалістичні та ліберальні політичні партії.

Отже при характеристиці ролі виконавчих органів державної влади у взаєминах політичних партій і селянства мали значення особливості розвитку українських територій Російської імперії, галузева специфіка, а також місце конкретних установ у державній ієрархії.

Важливими організаціями публічно-правового характеру, з якими пов'язане формування насамперед ліберального напрямку, стали виборні органи земського самоврядування (поширювалося на сільську місцевість) та міського управління⁷³. До кінця XIX ст., коли почали формуватися політичні партії, земства відігравали помітну роль у розвитку господарства, освіти, медицини, статистики та культури Лівобережної й Південної України (на Правобережжі були запроваджені лише 1911 р.), а земські гласні і представники «третього елементу» – лікарі, учителі, статистики, інженери, агрономи, котрі працювали у земських установах, брали активну участь у суспільному житті своїх місцевостей. У земському середовищі зародився ліберальний рух, представники якого виступали за здійснення політичних та економічних реформ, запровадження конституційного ладу, свободи слова, друку, недоторканності особи, розширення прав органів самоврядування. Усупереч заборонам земці провадили організаційну діяльність – збиралися на нелегальні наради, з'їзди, де обговорювали актуальні питання суспільного життя, створили Земський союз⁷⁴. Значну частину земських діячів влада розглядала як «неблагонадійних», про що свідчили дані департаменту поліції: станом на 1902 р. більше половини опозиційно налаштованих осіб, за якими було встановлено нагляд поліції, перебували на службі у земствах⁷⁵. Владу й особисто імператора Миколу II турбувала, для прикладу, ситуація в Полтаві, де піднаглядних нараховувалося 125, з яких 52 служили у земстві (причому 27 – у губернській земській управі)⁷⁶. І хоча зазначені цифри та ступінь радикалізму таких осіб перебільшувалися, проте вони вказували на земські органи як на важливі осередки лібералізму й

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.285. – Арк.68 зв.

⁷¹ Там само. – Арк.48.

⁷² Омеляничук І.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914). – К., 2007. – С.309–315.

⁷³ Гросул В.Я. Русское общество XVIII–XIX вв.: Традиции и новации. – С.331.

⁷⁴ Волощенко А.К. Нариси з історії суспільно-політичного руху на Україні в 70 – на початку 80-х рр. XIX ст. – К., 1974. – С.133–155.

⁷⁵ Пирумова Н.М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX в. – Москва, 1986. – С.193–194.

⁷⁶ Там же. – С.215–216.

опозиційності. До неонародницького та марксистського напрямів ідейно-політичного руху належала незначна частина службовців земських установ.

Організації рубежу XIX–XX ст. («Бесіда», Союз звільнення, Союз земців-конституціоналістів), банкетна та петиційна кампанії, а також з'їзди депутатів від земств і міст у 1905 р. підготували ґрунт для створення широкого спектра ліберальних політичних партій. На українських територіях найбільш опозиційними виявилися Полтавське, Таврійське, Херсонське, Чернігівське земства, які виступали за негайне запровадження представницької установи⁷⁷. Правоконсервативну позицію займало Катеринославське земство, де губернську управу очолював майбутній лідер октябристів М.Родзянко⁷⁸. У земських установах точилася боротьба між опозиційними та консервативними силами, на яку впливали загальна соціально-політична ситуація в імперії й регіоні, співвідношення сил між різними групами діячів (гласними та службовцями земств) у конкретний період, вплив органів виконавчої влади, у тому числі гоніння⁷⁹. Розгортання селянського руху, особливо непоодинокі факти аграрного терору, спонукало опозиційних земців до пошуку шляхів порозуміння з селянством та якнайшвидшого розв'язання земельного питання. Проте консервативна частина, насамперед гласні з числа дворян-землевласників, виступала за вжиття адміністративних заходів для заспокоєння сільського населення.

У період революції 1905–1907 рр. земства разом із містами стали центрами рекрутування членів Конституційно-демократичної партії (Партія народної свободи, КДП), октябристів, Союзу мирного оновлення та інших ліберальних організацій. Українська демократично-радикальна партія (УДРП) користувалася популярністю на Полтавщині й Чернігівщині⁸⁰. Для прикладу, на рубежі 1905–1906 рр., у період виборів до Державної думи, саме у земських губерніях Російської імперії, зокрема й українських, найактивніше створювалися осередки ліберальної КДП⁸¹. Проте ліберали мали дуже слабкий вплив в українському селі: кількість і чисельність їхніх структур була мізерною (найвпливовіші кадети створили не більше десяти сільських і містечкових організацій), а помірковані аграрні програми й агітаційні заклики не знаходили широкого відгуку серед селян⁸². Суттєво покращилися шанси КДП на виборах до Державної думи завдяки блокуванню з ідейно близькими УДРП, Союзом для досягнення повноправ'я єврейського народу, Єврейською безпартійною спілкою, Польською

⁷⁷ Земское самоуправление в России, 1864–1918. – Кн.2: 1905–1918. – С.23–25; 3 резолюції наради // Полтавщина. – 1905. – 21 декабря (3 января 1906). – №308. – С.3.

⁷⁸ Земское самоуправление в России, 1864–1918. – Кн.2. – С.26.

⁷⁹ Давление на земских служащих // Киевские отклики. – 1905. – 6 (19) декабря. – №326. – С.3; Земці // Рада. – 1906. – 3 листопада. – №43. – С.2; Наш край. Лохвица // Киевские отклики. – 1905. – 11 (24) декабря. – №331. – С.3. Подекуди (Козелецький повіт на Чернігівщині) земські збори прагнули обмежити політичну активність земських службовців. Вони ухвалювали рішення про встановлення спостереження за ними та у випадку виявлення «політичної неблагонадійності» пропонували негайно звільнити останніх (див.: ЦДІАК України. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.241–241 зв.; Ф.320. – Оп.1. – Спр.781. – Арк.215–216).

⁸⁰ Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія... – С.37.

⁸¹ Солов'єв К.А. Кружок «Беседа»: в поисках новой политической реальности, 1899–1905. – Москва, 2009. – 288 с.; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. – Москва, 1983. – С.60–61.

⁸² ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО, 1906 г. / I отд. – Оп.234. – Д.5. – Ч.51. – Л.14, 15–16 об., 18–19 об.; 1906 г. / I отд. – Оп.235. – Д.725. – Ч.15. – Л.2; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.1986. – Арк.90–91; Загальні збори партії «Народної свободи» // Громадська думка. – 1906. – 9 березня. – №55. – С.3; Из жизни политических партий: Собрание Конституционно-демократической партии // Киевские отклики. – 1906. – 1 (14) января. – №1. – С.3; Частное совещание членов Конституционно-демократической партии в Москве // Полтавщина. – 1905. – 25 ноября (8 декабря). – №290. – С.2–3; Хроника // Там же. – 1905. – 21 декабря (3 января 1906). – №308. – С.3; Черменский Е.Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва, 1970. – С.163–165; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии... – С.299, 301, 304, 308.

конституційно-демократичною та Польською народовою партіями⁸³. Завдяки цьому й успішній виборчій кампанії до І Державної думи в українських губерніях кадети отримали 37 депутатських мандатів (більшість представляли ліберальне дворянство)⁸⁴.

Однак попри важливу багатопланову діяльність, зокрема агітаційно-пропагандистську, ліберальні, земських службовців⁸⁵, у середовищі українського селянства побутували певні перестороги щодо земських установ та ліберальних політичних партій⁸⁶. Така ситуація пояснюється упередженим ставленням сільських трудівників до «панів»: вони не завжди розуміли значення тих покращень, що їм пропонувалися, і тому сприймали їх як ініціативи «начальства»⁸⁷.

Певна легітиматія Державної думи в очах селян зумовлювалася, на наш погляд, двома головними чинниками. По-перше, вона скликала за указом Миколи II, а імператорська влада, попри об'єктивні та суб'єктивні (зокрема й завдяки критиці з боку політичних партій) чинники, які призводили до її десакралізації, залишалася в очах селянства джерелом добра, суспільно-політичної стабільності, добробуту⁸⁸. Згідно з просякнутим патерналізмом архаїчним світоглядом селян, «цар-батечко» турбується про їхнє благо⁸⁹. Тож скликання Державної думи вони розглядали «як милість, даровану государем народові»⁹⁰, що надавало представницькому органу додаткової ваги. Цей образ самодержця всіляко підтримувала влада⁹¹. По-друге, революційний шлях здобуття «волі та землі», на який націлювали хліборобів соціалістичні партії в 1905 р., виявився недовірливим і в усіх випадках завершився придушенням розрізаних селянських виступів. Тому селяни повірили в Державну думу й можливість легального розв'язання за її допомогою аграрного питання на свою користь⁹², а наявність у представницькому органі їхніх посланців служила для цього додатковим аргументом⁹³.

Українська газета «Рада», публікуючи дописи з місць, повідомляла: «На селі тільки і балачки про Думу. Як Бога чекають селяни її постанов про землю»⁹⁴. Чиновники різного рівня підтверджували цю інформацію, відзначаючи, що хлібороби очікували «сприятливого для себе розв'язання земельного питання лише Державною думою», а про всі інші її заходи говорили, що це – «панські справи»⁹⁵. Наявність кадетської

⁸³ Колесник В.Ф., Могильний Л.П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії... – С.160–162; Магась В. «Бути справжнім громадянином...»... – С.171–175; Громадська думка. – 1906. – 12 березня. – №58. – С.1.

⁸⁴ Циганюк М.А. Соціально-політична боротьба в Україні під час виборів і діяльності І Державної думи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.13.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1185; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1442. – Арк.263–263 зв., 382; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1501. – Арк.1–1 зв.; Ф.320. – Оп.1. – Спр.455. – Арк.26–26 зв.; Спр.498; Ф.323. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.2–2 зв., 25–25 зв.; Ф.325. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.382–382 зв., 290 зв.; Ф.318. – Оп.1. – Спр.946; Ф.336. – Оп.1. – Спр.1384; Спр.1834. – Арк.2–2 зв., 57–57 зв.; Спр.2146. – Арк.64–70 зв.; Ф.348. – Оп.1. – Спр.492. – Арк.2–3 зв., 90; Ф.385. – Оп.1. – Спр.1965. – Арк.145–145 зв., 148; Ф.1439. – Оп.1. – Спр.323. – Арк.98–98 зв.

⁸⁶ Федьков О.М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 рр. – С.108–109, 135–136.

⁸⁷ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... – С.356, 360–361.

⁸⁸ Там само. – С.337–338; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.20.

⁸⁹ Лозовий В. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні... – С.72.

⁹⁰ ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.22.

⁹¹ Там само. – Спр.285. – Арк.158.

⁹² Там само. – Спр.349. – Арк.20 зв., 24 зв., 25, 26.

⁹³ У Думах першого та другого скликань було по 57 делегатів-селян із 102, що складало близько 56% депутатів від України. Селяни Поділля проявили станова солідарність, обравши 13 своїх представників, один з яких, І.Заболотний, закінчив юридичний факультет київського Університету св. Володимира. Після зміни виборчого законодавства 3 червня 1907 р. чисельність селян зменшилася до 20 та 18 (у III і IV Держдумах відповідно) і їх питома вага не перевищувала 20% депутатів від українських земель (див.: Глушковецький А. Демократія в провінції: вибори та діяльність депутатів Подільської губернії у Державних думах Російської імперії. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С.135; Милько В. Українське представництво в Державній думі... – С.58–62; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.704. – Спр.349. – Арк.23, 25; Спр.285. – Арк.110).

⁹⁴ Дописи. Балтський повіт // Рада. – 1907. – 10 квітня. – №84. – С.4.

⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2031. – Арк.11, 149.

більшості в I та II Думах, попри несприйняття її самодержавством, не передбачала «справедливого» (згідно з уявленнями селян) вирішення аграрного питання. Проте вони не втрачали надії: на адресу думських депутатів, зокрема представників селянства, від імені сільських громад надсилалися «присуди», «накази», привітання, в яких чільне місце займали вимоги «землі та волі»⁹⁶. Усього від жителів українських губерній до I Державної думи скеровано щонайменше 264 накази⁹⁷. У багатьох випадках ініціатива таких акцій виходила від представників політичних організацій, і таємна поліція виявляла в них літературу ліберальної КДП, соціалістичних РСДРП, ПСР, а також безпартійного Всеросійського селянського союзу⁹⁸. Водночас аналіз джерел засвідчує, що селянство, за винятком нечисельних активістів і симпатиків партій, загалом слабо орієнтувалося в перипетіях думської політичної боротьби, особливостях ідейно-програмних позицій різних організацій, що були в ній представлені. Найкраще з цього приводу висловився один із подільських селянських депутатів у II Держдумі А.Семенов: «Ось, між іншим, нас називають, питають: а ти лівий? А ти правий? Я й сам не розумію, який я – правий чи лівий; я правий тільки тієї правої сторони, яка повинна бути для кожного життя правою, щоб народ міг жити, по суті розуміти, що є Бог і народ»⁹⁹. Отже сподівання на «даровану царем» Думу та своїх посланців у ній поєднувалося у свідомості більшості селян із нерозумінням ролі, значення політичних партій, особливо якщо заяви їхніх представників не торкалися земельного питання.

На українських теренах Російської імперії на початку XX ст. функціонували півтора десятки державних і приватних вищих навчальних закладів, а мешканці регіону здобували освіту також у Санкт-Петербурзі, Москві, Варшаві, Юр'єві (Дерпті), за кордоном¹⁰⁰. Зазначені заклади перебували під пильним контролем влади, оскільки небезпідставно підозрювалися у «вільнодумстві» та поширенні «західних ідей». Справді, розповсюдження соціалістичних і ліберальних теорій у середовищі викладачів, студентів університетів чи інститутів спостерігалось впродовж XIX – початку XX ст. У період активної діяльності політичних партій студентство належало до всього спектра ідейно-політичних напрямів, але найбільше захоплювалося соціалістичними теоріями та входило до структур російських, українських, єврейських, польських лівих партій¹⁰¹. У студентському русі поєднувалася боротьба за академічні свободи з відстоюванням програмних настанов політичних організацій. Останні ставили за мету поширення свого впливу на селян, і студентська молодь виявлялася найактивнішим провідником партій у селянському середовищі¹⁰². Газета «Рада» інформувала, що селяни

⁹⁶ Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.53, 62, 80–81; Ф.707. – Оп.229. – Спр.98. – Арк.67, 69 зв.

⁹⁷ *Топка Р.В.* Формування суспільно-політичних ідеалів українського селянства за наказами та ухвалами до I Державної думи: джерелознавчо-методологічний аспект: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002. – С.12.

⁹⁸ Там само; ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.2031. – Арк.3; Ф.442. – Оп.857. – Спр.38. – Арк.34–34 зв., 45–46; ГАРФ. – Ф.102 ДП ОО, 1907 г. – Оп.237. – Д.11. – Ч.21. – Л.10.

⁹⁹ Цит. за: *Глушковський А.* Демократія в провінції... – С.147.

¹⁰⁰ *Іванов А.Е.* Єврейське студентство в Російській імперії початку XX в.: Яким воно було? Опыт социокультурного портретирования. – Москва, 2007. – С.426–429.

¹⁰¹ Там же. – С.156; *Історія Київського університету: У 2 т. / В.Ф.Колесник, Г.М.Казакевич, О.Г.Сокирко та ін.* – Т.1. – К., 2019. – С.301–311; *Кобченко К.* «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів. – К., 2007. – С.162–165; *Іончарова Н.О.* Національно-політичний рух студентської та учнівської молоді в Україні (90-ті рр. XIX ст. – лютий 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2006. – 24 с.; *Левцицька Н.М.* Студентство в національно-визвольному русі України наприкінці XIX – на початку XX ст. – К., 1998. – 25 с.; *Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років / В.С.Бакіров, В.М.Духопельников, Б.П.Зайцев та ін.* – Х., 2004. – С.272–276.

¹⁰² *Федьков О.М., Магась В.О.* «Селянству – владу і землю!»: Всеросійський селянський союз в Україні (1905–1907 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.257; *Галаган М.* З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.). – К., 2005. – С.100–129; ЦДІАК України. – Ф.313. – Оп.2. – Спр.1185. – Арк.114–115 зв.; Ф.313. – Оп.2. – Спр.1527. – Арк.3–4; Ф.274. – Оп.1. – Спр.1225. – Арк.91; Спр.1323. – Арк.85; Спр.1324. – Арк.10; Спр.1174. – Арк.86 зв.; Спр.1417. – Арк.385–386 зв.; Ф.318. – Оп.1. – Спр.2146. – Арк.132–133 зв.; Ф.348. – Оп.1. – Спр.129. – Арк.2–4 зв.; Ф.323. –

підтримували вимоги українських студентів, переважно членів УСДРП, щодо відкриття українських кафедр в університетах¹⁰³. Водночас траплялися випадки, коли хлібороби затримували студентів-агітаторів і передавали їх у руки поліції¹⁰⁴. Окрім того, не завжди агітаційно-пропагандистська робота студентства призводила до бажаних для партійців наслідків.

Вагома частина професорсько-викладацького складу університетів виказувала виразні симпатії до ліберальних ідей¹⁰⁵. Тож не випадково серед діячів російських ліберальних політичних партій в Україні, зокрема найвпливовіших і найчисельніших КДП та «Союзу 17 жовтня», було чимало університетських професорів¹⁰⁶, а в Києві й Харкові діяли студентські кадетські фракції¹⁰⁷. Ліберали провадили діяльність шляхом участі у представницьких органах влади, культурно-просвітницьких і благодійних організаціях, через видання газет, публікації у пресі.

Певна частина професорсько-викладацького складу та студентів мали консервативно-монархічні переконання¹⁰⁸. Найяскравішою такою постаттю всеросійського масштабу був Д.Піхно – селянин за походженням, громадський діяч і журналіст, правник, економіст, професор Університету св. Володимира. Він очолював київський відділ Союзу російського народу, редагував одне з найвідоміших консервативних друкованих видань імперії – газету «Киевлянин». Чимало місця на її шпальтах відводилося селянській проблематиці. Опубліковані у часопису в період революції 1905–1907 рр. статті вийшли окремою книжкою, назва котрої доволі точно передавала становище російських націоналістів на українських землях¹⁰⁹.

Українське селянство в епоху модернізації зазнавало змін, проте домінантною ознакою його ментальності залишався соціальний ідеал – праця на власній землі. Із діяльністю політичних партій хлібороби стикалися вже з кінця XIX ст., активніше взаємодіяли з ними на початку XX ст., однак лише окремі «селянські інтелігенти», симпатичні партії і спілок мали більш-менш чіткі уявлення щодо програмних вимог, а основна маса сільських трудівників залишалася індиферентною до їх діяльності. Провідне місце у світогляді селян, згідно з патріархальними уявленнями, займав «цар-батечко», з яким пов'язувалися надії на вирішення земельного питання. Самодержця сприймали осібно від представників вищих центральних і місцевих державних установ, котрі, попри різні виконавчі функції, зокрема й щодо партій, розглядалися як чужі, а навіть ворожі їхнім інтересам. Органи виконавчої влади імператорської Росії, згідно з

Оп.1. – Спр.49. – Арк.2–2 зв., 25; Ф.419. – Оп.1. – Спр.4881. – Арк.1–2; Ф.1335. – Оп.1. – Спр.389. – Арк.1–5 зв.; Ф.1439. – Оп.1. – Спр.578. – Арк.200–201 зв.; В Лук'янській тюрмі // Рада. – 1906. – 9 грудня. – №74. – С.2–3.

¹⁰³ *Головченко В.* Від «Самостійної України» до Союзу визволення України... – С.90; Рада. – 1906. – 8 листопада. – №47. – С.3; 24 листопада. – №61. – С.3; 25 листопада. – №62. – С.3; 29 листопада. – №65. – С.3; 9 грудня. – №74. – С.3; 31 грудня. – №92. – С.2–3.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф.419. – Оп.1. – Спр.4895. – Арк.1–1 зв.

¹⁰⁵ *Шелохаєв В.В.* Конституційно-демократическая партия в России и эмиграции. – Москва, 2015. – С.125–127.

¹⁰⁶ Там же; *Шелохаєв В.В.* Идеологическая и политическая организация... – С.22–23, 26; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – С.254–259.

¹⁰⁷ *Шелохаєв В.В.* Идеологическая и политическая организация... – С.10–11.

¹⁰⁸ *Омелянчук И.В.* Двуглавый орёл // Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в.: Энциклопедия / Отв. ред. В.В.Шелохаєв. – Москва, 2010. – С.148–150; *Толочко О.О.* Дві не зовсім академічні дискусії (І.А.Линниченко, Д.І.Багалій, М.С.Грушевський) // Український археографічний щорічник. – Вип.ІІ. – К., 1993. – С.99–101; Харківський національний університет ім. В.Н.Каразіна за 200 років. – С.252, 257.

¹⁰⁹ *Піхно Д.И.* В осаде: Политические статьи. – К., 1906. – 528 с.; *Репников А.В.* Піхно Дмитрий Иванович // Русский консерватизм середины XVIII – начала XX в. – С.356–359.

ієрархією та галузевою специфікою, негативно ставилися до соціалістичних, ліберальних (включно з кадетами) партій і лояльно до праволіберальних, консервативних організацій. Вибірні представницькі органи влади стали осередками активної діяльності ліберальних та, меншою мірою, соціалістичних політичних об'єднань. Попри те, що земські діячі зробили чимало для розвитку місцевого господарства, освіти, медицини, інших «малих справ», ці зусилля залишалися для селян незрозумілими, розглядалися як «панські вигадки». Тож і діяльність земців-лібералів не мала їхньої підтримки. Одержавлена православна церква виступала захисником самодержавства й усіляко підтримувала консервативно-монархічний рух. Щоправда, у середовищі семінарис-тів, священників траплялися непоодинокі прихильники соціалістичних і ліберальних ідей, котрі прагнули працювати серед та для селянства. Вищі навчальні заклади традиційно були осередками вільнодумства й поширення соціалістичних, ліберальних ідей. Представники професорсько-викладацького складу належали здебільшого до ліберальних кадетів та октябристів. Студентство симпатизувало політичним партіям і спілкам різних спрямувань, але найбільше соціалістичним. Проте якщо ліберальна професура прагнула впливати на селянство через легальні організації та пресу, то студентство вело агітаційну роботу безпосередньо на селі. Загалом лише незначна частина селян позитивно сприймала пряму агітацію.

REFERENCES

1. Bakirov, V.S. (Ed.). (2004). *Kharkivskiy natsionalnyi universytet im. V.N.Karazina za 200 rokiv*. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bolshakova, O.V. (2008). *Vlast i politika v Rossii XIX – nachala XX v.: amerikanskaya istoriografiya*. Moskva. [in Russian].
3. Bondar, V.V. (2010). *Abrarna i sotsialna istoriia poreformenoho selianstva v suchasnomu ukraïnskomu istoriopyssanni (Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Borodin, A. (2013). *Petr Nikolaevich Durnovo. Russkij Nostradamus*. Moskva. [in Russian].
5. Chermenskiy, E.D. (1970). *Burzhuaziya i tsarizm v pervoy russkoy revolyutsii*. Moskva. [in Russian].
6. Donik, O.M. (2005). Blahodiiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). *Ukrainskiy istoriychniy zhurnal*, 4, 159–177. [in Ukrainian].
7. Dubinskiy, V., Fedkov, O. (2012). *Abrarne pytannia v politychnykh kontseptsiiakh ukrainskykh partii i bromadskykh orhanizatsii Naddniprianshchyny naprykintsi XIX – na pochatku XX st.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
8. Eroshkin, N.P. (2006). *Rossijskoe samoderzhavie*. Moskva. [in Russian].
9. Evrich, P. (2006). *Russkie anarkhisty: 1905–1917*. Moskva. [in Russian].
10. Fartuchna, H. (2012). Natsionalnyi ta sotsialnyi sklad uchashnykiv studentskoho rukhu mista Kyieva na pochatku XX st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*, 31, 35–39. [in Ukrainian].
11. Fedevych, K.K., Fedevych, K.I. (2017). *Za viru, tsaria i Kobzaria: Malorosiïski monarkhysty i ukrainskiy natsionalnyi rukh (1905–1917 rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
12. Fedkov, O. (2004). Chornosotensi i chutky na Podilli (z istorii suspilno-politychnoho zhyttia ta mentalnosti na pochatku XX st.). *Moloda natsiia*, 4, 5–12. [in Ukrainian].
13. Fedkov, O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka: u posbukakh ideino-politychnoi identychnosti*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
14. Fedkov, O.M. (1994). Selianstvo v ukraïnskomu natsionalnomu rusi. *Narysy z istorii ukrainskoho natsionalno rukhu*, 112–133. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Fedkov, O.M. (2007). *Politychni partii i selianstvo v 1905–1907 rr.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
16. Fedkov, O.M., Mahas, V.O. (2011). «Selianstvu – vladu i zemliu!»: *Vserosiïskiy selianskiy soïuz v Ukraini (1905–1907 rr.)*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
17. Grosul, V.Ya. (2003). *Russkoe obschestvo XVIII–XIX vv.: Traditsii i novatsii*. Moskva. [in Russian].
18. Hlushkovetskiy, A. (2010). *Demokratiia v provintsiï: vybory ta diialnist deputativ Podilskoi hubernii u Derzhavnykh dumakh Rossiïskoi imperii*. Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
19. Holovchenko, V.I. (1996). *Vid "Samostijnoi Ukrainy" do Soïuzu vyzvolennia Ukrainy: Narysy z istorii ukrainskoi sotsial-demokratii pochatku XX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
20. Honcharova, N.O. (2006). *Natsionalno-politychni rukh studentskoi ta ucniïnskoi molodi v Ukraini (90-ti roky XIX st. – liutyi 1917 r.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Odesa. [in Ukrainian].
21. Ihnatusha, O. (2004). *Instytutsiyni rozkol pravoslavnoi tserkvy v Ukraini: beneza i kharakter (XIX st. – 30-i rr. XX st.)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
22. Ivanov, A.E. (2007). *Evrejskoe studentchestvo v Rossijskoi imperii nachala XX v.: Kakim ono bylo? Opyt sotsio-kulturnogo portretirovaniya*. Moskva. [in Russian].
23. Khoptiar, A.Yu. (2016). *Diialnist Partii sotsialistiv-revolutsioneriv u Pravoberezhnii Ukraini v 1896–1907 rr.* Kamianets-Podilskiy. [in Ukrainian].
24. Kiselyov, I.N., Korelin, A.P., Shelokhaev, V.V. (1990). Politicheskie partii v Rossii v 1905–1907 gg.: chislennost, sostav, razmeshchenie (Kolichestvennyy analiz). *Istoriya SSSR*, 4, 71–88. [in Russian].
25. Klibanov, A.I. (1965). *Istoriya religioznogo sektantsva v Rossii (60-e gg. XIX v. – 1917 g.)*. Moskva. [in Russian].
26. Kobchenko, K. (2007). *"Zhinochiy universytet Sviatoi Olby": istoriia Kyivskykh vysshykh zhinochykh kursiv*. Kyiv. [in Ukrainian].
27. Kolesnyk, V.F., Mohylnyi, L.P. (2005). *Ukrainski liberalno-demokratychni partii v Rossiïskii imperii na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
28. Konyk, O.O. (2013). *Deputaty Derzhavnoi dumy Rossiïskoi imperii vid hubernii Naddniprianskoi Ukrainy (1906–1907 rr.)*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].

29. Koroleva, N.G. (Ed.). (2005). *Zemskoe samoupravlenie v Rossii, 1864–1918*. Moskva. [in Russian].
30. Kovalova, N.A. (2020). *Selianska revoliutsiia v Naddnipropriskii Ukraini (1902–1922 rr.)* (Extended abstract of Candidate's thesis). Cherkasy. [in Ukrainian].
31. Kudinov, D.V. (2014). *Selianskyi rukh Naddnipropriskoi Ukrainy u 1900 – liutomu 1917 rr.: istoriobnafia problemy*. Sumy. [in Ukrainian].
32. Lapin, N.I. (2000). Sotsiokulturnaya transformatsiya Rossii: liberalizatsiya versus traditsionalizatsiya. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoj antropologii*, 3, 32–39. [in Russian].
33. Leonov, M.I. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
34. Leshchenko, M.N. (1977). *Ukrainske selo v revoliutsii 1905–1907 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
35. Levytska, N. (1998). *Studentstvo Ukrainy v kintsii XIX – na pochatku XX st.* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
36. Levytska, N.M. (1998). *Studentstvo v natsionalno-vyzvolnomu rusi Ukrainy naprykintsii XIX – na pochatku XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
37. Lozovyi, V. (2008). *Abrarna revoliutsiia v Naddnipropriskii Ukraini: stavlennia selianstva do vlady v dobu Tsentralnoi Rady*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
38. Mahas, V. (2020). "Buty spravzhnim bromadianynom...": suspilno-politychni orhanizatsii v Naddnipropriskii Ukraini u 1905–1917 rr. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
39. Matsuzato, K. (Ed.) (2005). *Iz komisarov antipolonizma v prosvetitelej derevni: mirovye posredniki na Pravoberezhnoj Ukrainie (1861–1917 gg.): Sotsialnaya transformatsiya i mezhetnicheskie otnosheniya na Pravoberezhnoj Ukrainie: XIX – nachalo XX vv.* Sapporo; Moskva. [in Russian].
40. Mironov, B.N. (2003). *Sotsialnaya istoriya Rossii perioda imperii (XVIII – nachalo XX v.): Genезis lichnosti, demokraticheskoj semi, grazhdanskogo obschchestva i pravovogo gosudarstva* (Vol.2). Sankt-Peterburg. [in Russian].
41. Morozov, K.N. (1997). *Partiya sotsialistov-revolutsionerov v 1907–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
42. Mykhailiuk, O.V. (2007). *Selianskyi rukh Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: sotsiokulturni protsesy*. Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
43. Mylko, V. (2016). *Ukrainske predstavnytstvo v Derzhavni dumi Rosiiskoi imperii (1906–1917)*. Kyiv. [in Ukrainian].
44. Omelyanchuk, I. (2008). Pochaevskij otdel Soyuza russkogo naroda. *Chernaya sotnya: Istoricheskaya entsiklopediya: 1900–1917*, 411–412. Moskva. [in Russian].
45. Omelyanchuk, I.V. (2007). *Chernosotennoe dvizhenie v Rossijskoj imperii (1901–1914)*. Kiev. [in Russian].
46. Opra, B.O. (2015). *Poussakdenne zhyttia pravoslavnoho parafialnogo dukhovenstva Pravoberezhnoi Ukrainy (1860-ti –1917 r.)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
47. Opra, I. (2010). *Stanovysheche ta diialnist piznoprotestantskykh bromad Pravoberezhnoi Ukrainy (1894–1917)*. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
48. Pavko, A.I. (1999). *Politychni partii, orhanizatsii v Ukraini, zarozhbeniia, evoliutsiia, diialnist, istorychna dolia: Kinets XIX st. – liutyi 1917 r.* Kyiv. [in Ukrainian].
49. Peregudova, Z.I. (2013). *Politicheskij sysk Rossii (1880–1917)* (2th ed.). Moskva. [in Russian].
50. Pirumova, N.M. (1986). *Zemskaya intelligentsiya i eyo rol v obschchestvennoj borbe do nachala XX v.* Moskva. [in Russian].
51. Pozhigajlo, P.A., Shelokhaev, V.V. (2005). *Petr Arkadevich Stolypin: Intelekt i volya*. Moskva. [in Russian].
52. Prysiazhniuk, Yu. (2007). *Ukrainske selianstvo Naddnipropriskoi Ukrainy: sotsiomenalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.* Cherkasy. [in Ukrainian].
53. Reient, O.P., Serdiuk, O.V. (2020). *Chernosotennyi rukh u Rosiiskii imperii na pochatku XX st. ta u chasy Pershoi svitovoi viiny i Ukraina*. Kyiv. [in Ukrainian].
54. Repnikov, A.V. (2010). Pikhno Dmitrij Ivanovich. *Russkij konservatizm serediny XVIII – nachala XX v.: entsiklopediya* (V.V.Shelokhaev, Ed.), 356–359. Moskva. [in Russian].
55. Sarnatskyi, O.P. (2006). *Tsaryzm ta ukrainski politychni partii (1900–1917 rr.)*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
56. Shandra, V.S. (2005). *Heneral-hubernatorstva v Ukraini: XIX – pochatok XX st.* Kyiv. [in Ukrainian].
57. Shelokhaev, V.V. (1983). *Kadety – glavnaya partiya liberalnoj burzhuazii v borbe z revoliutsiej 1905–1907 gg.* Moskva. [in Russian].
58. Shelokhaev, V.V. (1991). *Ideologicheskaya i politicheskaya organizatsiya rossijskoj liberalnoj burzhuazii: 1907–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
59. Shelokhaev, V.V. (2015). *Konstitutsionno-demokraticheskaya partiya v Rossii i emigratsii*. Moskva. [in Russian].
60. Shepelev, L.E. (2001). *Chinovnyj mir Rossii XVIII – nachala XX v.* Sankt-Peterburg. [in Russian].
61. Simonova, M.S. (1987). *Krizis agrarnoj politiki tsarizma nakanune pervoj rossijskoj revoliutsii*. Moskva. [in Russian].
62. Skrypnyk, A.Yu. (2012). *Derzhavni ustanovy Podilskoi hubernii 1793–1914 rr.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
63. Solovev, K.A. (2009). *Kruzobok "Beseda": v poiskakh novoj politicheskoi realnosti, 1899–1905*. Moskva. [in Russian].
64. Stepanov, S.A. (1987). Chislennost i sostav chernosotennykh sojuzov i organizatsij. *Politicheskiet partii Rossii v period revoliutsii 1905–1907 gg.: Kolichestvennyj analiz*, 184–241. Moskva. [in Russian].
65. Stepanov, S.A. (1992). *Chernaya sotnya v Rossii: 1905–1914 gg.* Moskva. [in Russian].
66. Strilets, V.V. (2002). *Ukrainska radykalno-demokratychna partiia: vytoky, ideolobii, orhanizatsiia, diialnist (kinets XIX st. – 1939 r.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
67. Sukhova, O.A. (2008). *Desyat mifov krestyanskogo soznaniya: Oberki istorii sotsialnoj psikhologii i mentaliteta russkogo krestyanstva (konets XIX – nachalo XX v.) po materialam Srednego Povolzhya*. Moskva. [in Russian].
68. Sviashchenko, Z. (2012). *Prouradovi abramni initsiatyvy v Rosiiskii imperii na pochatku XX st.* Uman. [in Ukrainian].
69. Tolochko, O.O. (1993). Dvi ne zovsim akademichni dyskusii (I.A.Lynnychenko, D.I.Bahalii, M.S.Hrushevskiy). *Ukrainskyi arkhobnafijskyi sborochnyk, II*, 92–103. Kyiv. [in Ukrainian].
70. Topka, R.V. (2002). *Formuvannia suspilno-politychnykh idealu ukrainskoho selianstva za nakazamy ta ukvalamy do I Derzhavnoi Dumy: dzbereloznavcho-metodolobichnyi aspekt* (Extended abstract of Candidate's thesis) Dnipropetrovsk. [in Ukrainian].
71. Tsyhanuk, M.A. (2017). *Sotsialno-politychna borotba v Ukraini pid chas vybariv i diialnosti I Derzhavnoi dumy* (Extended abstract of Candidate's thesis). Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
72. Tyutyukin, S.V. (2002). *Menshevizm: strannitsy istorii*. Moskva. [in Russian].
73. Tyutyukin, S.V. (2005). Rozhdenie rossijskoj mnogopartijnosti. *Politicheskiet partii v nachale XX v.*, 112–130. Moskva. [in Russian].
74. Uilyams, S. (2009). *Liberalnye reformy pri nedliberalnom rezhime: Sozdanie chastnoj sobstvennosti v Rossii v 1906–1915 gg.* Moskva. [in Russian].
75. Voloshchenko, A.K. (1974). *Narysy z istorii suspilno-politychnoho rukhu na Ukraini v 70-eb – na pochatku 80-eb rr.* XIX st. Kyiv. [in Ukrainian].
76. Yakymchuk, I.V. (2011). Persha svitova viina movoiu neformalnoi komunikatsii. *Istorychna pamiat, 26*, 78–86. Poltava. [in Ukrainian].
77. Yarmysh, O.N. (2001). *Karalniy aparat samoderzhavstva v Ukraini v kintsii XIX – na pochatku XX st.* Kharkiv. [in Ukrainian].
78. Zemziulina, N.I. (2014). Uchast uchivnikov i studentskoi molodi v diialnosti orhanizatsii politychnykh partii u Podilskii hubernii na pochatku XX st. *Osvida, nauka i kultura na Podilli, 21*, 193–201. Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
79. Zevelev, A.I., Sviridenko, Yu.P., Shelokhaev, V.V. (Ed.). (2000). *Politicheskiet partii Rossii: istoriya i sovremennost*. Moskva. [in Russian].

Oleksandr DONIK

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine 19th – Early 20th Centuries,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), donnik@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1155-161X>

Bohdana OPRIA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Tourism and Hotel and Restaurant Business,
Kamianets-Podilskyi I.Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), bogdana.oprya@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6751-1030>

Oleksandr FEDKOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head at Department of the Archival, Special Historical and Law Disciplines,
Kamianets-Podilskyi I.Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), san.fedkov@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4835-9445>

Political Parties and the Peasantry in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Sociomental and Institutional Factors of Interaction

Abstract. The purpose of the study is to clarify the relationship between political parties and the peasantry in the Ukrainian provinces of the Russian Empire in the late 19th – early 20th centuries in the context of the peasant mentality and social practices institutions of society. **The methodology** is based on the principles of historicism, objectivity and systematics. The authors used the of institutional and structural-functional analysis and methodological principles of the history of mentality. **Scientific novelty.** Based on a wide range of sources, the influence of socio-mental and institutional factors on the relationship between political parties and the peasantry in the late 19th – early 20th centuries was described. **Conclusions.** The Ukrainian peasantry underwent changes in the era of modernization, but the main feature of its mentality remained the social ideal – work on their own land. Only a small part of the farmers were members and supporters of political organizations and had an idea of their program tasks and activities. According to the patriarchal system, the farmers were hoping the “tsar-father” (“king-father”) will help to resolve the land question. The “tsar-father” was perceived separately from representatives of higher, central and local government agencies. The peasants considered the latter alien and even hostile to their interests. The executive branch of tsarism persecuted members of socialist and liberal organizations and were loyal to right-liberal and conservative unions. Zemstvo officials were activists of liberal and, to a lesser extent, socialist political organizations. Zemstvo activists did much for the development of Ukrainian regions, but their activities remained largely incomprehensible to the uneducated peasantry, which weakly supported them. The state-owned Russian Orthodox Church defended the autocracy and supported the conservative-monarchist movement in every possible way. However, among seminarians and priests there were supporters of socialist and liberal ideas who worked among rural workers. Socialist and liberal ideas were widespread in higher educational institutions; faculty members belonged mostly to the liberal Constitutional Democratic Party and students mostly to socialist organizations. The liberal professors sought to influence the peasantry through the press, and the students engaged in agitation in the countryside. In general, only a small number of farmers were positive about such agitation.

Keywords: political parties, peasantry, institutions, church, state institutions, higher education institutions.

Сергій РОМАНОВ

доктор філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії літератури та зарубіжної літератури,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), sergmr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1404-4584>

Історичний дискурс Лесі Українки: література як форма пізнання (до 150-річчя з дня народження)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.048>

УДК: 821.161.2'05-1/9.09Українка:1

Анотація. **Мета дослідження** – простежити особливості авторської концепції твору на історичні теми, кризь призму означеної концепції та в контексті українського літературного процесу кінця XIX – початку XX ст. розглянути єдиний драматичний твір Лесі Українки, написаний на матеріалі вітчизняної історії – драматичну поему «Бояриня». **Методологія.** Доробок авторки розглянуто як цілісне художнє явище. Водночас системний підхід дозволив виявити співвіднесеність традиції та новаторства у творчості письменниці, а також характерні особливості її індивідуального стилю. Важливим для праці виявився біографічний метод, гендерні та постколоніальні студії. **Наукова новизна.** Уперше зроблено спробу фронтальної реконструкції авторського алгоритму роботи з історичним матеріалом. Тобто відстежено рух від рівня теоретико-методологічних напрацювань (моделі та способу говорити про минуле) до рівня їх практично-творчої реалізації у художньому творі. **Висновки.** Увиразнено роль і місце Лесі Українки в українській літературі як авторки, котра вміла поєднувати інтелектуально-аналітичне сприйняття світу з інтуїтивно-творчим його осягненням. З'ясувалося, що мистецькі форми пізнання реальності виявилися напрочуд дієвими в роботі з таким складним, дисперсним полем, як історія. Апробований у статті науковий підхід можна задіяти для дослідження творів письменниці на теми зі світової історії (приміром, драм «Три хвилини», яка оповідає про часи Великої французької революції, або «У пуші», де йдеться про європейських першопоселенців у Північній Америці). Пропонована стратегія може виявитися ефективною для роботи з творчістю сучасників авторки, котрі також писали у жанрі історичної драми.

Ключові слова: драма, історія, доля, імперія, особистість, ідея.

У своєму головному й загалом найскладнішому з літературних жанрів – драматургії – Леся Українка дебютувала прозовими творами. Діалог «Прощання» та повноформатна п'єса «Блакитна троянда», закінчені 1896 р., розробляють теми із сучасного авторці життя. Її цілковитий перехід до віршованих драм, де всі 19 творів написано на історичному та/або міфологічному матеріалі – окрема й украй складна проблема. У розрізі заявленої теми можна хіба констатувати, що за прозовими драмами письменниці важко розгледіти інтерес до «вічного матеріалу» – фольклору, міфу, історії. А, між тим, саме минуле людства, збережене на цих таких різних і водночас взаємодоповнюваних носіях, стане основою для всіх великих художніх візій мисткині. І під цим оглядом не так уже й легко провести лінії розділу поміж першоосновами її «джерельної бази». Приміром, твори на теми зі старо- та новозаповітних часів, – що тут переважає: інтерес до сакральної історії, зафіксованої в Біблії й підтвердженої

науковими джерелами, чи міфологія, витворена на основі релігійних культів? Або зворотний приклад. «Три хвилини» та «Бояриня», написані на цілком конкретному, добре проштудійованому матеріалі. Але чи тільки інтерпретацією історіографічних істин, відомих, утім, кожному сумлінному студентові, примітні названі драми? Хіба не просвічують крізь них феномени набагато глибші, аніж антураж, психологія, навіть дух епохи?

Тож і щодо найочевидніших, здавалося б, речей у доробкові письменниці неробочими, або ефективними тільки частково, стануть пояснення, що спрацьовують у багатьох інших випадках. Скажімо, чи може означення «історична драма» розкрити природу «Боярині», єдиного твору Лесі Українки на сюжет з українського минулого? Очевидно, що ні, адже справа не в белетризованому матеріалі й навіть не в особливостях його добору. Говорити тут слід про інше, власне, головне, – способи, форми осягнення реальності, зокрема історичної, відкриття в ній тих чи тих вимірів, законів, стнів буття.

Національне минуле в усій повноті та цілісності було перевідкрите (або доповнене, після оприсутненого романтиками духу, ще й тілом, конкретикою явища, факту) реалістами щойно в останній чверті XIX ст. Але й у нову добу українські інтелектуали змушені були підхопити та продовжити розпочату попередниками боротьбу з імперським дискурсом. Покоління батьків (уживаємо це поняття як у прямому, так і в переносному значеннях) Лесі Українки консолідовано взялося за творення – паралельно, на противагу й усупереч імперському – національного нарратива, функція контрпропаганди якого була тільки «однією з». Теоретично обґрунтовану й остаточно утверджену щойно у середині XX ст. ідею «нації як нації» українські інтелектуали кінця XIX ст. вже засвоїли та взяли в роботу. Зведени до абсолюту тезу одвічної родової єдності двох найбільших слов'янських народів, аж до цілковитого злиття, розчинення Малоросії у «великоросійському морі», почали підважувати з кількох сторін. Однаково самовіддано до цього докладалися як митці (М.Старицький, Олена Пчілка та ін.), так і професійні історики (В.Антонович, М.Драгоманов тощо).

Закономірно й, мабуть, у чомусь навіть позитивно, що цю діяльність було розпочато та розвинуто в межах імперського дискурсу. Певною мірою, звичайно, це обмежувало вплив нових ідей на широку українську аудиторію (тиражування й агітація йтимуть наступним етапом), однак дозволяло зсередини опонувати офіційним ідеологам, розмиваючи панівну стратегію. Скажімо, деякі праці М.Драгоманова чи романи М.Старицького, що публікувалися в російських виданнях, уповні виконували цю функцію в межах, а то й понад межі цензурного нагляду.

Почуття та наміри, що рухали цими людьми, виходили далеко за обшири прикладних категорій наукової допитливості, об'єктивності чи навіть вимог усезагальної справедливості. І у професійних учених, і в літераторів фахове та/або інтуїтивне відчуття того, що минуле завжди витлумачується тільки від імені переможців, мало дуже швидко перерости у цілковиту певність великого історіографічного фальсифікату, котрим послуговувалися не лише у внутрішньому вжитку, а і транспонували назовні. Під таким викривленим кутом формувалося не лише уявлення народу про самого себе, а й уявлення світу про нього. (Одне з визначальних завдань європейської резидентури М.Драгоманова саме й полягало в необхідності «власного голосу» за кордоном). Життя у зміненій/підміненій реальності видавалося тим нестерпнішим, що більшість нічого навіть не підозрювала. Отож чи не основним мотиватором для праці, опору та самопосягати було прагнення надати сенсу власній історії, або, мовлячи метафорично, – повернути, оживити, одухотворити утрачене й занедбане.

На практиці глобальні завдання реалізовувалися через апробовані ще народниками методи просвіти та агітації. Саме з такого взірця пропозиціями провід київських соціал-демократів і звертався на початку 1900-х рр. до Лесі Українки. Її згоду на підготовку прокламаційних брошур М.Кривинюком як посередником було отримано з кількома умовами. Найперше застерігалось право на стиль викладу, котрий, на противагу поширеному «практично-агітаційному», стане «історично-безстороннім». Останнє означення отримало дуже суттєве пояснення, що «безстороннє» зовсім не означає «бездейне», навіть навпаки, адже весь задум підкорено загальній ідеї. Також обумовлювалося, що у праці буде якнайменше оцінок сучасності, у сенсі її актуальної інтерпретації в аспектах поточного політичного моменту, та закликів, напучувань, порад. Такий, цілком виразний, формально-структурний характер роботи визначено, і авторка з цим не криється, уже самим методом, що має в неї назву «драгоманівсько-го» – більш історичного, аніж агітаційного.

Дієвість розробленої й апробованої рідним дядьком, утім і на українському матеріалі, стратегії пошуку та пізнання істини небога демонструвала вже самим планом-перспектом майбутньої брошури. Її методологічною основою покладено так зване велике правило історика – вивчати проблеми, а не періоди. Такою загальною проблемою авторка визначала взаємини між Україною та Московією від часу Переяславської угоди 1654 р. Переваги цього дослідницького ракурсу найперше в тому, що акцент робився не так на вивчення «реалій» (події, явища, постаті), як «універсалій» (ідеї, наміри, обставини) буття. Сила цього підходу не у здобутті певної суми знань про минуле (це завдання вирішується супутньо), а в пізнанні його суті, сенсу, законів.

Важливими тут поставав і рух на зближення практик наукового та мистецького освоєння реальності. У стосунку до українського письменства останньої чверті XIX ст. цікавим видається досвід історика й белетриста О.Левицького – приятеля цілої (і старшого, і молодшого поколінь) родини Косачів. Саме його розповіді, а пізніше друковані повісті та оповідання на теми з національного минулого неабияк захоплювали Лесю Українку. Звісно, тут не йдеться про впливи, тим паче у художньому вимірі. Однак зважений підхід до роботи з першоджерелами, сміливість у доповненні фактографічних лакун оригінальною гіпотезою, уявою, а іноді й домислом, а головне ненастанне прагнення сягнути далі за видимі оку дослідника речі вочевидь імпонували.

Особливо примітною здається не водночас відзначена Лесею Українкою «очитаність» О.Левицького у джерелах. Браком належних знань, а найперше роботи з оригінальними документами, пояснювалася, навіть самою письменницею, її «нехить» до національних тем. Зазвичай тут наводять цитату з листа до А.Кримського, ученого й митця, чия сфера інтересів теж віддалена від рідних обр'їв. Чомусь вважається, що зроблене зізнання – то наочний вияв авторського творчого методу, що полягає в неодмінній «прив'язці», навіть залежності від інформаційного складника, фактологічної бази.

«Гнітить мене моя “необразованість” у рідній історії, – читаємо в контексті розмови про драму “Бояриня”, – себто, розуміється, елементарні відомості я маю і деше там читала, але перводжерел (літописів головню) зовсім мало коштувала і через те не знаю стилю, “пахощів” давніх епох, а на чужу інтерпретацію не покладаюсь. Мені здається, що якби я сама прочитала якусь там “Волинську літопись” чи Самовидця, то я б там вичитала щось таке, чого мені бракує у сучасних істориків (не виключаючи і Грушевського), а потім, може, й сказала б щось таке, чого ще не казали інші наші поети»¹.

¹ *Українка Леся*. Лист А.Кримському від 06.VI.1912 // *Її ж*. Повне академічне зібрання творів: У 14 т. / Редкол.: В.Агеєва, Ю.Громик та ін. – Т.14. – Луцьк, 2021. – С.312–313.

Якщо розглядати викладене суто в контексті підготовки митця до праці над історичним твором: цілеспрямованими пошуками сюжету, героя, обставин та духу доби тощо, то очевидність самооскарження в необізнаності, некомпетентності видається беззаперечною. Але таке потрактування буде доречним, коли йдеться про письменника, чий інтереси обертаються у площині, заданій обраною епохою, і нею ж визначаються художні й/або ідеологічні завдання. Тоді справді головним стає якомога достовірніша і глибока інтерпретація факту, а вже додатковим, супутнім (і то далеко не завжди) – його філософське осмислення та узагальнення.

Чого не міг розгледіти у джерелах сам М.Грушевський (до слова, не тільки учений, а й белетрист) та «інші наші поети», однак сподівалася відкрити Леся Українка? Діпевне ж не «звіту про події» чи мартирологу постатей. Погляд митця тут і загальніший, і глибокий, присутніший водночас. «Пахощі давніх епох» – це не тільки їх антураж, точніше далеко не він. Під оприявленим ракурсом угадується спроба проникнути крізь товщу часу, нашарування та умовності, витворені інтерпретаторами й навіть учасниками подій, аби за лінійним, тим, що на поверхні, розгледіти головне та визначальне. Можна це назвати просвічуванням на відповідність не тільки нашим сьогоденним, сказати б, приземленим уявленням чи потребам, а й універсальним законам світоладу. А побачити за історичним вічне давалося лише в єдиноприступний спосіб індивідуального (інтуїтивного, інтуїтивно-чуттєвого?) занурення у сфери, не підвладні раціональному опису. А вже під таким оглядом пізнання історії – історії-як-істини, а не історії-як-факту (що не завжди тотожне) – дорівнюватиме самопізнанню.

Іншою, окрім джерелознавчої, причиною відмови Лесі Українки від художнього освоєння національного минулого К.Квітка, приміром, називав його (минулого) порівняну змістово-емоційну (тут ужито поняття «ідея») непримітність, збідненість, одновекторність. «Життя тих народів і епох, з яких вона (його дружина – С.Р.) писала, було багатше ідейним змістом, у нас же коли й були ідеї, то не розмаїті і якісь не договорені, отже, те життя більше давало матеріалу і стимулів до творчості». Подана теза виглядає цілком зрозумілою й самодостатньою. Однак услід за нею йде твердження, що сприймається безпосереднім коментарем до попереднього: «Любила писати так, щоб не розбивати свою увагу на дрібниці побуту, тощо, бо всяке піонерство роботи, якою мусила б бути її робота на полі укр[аїнської] іст[оричної] драми, більш одбирає сили на розчистку шляху, на поборювання труднощів іст[орико]-археол[огічного] характеру, і се відбиває від ідеї твору»².

Отож рух до головного, того, заради чого й пишеться твір, або, інакше кажучи, що ним оприявнюється, повинен бути якомога цілеспрямованішим, чіткішим, без побічних мотивів та зайвих перешкод. Таке пояснення виглядає загалом прийнятним і, що важливо, скорельованим з авторською концепцією пізнання минулого. Проте важливими тут постають і кілька супутніх нюансів, що стосуються саме національного чинника. Чомусь здається, що зводить все до ідейної обмеженості та фактологічної неінформованості, а то більше, виводити одне з іншого – це спрощувати складне³.

Проблема Лесі Українки й вітчизняної історії як об'єкта художньої обсервації не може вважатися розв'язаною тільки на основі свідчень локального характеру. Є всі підстави говорити про свідому авторську наставленість на освоєння обширів світової

² *Квітка К.* На роковини смерті Лесі // Спогади про Лесю Українку / Упор. Т.Скрипка. – Т.1. – К., 2017. – С.238.

³ Ще однією причиною, яку К.Квітка долучав своєрідним доважком до двох попередніх, була мовна стратегія твору. Чоловік мисткині виразно пригадував, як «Л[еся] казала, що їй б страшно затрудняло, якою мовою писати з укр[аїнської] стар[овини], бо само собою постаралася зробити мову якомога ближчою до тої, якою справді могли говорити в ту епоху, а реставрувати її, особливо як писати про людей, по-тодішньому освічених і письменних, страшно трудно, і роздумування над дрібницями слів і виразів не давало б творити». Але (і тут уже мемуарист сам пропонує пояснення): «Я думаю, що се не здавалося б їй так страшним, якби була начитана в пам'ятках мови» (див.: Там само).

культури. І то не тільки тому, що вона їх краще пізнала, адже мала більше джерел (так, до речі, доводить це твердження К.Квітка). Визначальними тут видаються мотиви загальнішого, універсального регістру. Розглядаючи минуле Батьківщини частиною світового історичного процесу, письменниця, проте, була далекою від того, аби взятися за таке звичне для вітчизняних белетристів контекстуально-подієве його (минулого) вписування/повернення до європейської цивілізаційної матриці. Цього, власне, в один голос вимагали від митців як критики, так і читачі. Однак її вибір (чи метод роботи) полягав в іншому: наблизити до рідного той, такий далекий, а насправді близький, свій світ. Світ, який наснажують спільні ідеї та яким рухає, згадуючи Р.Колінгвуда, єдиний дух. Його печать вона непомилково віднаходить як в євангельській Юдеї, давніх Греції та Римі, так і в Новому Світі, розбитій Руїною козацькій республіці чи запаленій Великою революцією Франції.

Під таким кутом важлива, але не головна, епоха (час дії), суттєва, але не визначальна країна (місце дії), значуща, але не центральна роль протагоніста (рушія дії). Навіть сюжет (сама основа дії) не має тут вирішальної, то більше цементуючої ваги. Шлях Леся Українки – це не оповідь, опис і змалювання-замилування, а показ, відкриття й оприявлення. Тогочасна читацька/глядацька аудиторія (вкупі з професійною критикою) спромоглася на прочитання лише зовнішнього рівня тексту та, не знайшовши там упізнаваних кодів (тем, характерів, антуражу), безпеліційно виносила присуди у «відірваності від реальності», у «безідейній літературщині», у «космополітизмі» тощо. Коли ж з'явилася «Бояриня», а слідом за нею ще й «Лісова пісня», усі з радісним полегшенням зітхнули, вітаючи повернення «мандрівної» письменниці на рідні пороги. Дехто з авторитетів навіть назвав перший зі вказаних творів «сплатою давнього боргу» Вітчизні.

Принцип «штудіювання матеріалу» під конкретний задум неминуче визначатиме його (задуму) концептуалізацію. І тут є сенс говорити про два різновиди ризиків. У першому випадку йтиметься про майже повну залежність на всіх визначальних рівнях: ідейно-тематичному, сюжетному, персонажному. Другим, не менш прикритим не лише для автора, а й читача, буде шлях свідомого маневру, зумовленої ходом художньої дії компіляції та потрактування (відомий у науці «метод ножиць і клею») зафіксованих джерелами фактів. За обох умов письменник випускатиме з уваги щось дуже важливе, власне головне – можливість (а отож і зовсім іншу якість, рівень) духовно-творчого пізнання, відкриття світу. Гонитва за повнотою, цілісністю епохи, точніше її розумінням, враженнями від неї, розпорошуючи увагу й уяву автора, робить дуже примарною перспективу усвідомлення істин позапоточного, надповерхового, неемпіричного порядку. Перефразовуючи, це можна подати так: поза історичним фактом і далі нього та його можливих актуальних конотацій заглянути неможливо. Усе визначає феномен, а не універсалія.

Метод історика-позитивіста дієвий саме у системі реєстрації, систематизації та узагальнення. І цього, на правду, немало. Та чи варто митцеві ступати слідом за вченим, дублювати його функції? То більше, коли митець належить до наступної, однак якісно (світоглядно й культурно) іншої епохи. І тому такий у всьому, що стосується інтерпретації та переконання, потужний «драгоманівський метод» Леся Українка, проте, не перенесла у царину творчого процесу. А коли точніше, то обмежила його дію підготовчим етапом – добору й раціонального структурування джерел. Вона сміливо пішла далі там, де зупинилися майстри старої школи та навіть більшість молодих. До аналітичного пізнання істини долучається, можна сказати, що й виростає на його основі, пізнання творче – глибше та універсальніше. І це визнають самі науковці. Знати (ерудиція) чи розуміти (усвідомлення) стає не просто дилемою або ж індивідуальним

вибором – здатністю людини. У модерну добу це майже визначальний принцип, вододіл поміж дискурсивними практиками старого й нового мислення, світорозуміння та світопочування.

Література факту, досвіду, ерудиції, яка, мабуть, найдовше затрималася саме у царині історичної белетристики, доконче мусила поступитися/поєднатися з літературою ідеї, інтуїції, емоції. Ресурси останньої не такі потужні в евристичному ключі, однак невичерпні у просторі генерування й адаптації сенсів, що не так закріплюють імовірно-варіативну (переконливу за певних умов), як оприявнюють можливу (з принципом на універсальність) істину. Драми Лесі Українки навряд чи суттєво розширяють наші уявлення про описані в них часи. Письменниця лише сміялася з тих критичних відгуків, де серед найвищих її здобутків відзначалося вміння переконливо «змалювати» епоху. Адже, як укаже в контексті розмови про «Кассандру» К.Квітка, «Нічого спеціально про Трою Л[еся] ні під час писання, ні раніше в виді підготовки не читала і завдання історичної точності собі не ставила»⁴.

Звичайно, сказане не слід розуміти буквально, у сенсі якогось освітнього невігластва, інформаційної обмеженості тощо. Необхідну, і навіть більше того, підготовку письменниця мала, хоча її слідів, так званих фактологічних риштовань, у драмах майже не видно. Вона старанно прибирає все, що може шкодити, уповільнювати розвиток дії або, згадуючи К.Квітку, «відбивати від ідеї твору» деталізацію, побутописання, другорядні сюжетні лінії. Наші здобутки від прочитаного важко буде навіть побіжно узагальнити в термінах історичного пізнання, якщо не «підключити» рівні особистого, індивідуально-чуттєвого порядків. Ми більше дізнаємося про людину (утім і себе) та світ (одвічні закони буття), аніж про психологію давнього грека чи звичай козацької старшини, хоча, здається, «Оргія» та «Бояриня» мали б розповідати про це. Також для авторки далеко не головним є пошук відповідей на актуальні для її часу питання або підтвердження вже сформульованих попередньо тез. Хоча саме так її твори й намагалися потрактовувати.

Такі оцінки, зроблені у ключі й термінах суспільно-культурної актуальності, виправдані з перспективи як політичної, так і літературної епохи. Задіяні методологічні стратегії з успіхом покривали чи не все, написане до того часу на теми з минулого. Бажання пояснити теперішнє за допомогою пережитого раніше та навіть більше, спрогнозувати майбутнє, зрозумілі й, власне, природні. Узброєний позитивістською ідеєю суспільного прогресу, що знайшла такий повсюдний відгук у народництві, український літератор із подиву гідною терплячістю дошукувався моделей успішної реалізації національного проекту. А складність полягала в тому, що окрім будівничої, проект мусив виконувати ще й компенсаторну функцію. Адже в повен голос артикульовані національні почуття та міфи мали виступати своєрідним урівноважувачем несправедливої/нещасливої історичної долі.

Скерованість на «оживлення» минулого, окрім такого зрозумілого й вибачливого, навіть у певних вимірах імперської рецепції, бажання «спогадати давню славу», мала на меті не тільки художню його актуалізацію. Останнє сприймалося швидше як засіб. Той розмаїто-цілісний конгломерат часопотоку, витворений поєднанням колишнього (як досвіду) – теперішнього (як практики) – майбутнього (як ідеалу), розглядався робочою моделлю суспільно-культурної, утім і політичної діяльності. На метафізичному рівні тут є сенс визначити ще й своєрідне енергетичне охоронне коло (ідеальна для оборони фігура), що окреслює вітальну потугу нації, котру дається притлумити, навіть упокорити, але не знищити. На рівні ж конкретно-історичному

⁴ Там само. – С.234.

також, а можливо й насамперед, і у стосунку до часу письменниці, засадничим бачиться відкриття за пізнаним та переосмисленим минулим невичерпної глибини джерела наснаги для морально-духовного всеозброєння на боротьбу за себе й своє право визначати власну долю.

«Закон тяжіння» чинний у часоплині суспільного буття, не тільки зв'язує, а й зобов'язує, скеровує до боротьби за збереження всесвітньої рівноваги через збереження національної своєрідності, ідентичності народу. І впершоруч ці охоронні функції покладено на митців, що їхня діяльність, за визначенням, постає найменш узалежненою від усезагальних приписів.

Натомість, і то передовсім у творчості, письменниця запропонувала дієві стратегії освоєння минулого, зокрема України. Доречно тут говорити про цілий проблемно-тематичний, ба навіть світоглядно-цивілізаційний пласт. Уже очевидно тоді, буквально на підходах до головного жанру, авторці «роїлися у думці» (самовизначення) наміри працювати з національним матеріалом. І доба козаччини, навіть попри свою порівняно широку присутність у тогочасному мистецькому просторі, її цікавила найдужче. У листі середини 1912 р. до А.Кримського, з яким найбільше велося історіографічних розмов, Леся Українка окреслила цілий тематичний план, подекуди з начерками сюжетів, що охоплював вітчизняне минуле від часів Давньої Русі (боротьба язичництва і християнства) та до епохи козацької республіки (тут задумів найбільше). На жаль, утілити заплановане вдалося тільки в незначній частині. Власне, усе було зроблено ще до згаданого листа. Адже «Лісову пісню», коли брати її за спробу оприявлення «віри батьків», закінчено 1911-го, а «Бояриню» – роком раніше. Другим твором охоплено намічену авторкою більше як десятиліття перед тим «тему про Дорошенка». Причини й обставини останнього вибору з'ясувати доволі непросто, тим паче, що природа виникнення і стрімкої реалізації задумів у Лесі Українки майже завжди належала до сфер ірраціональних. Коли ж дивитися ззовні, то, можливо, це спроба продовжити і/або переписати традицію, розпочату «батьками» (М.Старицький, Олена Пчілка, О.Левицький, І.Нечуй-Левицький).

Обраний авторкою «Боярині» для художнього пізнання час примітний у багатьох виявах. В європейській історії сімнадцяте століття – це період модерного націєтворення, усталення ідентичності провідних етносів континенту. Україна у цьому процесі аж ніяк не була винятком, козацькою шаблею виборюючи місце на світовій арені. Та здобуту державу втримати не вдалося. Богданова булава виявилася заважкою для наступників, а його спадщина – ласим шматком для сусідів. Однак героїчний чин предків не пішов у непам'ять і їхні нащадки в добу, котра теж зватиметься модерною й розкриє перед Україною нові можливості, актуалізують колишній досвід. Запущена в культурний обіг Т.Шевченком і П.Кулішем «козацька ідея» вже в останній чверті їхнього століття знайде не тільки відданих апологетів, а й численних епігонів, зугарних тільки тиражувати маловартісне та поверхове. По-справжньому продовжити й розвинути почате батьками-засновниками виявиться до снаги не багатьом.

Основою, довкола якої обертатимуться зусилля талановитих авторів, стане візія «золотого віку» України, явленого феноменом козацької республіки. Тож не дивно, що саме її духовна спадщина ляже наріжним каменем «міфу про походження» й головним культурним ресурсом для національної консолідації. А вже сама нація на конкретно-історичному рівні є постійною базою та практичною моделлю для відродження втраченої або розбудови нової держави. Звідси й усвідомлення інтелектуалами власної ролі та відповідальності, необхідність не тільки згадати минувшину в усій величі і славі, а й розібратися у втратах, травмах, трагедіях, якими вона рясніє. І особливо проникливими у цій «роботі над помилками» виявилися жінки. Коли

пригледітися до їхніх зусиль прозирнути глибіню століть, то виразним постане прагнення дошукатися причин, якоїсь справді фатальності національної поразки, що її засвідчують віки бездержавності. Узята Лесею Українкою доба – благодатне поле для такого штибу досліджень.

Гетьманат П.Дорошенка – переломний час не тільки у зовнішньо-політичному, загальносуспільному бутті країни. Не меншої ваги процеси відбувалися й на рівні свідомості, психології, менталітету народу, утім і, мабуть, найперше, у середовищі провідних його верств. Саме тоді закладалися основи того типу особистості, що її іменовано «імперською людиною». Ось на цих ключових точках національного буття, точках біфуркації та викривлення, і зосереджено авторську увагу. Чому Україна не змогла відстояти такою кров'ю й героїзмом здобуту державність? Які причини переходу вільних статусом і свідомістю людей у підпорядкування? Більше того, добровільне підпорядкування рівного, а культурно, то й вищого – іншому, нижчому? Як відбувається трансформація країни у провінцію, держави – у колонію, свободи – у рабство? І, мабуть, головне: чому цей алгоритм постійно повторюється?

Тканину епохи, яка, за висловом В.Гюго, і визначає «атмосферу дії» історичного твору, у «Боярині» зіткано з головної колізії українського життя другої половини XVII ст. – борсання у кривавих усобицях та пошуки надійного союзника-сюзерена. Однак конфлікт, що лежить в основі драми, виводить дію поза межі поточного (стосовно й часу твору, і часу автора) політичного моменту. Адже, коли прийняти тезу про головну колізію історії як конфлікту культури (живої, динамічної сутності) та цивілізації (усталеної, застиглої структури), то змагання України за свою долю постане не лише у світлі актуальних цінностей – суверенітету, повноцінного державного апарату, мілітарної потуги, релігійного культу тощо. Не менш значущими будуть поняття наднаочного рівня.

У своєму «виборі без вибору» козацька республіка змушена була визначитися поміж двома цивілізаційними векторами: східним і західним. Останній, представлений Польщею, зазнав поразки, і то саме через її невиситимі амбіції. А головна суперечність, котра роз'єднувала та зрештою зруйнувала Річ Посполиту, стосувалася не так національного, як релігійного складника. Але й рух у протилежний бік виявився програтим. Схід, як то здавалося багатьом його прихильникам, аж ніяк не творив альтернативи. «Прихилитися» до Туреччини або Московії (остання обиралася з огляду на спільну віру) однаково означало відірватися від власного кореня. Про це ж писала й Леся Українка в листі М.Кривинюкові, окреслюючи ключову тезу задуманої брошури парафразою з народної пісні, «як наші “не знали, кому прихилитися, а которому царю” і як не варт “нікоторому” прихилитися»⁵.

Спілка з будь-якою з названих країн в яких би формах вона не закладалася – союзницький договір, протофедерація, васалітет – була приречена згори. І річ тут не тільки в політичних обставинах або зрадливості чи зажерливості котроїсь зі сторін. Дивитися слід глибше, у самі витоки етнічних джерел. А допомогти у цьому може британський учений Е.Сміт. Працюючи переважно з матеріалом «сивої давнини», дослідник однак нерідко апелює й до пізніших часів. Виокремлені ним універсальні форми національних об'єднань легко проєктуються на модерні епохи. Коли ж визначати територіальне походження, належність та ареали поширення визначених моделей у формах державних утворень, то можна помітити доволі чітку поляризацію у векторах схід – захід.

⁵ *Українка Леся*. Лист М.Кривинюкові від 26.XI.1902 // *Її ж*. Повне академічне зібрання творів. – Т.13. – Луцьк, 2021. – С.150.

Перші дві моделі (а йдеться про «ієрархічну» та модель «заповіту») є чи не в усьому плодами орієнтальної свідомості з її самозамкненістю, зануреністю у власну сутність і специфіку, вірою в надреальні чинники світоладу. Так, говорючи про «ієрархію», Е.Сміт наголошує, що

«у конкретному значення це слово позначає освячений устрій, оскільки вважають, що він відображує і втілює на землі небесний устрій. Є два різновиди такого священного устрою. В першому сам володар є Богом, а йому допомагають верстви духовництва й аристократії, які поділяють частину його святості. [...] у другому й набагато поширенішому різновиді монарх – представник Бога на землі, отримує від нього свої владні повноваження й видає укази його ім'ям, проте згодом і йому можуть надати божественні почесні»⁶.

Цікаво, що промовистими фактологічними прикладами-ілюстраціями заявлених наукових тез рясніє укладений Лесею Українкою в 1890–1891 рр. підручник зі «стародавньої історії східних народів». Зокрема його розділи, присвячені Єгипту, Мідії, Персії. А от у частині, відведений минулому «ізраелітів» (євреїв), знаходимо кореляцію з думками британця про публічні культури, засновані на «заповіті». Адже «згідно з цією концепцією, пов'язаною здебільшого з монотеїстичними традиціями, божество обирає спільноту, яка має виконувати його волю, й відокремлює її від інших спільнот, вимагаючи, щоб її члени виконували певні обряди та обов'язки в обмін за його ласку й благословення»⁷. У більшості своїх виявів протилежною окресленим (хоча внутрішньо й амбівалентною) постає «громадянсько-республіканська» – третя та найпізніша у часі модель. Її появу слід пов'язувати з грецькою й римською античністю, а отже – європейською (протоєвропейською) світоглядною парадигмою. Переваги нових форм суспільного, рівно ж як індивідуального мислення (а тут є сенс говорити про певний поступ) виявляються передовсім у тому, що «члени громади були обмежені світським договором, а не заповітом із Богом і їхнім ідеалом була свобода за умов верховенства світського права, а не самодисципліна пошуку святості і – ще меншою мірою – покора священному династичному устрою. З тієї угоди випливали громадянські обов'язки і публічна відповідальність, зіперті на закони»⁸. Слід додати (до тези про амбівалентність), що теологічний чинник не усувався, а модифіковувався у своєрідну форму «громадянської релігії», яку можна проілюструвати окремишніми, «своїми» культурами богів і ритуалів кожного з міст-полісів.

Коли накласти розроблену Е.Смітом концепцію на ситуацію середини XVII ст., то очевидною постає несумісність культурно-політичних генів України та її союзників-протекторів. Ані з деспотичною ієрархією султанату, ані з азіатсько-візантійським симбіозом царату козацькій республіці домовитися не було жодних можливостей. Формою «порозуміння», котру тільки і здатні прийняти східні сусіди, виявлялася цілковита покора, ба більше – мімікрія/асиміляція. Причому особливо підступною тут була «єдиновірна» та «єдинокровна» Московія.

Авторка виходить на усвідомлення абсолютної чужості, інеродності «братнього» народу. І те, що він «по-братньому» пропонує – то навіть не трансформація структури, а її демонтаж, докорінна перебудова за іншими лекалами. «Бояриня», під цим оглядом, виявляє особливості неприродного, сказати б генетичного експерименту:

⁶ *Сміт Е.* Культурні основи націй: Ієрархія, заповіт і республіка / Пер. з англ. – К., 2010. – С.108.

⁷ Там само. – С.109.

⁸ Там само. – С.111.

насиленницьке прищеплення державному організмові однієї спільноти невластивих йому пагонів (політико-культурних практик) іншої. Як це відбувалося і чому не сталося відторгнення й показує драма Лесі Українки.

Те, як героїня твору намагається сягнути нового стану (національність) і статусу (бояриня) можна взяти за своєрідний процес адаптації чи, швидше, ініціації інородця, що має, до речі, свої етапи. Спочатку Оксана мусить навчитися носити місцевий одяг та керуватися передбаченими для жіноцтва нормами поведінки. Далі слід засвоїти звичаї і традиції, якими б дикими ті не здавалися, та опанувати мову. І нарешті найважливішою, а тому найскладнішою, має бути внутрішня трансформація: докорінні світоглядні, морально-етичні, емоційно-чуттєві зміни покликані, власне, уможливити народження нової особистості – типової і прийнятної для оточення. У схематичному вигляді саме таким і постає механізм асиміляції, поглинання однієї (колоніальної) культури іншою (імперською). Приклавши до описаного механізму концепцію формування націй, не важко переконатися, що Леся Українка на диво цілісно описала її (концепції в основних елементах) зворотний відлік, або ж, кажучи інакше, процес денационалізації. Адже її героїня послідовно втрачає «належність» (одяг, поведінка, мова), «етнічні зв'язки» (традиції та закон) і «почуття» (самоусвідомлення, світогляд, індивідуальність).

Конфлікт твору виразнено не лише такими, відразу впізнаваними й чітко маркованими, географічно-світоглядними векторами схід – захід, а й колізіями внутрішнього порядку. Щоправда, перше вирішальним чином визначало друге. Споконвіку Україна була межовою землею, «чимось поміж» двома світами та культурами, їхнім перехрестям, а з історичної перспективи – територією, де випробовувалися різні моделі суспільного ладу, але так і не виробилася (власне, не закріпилася, не втрималася) своя. Від початків майже стихійний, однак щораз сильніше усвідомлюваний рух до республіканської ідеї повсякчас загачувався викликами і спокусами протилежних систем ієрархії та заповіту.

Стрижневий принцип повносправної держави, виведений ще за античності, – «влада і свобода» (як рівноцінні й невіддільні одне від одного) – у тогочасних координатах невинно порушено. На Сході засадничим і навіть природним є брутальне нівелювання громадянських та особистих свобод, що незмінно скріплює й легітимізує деспотію. В Україні ж ситуація чи не обернено протилежна: безконтрольна, сказати б бездумна воля так само цілковито внеможлиблює оформлення владного, точніше, стабільно єдиновладного державного дискурсу, здатного припинити усобиці та подолати анархію.

Коли спробувати перевірити на окресленій письменницею художній моделі історичну аксіому про те, що «нація ширша за державу», то можна пересвідчитися в її відповідності й водночас невідповідності українським реаліям. Нація, що через поразки у війнах відірвалася від традицій, змушена або повсякчас відновлювати втрачену тяглість і самототожність, або шукати підтримки ззовні. Тобто переймати/приймати традиції іншого. Останнє видавалося не таким уже трагічним, адже мислилося в категоріях паритетного та, імовірно, тимчасового союзу. Утім дуже швидко довелося переконатися в ілюзорності власних сподівань, і навіть більше – фатальності зроблено-го вибору.

Протектор згоден прийняти тільки цілковите уполісвідження. Більше того, як переконує доля героїв драми, українцеві тоді, щоб вижити, надзвичайно важко було знайти якусь іншу альтернативу, ніж упокорення. На угоду чужинцеві доводилося не просто поступитися часткою власної суверенності та свободи, стаючи, скажімо, васалом-союзником, а свідомо зрікатися всього, набуваючи натомість непевного статусу

слуги, безправного холопа. «Чеснота принижених – покора» – стверджує латинське прислів'я. І саме в такій парадигмі й вибудовуватимуться українсько-московські (ряд можна продовжити: українсько-польські, українсько-турецькі тощо) стосунки: пан/сила, сваволя, кривоприсяга – раб/приниження, послух, страждання. Якесь справді одвічно замкнене коло. Адже жоден із розрахунків не виправдовується: ані на братів-єдиновірців, ані на братів-одноплемінців, ані навіть сторонніх, чужих релігією та родом заморських владарів.

Саме за таких умовин і закладається ситуація, що її в постколоніальних студіях прийнято означувати відчуттями «ув'язнення на власній території». Від часів Переяслава й аж до розпаду імперії українці змушені були з цим жити. У «Боярині» авторка тільки абсолютизує згаданий принцип, художньо розгортаючи ідею спільного дому для завойовника та завойованого. Милість, що її пропонує Москва (і яку українці ніяк не годні оцінити) – це життя під високою рукою у великій державі, в її єдиноправильній системі законів, цінностей і традицій.

Виявлена Лесею Українкою колізія має цілком реальну історичну підоснову. Мова про віковичний і головний цивілізаційно-світоглядний, а також внутрішньо-організуючий, мобілізаційний конфлікт Росії – конфлікт із Заходом. Україна ж, що, поза власною волею, але таки стала частиною Московії/Росії, також була включена у це протистояння. Хоча насправді (і у цьому парадокс, трагедія) її головний конфлікт – конфлікт з імперією. Країна, що змушена підтримувати протиприродну для себе боротьбу (а отже філософію і стиль буття), бореться попросту з власною природою, руйнує саму себе. І то чи не сильніше, аніж би це робив завойовник, що подолав/переконав завойованого, крок за кроком, вправно й наполегливо розмиваючи, заміщаючи чужорідними елементами, підмінюючи його справжню сутність. Як спробу викрити цю облуду і замислювала свою історичну працю Леся Українка, покладаючи надію на те, що вона «послужить хоть якимсь “противоядием” тим брошуркам про Хмельничину і “возсоединение”, що служать досі єдиною історією України на “народных чтениях” і, може, таки трукать не раз думку народню. Поряд з тим се буде проба показати органічний зв'язок нашої недавньої минувшини і її ідеалів з теперішнім нашим становищем і всесвітніми демократичними ідеалами»⁹.

Зрозуміло, що Московія як патримоніальна ієрархія (а нею вона була від початків) найменші паростки демократії, та ще зрощені в національному ґрунті, безжально винищувала. У часі ж «возсоединения» доводилося тимчасово приховувати наміри за обіцянками та незначними тактичними поступками. Граючи на вродженому українському почутті справедливості, удалося сформувати ідею та образ богобоязливого, чесного та милостивого владаря, що може гарантувати права й потреби всіх підданців. Власне, цей образ (або міф) у самій Московії був настільки потужним, що навіть перетопив інші націєтворчі ферменти. Як пише Е.Сміт у розділі своєї праці під назвою «Російський виняток»:

«Етнічний міф про “русский народ” ніколи не звільнився від набагато могутнішого ідеалу справедливого царя, батька свого народу, а отже, й династичного міфу про обраність. Під час подальшого розколу 1660-х років етнічний російський міф, здається, краще характеризував поселення старовірів, натомість династичний міф щораз більше відступав від нього і прив'язувався до дедалі ширшої Російської імперії, надто після Петра I і його наступників»¹⁰.

⁹ *Українка Леся*. Лист М.Кривинюкові від 26.XI.1902. – С.150.

¹⁰ *Сміт Е.* Культурні основи націй... – С.123.

Міркування Лесі Українки, під цим оглядом, оберталися довкола магістральної ідеології російського імперського дискурсу, руйнування якого слід починати саме з осердя.

«Хотілось би, – окреслює авторка задум майбутньої праці, – фактично доказати (цитатами з автентичних джерел, що зовсім можливо), як сама М[осква] прищепляла, з великим трудом, правдами й неправдами, віру в те, ніби все зле робиться без відома царя, та обіцянками замилювала очі, тут же свідомо збираючись не додержати їх. Хотілось би викрити всю ту деморалізацію, що вносила вона в наш народ. [...] Маю замір скористати з усіх вільнолюбивих традицій, які ще можна тепер знайти в нашій етнографії (втім мені стають у великій пригоді праці Драгом[анова]), та доказати, що політика царів була завжди однаковою по духу від Алекс[ея] Мих[айловича] до Ник[олая] II, і що чим виразніша була індивідуальність царя, свідомість його і самостійність супроти “панів” і всяких “злих порадишників” (чим більше він “все знав”), тим гірше діставалось від нього Україні, бо тоді він сам напускав на неї всяку галич (прикладі Петро I, Катерина II, Ник[олай] I)»¹¹.

Саме абсолютна, усюдисуща та в потугі своїй незбагненна влада, уособлена й закріплена постаттю володаря, виступає опонентом, власне незборимою стороною конфлікту, в якому довелося брати участь героям «Боярині». Показово, що самого царя серед дійових осіб у творах немає. І це лише підсилює всі ті атрибути сакралізацій (аж до межі демонізації) влади.

Коли у ще не цілком приборканій Україні доводилося задіювати старий, але надійний імперський принцип «розділай і володарюй», то у себе в Московії влада не ховалася за жодними масками. Ті невиразні надії, які ще плекав боярин «из хохлов» Степан у своїх розрахунках допомогти покривдженним землякам розбиваються об глухий мур обурення й погорди. Марність сподіванок на високу ласку доводить уже сам спосіб, в який Степан хоче звернутися до царя, подаючи листа-клопотання, привезеного козаком Яхненком:

«Як буде він під чаркою, то, може,
я догожу йому, він часом любить
пісень “черкаських” слухати, та жартів,
та всяких теревенів, не без того,
що й тропака звелить потанцювати»¹².

Уже сам психологічно-поведінковий ракурс, в якому розгортатиметься спілкування: наказ/забаганка – виконання/самоприниження – виключатиме можливість належного порозуміння, а тим паче компромісу. Та й лист, що його буде передано в такий своєрідний спосіб – це всього лише смиренне прохання ображених іногородців, на яке владар може (та навіть повинен) не зважати. «Москва сльозам не вірить», – згадує Степан відоме російське прислів'я, забуваючи, щоправда, проказати його до кінця («а кров бере»).

¹¹ Українка Леся. Лист М.Кривинюкові від 26.XI.1902. – С.149.

¹² Українка Леся. Бояриня // Ї ж. Повне академічне зібрання творів. – Т.3. – Луцьк, 2021. – С.216.

Важливо й те, що на проблемі недовіри, як стрижневій в українсько-російських взаєминах, Леся Українка планувала окремо зупинитися у задуманій нею брошурі, рішуче заявляючи: «Покажу як “москаль віри не діймає” від початку аж доси»¹³. Загалом становище Степана при царі мимоволі, але коротко й точно окреслює людина зі сторони, із Батьківщини (!), тобто козак Яхненко: «пахоля». Саме в такому ракурсі потішних (та покірних) хохлів і готові сприймати в Московії українців, ані на мить не забуваючи, однак, про «шаткость малоросийскую».

Спосіб, в який господарі контролюють рабів, надзвичайно простий, але такий дієвий, як і споконвічний – страх. Достатньо переконливо його дію на людину прописано в епізоді з листом і грошима, що їх Оксана хоче надіслати по сестрі-братчиці в Україну. Мотивуючи своє прохання відмовитись і від наміру допомагати комусь на Батьківщині, і спілкуватися з рідними та друзями, Степан наводить той самий аргумент – страх, смертельна загроза існуванню. Загалом окреслене почуття стає визначальним, аж на рівні інстинкту, у житті молодого подружжя.

У традиціях ієрархічної держави все, що має васал, включно з його життям, належить правителю та за найменшу провину чи навіть підозру в нелояльності буде відібране. Божий намісник, котрий із ласки своєї наділяє підданців владою й матеріальними благами, вимагає натомість цілковитої відданості та сліпого послуху. І це – його високе право, адже інші в усьому залежні. Це як угода з дияволом: варто щось узяти й уже належиш йому назавжди. Так, у відповідь на благання Оксани рятуватися втечею, Степан серед найсильніших аргументів наводить і той, що ніяк не зможе повернути отримане щедрому дарувальнику.

Буття Степана, як і його родини (власне, його та дружини; сестра завезена до Московії юною, брат уже там народився, а мати готова померти), виявляється гранично неприродним, адже він живе не справжнім, не своїм життям, а отже, фактично й не живе, а тільки існує. Під цим оглядом неминучими стали зрушення не лише у загальній, громадсько-політичній, а й особистій площині. Усталений в античній Греції гуманістичний принцип універсальної для європейської цивілізації етики – «стань тим, чим ти є» у заданих умовах не працює. Степан не може бути діяльним учасником власного життя, керувати ним. Він – об'єкт, яким маніпулюють, а не суб'єкт, здатний до усвідомленої, самостійної дії. Чоловік постійно сподівається, що *якось* усе там, на Україні, «утихомириться». Його поведінка нагадує дитячу реакцію на небезпеку – просто заплющити очі та все минеться. Власне, доказів інфантилізму в діях, психології героя «Боярині» чимало. Як здається, у цьому напрямі слід шукати і джерела того переконання, що українці (немов діти) не здатні до самоорганізації, а отже й облаштування власного існування.

Мислення та буття в категоріях свободи неможливі у випадку імперської людини не тільки зі страху перед системою, частиною якої вона змушена почуватися. Посутніми тут видаються й чинники внутрішнього психологічного, навіть екзистенційного плану. Пригадаймо, що ця філософська система оперує, завдяки Ж.-П. Сартру, поняттям «страху свободи», під яким розуміється стан, що очікує індивіда на шляху до визволення. Ба більше, зазвичай зупиняє його рух у вказаному напрямі. Адже свобода – це не тільки незалежність від будь-кого, будь-чого, але й (і то перш за все) тягар відповідальності за власну долю. У випадку ж героя

¹³ *Українка Леся*. Лист М.Кривинюкові від 26.XI.1902. – С.150.

«Боярині» все ускладнено ще й обов'язками перед родиною. Тому на розпачливе прохання Оксани облишити все та втікати світ за очі, стати, хай і знову у чужих землях (Волощина, Польща), вигнанцями, паріями, блукачами, але *вільними*, чоловік може відповісти тільки запереченням. Адже й там, на його переконання, їх незмінно чекатиме те саме. І взагалі, чи існував вихід із глухого кута, в якому на той час опинився українець? Безнадійність становища козацької республіки вочевидь не залишала йому жодної громадсько-політичної альтернативи. На що не зважилися б ці люди, їхні зусилля тут і тепер, у практичному часі, будуть марними. Козацька республіка приречена, а разом із нею приречені й вони – її діти. А що можна протиставити відносному, реальності, котра не піддається направленню й корекції? Тільки власну волю, скеровану у вищі, не підвладні земному тяжінню виміри буття. Інакше кажучи, первинне й визначальне – вічне, а не історичне. І в якийсь із найгостріших моментів – душевної муки, а не збройної боротьби – саме героїня «Боярині» розуміє це з усією очевидністю.

Отож не випадково національну пасіонарність у творі уособлює саме жінка, долю якої небезпідставно співвіднесено з долею її Батьківщини. «Не ростуть квітки в темниці»¹⁴, – із відчаєм каже Степан про свою дружину, мимоволі означаючи і стан, в якому опинилася Гетьманщина. Марність спроб органічного співіснування України та Московії визначає сама агресивна скерованість сильнішого на безумовну й остаточну асиміляцію слабшого. Останньому буде «милостиво дозволене» лише безмовне та непомітне животіння на маргінесах імперського обширу. Не виправдовує себе й віра подружжя у силу та можливість слова, адже на чужині вони просто приречені на мовчання, або в іншому (але аж ніяк не кращому) варіанті – на мову з чужого голосу. Примітно, що Оксанина недуга по суті починається саме зі втрати голосу й неможливості співати.

Дискурс мовчання як неможливості і/або небажання виявляти себе – один із центральних у творчості Лесі Українки, зокрема в тих випадках, де трактовано питання національного чи гендерного стану і статусу. «Бояриня» під цим оглядом ідеальний твір, адже відповідає обом відзначеним критеріям. Афоризм Л.Костенко про те, що перед смертю нації відбирає мову, якнайкраще характеризує передінфарктний стан козацької республіки, що поволі агонізує, уражена невиліковною недугою. Транспонентою цього стану-процесу і виступає героїня драми. За її добровільною смертю-жертвою проглядається мотивація саме надчасових реєстрів. Хоча зовні все видається цілком зрозумілим, навіть буденним. Лікар-німець (чи не тому, що сам у Московії чужинець) відразу діагностує в боярині дивну, як для інших, хворобу – ностальгію. Степан, розповідаючи про це своїй матері, називає і її головну причину: дружина, мовляв, «занудилась» у далекім краї. Однак це становище нудьгою, якої можна позбутися простими діями (як-от хатніми клопотами, ходінням по крамницях заморських купців, співами тощо), означити годі. Згадується тут зроблене киянином М.Бердяєвим розрізнення поміж нудьгою (низькою, дочасною, настроєвою пристрастю) та сумом (шляхетним, глибоким, екзистенційним станом душі). Здається, є сенс узяти до уваги саме останнє твердження.

Вилікуватися від небезпечної хвороби можна, за порадою лікаря, лише поверненням, бодай тимчасовим, на Батьківщину. Але дружина рішуче відкидає пропозицію Степана випрохати у царя дозвіл поїхати на гостини у «втихомирену» Україну. Отже вона цілком свідомо відмовляється від останньої надії на

¹⁴ Українка Леся. Бояриня. – С.224.

порятунок, по суті самохить розпинаючи себе на хресті страждань так, як розпинають її Вітчизну вороги. Мужня жінка розділяє долю конаючої країни, адже з нею в історію поступово відходила й велика доба козацької республіки. Те, що відбувається з Україною, Оксана не може прийняти, але й щось виправити теж не у силі. Проте в неї вистачає сміливості взяти на себе провину. Тому рішення померти – це не лише свідомо альтернатива несвободі, властива, до речі, багатьом іншим героям драматургії Лесі Українки, а й спокута за гріх неучасті, невтручання, зрештою самозаспокоєння душі у часи випробувань і боротьби.

Підсумовуючи, можна визнати, що поліфонія звучання образів головних героїв, а також ідейно-сислового, почуттєвого реєстрів драми не останньою чергою зумовлена особливостями роботи з історичним матеріалом. Безпосередня прив'язаність до факту, звісно заради об'єктивності оповіді, насправді не видається незборимою перешкодою для митця, котрий намірився явити героїчні моменти минулого. Реальні події, обставини, постаті – усе це само собою вже становить певні конфліктні вузли, зарисовки сюжетів і сцен, начерки характерів тощо. Та надійним опертям у роботі це слугує лише на початковій стадії. Обмежитися «поетизацією» знайденого в літописах або вичитаного в підручниках означає поставити художнє дійство на котурни, ходульність, штучність чого не приховає навіть гостра інтрига та яскрава сценографія. Коли автор хоче дати щось більше за чергову (ще одну) версію відомого й описаного белетристами та/або істориками, потрібно йти далі – у глибини явища, у суть процесу, у своєрідність людської психології. К.Квітка з цього приводу про «творчу методу» дружини згадував: «Не раз казала, що як писати з якої історичної епохи, то треба її добре простудіювати по джерелах, а потім забути, і аж тоді почати писати що з того життя. Інакше вийде музейність і нахил до дріб'язково точних описань в ущербок суті писаної речі»¹⁵. Проникливість і талант митця в таких умовах перевіряються не вмінням змальовувати, унаочнювати/урухомлювати річ, а здатністю оживляти світ, до якої ця річ (факт) належить. А.Дж.Тойнбі саме у цьому вбачав величезну перевагу митця над ученим, адже

«дослідники людського життя у сфері особистих взаємин мають перед собою незліченні приклади універсально подібних досвідів. Сама думка про те, щоб скласти їхній вичерпний список, виглядає абсурдною. Будь-яке формулювання законів, що нібито діють у цій галузі, буде нестерпно банальним і жахливо грубим. За таких обставин факти можна викласти в значущий і розумний спосіб лише за допомогою такого запису, який давав би *інтуїтивний образ нескінченного у скінченних термінах* (курсив мій – С.Р.); і таким записом є художній твір»¹⁶.

Вирізнена в міркуваннях історика теза якнайкраще відповідає принципам, якими керується, а разом й обшири пізнання, на які заміряється письменник, свідомий власної потуги та власного безсилля перед матеріалом вічності. Тільки людина обмежена, до прикладу позитивістським мисленням, може вважати цілком зримою, досяжною перспективу повного, завершеного розуміння

¹⁵ *Квітка К.* На роковини смерті Лесі. – С.234.

¹⁶ *Тойнбі А.Дж.* Дослідження історії / Пер. з англ. – Т.1. – К., 1995. – С.57.

світу. Відносність нашого знання, однак, не дорівнює релятивності істини взагалі, а радше недосконалої інструментарію та хибності шляхів пізнання.

Літератору, що пише на історичні теми, легко піддатися спокусі не тільки оповідача, а й інтерпретатора, а нерідко судді, ба навіть коригувальника реальності. Дискурс «козацької трилогії» Г.Сенкевича та спроби контрдискурсу йому романістики М.Старицького тут доволі показовий. Шлях від матеріалу (з виразною метою дібраного історичного фактажу) через сюжет (художня нарація) до ідеї/ідеології (національно-державницької, політичної) виправданий під кожним оглядом. Адже він насправду вимагає неабияких зусиль, майстерності на кожному з етапів/рівнів праці й дає у висліді належний – мистецьки та суспільнозначущий – результат. Авторіві своїм твором і вустами своїх героїв було і приємно, і почесно, і дозволено говорити за епоху, яку він обирав для пізнання, як правило через суголосся власній добі.

Окреслена концепція, «винайдена» реалістами ще у другій половині ХІХ ст., міцно утвердилася в українській традиції. І це попри те, що вже на початку наступного ХХ ст. їй було знайдено гідну альтернативу. Читаючи романтиків, модерністи з'ясували, що історія – це аж ніяк не німий, мертвий вантаж, зугарний тільки до порівняльного вивчення й обрамлення, як у класицизмі, а пізніше реалізмі, актуальних ідей сучасності. Минуле, виявляється, має свій голос, його тільки треба вміти почути. Через митця може говорити епоха – варто спробувати, варто «дозволити». Леся Українка пішла саме у цьому напрямі, (згадуючи слова К.Квітки) «студіюючи» – «забуваючи» – і аж тоді «пишучи». За аналогією до відстеженого вище, цей шлях виглядатиме так: від ідеї (вічної, а не кон'юнктурно-сьогочасної, що дорівнює ідеології) через матеріал (осмислений не з позицій доцільності, а самоцінності) до сюжету (художнього полотна). То правда, що в підсумку виходить твір, далеко не завжди суголосний сьогочасним запитам і ще менше – уподобанням публіки. Але ж автор і не ставить собі таких завдань. Перефразовуючи Р.Декарта, мова в таких випадках завжди йде про «необхідне» (ідеї універсальї, Бога), а не «вірогідне» (ідеї речей, феноменів) існування.

Саме до такого взірця творінь належить і драматургія Лесі Українки, зокрема «Бояриня». Оповідний стрижень та посил твору – у показі того, що втрачаючи/відмовляючись від можливості присвятити життя власній державі і стаючи на службу іншій, тій, котра її знищила, українська людина виявляється позбавленою рис та сутностей, що роблять її повноцінною, реальною, а не, згадуючи М.Шлемкевича, «загубленою». Спробами відновити втрачений стан, або, кажучи загальніше, національний код, подолати фатальну межу розриву поміж справжнім/питомим і штучним/привнесеним в українську свідомість, і цікава ця драма. Мабуть, не зайвою наприкінці постане і згадка відомої прустівської темпоральної концепції, за якою «неописаний час – мертвий час, час, якого не існує». Аби не втратити, не забути цілу епоху, котра так чи так є частиною сьогодення, пишуться й читаються художні твори – закорінені в минуле та відкриті в теперішнє.

REFERENCES

1. Skrypka, T. (Comp.) (2017). *Spobady pro Lesiu Ukrainku, 1*. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Smit, E. (2010). *Kulturni osnovy natsii: Ierarkhiia, zapovit i respublika*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Toinbi, A.Dzh. (1995). *Doslidzhennia istorii, 1-2*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Ukrainka, Lesia. (2021). *Povne akademichne zibrannia tvoriv: u 14 t.* Lutsk. [in Ukrainian].

Serhii ROMANOV

Doctor of Philological Sciences (Dr. Hab. in Philology), Docent,
Chief at Department of Theory of Literature and Foreign Literature,
Lesia Ukrainka Volyn National University
(Lutsk, Ukraine), sergmr@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1404-4584>

The Lesia Ukrainka's Historical Discourse: Literature as a Form of Cognition (To the 150th Anniversary of Her Birth)

Abstract. The research is aiming – to analyze the features of the author's concept of the work on historical themes. In the light of author's conception of historical prose and in the context of Ukrainian literature process at the break of the 19th and 20th centuries the Lesia Ukrainka's only dramatic work written on the material of Ukrainian history "Boiarynia" are studied. **The research methodology.** In the thesis Lesia Ukrainka's creation studied how intergraded artistic phenomenon. At the same time, the complex approach to the problem allowed to show the correlation of tradition and innovation in the writer's creation and specific peculiarities his individual style. Important for the article is the biographical method, as well as gender and postcolonial studies. **The scientific novelty.** In the article for the first time an attempt is made to frontal reconstruction of the author's algorithm of work with historical material. The movement from the level of theoretical and methodological developments (models and ways to talk about the past) to the level of their practical and creative implementation in a work of art are studied. **As a conclusion.** In the investigation the role and place of Lesia Ukrainka in the history of Ukrainian literature as an author who was able to combine intellectual and analytical perception of the world with its intuitive and creative comprehension can be defined. Art forms of cognition of reality have been found to be surprisingly effective in dealing with such a complex, dispersed field as history. The scientific approach tested in the article can be used to study the works of Lesia Ukrainka on topics in world history. In addition, this scientific strategy can be effective for working with the work of writers, who were contemporaries of Lesia Ukrainka, who also wrote in the genre of historical drama.

Keywords: drama, history, destiny, empire, personality, idea.

Нінель КЛИМЕНКО

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Ольга ДУДАР

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Юрій БЕЗЗУБ

старший викладач,
кафедра історичної та громадянської освіти,
Київський університет ім. Б.Грінченка
(Київ, Україна), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Гендерні уявлення та практики на Буковині кінця XIX – початку XX ст. у світлі еґо-документів О.Кобилянської

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.065>

УДК: 305-055.2:82-94

Анотація. Становище жіноцтва в українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідники досі здебільшого характеризують на основі залучення масових документальних джерел, використовуючи еґо-документи як другорядні. Однак саме джерела особового походження дозволяють найглибше зрозуміти вплив гендерних стереотипів на розвиток особистості. Автобіографії, щоденники, листи О.Кобилянської розкривають особливості впливу гендерних стереотипів на побутові практики та ставлення до жіночого питання на Буковині в обраний період. **Мета дослідження** полягає у визначенні особливостей ставлення до жіночого питання в інтелігентських буковинських родин та впливу усталених уявлень на побутові практики освіченого жіноцтва краю на основі еґо-документів знаної письменниці. **Методологія** базується на деконструкції текстів еґо-документів для представлення гендерно-рольових стереотипів, боротьба з якими була підґрунтям формування жіночого питання на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. **Наукова новизна.** Комплексне дослідження еґо-документів дало змогу відтворити особливості становища жіноцтва, які важко повно охарактеризувати суто за масовими документальними джерелами. **Висновки.** В окреслений хронологічний період буковинське суспільство переважно зберігало консервативні уявлення про роль жінки як матері, а також про родину – як основне середовище реалізації жіноцтва, що цілком підтверджується еґо-документами О.Кобилянської. Її автобіографії, щоденники та листи дозволяють зануритися в особисті переживання авторки й на базі дослідження мікроісторії деталізувати характеристику наявних у тодішньому суспільстві обмежень у сфері жіночої освіти, прав жінки в родині, можливостей її самореалізації у громадській діяльності та літературній творчості.

Ключові слова: жіноче питання, Кобилянська, еґо-документи, гендерно-рольові стереотипи, права жінок, емансипація, жіночий рух.

Різноманітні аспекти жіночого питання в українських землях наприкінці XIX – на початку XX ст. аналізувалися у працях М.Богачевської-Хом'як, Л.Смоляр, О.Маланчук-Рибак, О.Кісь та ін. Важливими для нашого дослідження є висновки І.Черчович. Серед наукового доробку про О.Кобилянську помітне місце посідають розвідки С.Павличко, Т.Гундорової, В.Агеевої, Н.Зборовської, Г.Левченко, М.Павленко, присвячені дослідженню її літературної спадщини, вивченню життєвого і творчого шляху, внеску в еволюцію й висвітлення жіночого питання в українських землях. Однак виокремлена проблематика потребує подальших поглиблених студіювань у зв'язку зі змінами методології пошукової роботи у сучасній історичній науці. На думку авторів, важливим джерелом переосмислення еволюції жіночого руху має стати ширше залучення й ретельний аналіз еґо-документів (або документів особового походження) учасниць і сучасниць літературного, громадсько-політичного руху на півдавстрійській Буковині кінця XIX – початку XX ст. Найперше це стосується прикладів реальних побутових практик, з якими стикалося соціально активне жіноцтво: життя в родині, труднощі у здобутті освіти та працевлаштуванні, визнання в певній сфері культури, науки чи громадській діяльності. Необхідність такої модернізації переконливо доводить у своїх публікаціях О.Колястрок¹.

Еґо-документи О.Кобилянської включають: щоденники (1883–1891 рр.), які в повному обсязі стали доступними лише після публікації²; три автобіографії (1903, 1927, 1928 рр.; останню написано у формі листів до професора С.Смаль-Стоцького 1921–1922 рр. під назвою «Про себе саму» й уперше опубліковано 1928 р. у Чернівцях); 3) велику епістолярну спадщину, надруковану в багатотомних виданнях творів (1927–1929, 1962–1963, 2013–2020 рр.); спогади та статті про С.Окуневську, Х.Алчевську, М.Коцюбинського та ін. Ці джерела не лише розкривають творчу лабораторію О.Кобилянської, але слугують своєрідними історико-літературними і громадсько-культурними документами, що досить повно відтворюють суспільно-побутові умови розвитку, сутність, еволюцію, спроби вирішення жіночого питання на Буковині в кінці XIX – на початку XX ст. За словами П.Бондаренка, залучення в дослідницьку практику еґо-документів може стати важливим ресурсом для посилення антропоцентричного підходу у вивченні окремих тем і проблем, пізнанні й розумінні індивідуального досвіду людини як головного рушія історії³.

У цій статті на основі еґо-документів О.Кобилянської спробуємо визначити особливості ставлення до жіночого питання на Буковині в інтелігентських родинах та вплив усталених уявлень на побутові практики освіченого жіноцтва краю. Крім того, вагомим завданням автори вважають окреслення ролі активних учасниць українського громадського життя регіону у вирішенні жіночого питання. Змінюючи власну долю, вони впливали на думки, переконання та бажання боротися за права жіноцтва інших небайдужих громадських активісток Буковини, а ширше – усіх українських земель.

О.Кобилянська була однією з яскравих «лідерок думок» у розв'язанні жіночого питання – як у літературі, так і громадському русі за жіночу емансипацію у Західній Україні, що визнавали її сучасники. Зокрема у спогадах журналістки й письменниці О.Кисілевської наголошено бажання зберегти образ літераторки, «як вичарувала його моя уява при читанні її творів». У часи, коли «жіноцтво так відчувало пута, якими

¹ Колястрок О. Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал. – 2007. – №1. – С.174–184.

² Кобилянська О. Слова зворушеного серця: Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади / Упор., передм. Ф.Погребенника. – К., 1982.

³ Бондаренко П. Інформативна насиченість еґо-документів як історичного джерела // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля. – Вип.3(259). – Северодонецьк, 2020. – С.9–12.

було ще сковане правно, громадсько, товарисько, [...] відчувало, а не могло найти способу й відваги, щоби визволитися з них», О.Кобилянська «не тільки підняла занавісу з найглибше утаєних болів, упокорень, прагнень, – вона теж показала, що навіть у такій ситуації можна “бути собі ціллю”, можна, при спільній волі покермувати своїм життям так, як серце наказує і совість...»⁴.

На переконання ініціаторок феміністичного руху, жінка була практично повністю виключена з соціально-економічної життя через заборону проявляти себе в публічній площині. Її місце традиційно обмежувалося сферою шлюбу та сім'ї, опікуванням домашнім господарством, вихованням дітей. Усіляко пропагувався статус «берегині родинного вогнища». Обмеженими були і права жінки в родині, де за неї все вирішував спершу батько, а потім – чоловік. Більшість законів створювалися в інтересах чоловічої частини населення.

Упродовж XIX – початку XX ст. у законодавстві європейських країн відбувалися кардинальні зміни, які стосувалися прав жіноцтва⁵. Так, поступово втілювалася ідея секуляризації шлюбу, утверджувалася свобода розлучень, децю розширювалася права дієздатність жінки після досягнення повноліття, її рівноправ'я з чоловіком у спадково-майнових справах. Однак ці нововведення не призводили до швидкої модернізації суспільної думки.

Дослідники визначають два основних усталених уявлення, які впливають на суспільні настрої. Це гендерно-рольові стереотипи, що стосуються прийнятності різноманітних ролей, видів діяльності для чоловіків та жінок, і стереотипи гендерних рис, тобто психологічних та поведінкових характеристик, притаманних чоловікам і жінкам⁶. На нашу думку, в обраний період на життя й самоусвідомлення буковинського жіноцтва надалі активно впливали гендерні стереотипи – ціннісні уявлення про те, якими повинні бути чоловіки та жінки, їхні соціальні статуси, ролі. Оскільки тогочасне жіноче питання було комплексом соціальних проблем, що включав питання становища жінки у суспільстві й сім'ї, боротьби за права жіноцтва, визначення способів досягнення гендерної рівності тощо, автори вважають за доцільне найперше проаналізувати на основі еґо-документів вплив гендерно-рольових стереотипів на формування особистості О.Кобилянської та визначити чинники, які зумовили зміни у світогляді й поведінкових практиках письменниці, громадської діячки.

На думку багатьох дослідників гендерного питання, базовими функціями жінки XIX ст. традиційно залишалися ролі дружини та матері. З автобіографічних життєписів літераторки відомо, що відповідні уявлення формувалися в неї змалечку: дочці дрібного службовця Ю.Кобилянського тогочасний патріархальний уклад від самого початку визначав насамперед навчитися допомагати матері по господарству, здобути початкову освіту, вийти заміж, опікуватися сімейним побутом і вихованням дітей. Тобто можливості жіночої реалізації обмежувалися винятково домашньою сферою. Освіта в родині Кобилянських була призначена насамперед синам. Важко працюючи, батько опікувався хлопцями, аби забезпечити їхнє майбутнє. «Готових грошей не було, бо нас, дітей, громадка до 7 душок, вимагала своє, особливо хлопці, що мусили побирати науку, бо з дівчатами давніше менше числились, як це діється тепер»⁷. Мало уваги звертали й на здібності та нахили дівчат. О.Кобилянська згадувала: «В часі, коли мені було 14–15 років, я любила пристрасно рисувати, не маючи до того іншого

⁴ Кисілевська О. З моїх спогадів про Ольгу Кобилянську [Електронний ресурс]: <https://zbruc.eu/node/74385>

⁵ Маланчук-Рибак О. Типологічна ідентичність українського емансипаційного руху жінок // Етнічна історія народів Європи. – Вип.11. – К., 2001. – С.93–96.

⁶ Див.: Основи теорії гендеру. – К., 2004. – 536 с.

⁷ Кобилянська О.Ю. Твори: У 5 т. / Упор. Ф.П.Пограбенник. – Т.5. – К., 1963. – С.219.

приготування, як саме гаряче внутрішнє бажання наслідувати природу й накреслити людські фізіономії і події між ними»⁸. Утім батько так і не спромігся розкрити її художній талант – як через фінансову скруту, в якій перебувала родина, так і з огляду на панівні уявлення щодо непотрібності для дівчини таких занять. Схожим чином розвивалася й ситуація зі вродженим хистом до музики. У листі до композитора С.Абрисовського 25 листопада 1899 р. письменниця зізнавалася, що від народження мала «сильний слух», однак «не виграєє з нот коректно», адже 8-річною дівчинкою вчилася грі на фортепіано всього два місяці, і доки житиме, шкодуватиме, «що мене не давали вчити родичі», оскільки для того не вистачало батьківських коштів, та й не заведено тоді було займатися музичною освітою дівчат⁹. Тому-то Ольга «покинула олівець і взялася за перо», аби висловити свої думки та почуття.

Брак коштів і зумовлена цим нервова поведінка батька дратували молоду О.Кобилянську. Часом в її щоденнику з'являлися сповнені відчаю слова: «Якби я могла написати про все те, як нам тяжко живеться, який страшний у нас батько... просто не схожий на людину...». Вона навіть мріяла жити біля найстаршого брата Максиміліана чи самою, «але не одруженою», адже «кожен чоловік здається мені тільки таким, як батько». «Немає в мене до нього ні поваги, ні любові. Під час батькової хвороби я була зовсім байдужа – не з власної вини»¹⁰. Ольгу боляче вражало батькове ставлення до їхніх із сестрою потреб: «Нотації за кожен пфеніг, мені або Генці (сестра письменниці Євгенія – *Авт.*) не дасть і п'яти кр[ойцерів] на листа, щоб спершу не вилаяти нас, та ще й як вилаяти...»¹¹. Слід відзначити, що попри це, доросла Ольга зуміла зберегти та відтворити в листах загалом тепле ставлення до батька.

Враження юності вплинули на формування самооцінки О.Кобилянської, її уявлень про долю жінки й жіночий ідеал. Відведений суспільною та родинною традицією час на «дівування» – до 25 років – вимагав заміжжя до того, як дівчину зарахували б у «старі панни». Інакше, як дізнаємося з тогочасної преси, «та, котра не кушала життя найдальше до двадцять п'ятого року, нехай пише: “пропало”»¹². Тому батьки, бабуся й навіть брати щиро бачили своїм обов'язком пошук відповідної «партії» для Ольги. Особливо цим опікувалася бабуся, прагнучи висватати її за молодого інженера, начальника пошти Урицького, адже той мав «гарний, вишукано обставлений будинок, поле й садок, і сам порядний, добрий чоловік»¹³. Утім Ольга скептично поставилася до таких спроб, так само, як і до ідеї одруження з приятелем одного з братів Лепшим, наголосивши: «Я хочу, щоб мої дочки вчилися, а не чекали, поки їх хтось візьме... А він не матиме на це коштів. Краще вже мучитися самій, ніж з дітьми»¹⁴. Видається, що для О.Кобилянської заміжжя задля власного матеріального забезпечення було неприйнятним кроком.

Замолоду розв'язання жіночого питання О.Кобилянська часто трактувала насамперед через можливість мати роботу і стати матеріально незалежною. «Жінка має бути помічницею чоловіка. Я не проти жіночого питання, бо воно допоможе багатьом незабезпеченим жінкам знайти самостійний заробіток, – але й тільки», – занотовано в її щоденнику¹⁵.

⁸ Там само. – С.220.

⁹ Там само. – С.434.

¹⁰ *Кобилянська О.* Слова зворушеного серця... – С.19.

¹¹ Там само.

¹² Соколик. Наші соколи і панни (Окреме виховування хлопців і дівчат. – Наші забави і родини. – Соколи із селянського роду. Наші панни) // *Діло* (Львів). – 1901. – 15 (28) грудня.

¹³ *Кобилянська О.* Слова зворушеного серця... – С.40.

¹⁴ Там само. – С.140.

¹⁵ Там само. – С.73.

Із часом погляди О.Кобилянської на призначення жінки та скепсис щодо неминучості заміжжя викристалізувалися під впливом суспільних дискусій і набутого життєвого досвіду. За її листами до О.Маковея, із котрим вона влаштовувала інтелектуальні змагання у «жіночому питанні», виразно простежується розуміння образу тодішньої емансипованої жінки. Прочитавши рукопис Маковеєвого літературно-критичного нарису про себе (буде надрукований у т. V «Літературно-наукового вісника» за 1899 р.), вона іронічно повідомляла, що її «немило вразило [...] те шаблонне переконання про жінок, що нібито вони воліють як-небудь замуж вийти, ніж цілком без чоловіка жити»¹⁶. На думку письменниці, «до такого кроку спонукують жінку лише дві причини: 1) хліб насущний; 2) хороблива змисловість (від пол. “zmysłowość” – “чуттєвість” – *Авт.*). Жінка, котра має з чого жити, а цінить себе сама, і, не можучи вийти за такого, котрого справді любить, – ніколи не буде рватися за мужчиною. Тут я не говорю суб'єктивно, а опираюсь на фактах досвіду», – наполягала вона в листі до О.Маковея від 13 січня 1899 р.¹⁷

О.Кобилянську дивувало, що навіть її інтелігентному адресатові в його аналізі «жіночої сутності», відображеної у «жіночій літературі», було важко відійти від застарілих стереотипів, за якими «змістом життя жінки є мужчина»: «Виходить по-Вашому [...] кожна незамужня є хоробливо змислова і істеричка». Тому вона просила О.Маковея в нарисі про її творчість наголосити в першу чергу, що її героїні насамперед «все ж таки думають». Письменниця акцентувала:

«Найгеніальніші жінки, і такі самі мужчини, любили в своїм житті, Гете так само, як і Ковалевська, і George Sand (Жорж Санд – *Авт.*), і інші не могли без любові обійтися – але щоб се знов саму есенцію їх життя становило, – не можна казати. Беріть на розвагу справдішних артисток, актрис, співачок і проч[их] таких; чи вони були би заміняли свій талант чисто за самого мужчину? В тім смислі, щоб більше нічого не мати, як його? Певно, що ні. Щоправда, модна література страшно плає так в жінці, як і в мужчині всякі підрядні інстинкти, і виходить таке, що незамужня жінка мусить бути невільником змисловості»¹⁸.

Висновки О.Маковея вона відверто вважала згубними особисто для себе, оскільки «тепер на мене кожний мужчина може пальцем показувати та казати: вона сама тепер роззвірена, саме тепер в тім віку. І не лише на мене, а на кожную дівчину в моїм віку. Між тим, коли дівчина здорова, а має яке-небудь заняття, – всякі повище згадані інстинкти сплять в неї»¹⁹.

Для О.Кобилянської надто важливим було суспільне сприйняття ідейного спрямування її феміністичної творчості та самої її особистості. Це помітно з наполегливих прохань переробити окремі місця нарису,

«бо я відчуваю, що з “істерією” в “Царівні” Ви ставляєте мене на фальшиве становище... Ви, і може, і не хочете мене поставити на таке місце, але помимо того – Ви перші кладете мене на нього. Ні Кримський, ні Груш[евський] не зробили сього. [...] І скільки б не говорили багато гарного і чистого, двозначне слово, коли воно сказане першим, сприйматиметься найбільш жадібно... Всі майже, що прочитають Вашу розвідку, запам'ятають лише те одне: Кобилянська змислова натура, та й і твори її змислові»²⁰.

¹⁶ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.385.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Там само. – С.386.

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – С.387–388.

Такий урок для О.Маковея авторка завершувала загальним висновком: «Если жінка хоче за того замуж вийти, котрого любить, се ж те саме, що і мужчина, коли хоче тоту мати, що йому до вподоби; але тут нема нічого хоробливого в тім бажанні»²¹.

Епістолярій О.Кобилянської розкриває її поважне ставлення до любові як почуття між чоловіком і жінкою. Зокрема філософія письменниці в питанні кохання чоловіка й жінки яскраво вирізнялася в листі до болгарського письменника та політика П.Тодорова від 25 березня 1901 р.:

«В мене такі ідеальні поняття о подружжю, що, після мене (тобто на мою думку – Авт.), двоє людей інтелігентних і добрих мусять бути щасливі! [...] Так, мій добрий товаришу, люди не даром стільки пишуть про любов. Вона творить чудеса – і буде їх творити, доки люди будуть по світі ходити. І я її знаю. Але я її страшно поважно тракую. І в любові я поважна і глибока як смерть»²².

На наше переконання, формування феміністичних поглядів О.Кобилянської, як її прихід до самореалізації через літературну творчість, стали наслідком цілеспрямованої самоосвіти. Ще до початку своїх письменницьких вправ вона ознайомила з «жіночим читанням», студіюючи європейську літературу відповідного жанру. Особливе захоплення викликали в неї твори німецької авторки Є.Марлітт, котра порушувала питання упередженого ставлення до жіноцтва, обґрунтовувала соціальну та інтелектуальну незалежність жінок. Вражена цими романами, О.Кобилянська навіть звертала до письменниці з листами²³.

У тодішньому дощенту патріархальному буковинському суспільстві «жіночу літературу» переважно не сприймали всерйоз та дошкульно критикували. Зневажлива оцінка творчості жінки ґрунтувалася на припущенні, що жіноче сприйняття відображає «несправжні страхи», маніпулює «несправжніми потребами», формує «несправжню свідомість». Варто зауважити, що літературні твори більшості європейських письменниць другої половини ХІХ ст. ретранслявали традиційні цінності, зокрема ролі доброї матері, господині, нареченої. Однак водночас авторки відстоювали й питання розвитку жіночої освіти, наголошували на необхідності забезпечення умов розвитку талантів жінки. Подібна проблематика відразу з'являлася й у творах самої О.Кобилянської.

Поступово письменниця-початківка опанувала й фундаментальнішу лектуру, зокрема працю Е.Фойхтерслебена «Про діалектику душі», що було реалізацією її бажання «більшого широкого образования, і науки, і ширшої арени діяльності»²⁴. Її дратувало, що брати Юліан та Олександр часом уїдливо коментували інтерес сестри до читання: «Юлька зве мене “перевченою”. Недавно Ясько ганьбив Озаркевичів, зокрема Геромею, називав її “емансипованою”, а Геня і Льоня – “фанатиками”»²⁵.

На вироблення феміністичних поглядів О.Кобилянської вплинула й полеміка в європейській літературі з приводу жіночого питання. Тогочасне прогресивне жіноцтво захоплювалося нарисом англійської феміністки Г.Тейлор-Мілль «Визволення жінок» (1851 р.), книжкою І. фон Троль-Бороштяні «Місія нашого століття: дослідження про жіноче питання» (1878 р.), трактатом М.Воллстонкрафт «Виправдання

²¹ Там само. – С.388.

²² Там само. – С.474.

²³ *Кобилянська О.* Слова зворушеного серця... – С.43.

²⁴ Там само. – С.215.

²⁵ Там само. – С.86.

прав жінок» (1792 р.), творами Ф.Ніцше тощо. Різноманітність популярної лектури, з якою знайомилася О.Кобилянська, свідчила про її невідомий інтерес до проблеми розширення прав жіноцтва. «Я багато читаю, а ще часто приходять гості, наприклад росіяни, потім з України, багато говорять про соціальні проблеми, про літературу, а найбільше про жіноче питання. Багато чого я чую вперше і хочу добре запам'ятати все», – занотувала Ольга у своєму щоденнику²⁶.

М.Павлишин, вивчаючи конспекти-рукописи О.Кобилянської «Дещо про жіноче питання. З російського», зробив висновок про важливість цієї тематики для неї й висловив цікаве припущення щодо прикінцевої ремарки в рукопису, яка, на його думку, могла належати письменниці: «Много жінок бореться і бореться, упорно, роками, но в кінці здаються і підчиняються своїй судбі з тупою самоотверженою покорою. Тоді говорять о ній: "От вона таки задоволена"»²⁷.

Потреби освіти й виховання молодих жінок не вважалися пріоритетними у часи О.Кобилянської. Часто у жіночих часописах із ретроградних позицій висвітлювалося так зване «місце» жіноцтва. Наприклад, в одній зі статей львівського тижневика «Лада» роз'яснювалося, що жінки повинні «бути мудрими, прозорливими, любові гідними супругами, вірними, дбайливими матерями», а також ощадливими «домостроительницями»²⁸. Переважання подібних поглядів яскраво засвідчене в автобіографічних листах О.Кобилянської до С.Смаль-Стоцького: «Того часу не подавалось жінкам середньої верстви великої науки. Господарське знання, знання красного шиття, гафтів (тобто вишивання – *Авт.*), краснопис, [...] знання святого письма, читання взагалі, знання французької мови (хоча б лише поверховне), гра на гітарі, на фортеп'яні, танці – от і все, що давалось дівчині як духовне віно (посаг – *Авт.*)»²⁹.

Складна ситуація в питанні жіночої освіти на Буковині та Галичині інколи пробивалася назовні парадоксальними проявами. З одного боку, побутували уявлення, що освічена жінка не зможе належно реалізуватися у сім'ї, адже «втомлений домашньою опозицією й боротьбою з розумною та вченою дружиною чоловік не збереже в душі своїй необхідної рівноваги»³⁰. З іншого ж боку, усвідомленою ставала потреба в освіченому жіноцтві, зважаючи на індустріалізацію, нові економічні, культурні виклики.

Здобувши право на середню, жінки Австро-Угорщини виборювали можливість вищої освіти. У 1890 р. українки разом із німкенями й чешками подали петицію до Державної ради у Відні з відповідним клопотанням. Тоді ж О.Кобилянська на прохання Н.Кобринської збирала на Буковині підписи під петицією щодо розширення доступу жінок до вищої освіти³¹. Своє бачення цього злободенного питання вона окреслила в листі до О.Маковей: «Кафедри не дістає ще жіноцтво, а найменше таке, що не має систематичного образования. Здається, такого жіноцтва є тепер більше, як вченого»³². Бажання жінок учитися часто трактували несправедливо: від звинувачень у ймовірних аморальних чи навіть антиурядових намірах до підриву освячених традицією підвалин сім'ї, яку вважали першоосновою життєвої реалізації кожної жінки.

Значимую складовою упередженого ставлення до жіноцтва були обмеження права на працю та ведення власної справи, що логічно впливали з утрудненого доступу до освіти. Его-матеріали О.Кобилянської ілюструють укорінений обов'язок вести

²⁶ Там само. – С.186.

²⁷ Павлишин М. Ольга Кобилянська перед «Землею»: питання ідентичності // На пошану пам'яті Віктора Китастого / Упор. В.П.Моренець. – К., 2004. – С.101.

²⁸ Призначеніе женского пола // Лада (Львів). – 1853. – Ч.2/3. – С.9.

²⁹ Кобилянська О. Слова зворушеного сердца... – С.208.

³⁰ Новинки. Ученые женщины // Галичанин (Львів). – 1893. – Ч.90.

³¹ Кобринська Н. Лист до Кобилянської // Її ж. Вибрані твори. – К., 1980. – С.404.

³² Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.331.

домашнє господарство: «З мене нічого не буде. В “господарюванні” я зовсім нікчемна і ще нічого не навчилася. Як я даватиму собі раду в житті?»³³. Ця ситуація мало змінювалася з часом, про що свідчать листи до П.Тодорова. В.Науменка, М.Коцюбинського за 1903 р. Зокрема в дописі до В.Науменка О.Кобилянська наголошувала: «Ціла господарка домова спочиває на мені, тим більше, що вдома, окрім братів, немає ніякої іншої покривної “жіночої душі”, що могла б мене в домашній господарці заступити, а родина в нас велика й вимагає праці»³⁴.

Несприятливі для літературної праці сімейно-побутові умови О.Кобилянська виразно описувала в листі до С.Абрисовського від 27 жовтня 1899 р., «сповідаючись» про тісне помешкання лише з трьох кімнат. Звичайно, її кімната була «літерацькою», «але дуже часто буває якимось салоном і заїжджою кімнатою», ще частіше – «місцем всяких фамільних дебат (а наша родина численна), дискусій політичних, симпатичних і антипатичних [...] причім бідний характер літерацький ховається десь в кут і страшенно трепить»³⁵.

Характерні сюжети сімейного побуту, в якому народжувалися твори О.Кобилянської, містяться в листах до П.Тодорова. Зокрема 12 червня 1900 р. вона писала:

«Я маю охоту і замилювання до літературної праці, лиш, на жаль, часу не маю. Належу до тих літераток, що можуть лиш тогди своєму улюбленому заняттю віддатися, наколи доперва всі домашні справи і клопоти абсорбували їх найліпші і найсвіжіші сили. Ледве що маю денно 2 години без перерви для себе!.. А однак я без літератури не можу жити. Вона мені потрібна до життя, як воздух. Я сама не раз дивуюся над собою, що я взагалі пишу»³⁶.

У листі до того ж адресата від 30 січня 1901 р. О.Кобилянська порівнювала геть різні буковинські та європейські умови літературної творчості: «Ви в великім світі, саме посеред артистів, літератів, в центрі світла і науки – а я... в затишку, скромно, далеко-далеко від всякого руху і з самими книжками та поодинокими людьми»³⁷. Але при цьому відзначимо, що подолання незручних обставин було для письменниці додатковим джерелом як власного, так і стороннього привабливого ставлення до її літературної праці.

Зауважимо, що у часи О.Кобилянської існували обмеження щодо працевлаштування жінок. Так, в одній газеті сестри Кобилянські натрапили на оголошення про те, що українському театру «потрібна дівчина, яка б у них навчалася грати й співати, а потім поступила до театру», і Ольга могла здобути омріяне запрошення, але за умови схвалення вибору родиною. Однак так і не насмілилася «таткові нічого сказати, бо напевне спалахнула б нова буча», а отримати місце акторки із заробітною платнею без дозволу батьків було тоді неможливою справою³⁸.

Попри те О.Кобилянська була дуже самостійною у фінансових питаннях. Аби придбати книжки улюбленої письменниці Є.Марлітт, вона вигадала невелику комерцію: «Шию укривало з клаптиків матерії, яке потім продам для цього»³⁹. Брак грошей супроводжував літераторку постійно, про що вона згадувала в багатьох листах. Так,

³³ Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця... – С.26.

³⁴ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.542.

³⁵ Там само. – С.432.

³⁶ Там само. – С.447.

³⁷ Там само. – С.472.

³⁸ Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця... – С.118.

³⁹ Там само. – С.36.

Х.Алчевській відкривала свою мрію потрапити на море, але вважала її нездійсненною: «Можу подорожувати лише за той гонорар, що його одержую за свої праці, а його в мене небагато – тому в мене руки сковані, і я лише мріями лечу в далечину і купаю в морі смутну душу свою»⁴⁰.

Принципове для О.Кобилянської питання фінансової самостійності яскраво відобразилося в листах, присвячених справам із публікуванням її творів. Подробиці спілкування з видавцями ілюструють міцний, зовсім «не жіночий» характер Кобилянської-письменниці. У 1901 р. вона завершила повість «Земля». У листі до В.Гнатюка 2 липня 1901 р. висловлювала жаль із приводу відсутності можливостей у «Видавничій спілці» виплатити їй авторську винагороду за друк цього твору. Але за будь-яких умов не погоджувалася «таку довгу повість безплатно передати», тим більше, іншим авторам «діставалось за оригінальні твори по 30 р[инських] від аркуша, а деяким за переклади – по 15!»⁴¹. Знаючи фінансову скруту видавництва, О.Кобилянська пропонувала компромісне рішення – «по 15 золотих ринських від друкованого аркуша», або просила передати рукопис повісті до «Літературно-наукового вісника». Прогнозований авторський гонорар за видання «Землі» у сумі 300 золотих уважала мізерним, однак не збиралася далі вступати в письмові переговори з видавцями⁴². Наприкінці листа О.Кобилянська з притаманним їй гумором підсумовувала: «Перекажіть там вис[око]пов[ажаним] панам комітету (“Спілки” і “Наук[ового] віс[ника]”), що ніяк не годиться з руськими літератками торгуватися, бо хочь вони і поетеси, та, проте, по рожах не ходять; навіть коли хотять конфітури з рож варити, на те самі рожі не вистачають»⁴³.

Аби здобути бодай часткову фінансову самостійність, О.Кобилянська в 1899 р. розгорнула цілу кампанію з наміром отримати літературну стипендію від міністерства освіти й культури Австро-Угорщини. Про свій задум вона 24 березня 1899 р. повідомляла В.Стефанику, сподіваючись, що не матиме «великих конкурентів» у тому питанні та, здобувши стипендію, зможе подорожувати Європою⁴⁴. До справи письменниці залучила знайомих впливових наукових і літературних діячів, зокрема чеського етнографа Ф.Гржегоржа. У листах до нього навесні 1899 р. О.Кобилянська детально пояснювала суть проблеми, викладала послідовність проходження справи через міністерські інстанції та свої зусилля щодо залучення задля підтримки цього проекту впливових офіційних осіб, знаних громадських діячів. Отримання стипендії саме того року було «страшне важною річчю» для письменниці. Показово, що при цьому вона покладалася насамперед на цілісну й об'єктивну презентацію її літературного доробку перед міністерством, адже «я боюся, що німці скажуть там – если справа та попадеться їм в руки – “слов'янська синя панчоха” та й відкинуть справу»⁴⁵. У цій «стипендіальній історії» О.Кобилянська трималася з Ф.Гржегоржем та іншими адресатами з властивою їй жіночою гідністю, переймаючись, аби не стати «тягарем і прикрістю» для колег, хоча й вимушено застерігала: «Если би мої родичі були сильніші і молодші, і я матеріально стояла ліпше, як саме тепер стою, – я би певно не подавалася о тую стипендію»⁴⁵. Письменниці тоді вдалося отримати стипендію, але, як вона сама зізнавалася в листі до П.Тодорова від 5 грудня 1900 р., це не вирішило її фінансової проблеми:

⁴⁰ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т. – С.555.

⁴¹ Там само. – С.484.

⁴² Там само. – С.485.

⁴³ Там само. – С.398.

⁴⁴ Там само. – С.403.

⁴⁵ Там само. – С.404.

«Одержала-м літературну стипендію від міністерства освіти, але вона така мала, що не вистачить на побут в Берліні»⁴⁶.

Одним із проявів боротьби О.Кобилянської за рівноправність жінок стала її участь у діяльності «Товариства руських женщин» у Станіславі 1884 р., яке ставило завдання залучити інтелігенток до літератури й популяризації нових суспільних ідей. До цієї організації її запросила Н.Кобринська. Відповідні відомості відклалися у щоденникових записах: «Статут спілки я вже читала, він досить порожній. Я спочатку була запалилась, написала Олі (Ользі Устиянович – *Авт.*) листа, хотіла, щоб ми вдвох послали [...] тій спілці вітання. Нині я охолола і відмовилась від свого наміру. Я хочу написати новелу і подати її до часопису тих жінок, що, мабуть, почне виходити»⁴⁷. Думки О.Кобилянської змінювалися від завзятого захоплення – до розпачу: «Я не можу записатися до тієї спілки, бо живу далеко, тому тут для мене можлива єдина діяльність: писати для інших, а те, що я пишу, належить тільки українським жінкам. Грішми я також не можу їх підтримати, бо часом не маю і п'яти кр[ойцерів] на листа»⁴⁸.

Власною творчістю О.Кобилянська прагнула заохотити жінок більше дізнаватися про актуальні проблеми жіноцтва та способи їх вирішення. Вона надіслала свою статтю в альманах товариства «Перший вінок»: «Я тепер захоплена жіночим питанням, уже написала алегорію про життя, любов, волю і владу. Зося (Софія Окуневська – *Авт.*) перекладе її, і вона вийде в жіночому альманасі. Вона справді вдала й дуже гарна»⁴⁹.

Повідомлення про альманах, прохання надсилати матеріали та грошові пожертви для товариства з'явилися у часопису «Діло» у вересні 1885 р. О.Кобилянська дуже бідкалася з цього приводу: «Нині мені знов нічого не треба, крім грошей, а гроші мені страх які потрібні... Я вступила в жіночу спілку, що складається тільки з дванадцяти жінок, і кожна має внести 25 франків. Татко обіцяв, що дасть мені їх, але й сам їх не має»⁵⁰.

Слід погодитися з висновками М.Богачевської-Хом'як, котра відзначає, що українська національна справа була тим особливим обов'язком, спільним для всіх українських жіночих організацій, де б вони не знаходилися. Їх учасниці «вважали свої інтереси не частиною завдань фемінізму, а складовою української спільноти»⁵¹. Своє перше оповідання О.Кобилянська написала німецькою мовою, однак під впливом С.Окуневської й Н.Кобринської почала писати українською. Не зупинило її й те, що остання та І.Франко відхилили публікацію оповідання, яке 1887 р. вона надіслала до «Першого вінка». У щоденнику Ольга занотувала: «Зося сказала мені вчора, що мою новелу візьмуть до друку, але змінять, бо вона подібна до новели, яку написала Кобринська. Я вся стрепенулася з обурення, аж Зося злякалась і почала заспокоювати мене; мовляв, зміни будуть зовсім незначні. Я не хочу, щоб мою новелу брали з ласки, так і скажу їй. Натальця ж (Наталія Кобринська – *Авт.*) сама запрошувала мене написати її для альманаху»⁵². О.Кобилянська болісно сприйняла такий поворот справи, адже це було її перше оповідання, яке вона вважала вдалим, а саме жінки його не збагнули: «Ніхто не може зрозуміти мого обурення. І саме цю новелу, від якої Густа

⁴⁶ Там само. – С.464.

⁴⁷ Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця... – С.75.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Там само. – С.113.

⁵⁰ Там само. – С.117.

⁵¹ Богачевська-Хом'як М. Націоналізм і фемінізм: провідні ідеології чи інструменти для з'ясування проблем? // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / За ред. Л.Гентош, О.Кісь. – Л., 2003. – С.200.

⁵² Кобилянська О.Ю. Слова зворушеного серця... – С.124.

(Августа Кохановська, подруга О.Кобилянської – *Авт.*) була в захваті, вони змінили, бо Натальця, бачте, написала щось подібне»⁵³.

У 1894 р. у Чернівцях з ініціативи родини Геровських постала москвофільська жіноча організація Товариство руських жінок на Буковині. О.Кобилянська кілька років активно допомагала одній з його ініціаторок М.Матковській у його становленні, сподіваючись, що осередок об'єднає буковинських українок. Письменниця вітала створення нового товариства в газеті «Буковина», адже вбачала в ньому важливий крок у розвитку жіночого руху. У своєму листі вона запросила до співпраці Є.Ярошинську: «З часописей довідалися Ви певно, що тут в Чернівцях зав'язалось товариство жіноче. Статут його суть писані потроха по т. зв. язичію, однак се товариство получить оба табори і має [...] практичні цілі»⁵⁴. Проте ані Є.Ярошинська, ані інші українки на засідання не з'явилися. Газета «Буковина» натякала, що товариство отримує гроші з Росії, тому українці повинні його бойкотувати. Таке ставлення обурювало О.Кобилянську, яка вбачала практичну користь у проведенні лекцій з української історії та навчання жінок шиттю. Своє невдоволення вона описувала в листі до О.Маковея:

«Вам, певно, звісний грубий допис в “Буковині”, в котрому представив якийсь незвісний мені автор тото наше товариство в такім світлі, що аж встидно, що звісний автор якийсь русин і патріот. Не сумніваюся ані хвильки, що причина того, що з українок не явився ніхто, лежить в махінації наших “м’яких” патріотів – спасибі їм за тее! (йшлося про народовців – *Авт.*). Вони тут дійсно не бачать нічого іншого, жодної щирої волі – лише рублі і – рублі! Не знаю, чи перепудились якоїсь Москви тут, в Чернівцях (мається на увазі неприхильність народовців до москвофільського Товариства руських жінок на Буковині – *Авт.*), де з одної сторони румунізуються русини, а з другої німчат[ься], з третьої польщат[ься], чи перепудились двох “ес” (замість прийнятого тоді на західноукраїнських землях терміна “руський”, у значенні “український”, москвофіли послугоувалися визначенням “русский” – *Авт.*)»⁵⁵.

Задля популяризації діяльності товариства О.Кобилянська виступила на одному з перших його засідань із доповіддю «Дещо про ідею жіночого руху», спростувавши поширені хибні уявлення, які зводили жіночу емансипацію до того, «щоби не виходити зовсім замуж, прибирати манери мужчин, ходити з обстриженим волоссям, з паличкою в руках, курити папіроску, їздити верхом і, як одна жінка висловилась, “ходити у фраках”». Вона красномовно доводила, що ідея жіночого руху «є власне тою ідеєю, котра доказує, що сучасне положення жінки середньої верстви, а головно жінки незамужньої, є сумне, є гідне звернення уваги всіх мислячих умів, гуманних сердець обох полів, і бажає щиро поліпшення жіночої долі»⁵⁶. Свій виступ О.Кобилянська надіслала О.Маковеєві для публікації в газеті «Буковина»⁵⁷. Зрештою після кількарічної співпраці вона вийшла з товариства, зробивши висновок, що «наші жінки повинні би ся і без товариства образувати»⁵⁸.

Позитивні зрушення у жіночому питанні були неможливими без включення жіноцтва в політичну боротьбу. На початку жовтня 1890 р. у Львові постала

⁵³ Там само. – С.125.

⁵⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.663. – Оп.1. – Спр.381. – Арк.1.

⁵⁵ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.266.

⁵⁶ Кобилянська О. Дещо про ідею жіночого руху [Електронний ресурс]: <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=13048>

⁵⁷ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.267.

⁵⁸ Там само. – С.267–268.

Русько-українська радикальна партія (РУРП), програма якої містила й вимоги щодо вирішення жіночого питання. Передусім радикали домагалися «повної волі особи, слова, сходин і товариств, печаті і сумління, забезпечення кожній одиниці, без різниці пола, як найповнішого впливу на рішане всіх питань політичного життя»⁵⁹. Програма передбачала також і рівний доступ як до середньої, так і вищої освіти незалежно від статі, залучення жінок до політичної діяльності. Але члени РУРП і галицькі соціал-демократи у вирішенні жіночого питання орієнтувалися на ідеї соціалізму. Імовірно, тому Н.Кобринська критикувала їхню програму, наголошуючи, що радикали в «дійсності прикривають нею грубо ретроградні і некультурні стремління»⁶⁰. До того ж несприйняття жіноцтвом Галичини й Буковини радикальних ідей посилювалося терористичними актами народовольців у Російській імперії, що породжувало ототожнення соціалізму з тероризмом, атеїзмом, руйнуванням усталених моральних норм.

РУРП намагалася залучити жіноцтво до партійної діяльності. У відповідь на запитання М.Павлика на партійний з'їзд О.Кобилянська зазначала: «Ви живете в іншому світі, більш в майбутньому, і згадувати, що забобони не можуть ставати на перешкоді, це для вас [...] давно застаріле і забуте. Я, однак, знаходжусь ще під їхнім впливом, відчуваю їхній тиск і борюся з ними». Вона зізнавалася, що мусить переховувати листування з М.Павликом, оскільки турбується, аби не було неприємностей для родини. У письмениці були власні погляди на жіночу справу. На її думку, «цей рух (радикалів – *Авт.*) має виключно штучний характер, і поки ми не матимемо більше інтелігентних жінок, поки вони взагалі не будуть правильно і глибоко розуміти “жіноче питання” теоретично, так розуміти, як це розуміють англійські, американські та німецькі жінки, – доти рух наш буде штучним. Знання – оце поки є той клич, та наша зброя, за допомогою якої будемо здобувати належні нам права»⁶¹. О.Кобилянська наголошувала, що жіночий загаль має насамперед усвідомити потребу боротися за свої права, а доки цього немає, окремі партійні активістки мало що можуть зробити, або ж їхні успіхи будуть короточасними. Его-матеріали засвідчують, що вона глибоко аналізувала жіночу проблематику, оскільки не сприймала поверховості в питаннях суспільного поступу: «Я б не хотіла наслідувати деяких жінок – вони просто кокетують із наукою і соціальними питаннями»⁶².

Життєвий досвід О.Кобилянської, її переживання, уявлення й погляди у жіночому питанні, засвідчені в еґо-документах, стали основою для творчості. Зауважимо, що в XIX ст. у Східній Європі література була не тільки сферою самореалізації письменників, а і платформою для суспільних дискусій, формулюючи нові ідеї для соціального поступу. Щоправда, за «письменство» бралися зазвичай чоловіки. Чимало жінок побоювалися потрапити під суспільний осуд, та й загалом жіноча літературна діяльність не вважалася повноцінною творчістю, способом заробітку, самореалізації. У суспільних уявленнях ідею жіночого письменства порівнювали з їхніми акварельними малюнками, твореними задля власної втіхи. Негативні гендерні стереотипи міцно трималися у свідомості як широкого загалу, так і у середовищі освіченого жіноцтва. О.Кобилянська була однією з тих жінок-піонерок, хто наполегливою працею та своєю харизмою руйнували ці застарілі уявлення.

⁵⁹ Програма Русько-української радикальної партії // Народ (Коломия). – 1890. – 15 жовтня.

⁶⁰ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст. – Чернівці, 2006. – С.241.

⁶¹ Кобилянська О.Ю. Твори. – Т.5. – С.256–257.

⁶² Там само. – С.257.

Яскравим прикладом скептичного ставлення до жіночої літературної творчості стало надто критичне сприйняття чоловіками повісті О.Кобилянської «Царівна». Зокрема А.Кримський у журналі «Зоря» виступив із критикою твору, звинувачуючи авторку в тому, що вона надто часто послуговувалася цитатами з філософських праць Ф.Ніцше. Несхвально відгукнувся і М.Грушевський у своїй рецензії, уміщеній на шпальтах «Літературно-наукового вісника», відзначивши, що письменниця досить механічно осучаснила стару історію про Попелюшку за допомогою жіночого питання.

О.Кобилянська була обурена такими трактуваннями «Царівни», адже вважала, що творила новий тип «думаючої жінки» в українській літературі. У листі до О.Маковея вона не приховувала почуттів: «Як він міг щось такого старосвітського написати? Зробив з Наталки, жінки прецінь думаючої, з самого початку повісті думаючої, якогось роду Попелюшку [...] і каже, що вона змодернізована тим, що читає Ніцше. Чи той панок не читає що іншого, окрім творів малоруської літератури, що він не знає, що тепер суть вже інші типи жіночі, і стремлять до чого іншого, як лише до шлюбу»⁶³. Досить влучно характеризувала сприйняття «Царівни» чоловіками фраза з листа О.Кобилянської до О.Маковея: «Франкова (тобто дружина І.Франка Ольга – Авт.) повідомляла Матковській, що “з Царівни сміються всі пани”»⁶⁴.

Епістолярій О.Кобилянської просякнутий багатьма свідченнями про властивий їй своєрідний «культ літературної праці», переконаність у суспільній значимості літератури й письменницької діяльності, насамперед у справі жіночої емансипації. Як відомо, прихід її спершу в німецькомовну, а потім і в «русинську» літературу та феміністичний зміст творів посилили суперечки в українському письменницькому середовищі про напрями розвитку літератури. Безперечно, О.Кобилянська цікавилася публічними оцінками своєї творчості, і в листах жваво реагувала на відгуки про власний, незвичний для українського письменства, феміністичний стиль. Особливо важили для неї оцінки її літературного фемінізму в європейській, насамперед німецькій, критиці. У листі до О.Маковея 17 лютого 1898 р. вона відзначала:

«Щодо Франка, то він для мене не авторитет, для мене авторитети німці, в котрих не виробляв для мене ніхто реклами, котрі мають цілі багатства матеріалу і мають в чім вибирати, а проте приймають мої письма. [...] Однак я думаю, що моя заслуга се та, що мої героїні витиснули вже або бодай звернуть на себе увагу русинів, що побіч дотеперішніх Марусь, Ганусь і Катрусь можуть стати і жінки європейського характеру, не спеціально галицько-руського»⁶⁵.

Таким чином, еґо-документи О.Кобилянської надають ширше бачення історичних обставин побутування гендерно-рольових стереотипів у буковинському суспільстві, котрі, як не дивно, досі зберігаються в українському соціумі, адже «продовжують відтворюватися ціннісно-нормативні очікування до жінок щодо виконання ними соціальних ролей матері-виховательки, домогосподарки, доглядальниці»⁶⁶.

⁶³ Там само. – С.330.

⁶⁴ Там само. – С.362.

⁶⁵ Там само. – С.321–322.

⁶⁶ *Оксамитна С.М.* Гендерні ролі та стереотипи // *Основи теорії гендеру.* – С.157–182.

В історичних дослідженнях переважають висновки про вповільнений розвиток Буковини порівняно з іншими землями Австро-Угорщини⁶⁷. Ідеться не тільки про економіку чи освіту, а і мляво змінювані уявлення у жіночому питанні. Такий погляд загалом підтверджується его-документами О.Кобилянської, які дозволяють через особисті переживання авторки краще відчутти тягар тогочасних обмежень у сфері жіночої освіти, прав у родині, можливостей самореалізації тощо. Письменниця послідовно доводила, що «ідея емансипації жінок», або «ідея жіночого руху» (терміни, що їх вона використовувала) впливала з тодішнього «сумного» становища західноукраїнської «жінки середньої верстви», яка від народження потрапляла в обставини непевності й невизначеності свого майбутнього. Авторка наполягала на застарілості уявлень, що нібито лише чоловікові були визначені освіта, «аби мав свій кусник хліба і був собі паном», а жінці – навчання, «аби красні рухи мала» та «щоб була гарною, граціозною, вміла подобатись», і від того «подобання» залежала її доля й щастя. Найпалкіше О.Кобилянська доводила першочергову потребу жіночої освіти та самоосвіти, що в разі невлаштованого особистого життя не дасть жінці нідіти без засобів до існування й назавжди залишитися «старою панною», «посміховиськом людським», «родинним тягарем».

У щоденниках, автобіографіях та листах О.Кобилянська покликала на добре знаний їй із літератури, подорожей Європою та епістолярного спілкування з багатьма діячами досвід боротьби за жіночу емансипацію в Німеччині, Англії, Франції, де, з одного боку, самі жінки рухали справу вирішення жіночого питання, а з іншого – воно стало важливим предметом у «чоловічій» державній законодавчій діяльності.

На кінець ХІХ – початок ХХ ст. засвідчені его-документами погляди О.Кобилянської на жіноче питання поступово набували обрисів доволі поширеного й навіть типового явища серед тієї частини інтелігентського буковинського та галицького жіноцтва, що активно включалася у громадське життя через письменницьку, просвітницьку, викладацьку, учительську та інші види інтелектуальної діяльності. Загалом уявлення письменниці безперечно мають чимало спільних рис з емансипаційними, феміністичними ідеями Н.Кобринської, Є.Ярошинської, К.Малицької, С.Окуневської та ін. Водночас унікальність внутрішнього світу, особистого життєвого досвіду та літературна праця О.Кобилянської зумовили появу принципових відмінностей в її спробах десакаралізації панівних патріархальних гендерно-рольових стереотипів, у ставленні до питання жіночої освіти, шлюбу й можливостей самостійного заробітку.

Отже залучення его-документів О.Кобилянської до студіювання жіночого питання наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. значно розширює наші уявлення про його сутність та олюдноє проблему жіночого руху як в Україні, так і поза її межами.

REFERENCES

1. Bohachevska-Khomiak, M. (2003). Natsionalizm i feminizm: providni ideologii chy instrumenty dlia ziasuvannya problem? *Hendernyi pidkbid: istoriia, kultura, suspilstvo*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Bondarenko, P. (2020). Informatyvna nasychenist ego-dokumentiv yak istorychnoho dzherela. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalno universytetu im. Volodymyra Dalia*, 3(259), 9–12. [in Ukrainian].
3. Dobrzhanskyi, S. (2018). Halytski ta bukovynski mista druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: porivnialni osoblyvosti systemy upravlinnia. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalno universytetu im. Yu.Fedkovycha: Istoriia*, 2(48), 14–20. [in Ukrainian].
4. Koliastruk, O. (2007). Predmet istorii povsiakdennosti: istoriografichnyi ohliad yoho stanovlennia u zarubizhnii ta vitchyzniani istorichnii nautsi. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 174–184. [in Ukrainian].
5. Malanchuk-Rybak, O. (2006). *Ideolohiia ta suspilna praktyka zbinochobo rukbu na zakhidnoukrainskykh zemliakh XIX – pershoi tretyny XX st.: typolohiia ta yevropeiskyi kulturno-istorychnyi kontekst*. Chernivtsi. [in Ukrainian].

⁶⁷ Добржанський С. Галицькі та буковинські міста другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: порівняльні особливості системи управління // Науковий вісник Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича: Історія. – Вип.2(48). – Чернівці, 2018. – С.16.

6. Malanchuk-Rybak, O. (2001). Typolohichna identychnist ukrainskoho emansypatsiinoho rukhu zhinok. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, 11, 93–96. [in Ukrainian].
7. Oksamytna, S.M. (2004). *Henderni roli ta stereotypy: Osnovy teorii genderu*, 157–182. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Pavlyshyn, M. (2004). Olha Kobyljanska pered «Zemleiu»: pytannia identychnosti. *Na posbanu pamiaty Viktora Kytastobo*, 95–114. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Yaroshynska, Ye. (1968). *Tvory*. Kyiv. [in Ukrainian].

Ninel KLYMENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), n.klymenko@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4057-3626>

Olha DUDAR

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), o.dudar@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1715-480X>

Yurii BEZZUB

Senior Lecturer, Department of Historical and Civic Education,
B.Hrinchenko Kyiv University
(Kyiv, Ukraine), y.bezzub@kubg.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8259-4978>

Gender Representations and Practices in Bukovyna of the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries in the Light of O.Kobyljanska's Ego-Documents

Abstract. The position of women in the Ukrainian lands in the late 19th and early 20th centuries is still largely characterized by researchers on the basis of the involvement of mass documentary sources, using ego-documents as secondary. However, it is the sources of personal origin that allow the deepest understanding of the influence of gender stereotypes on the development of personality. Autobiographies, diaries and letters of O.Kobyljanska reveal the peculiarities of the influence of gender stereotypes on everyday practices and attitudes to the women's question in Bukovyna in the selected period. **The purpose of the article** is to determine the peculiarities of the attitude to the women's question in the intellectual Bukovynian families and the influence of established ideas on the everyday practices of educated women of the region on the basis of ego-documents of O.Kobyljanska. **The research methodology** is based on the deconstruction of the texts of O.Kobyljanska's ego-documents to present gender-role stereotypes, the struggle against which was the basis for the formation of the women's question in Bukovyna in the late 19th – early 20th centuries. **The scientific novelty** lies in the comprehensive study of ego-documents, which made it possible to reconstruct the peculiarities of the position of women, which are difficult to characterize solely on the basis of mass documentary sources. **Conclusions.** In the outlined chronological period, Bukovynian society mostly maintained conservative ideas about the role of women as mothers and families – as the main environment for the realization of women, which is fully confirmed by the ego-documents of O.Kobyljanska. Autobiographies, diaries and letters of the writer allow you to immerse yourself in the personal experiences of the author and on the basis of micro-history research to detail the characteristics of the existing society in the field of women's education, women's rights in the family, opportunities for self-realization in public life and literature.

Keywords: women's question, Kobyljanska, ego-documents, gender-role stereotypes, women's rights, emancipation, women's movement.

Ірина АВТУШЕНКО

докторка історичних наук, доцентка,
доцентка кафедри теорії та історії держави і права,
Національний транспортний університет
(Київ, Україна), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Наталія БУГЛАЙ

докторка історичних наук, доцентка,
професорка кафедри історії,
Миколаївський національний університет ім. В.Сухомлинського
(Миколаїв, Україна), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.080>

УДК: 94(477):394«1921/1939»

Анотація. Мета дослідження полягає в аналізі суспільно-політичних умов, в яких працювала творча інтелігенція в 1920–1930-х рр., виокремленні основних підходів щодо визначення її місця й ролі в тодішньому суспільстві, з'ясуванні причин, що спонукали представників творчої еліти ставати на шлях конформізму. **Методологія** спирається на використання принципів історизму, об'єктивності та систематичності. При визначенні структури статті використано проблемно-хронологічний підхід. **Наукова новизна.** Таке явище, як конформізм і нонконформізм, у середовищі творчої інтелігенції розглядається як складна дилема, що виникла в результаті політики радянської влади. Установлено, що репресії проти інтелігенції були спрямовані на ізоляцію та винищення незгодних, на залякування решти й залучення їх до «виховання нової людини» згідно з панівною доктриною. З'ясовано, що людина опинялася перед вибором: відмовитися від свободи думок і творчості та стати на шлях конформізму чи все-таки дотримуватися моральних принципів. Конформізм інтелігенції розглядається як захисний механізм, щоб вижити. У науковий обіг уводяться архівні документи, що відтворюють душевний стан митців, які змушені були під тиском обставин займатися критикою й самокритикою. Ті, хто відмовлявся від конформізму, потрапляли у складне, здебільшого навіть трагічне становище. **Висновки.** На основі аналізу архівних джерел та наукової літератури доведено, що терор настільки залякав інтелігенцію, деморалізував її, що на зміну кращим етичним і морально-політичним традиціям, носіями яких завжди була національна творча еліта, прийшли конформізм і соціальна апатія. Частина інтелігенції, щоб вижити в тих умовах, намагалася пристосовуватися й демонструвала відданість більшовицькій партії. У тоталітарному суспільстві неминує виникає конфлікт між свободою творчості та утилітарними потребами держави. За реалій тієї епохи він вирішувався альтернативно: або інтелігент починав «творити» відповідно до ідеологічних настанов держави, або ж остання знищувала його як митця (а нерідко й фізично).

Ключові слова: інтелігенція, конформізм, репресії, нонконформізм, творчість, інакомислення.

Вивчення історії діяльності творчої інтелігенції в УСРР/УРСР у 1920–1930-х рр. розпочалося майже відразу в умовах формування тоталітарної системи. Варто відзначити, що історіографію вказаної проблеми можна поділити на два етапи – радянський та сучасний, які відрізняються масштабами, глибиною постановки й теоретичним вирішенням. Більше того, вивчення історії інтелігенції 1920–1930-х рр. залежало від багатьох чинників: наявності кадрів, оволодіння ними методологією наукового пізнання, накопичення матеріалу і джерел, рівня теоретичного осмислення досліджуваних питань та, найважливіше, впливу ідеології й політичної кон'юнктури на результативність досліджень. Так, у працях А.Козаченка, Є.Гірчака зважаючи на позиції розкривався процес політичного розширення української інтелігенції, водночас засуджувалися та «викривалися» так звані «українські націоналістичні ухили: хвильовизм, шумськізм, волобуєвщина»¹. У 1935 р. вийшов друком збірник «На фронті культури» (без зазначення авторства), в якому репресії щодо інтелігенції вважалися цілком правомірними. Досить широко та ґрунтовно проблеми інтелігенції розроблено в монографії С.Федюкіна, де показано психологічну кризу творчих людей, викликану складними процесами ідеологічної переорієнтації, світоглядної перебудови, зміною суспільних цінностей у державі². Помітним дослідженням 1980-х рр. стала праця Л.Ткачової, в якій розглянуто політичне розмежування інтелігенції після встановлення більшовицького режиму, її світоглядні позиції, ставлення до заходів нової влади, творчий внесок у розвиток радянської культури в республіці. Незважаючи на те, що студія страждає ідеологічними нашаруваннями, вона становить собою своєрідний історіографічний підсумок досліджень з історії інтелігенції радянської доби³.

У 1990-х рр., із ліквідацією політико-ідеологічних лещат, коли склалися умови для глибокого, об'єктивного висвітлення української історії, з'явилися й нові праці. У них переважно висвітлювалися репресії щодо інтелігенції, а не сама поведінка творчої еліти. Так, у колективній розвідці 1990 р. на досить широкому архівному матеріалі показано складний і трагічний період в історії української інтелігенції 1920–1930-х рр. Значну увагу приділено репресивним акціям проти творчої еліти, насамперед політичним процесам у вказаний час. Висновок авторів про знищення «старої» інтелігенції, а з нею й етичних та морально-політичних традицій, брак яких відчувається досі, приймається цілком⁴.

У студії В.Даниленка та Г.Касьянова основну увагу приділено взаємовідносинам інтелігенції й адміністративно-командної системи. Автори зазначають, що розвиток української культури досліджуваного періоду, яку більшовицька влада вважала переважно «дрібнобуржуазною», мав здійснюватися в інтересах «передового класу», тобто робітничого⁵. Окремі проблеми культурної сфери сталінського часу висвітлено у розвідці В.Даниленка, зокрема посилення адміністративних засад, політичні репресії проти творчої інтелігенції, згортання українізації тощо⁶. Особливої уваги заслуговує доробок Ю.Шаповала, котрий на архівних матеріалах, що були десятиріччями недоступними для фахівців, аналізує складний і водночас трагічний період

¹ Козаченко А. Українська культура, її минушина й сучасність. – Х., 1931. – 167 с.; Гірчак Є.Ф. Завдання національно-культурного будівництва: до тримісячника української культури. – Х., 1929. – 46 с.; Його ж. На два фронти в боротьбі проти націоналізму. – Х., 1932. – 348 с.

² Федюкін С.А. Борьба коммунистической партии с буржуазной идеологией в условиях перехода к нэпу. – Москва, 1977. – 352 с.

³ Ткачова Л.І. Інтелігенція радянської України в період побудови основ соціалізму. – К., 1985. – 190 с.

⁴ Чехович В.А., Касьянов Г.В., Ткачова Л.І. Держава і українська інтелігенція (деякі проблеми взаємовідносин у 20-х – на початку 30-х рр.). – К., 1990. – 42 с.

⁵ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 96 с.

⁶ Даниленко В.М. Посилення адміністративних начал в організації культурного життя в Україні в 20–30-ті роки та його наслідки // Теоретичні проблеми вітчизняної історії, історіографії та джерелознавства. – К., 1993. – С.45–69.

суспільно-політичного життя радянської України 1920 – початку 1950-х рр., відтворює замовчувану раніше історію гучних політичних процесів, маловідомих сфабрикованих справ, висвітлює поламани репресивною машиною долі окремих українських інтелігентів. Автор часто досить по-новому підходить до знаних і водночас викривлених, спотворених сторінок історії, зокрема показує вплив політичних репресій на свідомість творчих людей та їхні подальші дії на терені культури, запровадження комуністичної цензури тощо⁷. Репресивні дії більшовицької влади проти інтелігенції знайшли відображення у працях А.Балабольшенка, С.Старовойтової, В.Ткаченка, Ю.Шемшученка, С.Кокіна, О.Мовчан⁸. Монографія Н.Чечель, що торкається проблеми взаємодії влади й інтелігенції, присвячена театральному відродженню 1920-х рр. У ній аналізується зв'язок класичних постановок із подіями 1920–1930-х рр., приділяється значна увага новаторському мистецтву Л.Курбаса⁹. Також слід відзначити книгу, в якій розповідається про долю М.Василенка, С.Єфремова, В.Підмогильного, М.Яворського та інших, безвинно засуджених і в переважній більшості знищених у сталінських таборах. У ній відтворено долі діячів культури у взаємозв'язку з подіями суспільного життя України, показано тиск партійно-державної влади на їхню творчість методом настанов та політичних репресій¹⁰. Головною темою колективної праці за редакцією Ю.Курносова стало «формування інтелігенції органами тієї влади, яка з'явилася в Україні, залучення попередніх і тогочасних поколінь інтелігенції до діяльності в економічній та духовній сферах, матеріально-побутові умови їх існування й жахливість небачених репресій, що під корінь скошили інтелектуальні сили нації». У дослідженні ґрунтовно висвітлено внесок творчої та наукової еліти в культурне будівництво, тиск із боку партійно-державних органів на її діяльність¹¹. Історіографію доповнюють дисертаційні дослідження, зокрема М.Кузьменка, В.Очеретянка, О.Тарапон¹². Натомість у вітчизняній історіографії відсутні узагальнюючі праці, що безпосередньо висвітлювали б таке явище, як конформізм і нонконформізм у середовищі творчої інтелігенції та причини його існування, іншими словами, чому люди розумової праці починали продукувати твори, котрих потребувала радянська влада, цькуючи при цьому своїх учорашніх соратників.

Більшовицькі лідери небезпідставно вбачали в інтелігенції, особливо в так званій «традиційній», носія демократичних традицій, ідейну опозицію, що не вписувалося у суспільно-політичну модель «пролетарської держави», орієнтованої на придушення будь-якого спротиву. На початку 1920-х рр. у партійному середовищі відбувалися дискусії, присвячені визначенню місця й ролі інтелігенції у суспільстві. Зокрема

⁷ Шаповал Ю.І. У ті трагічні роки: сталінізм на Україні. – К., 1990. – 144 с.; *Його ж.* Україна 20–50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.; *Його ж.* Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – К., 1994. – 270 с.; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К., 1997. – 608 с.; Шаповал Ю.І. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К., 2001. – 560 с.; *Його ж.* Полювання на «Вальдшнепа»: Розсекречений Микола Хвильовий. – К., 2009. – 296 с.

⁸ Балабольшенко А. «СВУ»: суд над переконаннями // Вітчизна. – 1989. – №11. – С.159–179; Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правосерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920–1924 рр. – К., 1993. – 58 с.; Старовойтова С.В. Несправедливо забуті імена: діячі української творчої інтелігенції в роки культу особи Сталіна. – К., 1991. – 42 с.; Шемшученко Ю.С. Жертви репресій. – К., 1993. – 275 с.; Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті рр. ХХ ст. // Література та культура Полісся. – Вип.46. – Ніжин, 2008. – С.168–184.

⁹ Чечель Н. Українське театральне відродження: західна класика на українській сцені 1920–1930-х рр.: Проблеми трагедійної вистави. – К., 1993. – 143 с.

¹⁰ Репресоване «відродження» / Упор. О.І.Сидоренко, Д.В.Табачник. – К., 1993. – 397 с.

¹¹ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. / За ред. Ю.О.Курносова. – Кн.2. – К., 1994. – 172 с.

¹² Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. ХХ ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – Х., 2005. – 25 с.; Очеретянка В.І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20–30-ті рр. ХХ ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1999. – 20 с.; Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 – поч. 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.

А.Луначарський і Л.Троцький, указуючи на своєрідність специфіки культурної сфери, передбачали більш ліберальний підхід. Перший із них завдання старої, дореволюційної інтелігенції вбачав у тому, що вона повинна «вести націю за собою і служити їй», але при цьому висував умову її лояльного ставлення до більшовицької партії, яка б «указувала політичний напрям і забезпечувала керівництво»¹³. Таким чином, інтелігенції відводилася роль культурного авангарду. Натомість прибічники більш жорсткого курсу передбачали постійний партійно-державний контроль («партійне керівництво») над інтелігенцією, розглядаючи останню як засіб для досягнення певної політичної мети. М.Бухарін заявляв: «Нам необхідно, щоб кадри інтелігенції були натреновані ідеологічно на певну манеру. Так, ми будемо штампувати інтелігентів, будемо виробляти їх, як на фабриці»¹⁴. Однак слід зазначити, що погляди політичних лідерів 1920-х рр. стосовно інтелігенції були досить суперечливими, характеризувалися непослідовністю. На нашу думку, це пояснювалося передусім тим, що «класовий» критерій не давав можливості відійти від прагматично-утилітарних позицій при визначенні її ролі у суспільстві. На практиці другий підхід мав значну перевагу, і наприкінці 1920-х рр. став домінуючим.

Перед представниками творчої інтелігенції поставала дилема: залишатися самими собою відповідно до власних моральних принципів чи стати на шлях конформізму. М.Бердяєв зазначав, що тоталітарна держава «подвійно діє на творців духовної культури». Вона або підкупує, обіцяє всі блага, вимагаючи натомість слухняного виконання соціальних замовлень, або ж переслідує інтелектуалів і робить мучениками¹⁵. За таких умов багато хто займав конформістську позицію, пристосовувався, зрікався свободи думки і творчості. Це можна розглядати як захисний механізм із метою виживання. Інші ж відкидали конформізм та потрапляли у складне, а здебільшого трагічне становище. Отже в тоталітарній державі неминуче виникав конфлікт між свободою творчості й утилітарними потребами соціально-політичної системи. У політичних реаліях досліджуваного періоду цей конфлікт вирішувався альтернативно: або талановита людина починала «творити» відповідно до ідеологічних настанов тоталітарної системи, або ж остання знищувала її як митця (а доволі часто й фізично).

Уже на початку 1920-х рр. до найбільш національно-свідомої частини української інтелігенції більшовики з метою політичного «виховання» почали застосовувати репресивні методи. В УСРР вони мали певні особливості. Будуючи тоталітарну державу, радянське керівництво свідомо завдавало удару насамперед по інтелігенції. Її національні прагнення тлумачилися як прояв «класових прагнень української буржуазії», що було дуже зручно з політичного погляду, але виключало можливість гнучкої політики стосовно інтелігенції. Цим пояснюється жорстокість, з якою винищувалися ті, хто виявляв ознаки національної свідомості (чи в кого їх могли запідозрити).

Ставлення радянської влади, зокрема ДПУ, до української інтелігенції у травні 1921 р. красномовно висловив державний обвинувач у справі українських есерів М.Лебединець, заявивши, що «ця архішовіністична інтелігенція бажає вільно жити та легалізуватися. Навіщо ж радянській владі легалізувати того, кого вона виганяла, виганяє і буде виганяти»¹⁶. Такою самою була й особиста позиція В.Леніна, який 1922 р. у секретному листі до В.Молотова та членів політбюро писав, що чим більше буде

¹³ *ОКоннор Т.Е.* Анатолий Луначарский и советская политика в области культуры / Пер. с англ. – Москва, 1992. – С.61–62.

¹⁴ Судьбы русской интеллигенции: Материалы дискуссий: 1923–1925 гг. – Новосибирск, 1991. – С.39.

¹⁵ *Бердяев Н.А.* Кризис интеллекта и миссия интеллигенции // Интеллигенция. Власть. Народ: Антология. – Москва, 1993. – С.284.

¹⁶ Дело членов Центрального комитета Украинской партии социалистов-революционеров Голубовича, Петренко, Лызановского, Часныка, Ярослава и др. (Стенографический отчет). – Х., 1921. – С.402.

знищено «цієї публіки», тим краще¹⁷. У газеті «Коммунист» від 14 липня 1921 р. було вміщено інструкцію ЦК КП(б)У про «постановку показових судових процесів», де зазначалося, що вони будуть одними з найбільш популярних і доступних форм та методів агітації і пропаганди, повинні систематично проводитися партійними організаціями на місцях. В інструкції підкреслювалося, що для участі у процесах не тільки як суддів, а і як свідків, необхідно систематично залучати «випробуваних» робітників, котрі мають великий досвід та користуються довірою. У підсумку судові процеси одну частину інтелігенції залякували й дезорганізовували, робили її більш конформованою до влади, а іншу, навпаки, незважаючи ні на що спонукали до опору. Наприклад, Закордонна делегація УПРС на чолі зі М.Грушевським оцінила Київський процес як «ланцюг хворобливих і шкідливих для соціалістичної революції помилок»¹⁸.

Репресії проти інтелігенції мали подвійну мету: ізоляція й подальше винищення дисидентів, а на їхньому прикладі залякування решти та залучення до «виховання нової людини» згідно з панівною доктриною. Місце інтелігента у суспільстві визначалося не його творчою обдарованістю, професіоналізмом, а політичними та ідейними позиціями, ставленням до правлячої партії.

Промовистий епізод, що висвітлює моральну атмосферу того часу, подав у своїх спогадах В.Костенко, колишній голова правління капели «РУХ», заснованої Б.Левицьким у 1923 р. (спочатку абревіатура розшифровувалася як «Робітники українських хорів», а згодом, із посиленням політичного тиску, вона тлумачилася як «Революційний український хор»). В.Костенко згадував, що одного разу «капельни» зібралися на чергову репетицію та чекали на диригента,

«не минуло й 10 хвилин як у кімнату буквально влетів Б.Левицький із піднятими руками, радістю на обличчі й сльозами на очах. Він вигукнув: “Пройшов! Пройшов! Владикою мира будет труд!”. Виявилось, що нашого керівника, в числі інших, викликали в особливу комісію для співбесіди на лояльність і допущення до подальшої трудової діяльності осіб інтелігентної праці на керівних громадських посадах. Коли все з’ясувалося, радості хористів не було меж... Це була справді невимовна радість усього колективу, адже кожен із нас розумів ціну сказаних диригентом слів»¹⁹.

У 1924 р. в Києві відбувся показовий процес над представниками української інтелігенції. У липні попереднього року ДПУ заарештувало кілька десятків підозрюваних у членстві у «шпигунській підпільній організації» «Центр дії». Під судом опинилися 18 осіб, у тому числі академік ВУАН М.Василенко, його брат К.Василенко, професор-економіст П.Смирнов, викладачі Київського інституту народного господарства Л.Венгеров, П.Тарковський, службовці та студенти²⁰. Усіх їх звинувачували у шпигунстві на користь Польщі, Франції, в налагодженні «лінії зв’язку» з еміграцією, у створенні «контрреволюційної організації». Обвинувачення ґрунтувалося на відомостях про те, що члени «Центру дії» збиралися у М.Василенка й обговорювали становище у країні, не завжди схвалюючи заходи радянської влади, що й послуговувало доказом існування «центру».

¹⁷ Ленин В.И. Письмо В.М.Молотову для членов Политбюро ЦК РКП(б) 19 марта 1922 г. // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4. – С.193.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.64. – Арк.1.

¹⁹ Пархоменко Л. Реабілітований посмертно // Музика. – 1992. – №3. – С.27.

²⁰ Дело Киевского областного Центра действия. – Х., 1927. – С.7.

Під час процесу створювалася відповідна суспільна атмосфера: організовувалися збори й демонстрації трудящих, на яких засуджували «контрреволюціонерів і шпигунів». Такі «заходи» давали бажані для режиму результати. З осудом «шпигунів» у газеті «Правда» від 12 травня 1924 р. виступили академіки ВУАН А.Кримський і П.Тутковський. За таких умов особистість як громадянин та суб'єкт політичних відносин розпадалася. Вона включалася у складну систему мотивацій, над якою висів «дамоклів меч» влади з усім арсеналом загроз: від позбавлення засобів існування й соціального статусу до позбавлення життя. Влада формувала суспільну думку за допомогою сили, що оточувала кожну людину і сприяла розвитку тотального конформізму в поведінці. Тим самим конформізм сприяв соціалізації особистості в новому тоталітарному суспільстві, «в якому певні вчинки, зазвичай осуджені, в одну мить стають нормою», і «звичайна» людина ставала конформістом-карателем, який працює на благо країни. Таким чином формувалася особистість, яка відрізнялася високим рівнем конформізму й була готова підкорятися будь-яким наказам.

Процес над київським «Центром дії» красномовно застерігав щодо наслідків діяльності ту частину інтелігенції, яка намагалася вийти за межі офіційно визначеного шляху. Більшовицьке «табу» на інакомислення набувало дедалі більшої окресленості, а засоби «спонукання» до єдиновірства ставали щораз жорсткими, точніше репресивними. За словами М.Кузьменка, «науково-педагогічна інтелігенція була об'єктом і водночас суб'єктом політичної цензури, брала участь в різних політико-ідеологічних кампаніях з метою виявлення свого лояльного ставлення до режиму задля фізичного збереження та творчості. [...] Мотиви співпраці “поворотівців” з більшовиками мали соціально-побутове і суто професійне підґрунтя»²¹.

На VIII Всеукраїнській конференції КП(б)У (1924 р.) було ухвалено «Відозву до української радянської інтелігенції та радянської громадськості» з погрозами на адресу тієї частини, яка не квапилася декларувати свою відданість радянській владі («Залишається ще по різних закутках України пасивна їхня братія, яка, приховавши в найвіддаленіших глибинах своєї душі схильність до класово вигідної для неї ідеології українського фашизму, не втрачає своєї надії на її втілення та вичікує»²²).

Великі можливості для ескалації напруженості на «фронтах класової боротьби» відкрило наприкінці 1920-х рр. сталінське теоретичне положення – теза про «загострення класової боротьби» у країні на шляху просування до соціалізму. Вона базувалася на гіперболізації «класового підходу», швидко перетворилася на ідеологічний штамп і стала зручним приводом для придушення щонайменшого опору з боку інтелігенції, робила останню більш конформованою по відношенню до влади.

У ту пору письменник М.Драй-Хмара у своєму щоденнику відзначав: «Але часи, часи! Щоб ніякісінької тобі опозиції не було! Щоб ніхто й не посмів не то що друкувати вільне слово, а навіть думати вільно! Для чого ж напружувати зголомділі мізки, коли є готова система думання й філософствування?»²³. Ці слова влучно подають концептуальну суть того, що вкладається в поняття «тоталітаризація культури».

Інтелігенцію перетворили на своерідного внутрішнього ворога, з яким необхідно було боротися всіма відомими засобами. Водночас розгорталася «боротьба» проти «великодержавного шовінізму та місцевого націоналізму». Ярлик «націоналіста» було заготовлено для національно свідомої інтелігенції, яка виступала за всебічний розвиток української культури як самобутнього явища, що, звичайно ж, не вкладалося у «прокрустове ложе» тоталітарної ідеології.

²¹ Кузьменко М.М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст. ... – С.19.

²² Бюллетень VIII Всеукраїнської конференції КП(б)У: Стенографический отчёт. – Х., 1924. – С.192.

²³ Жулинський М. Из забуття в безсмертя. – К., 1990. – С.207.

У цій ситуації відбувся новий показовий процес, який розпочався в березні 1930 р. у Харкові над учасниками так званої «Спілки визволення України». «Справа СВУ» стала своєрідною віхою в історії інтелігенції України. Цей процес виявив велику кількість кримінально-політичних ярликів, які застосовувалися по відношенню до дореволюційної інтелігенції, і мали «національне забарвлення»; продемонстрував можливості позасудових розправ, адже число жертв набагато перевищило число учасників харківської «вистави». В.Ткаченко зазначав: «Очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти – наукової і творчої інтелігенції»²⁴.

Керівником цієї сфабрикованої організації було оголошено віце-президента ВУАН С.Єфремова, переслідування якого розпочалося задовго до згаданого процесу. Із цього приводу у його щоденнику від 15 травня 1923 р. читаємо: «Позавчора дістав запросини до ДПУ на сьогоднішній день, бо справа з моєю висилкою і досі не була закінчена і повисла у повітрі. Виклик до такої установи, як ДПУ, раз у раз нагадує про “бренність” усього на світі і нічого доброго не ворожить»²⁵. Утім того разу С.Єфремова не вислали й наступні кілька років він плідно працював. Проте змиритися зі пристосуванством, що панувало у стінах академії, він не міг. Особливе занепокоєння в нього викликало те, що науковці були орієнтовані не на творчу працю, а на «політичне базікання», до того ж не завжди безневинне. Він наголошував, що у країні діє примус, який «паплюжить найкращі мрії людського серця». У більш пізніх щоденникових записах С.Єфремова дедалі частіше зустрічаються свідчення про гнітючу ситуацію, що склалася в академії наук та взагалі в державі.

Партійно-радянське керівництво дратувало те, що старі фахівці, як С.Єфремов, не йшли на «зближення», більше того, критикували владу за відсутність свободи слова, переслідування інакомислячих. У зв'язку з цим Ю.Шаповал наводить такий приклад: 30 вересня 1926 р. у театрі ім. І.Франка в Києві відбулася зустріч академіка С.Єфремова з П.Любченком, тодішнім головою Київського облвиконкому. На запитання радянського функціонера про те, коли він «почне активно працювати», тобто співробітничати з владою, науковець відповів:

«Я думаю, що ніяка робота не можлива без волі слова. Ні державна, ні політична, ні культурна. І доки ви стоїте на своїй позиції – не давати інакомислячим говорити, доти я в пресі не виступатиму, бо вважаю, що і преси немає, а самі каззонні видання... Та й ще одно: ну нехай би я почав у вас писати, що б я писав? Півправду я не можу писати, а цілої ви не даєте. І вийшло б, що тільки всі говорили б, що більшовики купили Єфремова»²⁶.

В умовах, коли деформації політичного характеру неминуче викликали деформації моральності, навіть елементарна людська порядність ставала демонстрацією громадянської позиції, адже в будь-який момент вона могла стати приводом до зловісних звинувачень у «політичній близорукості» або «сприянні ворогам народу». І цього не довелося довго чекати. Уже на лютнево-березневому 1927 р. пленумі ЦК КП(б)У Л.Каганович охарактеризував С.Єфремова як керівника «явно ворожого кадетського угруповання» та «найбільш яскравого представника ворожої ідеології»²⁷.

²⁴ Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску... – С.182.

²⁵ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К., 1997. – С.37.

²⁶ Шаповал Ю.І. Людина і система (Штрихи до портрету тоталітарної доби в Україні). – С.87–88.

²⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.253. – Арк.13–14.

В останньому щоденниковому записі за 1928 р. учений занотував, що його запрошив до ВУАН Д.Заболотний, який у той час був її президентом, і повідомив, що президія під тиском комуністів ухвалила резолюцію, в якій записано про зняття С.Єфремова з посад секретаря відділу та всіляких комісій, додавши: «Скрипник обіцяв, що як ми підпишемо цю резолюцію, то цькування проти вас припиниться і вам спокійно дадуть займатися науковою роботою, або вас вишлють в Наримський край»²⁸.

Із цього приводу С.Єфремов записав, що це була зрада, назвавши членів президії холопами й лакеями. Додав також, що коли б М.Скрипник на біле сказав, що то чорне – ніхто б і перечити не посмів. Аналізуючи ситуацію, яка склалася в Академії наук та у країні, він дійшов висновку, що це «дім божевільних», в якому вже нічого не розбереш. Свідомий своєї долі, С.Єфремов ішов їй назустріч гордо й непохитно, несучи важкий тягар неминучої розплати. Свої думки, осмислення подій, що відбувалися в той час, він записував у щоденник, який, до речі, під час слідства було долучено до справи та використано обвинуваченням.

Більшовицька влада справедливо вбачала в критично мислячих інтелектуалах найбільшу небезпеку своєму пануванню. Тому вона намагалася придушити вільнодумство інтелігенції, критичні настрої, зруйнувати її професійні організації та, знищивши опозиційну частину й деморалізувавши репресіями основну масу, повернути на свій бік, тобто радянлізувати.

Причетність до «справи СВУ» ганебним тавром позначилася на долі тієї частини українських діячів, що потрапили в поле зору слідчих ДПУ. Їх усіляко засуджували, за будь-якої нагоди паплюжили їхні імена. Така доля спіткала й письменника М.Івченка. Як це відбувалося, згадував колишній літературний критик часопису «Пролітфронт» Г.Костюк: «М.Хвильовий, будучи головним редактором журналу, наказав мені написати принципову статтю про роман М.Івченка “Робітні сили”. [...] Для мене це була річ, яку я писав, стаючи собі на горло, гвалтуючи своє сумління»²⁹. Цей епізод красномовно свідчить про умови життя і праці української інтелігенції, яку Г.Костюк порівнював із кроликами перед пащею удава: один крок убік від офіційної доктрини – і тебе проковтне репресивна машина.

Як наслідок, М.Івченко був усунений від літературного життя та, щоб якось прожити, був змушений із Харкова перебраться до Києва, працювати економістом у банку. За спогадами доньки письменника, він у 1936 р., відчуваючи, що репресії все ж таки не оминуть його, симулював нервові захворювання та два місяці перебував на лікуванні. Після чого вирушив до Москви, але влаштуватися на роботу там не зміг, і переїхав до Владикавказу, де працював за спеціальністю на агрономічній станції. У 1939 р., захворівши на сибірську виразку, він помер.

На початку 1930-х рр. марксистська критика використовувалася не тільки як прямий провідник комуністичної ідеології, а і як своєрідний каральний орган. Треба відзначити, що ряд представників старої інтелігенції повністю скорилися системі й підтримали її своїм ім'ям, із притаманним для того часу пафосом брутално засуджуючи своїх учорашніх колег і друзів.

Зокрема журнал «Музика масам» опублікував статтю П.Козицького, присвячену діяльності Г.Давидовського, де йшлося, що цей композитор «легкого жанру», із невибагливим смаком, використовує «стиль примітивного хоралу», який наближає до церковної музики, удається до натуралізму з його зовнішньою ілюстративністю, звертається до форми попури. Та це, за словами П.Козицького, не найбільші вади творів Г.Давидовського. Набагато важливіше, «які думки, ідеї композитор уподобав і пропагує своїм мистецтвом, світогляд якого класу він своїм мистецтвом відображає»³⁰.

²⁸ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – С.715.

²⁹ Див.: Репресоване «відродження». – С.105.

³⁰ Козицький П. Що таке «давидовщина» і чому ми з нею боремося // Музика масам. – 1930. – №1/2. – С.11.

Проаналізувавши тексти пісень, до яких звертався Г.Давидовський, а також концепції двох його опер – «Перемога пісні» й «Під звуки рідної пісні», критик зробив висновок, що композитор пропагує своїм мистецтвом «дрібновласницький життєвий ідеал», а також намагається піднести роль народної пісні як виразника національного духу. Навіть із Шевченкових віршів обирає ті, що підтверджують його вподобання. У статті так репрезентувався головний зміст творів Г.Давидовського: «Ця ідеологічна концепція – відтворити через пісню славне героїчне минуле гетьманської України – концепція знайома. [...] Це концепція українських капіталістичних, буржуазних, націоналістичних, соціал-фашистських елементів»³¹.

На нашу думку, статтю слід уважати компромісною, тому що П.Козицький змушений був доводити свою лояльність «справі пролетаріату». Ця публікація за своєю ідеологічною спрямованістю цілком може бути віднесена до «політичних звинувачень», а ніяк не до музично-критичного аналізу. Під впливом політичних репресій П.Козицький став конформованою й переляканою людиною, про що може свідчити той факт, що коли 1929 р. помер його батько-священик, то він не приїхав на похорон, не передав грошей. Через деякий час усе ж таки надіслав гроші додому, але сам так і не з'явився, боячись накликати на себе біду через зв'язок зі «служителем культу».

Ще один приклад наводить у своєму щоденнику М.Драй-Хмара. Під час диспуту з приводу Винниченкової «Сонячної машини» із засудженням цього твору виступив М.Могилянський, підтримавши партійних критиків І.Лакизу й С.Щупака. М.Драй-Хмара так відгукнувся на це:

«Огидний виступ. Не личить він старому чоловікові. Не подобається тобі "Сонячна машина", – ну, й добре, а чого ж тобі лізти на естраду й поруч з тими, хто тебе недавно так ганьбив, співати в унісон? Ні, це справді було якесь дивовижне тріо: Щупак, Лакиза і Могилянський. Можна було навіть подумати, що Михайло Михайлович підлабузнюється до дужих світу цього»³².

На нашу думку, припущення М.Драй-Хмари цілком справедливе. Проводячи регулярні «чистки», політичні репресії у середовищі української інтелігенції, більшовицька влада прагнула залякати або заохотити до співпраці. Усе це мало сильний вплив на свідомість представників творчої праці, тож дехто з них, щоб зберегти своє життя, починав коритися системі, пристосовуватися до вимог часу, тобто ставати конформістами. Зрештою в переважній більшості людей, якщо не цілого покоління, було вироблено рабську свідомість, понівечено загальнолюдську мораль, до чого у принципі і прагнув сталінський режим. Як правило, подібні виступи ініціювалися політичним керівництвом, котре поступово домагалось розколу серед інтелігенції за принципом «розподіляй і володарюй».

У 1933 р. історикові О.Оглоблину було поставлено директивну вимогу написати критичну статтю про М.Грушевського або М.Слабченка, але він цього не зробив, оскільки перший був його особистим противником, а другий – найліпшим приятелем. Утім наступного року йому все ж таки довелося підготувати публікацію – менш актуальну політично й не таку важку для автора в моральному сенсі. Це була стаття про М.Довнара-Запольського та його школу, до якої почасти й сам О.Оглоблін колись належав. Не написати він просто не міг, тому що був би знищений репресивною

³¹ Там само. – С.14.

³² Жулинський М. Из забуття в безсмертя. – С.212.

машиною. Поступившись своїми принципами, історик продукував те, чого вимагало партійно-державне керівництво. Як зазначав В.Ткаченко:

«Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, уміння пристосовуватися, демонструвати відданість, “завязіть” у виконанні планів партії»³³.

У суспільстві 1920–1930-х рр. панувала демагогія, побудована на апологетичному цитуванні В.Леніна, Й.Сталіна, нігілістичному ставленні до класичної культурної спадщини, навішуванні політичних ярликів. Тому творці нового ідеологічного міфу так наполегливо, через силу, добивалися визнання від творчо мислячих митців абсолютної правоти «пролетарської ідеології» й, головне, таврування «помилковості» інших, відмінних поглядів; визнання своїх «помилко», самокаяття, повної відмови від себе як вільномислячої індивідуальності в ім'я розчинення в масі покірних. Ширилася духовна атмосфера нетерпимості до інакомислення, що в ідеалі мало сприяти стандартизації суспільства, уніфікації особи, повній ідеологізації всіх сфер життя, соціальних структур, що неухильно призводило до тоталітаризації культурної сфери.

Творча інтелігенція по-різному сприймала критику з боку партійних органів. Наприклад, поет С.Голованівський написав листа на ім'я П.Постишева з подякою за різкі відгуки про його твір «Книга поем»³⁴. Він запевняв партійного функціонера в тому, що найближчим часом виступить у пресі з самокритикою. Таким чином, поет ставав на шлях конформізму, щоб зберегти власне життя. А, можливо, він насправді був переконаний у безгрішності рішень партії.

Тим часом репресії, здійснювані під ширмою боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», наростали. Арешти, страти охопили всі прошарки інтелігенції. Ряд організацій, установ і закладів було знищено вщент. Черга дійшла й до театру «Березіль», що тісно був пов'язаний із процесами, які відбувалися в Україні, і намагався під керівництвом режисера Л.Курбаса та його учнів показати проблеми, котрі хвилювали українське суспільство, але це не подобалося партійній верхівці.

У червні 1929 р. на театральному диспуті Л.Курбас висловив «аполітичне» твердження, мовляв, «Березіль», як і будь-який театр, занадто далеко стоїть від «ухилів у партії»: «Як усі безпартійні люди, ми не можемо мати до цього прямого відношення, і я особисто не берусь розв'язати для себе остаточно і ясно питання – який у даний момент ухил неправильний, чому лінія партії в даному випадку обов'язкова і правильна»³⁵. За це висловлювання його звинуватили в «надкласовості» працівників мистецтва та назвали представником «українського буржуазного націоналізму».

Улітку 1933 р. другий секретар ЦК КП(б)У П.Постишев, форсуючи становлення «соціалістичного реалізму», викликав Л.Курбаса та заявив йому, що партія вимагає перебудування театру на засадах, відповідних до вимог доби, тож він має засудити діяльність М.Хвильового, М.Куліша. Однак режисер відмовився розбудовувати театр згідно з партійними установками, наголосивши, що він не може грати роль ляльки, чийми руками й ногами рухає хтось інший³⁶.

³³ Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску... – С.183.

³⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6219. – Арк.46–47.

³⁵ Лесь Курбас: у театральній діяльності, в оцінках сучасників: Документи. – Балтимор; Торонто, 1989. – С.601.

³⁶ Яремко С., Ревуцький В. Нариси з історії української культури: У 3 кн. – Кн.2. – Едмонтон, 1984. – С.85.

Театральний сезон 1932/1933 рр. у «Березолі» був перевіркою того, наскільки Л.Курбас хоче «виправити» свою «націоналістичну лінію». Вистава за п'єсою М.Куліша «Маклена Граса» стала найкращою відповіддю. Тож 3 жовтня 1933 р. в газеті «Комуніст» з'явилася рецензія на цю постановку, де зазначалося:

«Провід театру, а передусім Л.Курбас, веде свій колектив од поразки до поразки, бо, бурхливо зростаючи політично й культурно, маси не сприймали й не сприймають фальшивих, не художніх, не наших речей. Пролетарська громадськість вимагає, щоб творчий акторський колектив [...] рішуче позбувся своїх помилок, викрив їх до кінця й на ділі [...] І коли Л.Курбас стає за гальмо, то колектив вправі і зобов'язаний рішуче підправити свій мистецький провід»³⁷.

Постановою Народного комісаріату освіти УСРР від 5 жовтня 1933 р. Л.Курбаса було знято з посади художнього керівника та директора театру «Березіль». Того ж дня іншою постановою освітнього відомства республіки очільником закладу призначили О.Лазоришака, а художнім керівником – М.Крушельницького, котрі почали впроваджувати у життя всі вимоги партії³⁸.

Терор чинився під потужним ідеологічним прикриттям, за потужної психологічної обробки, в умовах масової істерії. Усе це створювало у суспільстві таку духовну атмосферу, яка ставала базою формування нового типу інтелігента, позбавленого ідентичності й напряду «підключеного» до струмів офіційної політики. Митці починали жити та діяти не своєю волею, а виконувати замовлення партійних органів. Вони вже не належали до тієї «позастанової, позакласової» групи людей, яку ми називаємо творчою елітою. Свідченням такої трансформації може бути стаття, що з'явилася в газеті «Вісті» 16 жовтня 1933 р., в якій актори театру, зокрема М.Крушельницький, Н.Ужвій, О.Лазоришак, Л.Дубовик, Б.Дробинський піддали критиці попередню роботу «Березоля» й обіцяли добре попрацювати над «більшовицькою перебудовою» закладу. Стосовно ж М.Куліша, автора п'єси «Маклена Граса», то, перебуваючи на лікуванні в Кисловодську, під враженням від рецензій і статей у пресі з приводу прем'єри його твору, у листі до О.Корнеєвої-Маслової він написав про те, що взято курс на знищення його як художника³⁹.

Усі ці події впливали на свідомість інтелігенції, про душевний стан якої свідчать матеріали особових фондів архівів. Так, М.Куліш писав О.Корнеєвій-Маслової:

«Мені наш нарком (мається на увазі В.Затонський – *Авт.*) на початку грудня 1933 року зауважив, що я перебуваю, на його думку, в одриві від партії і дав мені півтора місяці на те, щоб я себе виправив. Те, що я перебував у певному відриві од партії (літературна моя діяльність) це такий факт, що я думаю – за півтора місяці навряд чи можна себе виправити. Але я виправляю. Виступаю й самокритикуюсь. Не легко мені це дається, доводиться буквально вивертати в собі все і перетрушувати себе всього і всю свою літературну продукцію. Цими днями я написав листа до редакції газети «Комуніст» під назвою 10-7=3. У цьому листі я, усвідомивши всі свої помилки, викреслюю зі своєї десятирічної літературної роботи сім років. Думаєте легко це робити?»⁴⁰.

³⁷ Таран Ф. «Маклена Граса» в театрі «Березіль» // Комуніст. – 1933. – 3 жовтня. – №233. – С.3.

³⁸ Лесь Курбас: у театральній діяльності, в оцінках сучасників. – С.706–707.

³⁹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.941. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.1.

⁴⁰ Там само. – Спр.54. – Арк.1.

Отже репресивні дії максимально тоталітаризували політичну владу, ще більше обмежили свободу у суспільстві, посилили залежність інтелігенції від органів та осіб, що виконували владно-партійні функції. Трагізм ситуації полягав у тому, що таке становище багатьма сприймалося як природне, навіть більше – розглядалося як здійснення ще одного важливого кроку на шляху до комуністичного майбутнього.

В умовах терору інтелігенція була залякана й деморалізована. На зміну кращим етичним та морально-політичним традиціям, носіями яких вона була, прийшли конформізм, соціальна апатія, політичне, духовне пристосуванство. Саме в роки масових репресій відбулося повне знецінення особистості, людського життя, що вело до втрати інтелігенцією гуманності та порядності, переродження її в уніфікований прошарок «працівників розумової праці». Репресії у цілому й, зокрема, стосовно митців, деформували розвиток українського суспільства, призвівши до безповоротних втрат у сфері культури.

Історія 1920–1930-х рр. має яскраві приклади як жертвовного служіння національним ідеалам, духовно-культурним принципам, так і соціального конформізму. Багато митців, літераторів, діячів науки не поступилися своїми принципами й зазнали гоніння, репресій, загинули в таборах або від куль. Натомість та частина творчої інтелігенції, хто залишився у живих, «за велінням серця» чи у зв'язку з вимушеними обставинами, перебуваючи в лещатах сталінської системи стали на шлях ідеологічного рупора в нагнітанні соціальної непримиренності, цькуванні «буржуазних націоналістів» та інших «класово ворожих елементів», прославлянні партії, її очільників, у боротьбі за «побудову комуністичного суспільства».

REFERENCES

1. Balabolchenko, A. (1989). «SVU»: sud nad perekonanniamy. *Vitchyzna, 11*, 159–179. [in Ukrainian].
2. Berdiaev, N.A. (1993). Krizis intelekta i missiya intelligentsii. *Intelligentsiya. Vlast. Narod: Antologiya*, 281–285. Moskva. [in Russian].
3. Chechel, N. (1993). *Ukrainske teatralne vidrozbennia*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V.M. (1993). Poslyennia administratyvnykh nachal v orhanizatsii kulturnoho zhyttia v Ukraini v 20–30-ti rr. ta yoho naslidky. *Teoretychni problemy vitchyznanoi istorii, istoriografii ta dzbereoznavstva*, 45–69. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Fedyukin, S.A. (1977). *Borba kommunisticheskoy partii s burzhuaznoy ideologiy v usloviyakh perekhoda k neyu*. Moskva. [in Russian].
6. Kasianov, H.V. (1990). *Derzhava i ukrainska intelibentsiia (deciaki problemy vzaiemovidnosyn u 20-kh – na pochatku 30-kh rr.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
7. Kasianov, H.V., Danylenko, V.M. (1991). *Stalinizm i ukrainska intelibentsiia*. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kokin, S.A., Movchan, O.M. (1993). *Likvidatsiia bilshovykamy pravoerovskoi i menshovytiskoi opozytii v Ukraini v 1920–1924 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kurnosov, Yu.O. (Ed.). (1994). *Narysy istorii ukrainskoi intelibentsii (persha polovyna XX st.)*, 2. Kyiv. [in Ukrainian].
10. Kuzmenko, M.M. (2005). *Naukovo-pedahohichna intelibentsiia USSR 20–30-kh rr. XX st.: evoliutsiia sotsialno-istorychnoho typu (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
11. O'Konnor, T.E. (1992). *Anatolii Lunacharskiy i sovsetskaya politika v oblasti kultury*. Moskva. [in Russian].
12. Ocheretianko, V.I. (1999). *Obmezheniia intelektualnoi svobody yak odyn iz zasobiv formuvannia i funktsionuvannia totalitarnoi systemy v Ukraini (20–30-ti rr. XX st.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Šapoval, Yu. (1990). *U ti trahichni roky: stalinizm na Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Šapoval, Yu. (1993). *Ukraina 20–50-kh rr.: storinky nenapysanoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
15. Šapoval, Yu. (1994). *Liudyna i systema (Sbrykby do portretu totalitarnoi doby v Ukraini)*. Kyiv. [in Ukrainian].
16. Šapoval, Yu. (2001). *Ukraina XX stolittia: Osoby ta podii v konteksti vazhkoj istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
17. Šapoval, Yu. (2009). *Poliuvannia na "Valdshnepa": Rozsekrechenyi Mykola Khyulyovyi*. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Šapoval, Yu., Prystaiko, V., Zolotarov, V. (1997). *ChK–GPU–NKVD v Ukraini: osoby, fakty, dokumenty*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Shemshuchenko, Yu.S. (1993). *Zbertvy repressiy*. Kiev. [in Russian].
20. Starovoitova, S.V. (1991). *Nespravedlyvo zabuti imena: ditachi ukrainskoi tvorchoi intelibentsii v roky kultu osoby Stalina*. Kyiv. [in Ukrainian].
21. Tarapon, O.A. (1999). *Stanovyshebe ta diialnist literaturno-mystetskoi intelibentsii Ukrainy v umovakh ukrainizatsii (1923 – poch. 1930-kh rr.) (Extended abstract of Candidate's thesis)*. Kyiv. [in Ukrainian].
22. Tkachenko, V.V. (2008). U leshchatakh totalitarnoho tysku: naukovi kadry Ukrainy u 20–30-ti rr. XX st. *Literatura ta kultura Polissia*, 46, 168–184. [in Ukrainian].
23. Tkachova, L.I. (1985). *Intelibentsiia radianskoi Ukrainy v period pobudovy osnov sotsializmu*. Kyiv. [in Ukrainian].
24. Yaremenko, S., Revutskyi, V. (1984). *Narysy z istorii ukrainskoi kultury*, 2. Edmonton. [in Ukrainian].
25. Zhulynskiy, M. (1990). *Iz zabuttia v bezsmertia*. Kyiv. [in Ukrainian].

Iryna AVTUSHENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Docent at Department of Theory and History of the State and Law,
National Transport University
(Kyiv, Ukraine), irena_avtushenko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3987-4034>

Natalia BUHLAI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of History,
V.Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
(Mykolaiv, Ukraine), buglay@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0674-4313>

Conformism and Nonconformism of the Creative Intelligentsia in Soviet Ukraine in the 1920s – 1930s: the Problem of Choice

Abstract. The purpose of the study is to analyze the socio-political conditions in which the creative intelligentsia worked in the 1920s – 1930s, to identify the main approaches to determining its place and role in society at that time, to determine the reasons that led the creative elite to conformism. **The research methodology** is based on the use of the principles of historicism, objectivity and systematicity. The problem-chronological approach was used in determining the structure of the article. **Scientific novelty.** Such a phenomenon as conformism and nonconformism among the creative intelligentsia is seen as a complex dilemma that arose as a result of the policy of the Soviet-Bolshevik government. It was established that repressions against the intelligentsia were aimed at isolating and exterminating dissidents, intimidating others and involving them in the “education of a new person” in accordance with the prevailing doctrine. It turned out that the latter was faced with a choice: to give up freedom of thought and creativity and embark on the path of conformism, or still adhere to moral principles. The conformism of the intelligentsia is seen as a protective mechanism to survive. Archival documents reproducing the mental state of artists who were forced to engage in criticism and self-criticism under difficult circumstances are being introduced into scientific circulation. Those who renounced conformism found themselves in a difficult, mostly even tragic situation. **Conclusions.** Based on the analysis of archival sources and scientific literature, it is proved that terror so intimidated integration, demoralized it, that according to the best ethical and moral-political traditions, which were always carried by the national creative elite, came conformity and social apathy. Part of the intellectuals, in order to survive in such conditions, tried to join and demonstrate the remoteness of the Bolshevik Party. In a totalitarian state, a conflict inevitably arises between the freedom of creativity and the utilitarian needs of the state. Under the political realities of that era, he decided alternatively: either the intellectual began to “create” in accordance with the ideological guidelines of the totalitarian state, or the latter destroyed him as an artist (and often – even physically).

Keywords: intelligentsia, conformism, repressions, nonconformism, creativity, dissent.

Олександр КОМАРНІЦЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії України,
Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка
(Кам'янець-Подільський, Україна), kob-1974@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Ірина НЕДОШИТКО

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри інформаційної та соціокультурної діяльності,
Західноукраїнський національний університет
(Тернопіль, Україна), i.nedoshytko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9233-7169>

Більшовизація студентів педагогічних закладів національних меншин в УСРР/УРСР 1920–1930-х рр.: мета, засоби, завдання

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.093>

УДК: 94(477):373-057.875:323.15«192/193»

Анотація. Мета дослідження полягає у з'ясуванні мети, засобів і завдань більшовизації студентства закладів педагогічної освіти національних меншин у 1920–1930-х рр., висвітленні громадсько-політичної і просвітницької діяльності студентської молоді, цілеспрямованої та контрольованої партійними й комсомольськими осередками в педтехнікумах, інститутах, у цілому партійно-державницькими структурами, а також проявів в її середовищі опозиційних настроїв. **Методологія.** Використано комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, діалектичний) та спеціально-наукових (історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, проблемно-хронологічний) методів історичного пізнання. **Наукова новизна.** Проаналізовано громадсько-політичне життя студентства педагогічних навчальних закладів крізь призму його більшовизації. **Висновки.** Для більшовизації студентської молоді, нав'язування їй радянсько-сталінської ідеології й моделі суспільства партійні та комсомольські осередки у закладах педагогічної освіти національних меншин практикували організацію політичних гуртків, гуртків «поточної політики», політичних і комсомольських шкіл, «політбоїв», «соціалістичного змагання», поширення атеїстичних ідей, відзначення державних свят та ін. На практиці такі заходи, як і самі партійні та комсомольські комітети, належним авторитетом серед студентів здебільшого не користувалися. Натомість у молодіжному середовищі популярними були різні диспути та дискусії на політичні теми з вільним обміном думками, що, на думку влади, несло загрозу виробленню «марксистського світогляду». Політико-ідеологічним настановам більшовицької партії й комсомолу було підпорядковано громадсько-політичну та просвітницьку діяльність студентів. Зокрема їх залучали до роботи у складі профспілок, громадських організацій, гуртків, до участі в різних загальнодержавних кампаніях, шефській роботі на селі, на підприємствах у містах, у робітничих клубах, підрозділах Червоної армії та ін. Загалом студенти педагогічних технікумів й інститутів були менш активними у суспільній роботі, особливо у селах, ніж їхні ровесники з сучасних українських вишів. Частина студентів не сприйняла більшовицької моделі суспільства, проявляла опозиційні настрої, що неминуче призводило до репресій в їхньому середовищі.

Ключові слова: студентство, педагогічний інститут, технікум, більшовицька ідеологія, комітет, соцзмагання.

З утвердженням більшовицької влади навчання та виховання молоді були одним із пріоритетних напрямів внутрішньої політики радянської держави. Систему освіти використовували як засіб цілеспрямованого впливу на свідомість населення. Тому особлива увага приділялася виробленню ідеологічного світогляду майбутніх учителів, які мали формувати політичну свідомість підростаючого покоління за комуністичними лекалами. Головною метою відповідних навчальних закладів було визначено виховання студентів у «марксистсько-ленінському дусі», формування «свідомого» й «політично грамотного» громадянина. Окремі аспекти цієї проблеми, насамперед теоретичні, містяться у працях Г.Шевчука¹, І.Паніотова², О.Рябченко³, О.Лаврут⁴, І.Кліцакова⁵, К.Двірної⁶ та ін. Громадсько-політичне життя студентства педагогічних вишів радянської України вказаного періоду було предметом монографічного дослідження О.Комарніцького⁷. Поза увагою фахівців залишилося питання більшовизації студентів-педагогів національних меншин. Нижче ця проблема в такому формулюванні розглядатиметься вперше.

Визначальним фактором в організації ідеологічної роботи серед студентства закладів педагогічної освіти була робота осередків КП(б)У і ЛКСМУ, які чисельно зростали. Так, парторганізація Київського російського педтехнікуму зростає з 3 осіб у 1932/1933 навч. р. до 12 в наступному⁸; у Преславському болгарському у грудні 1929 р. числилося 5 комуністів, 2 з яких були студентами⁹. Комсомольські осередки були більш чисельними. Зокрема в тому ж Преславському педагогічному технікумі в 1929/1930 навч. р. 72 студенти були комсомольцями¹⁰; у Житомирському єврейському наприкінці 1925/1926 навч. р. – 35¹¹, а в березні 1927 р. – уже 54¹²; у Вінницькому єврейському в 1930 р. – 90¹³; у Київському російському в 1932/1933 навч. р. – 22¹⁴, на початку 1933/1934 навч. р. – 44, а вже наприкінці того року – 73¹⁵; у Київському польському в 1931/1932 навч. р. – 60¹⁶.

Природно, що більш активну роботу в молодіжному середовищі провадили чисельні комсомольські осередки, які організаційно та ідейно підпорядковувалися більшовицькій партії. Разом вони були складовою політичного, ідеологічно-пропагандистського й репресивно-карального механізмів.

Поточну роботу в комсомольських осередках педзакладів вели бюро. У Житомирському єврейському педтехнікумі в березні 1927 р. воно складалося з 5 членів і

¹ Шевчук Г.М. Культурне будівництво на Україні у 1921–1925 рр. – К., 1963. – 436 с.

² Паніотов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.). – Х., 1973. – 188 с.

³ Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х рр.: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. – Х., 2012. – С.95–217.

⁴ Лаврут О.О. Діяльність студентів у гуртках // Наукові праці. – Т.115. – Вип.102: Історія. – Миколаїв, 2009. – С.27–35.

⁵ Кліцаков І.О. Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). – Донецьк, 1997. – 310 с.

⁶ Двірніа К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту в м. Києві в 30-х рр. ХХ ст. (архівна розвідка) // Волинські історичні записки. – Т.6. – Житомир, 2011. – С.152–153.

⁷ Комарніцький О.Б. Студенти-педагоги у модернізації вищої освіти радянської України у 1920–1930-х рр. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С.322–564.

⁸ Державний архів (далі – Держархів) м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.22; Спр.67. – Арк.83.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.152.

¹⁰ Там само.

¹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.11 зв.

¹² Там само. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40.

¹³ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620. – Арк.166.

¹⁴ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.83.

¹⁵ Там само. – Спр.66. – Арк.23.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.34.

2 кандидатів, які працювали в піонерській та агітаційно-пропагандистській комісіях¹⁷. Усіх їх зобов'язували брати участь у загальних зборах, де розглядалися різноманітні питання (наприклад, із 1 вересня 1935 по 1 лютого 1936 рр. такі: «Рішення XI пленуму ЦК ЛКСМ і завдання нашої комсомольської організації», «Про виховання жіночої молоді», «Про академуспішність комсомольців та студентів», «Про передплату газет комсомольцями», «Про італо-абіссінську війну», «Про культурно-побутові умови студентів», «Про XVIII-річчя Жовтня», «Про стаханівський рух» тощо)¹⁸.

Комсомольців, які своїми діями дискредитували організацію, виключали з ЛКСМУ. Так, у лютому 1935 р. за крадіжки в гуртожитку було виключено комсомольця Проскурівського польського педагогічного технікуму Малішевського. Крім того, у протоколі засідання комітету комсомолу цього закладу від 15 лютого 1931 р. зазначалося, що він проявив «явно шкідницьку ідеологію»: ухилився від виконання завдань комітету, зривав політнавчання, задавав одному з пропагандистів питання «контрреволюційного змісту»¹⁹.

Серед заходів, якими опікувалися компартійні та комсомольські осередки з метою виховання у студентів «марксистсько-ленінського світогляду», особливе значення надавалося організації політичних («марксистських», «ленінських») гуртків. Вони мали «доповнити академічну працю соціальних дисциплін у напрямкові пристосування академічних здобутків до масової політосвітньої роботи на селі і серед робітничих та селянських мас»²⁰. Такі гуртки працювали у Вінницькому (у 1931/1932 навч. р. тут було 13 політгуртків²¹), Житомирському²², Одеському²³, Харківському єврейських (у 1925/1926 навч. р. – 4 політгуртки)²⁴, Дніпропетровському²⁵ та Київському російських педтехнікумах²⁶. Робота деяких із них була кволою, приміром, у Житомирському єврейському педагогічному технікумі – через слабку підготовку керівника гуртка²⁷. Натомість у Проскурівському польському в першому семестрі 1934/1935 навч. р. незадовільною вважалася робота гуртка марксисту-ленінізму, який практично не функціонував²⁸.

Упродовж другої половини 1920 – початку 1930-х рр. поряд із політгуртками функціонували гуртки поточної політики (як у Вінницькому єврейському педтехнікумі)²⁹.

У 1930-х рр. в навчальних педзакладах організовувалися політичні школи. Так, у Київському російському педагогічному технікумі в 1933/1934 навч. р. їх було 7³⁰. Політшколи функціонували також у Житомирському єврейському закладі³¹. У них студенти вивчали праці «класиків марксисту-ленінізму», історію ВКП(б) і профспілкового руху, у цілому займалися «політграмотою»³². Заняття проводилися переважно лекційним методом. Слухачі вчилися не надто охоче, тож навчальні показники були

¹⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40.

¹⁸ Там само. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.10.

¹⁹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.99 зв.

²⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.6. – Спр.415. – Арк.40.

²¹ Там само. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.68.

²² Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40.

²³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.71 зв.

²⁴ Там само. – Арк.29.

²⁵ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.2.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51.

²⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40.

²⁸ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.154.

²⁹ Там само. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620. – Арк.165.

³⁰ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.23 зв.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.255.

³² Морозан О.О. Позанавчальна діяльність майбутніх педагогічних працівників на Миколаївщині у 20–30-ті рр. ХХ ст. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського: Іст. науки. – Вип.21. – Миколаїв, 2008 [Електронний ресурс]: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Nvmda/Ist/2008_21/Morozan.pdf

не найкращими. Наприклад, у політшколах Київського російського педтехнікуму в 1933/1934 навч. р. на «добре» навчалоя 27,2%, «задовільно» – 44,2%, а «незадовільно» – аж 28,6% студентів³³.

Поряд із політичними працювали ще й комсомольські школи, в яких молодь «підвищувала» свій «ідейний рівень». Так, у Житомирському єврейському педтехнікумі в 1932 р. розпочали роботу 4 таких навчальних осередки³⁴. У 1935 р. тут діяли 3 школи, які охопили 108 осіб, у тому числі 71 комсомольця та 37 безпартійних. Того року було проведено 15 політзанять³⁵.

Активізації ідеологічної роботи серед студентства слугувала організація марксистсько-ленінських і комсомольських семінарів (працювали, наприклад, у Вінницькому єврейському³⁶ й Київському російському педтехнікумах³⁷), агітаційно-пропагандистських комісій (колективів), основу яких становили студенти (як у випадку з Житомирським єврейським закладом)³⁸.

Функціонували гуртки з вивчення окремих ідеологічних проблем. У Дніпропетровському російському педагогічному технікумі в 1928/1929 навч. р. працював суспільствознавчий гурток³⁹; у Житомирському єврейському в 1937 р. – школа з вивчення Конституцій СРСР та УРСР⁴⁰. У Польському педінституті в 1933/1934 навч. р. діяли політекономічні гуртки⁴¹.

Між окремими групами студентів організовувалися змагання («політбої», «політвікторини»), під час яких перевірялося, наскільки вони засвоїли матеріали партійних з'їздів, пленумів ЦК⁴². Так, у Київському російському педтехнікумі в першому семестрі 1932/1933 навч. р. провели «політбій» за рішеннями пленумів ЦК ВКП(б). Найкращі показники мали 13 студентів, котрі відповіли на 14 із 15 питань, за що їх преміювали⁴³. «Політбої» проводилися також у Вінницькому єврейському педагогічному технікумі⁴⁴. Відбувалися вони й між навчальними закладами, як, наприклад, у 1931 р. у Житомирі між сільськогосподарським інститутом та єврейським педтехнікумом⁴⁵. Київський російський у першому семестрі 1932/1933 навч. р. посів 2-ге місце на загальнономіській «політвікторині»⁴⁶.

Індоктринацію молоді влада намагалася здійснювати засобами, популярними серед студентів. Зокрема проводилися різні диспути та дискусії на політичні теми. 28 грудня 1922 р. ЦК КП(б)У направив циркулярного листа бюро партосередків навчальних закладів на предмет важливості організації диспутів із питань марксизму. Доповідачами були безпартійні професори, які інколи вносили «поправки» до вчення К.Маркса. Серед слухачів фіксувалися ті студенти, котрі великої ваги надавали таким словам, що ставило, на думку керівництва партосередку, під загрозу вироблення «правильного марксистського світогляду»⁴⁷. Із Дніпропетровського російського педтехнікуму повідомлялося, що в 1928/1929 навч. р. партійний і комсомольський

³³ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.66. – Арк.23 зв.

³⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1796. – Арк.8.

³⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.5, 7, 9 зв.

³⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.68.

³⁷ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.7.

³⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40.

³⁹ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.2.

⁴⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.10.

⁴¹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.6, 75 зв.

⁴² Бабко Ю.В. Партійне будівництво на Україні у 1933–1937 рр. – Л., 1971. – С.84.

⁴³ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.4.

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.68.

⁴⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.24; Спр.40. – Арк.42.

⁴⁶ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.4.

⁴⁷ ЦДАВО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.1448. – Арк.229.

осередки авторитетом у студентства не користувалися. Провину покладали на «реакційну» частину викладачів, які розповідали молоді про «таємні студентські організації», «шпигунські функції комсомольців»⁴⁸.

У педтехнікумах для виховання «комуністичного ставлення до праці» організовували «соціалістичне змагання». За розрахунками керівництва, це мало активізувати навчальну та ідеологічну роботу. Уважалось, що «соцзмагання» було добровільним виявом ініціативи викладачів і студентів, але насправді його організовували за наказами згори. Напередодні змагання кожен заклад брав на себе зобов'язання. Так, у вересні 1933 р. серед педтехнікумів УСРР найкращим виявився Хортицький німецький⁴⁹.

Суперництво відбувалося, як правило, між окремими педтехнікумами. Наприклад, у 1931/1932 навч. р. Житомирський єврейський змагався зі своїми колегами з Вінниці та Одеси⁵⁰. У 1933/1934 навч. р. Проскурівський польський вступив у «соцзмагання» з місцевим українським технікумом⁵¹. У першій половині 1930-х рр. Київський російський щорічно змагався з польським⁵², а Вінницький український – з єврейським педагогічним технікумом⁵³.

Подекуди угоди на «соціалістичне змагання» укладали навчальні заклади різного рівня. Так, Вінницький єврейський педтехнікум у 1929/1930 навч. р. змагався з єврейським відділом молодшого концентру Одеського інституту народної освіти⁵⁴. Крім того, угоди на «соцзмагання» укладалися між закладами різного відомчого підпорядкування. Наприклад, у січні 1930 р. профком Вінницького єврейського педтехнікуму викликав на змагання сільськогосподарський технікум по лінії ліквідації неписьменності. Перший із них брав на себе зобов'язання навчити читати й писати 400 осіб і закликати підтримати їхню ініціативу колег з агротехнікуму⁵⁵. Житомирський єврейський педтехнікум у 1932/1933 навч. р. уклав угоду на змагання з садово-городнім технікумом, запросивши арбітром редакцію газети «Радянська Волинь»⁵⁶.

Підсумки змагань між навчальними закладами ґрунтувалися на показниках колективного суперництва між факультетами й курсами, що відбувалося безпосередньо в технікумах. Переможців нагороджували перехідним червоним прапором у різних номінаціях: найкращі курс, група, кімната в гуртожитку⁵⁷ (як це було, наприклад, у Хортицькому німецькому педтехнікумі)⁵⁸. Водночас запроваджувалися відзнаки і для аутсайдерів «соцзмагань». Наприклад, у Вінницькому єврейському педагогічному технікумі в 1931/1932 навч. р. один із курсів отримав «рогожку»⁵⁹.

Важливим ідеологічним прийомом «соцзмагання» було «ударництво», коли частина студентів, що «включалися» в індивідуальне змагання, оголошували себе «ударниками», тобто мали бути першими в усьому⁶⁰. Наприклад, у Дніпропетровському російському педтехнікумі зі 123 студентів, які брали участь у змаганні, ударниками себе

⁴⁸ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.126.

⁴⁹ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.906. – Арк.44.

⁵⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1796. – Арк.9.

⁵¹ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2 зв.

⁵² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.34, 50; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.7; Спр.66. – Арк.23; Спр.67. – Арк.95; Спр.135. – Арк.17.

⁵³ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.26; Ф.Р.1179. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.45 зв. – 46, 70 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620. – Арк.164.

⁵⁵ Там само. – Ф.Р.3510. – Оп.2. – Спр.7. – Арк.159.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1796. – Арк.9.

⁵⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.70; Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.442. – Арк.10; Спр.444. – Арк.159 зв.; Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.302. – Оп.1. – Спр.2097. – Арк.27; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.95.

⁵⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.39.

⁵⁹ Там само. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.70.

⁶⁰ Пани́тов І.І. Комуністична партія України в боротьбі за розвиток народної освіти (1931–1941 рр.). – С.63.

оголосили 103 (83,7%)⁶¹. Щодо інших закладів, то маємо неповні дані. Так, у Польському педінституті у 2-му семестрі 1933/1934 навч. р. було 394⁶², у Житомирському єврейському педтехнікумі в 1935/1936 навч. р. – 180⁶³, у Київському польському в 1934/1935 навч. р. – 40⁶⁴, у Проскурівському польському в 1933/1934 навч. р. – 30 ударників⁶⁵. У Київському російському педагогічному технікумі в 1930/1931 навч. р. таких виявилось 75% студентів, у 1-му семестрі 1931/1932 навч. р. – 72%, а у 2-му – 80%⁶⁶.

Найкращих студентів-ударників матеріально та морально стимулювали. Як правило, їх ушановували на врочистих зборах, приурочених до Міжнародного дня солідарності трудящих, чергової річниці більшовицької революції⁶⁷ чи на вечорах ударника⁶⁸. Так, у Польському педінституті у 2-му семестрі 1933/1934 навч. р. матеріально заохотили 58 ударників⁶⁹. Премії отримали також студенти-ударники Вінницького єврейського (у 1-му семестрі 1931/1932 навч. р. – 23)⁷⁰, Дніпропетровського російського (у 2-му семестрі 1932/1933 навч. р. – 40)⁷¹, Житомирського єврейського (у 2-му семестрі 1932/1933 навч. р. – 36)⁷², київських польського (в 1934/1935 навч. р. – 20)⁷³ і російського педтехнікумів (у 1930/1931 навч. р. – 6⁷⁴, у 1934/1935 навч. р. – 34)⁷⁵.

У педагогічних навчальних закладах мала місце фальсифікація результатів індивідуального суперництва («псевдоударництво»). У травні 1933 р. на зльоті ударників Житомирського єврейського педагогічного технікуму після обговорення відповідного питання число таких «ударників» зменшилося зі 150 до 140⁷⁶.

Для того, щоб успішно виконати всі зобов'язання, окремі місяці у закладах оголошували «штурмовими» («ударні місячники»). Організовувалися «походи» щодо ліквідації академічної заборгованості. Для практичної реалізації «штурмівщини» діяли «штурмові», «буксирні» бригади⁷⁷. Наприклад, у Дніпропетровському російському педтехнікумі проводили «бойові декади ліквідації академпрориву»⁷⁸.

Період 1920–1930-х рр. позначений процесами суцільної атеїзації, які були складовою ідеологічної політики більшовизації студентства. Особлива увага приділялася поширенню антирелігійних поглядів. Наявні документи вказують, що студенти педагогічних освітніх закладів нацменшин у 1920-х рр. були менш активними у цьому питанні, ніж їхні українські колеги. Нам удалося виявити скупі дані про функціонування осередку Спілки воєвничих безбожників (у деяких джерелах – Спілки воєвничих безвірників, СВБ) у Вінницькому єврейському⁷⁹, гуртка «безвірників» у Дніпропетровському російському⁸⁰, а також про запровадження у 1928/1929 навч. р.

⁶¹ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.Р.1506. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.45.

⁶² Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.9.

⁶³ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

⁶⁴ Держархів м. Києва. – Ф.Р.807. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.13.

⁶⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.2 зв.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк. 50; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8; Спр.27. – Арк.4.

⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.149. – Арк.54.

⁶⁸ Там само. – Спр.150. – Арк.6.

⁶⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.9.

⁷⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.70.

⁷¹ Там само. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.31.

⁷² Там само. – Арк.94.

⁷³ Держархів м. Києва. – Ф.Р.807. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.13.

⁷⁴ Там само. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8.

⁷⁵ Там само. – Спр.135. – Арк.17.

⁷⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.94.

⁷⁷ Вища школа Української РСР за 50 років. – К., 1967. – С.216.

⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.30.

⁷⁹ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.430. – Арк.24.

⁸⁰ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.10.

«обов'язкового» антирелігійного семінару для третьокурсників Київського польсько-го педтехнікумів⁸¹. Однак ідеї атеїзму, пропаговані більшовиками, не здобували широкого відгуку серед молоді. Зафіксовано випадки, коли студенти підтримували педагогів, котрі мали релігійні переконання. Наприклад, викладачі Дніпропетровського російського педагогічного технікуму Є.Добровольський, П.Левітов, В.Левітов, Чернявський у лютому 1929 р. відмовилися підписати петицію про закриття місцевої церкви й хоральної синагоги. Їхній приклад наслідували 10 студентів III курсу⁸². 5 березня цей інцидент був на порядку денному загальних зборів закладу, де присутні під тиском влади «затаврували» дії викладачів. Серед виступальників були студенти Опалатенко, Мустьяца, Тисячник, Шкляр, Промікс, Таунов. Мустьяца, зокрема, зазначив: «У радянській владі не примушують, вірити чи не вірити, але в Конституції сказано, що церква відокремлена від держави чи школи. Коли випускають з педтехнікуму педагога з релігійними поглядами – це злочин, справжнього педагога не може бути при наявності релігійних викладачів». Представник Окружного бюро пролетарського студентства Циплаков звернув увагу на небезпеку поширення релігійних вірувань серед молоді: «Педагоги повинні бути марксистами, педагогіка і релігійність ніяк не в'яжуться [...] Треба поставити завдання, аби в наших школах виховувалися студенти в антирелігійному дусі; ви знаєте, яку велику роль відіграє релігія»⁸³.

У 1930-х рр. антирелігійну роботу було активізовано. Осередки СВБ виникли в Польському педінституті⁸⁴, Житомирському єврейському⁸⁵ та Київському російсько-го педтехнікумах⁸⁶. У цих закладах, окрім осередку спілки, діяли ще й атеїстичні гуртки «Безвірник»⁸⁷. Такі самі гуртки працювали у Проскурівському⁸⁸, Київському польському педагогічних технікумах⁸⁹.

Влада мобілізувала студентів до участі у загальнодержавних заходах. Вони брали участь у святах, зокрема річницях більшовицької революції, Міжнародному дні солідарності трудящих⁹⁰ (наприклад, в Одеському німецькому педінституті⁹¹, Київському російському педтехнікумі⁹²). Проводилися «Ленінські дні» (Київський польський педагогічний технікум⁹³), дні пам'яті К.Маркса. Щодо останнього, то у Вінницькому єврейському педтехнікумі 14 березня 1933 р. цій події приурочили теоретичну «одноденку» на теми: «Діалектичний матеріалізм у вченні Карла Маркса», «Карл Маркс про диктатуру пролетаріату», «К.Маркс і єврейське питання». Того ж дня відбулися врочисті збори, на які прибули й учителі єврейських шкіл. Було організовано виставку літератури, присвячену мислителю. Викладачів і студентів зобов'язували брати участь в урочистостях на підшефних місцевих підприємствах, у колгоспах⁹⁴. Аналогічні врочистості відбулися в Київському російському педтехнікумі⁹⁵.

⁸¹ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2930. – Арк.31.

⁸² Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.2, 41.

⁸³ Там само. – Арк.70–71.

⁸⁴ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.75 зв.

⁸⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

⁸⁶ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6; Спр.67. – Арк.40, 96.

⁸⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.7; Спр.67. – Арк.96; Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.8.

⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5 зв.

⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.35.

⁹⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.249. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.14–15.

⁹¹ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.24 зв.

⁹² Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.20.

⁹³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.35.

⁹⁴ Там само. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.91.

⁹⁵ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.7.

Ідеологічним настановам партії було підпорядковано всю громадську діяльність студентської молоді, що значною мірою заважало їй критично оцінювати реальний стан речей. Поступово охоплюваність студентства громадською роботою зростала. У Польському педінституті у 2-му семестрі 1933/1934 навч. р. в ній брали участь 87,5% слухачів⁹⁶, у Київському російському педтехнікумі в 1930/1931 навч. р. – 70%⁹⁷.

Виконання різних доручень призводило до перевантаження громадською роботою, що, своєю чергою, позначалося на суто навчальних показниках. Це спонукало політбюро ЦК КП(б)У в постанові від 28 січня 1928 р. зауважити: «Враховуючи, що надмірне громадське навантаження студентів негативно впливає на успішне навчання, дати директиву як по лінії партії, так і по лінії наркомосу про те, щоб громадські, партійні та комсомольські доручення, котрі покладалися на студентів, не були б на шкоду основним заняттям студентів й успішності навчальної роботи»⁹⁸. Наявні факти свідчать, що це розпорядження не завжди бралось до уваги. У Польському педінституті у 2-му семестрі 1933/1934 навч. р. по одному навантаженню мали 82,4%, по два – 4,9%. Окремі активісти мали ще більше навантажень⁹⁹.

Водночас в деяких педтехнікумах громадська робота була менш популярною. Наприклад, із Дніпропетровського російського повідомлялося, що в 1928/1929 навч. р. студентство її майже не проводило¹⁰⁰.

У 1920–1930-х рр. створювалися студентські організації, зокрема профспілкові, які насправді керувалися інтересами не студентів, а Наркомату освіти республіки та адміністрацій закладів. Профкоми приділяли увагу «політичному вихованню», ідеологічній роботі, а не відстоюванню прав молоді. Відсоток студентів, членів профспілок, невпинно зростає. Так, у Дніпропетровському російському педтехнікумі в 1928/1929 навч. р. членством у профспілці «Робос» і комітеті незаможних селян (своєрідна профспілка для студентів – вихідців із села) загалом було охоплено 53,1% студентів¹⁰¹, у Преславському болгарському в 1929/1930 навч. р. – 36,9%¹⁰², у Київському російському в 1933/1934 навч. р. – 83,9%¹⁰³.

Партійне керівництво створювало й підтримувало (організаційно та фінансово) лояльні, підконтрольні громадські організації. Найбільш масовими були осередки Тсоавіахім, які функціонували, зокрема, у Польському педінституті¹⁰⁴, Житомирському єврейському (в 1926/1927 навч. р. – 100 членів)¹⁰⁵, Київському російському¹⁰⁶, Преславському болгарському (на початку 1930 р. – 198 членів)¹⁰⁷, Проскурівському польському педтехнікумах¹⁰⁸. При них діяли стрілецькі гуртки, членів яких готували до складання нормативів. У Житомирському єврейському педагогічному технікумі впродовж вересня – грудня 1935 р. нормативи на отримання значка «Ворошиловський стрілець» виконали 7 осіб, «Готовий до праці й оборони» – 30¹⁰⁹. У 1933/1934 навч. р. 45 гуртківців Проскурівського польського педтехнікуму здобули

⁹⁶ Там само. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.7.

⁹⁷ Там само. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8.

⁹⁸ Див.: *Клишаків І.О.* Педагогічні кадри України (1917–1937 рр.). – С.103.

⁹⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.7.

¹⁰⁰ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.126.

¹⁰¹ Там само. – Арк.47.

¹⁰² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.150.

¹⁰³ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.83.

¹⁰⁴ Там само. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.8.

¹⁰⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.211. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.40; Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7; Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.221.

¹⁰⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6; Спр.67. – Арк.96.

¹⁰⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50, 150.

¹⁰⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5 зв.

¹⁰⁹ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

третю стрілецьку категорію¹¹⁰. У 1-му семестрі 1934/1935 навч. р. нормативи склали 35 чоловіків і 15 жінок, з яких третю категорію присвоїли, відповідно, 20 та 2 особам¹¹¹. У Польському педінституті в 1933/1934 навч. р. гуртківці втягнули до підготовки зі складання нормативів усіх 355 студентів вишу. Із них 120 виконали нормативи «ворошиловського стрільця», а 143 – на значок «ГПО»¹¹².

Склали нормативи і члени фізкультурних гуртків. Наприклад, у 1933/1934 навч. р. 40 гуртківців Проскурівського польського педтехніку виконали нормативи на значок «ГПО»¹¹³. Гуртки функціонували також у Дніпропетровському російському¹¹⁴, Житомирському єврейському¹¹⁵, Київському російському (в 1933/1934 навч. р. – 17 членів)¹¹⁶, Преславському болгарському закладах¹¹⁷. Усіх гуртківців і негуртківців в обов'язковому порядку зобов'язували брати участь у фізкультурних парадах. 31 травня 1936 р. директор Одеського німецького педінституту насмілився скасувати це правило, зауваживши, що участь у них мала бути добровільною¹¹⁸.

Свої результати члени гуртків демонстрували на змаганнях, у конкурсах-оглядах. Так, у 1933/1934 навч. р. Польський педінститут у конкурсі-огляді на найкращу фізкультуроту серед вишів республіки було визнано одним із зразкових¹¹⁹.

У педтехнікумах нацменшин діяли осередки Міжнародної організації допомоги робітникам, зокрема у Житомирському¹²⁰ й Одеському єврейських¹²¹, Київському російському¹²², Преславському болгарському (в 1929/1930 навч. р. – 63 члени)¹²³, Проскурівському польському (в 1934/1935 навч. р. – 69)¹²⁴. Поточна їх робота зводилася головним чином до збору коштів на допомогу переслідуваним за кордоном трудящим. Так, у Київському польському педтехнікумі в 1931/1932 навч. р. створювали бригади для організації зборів коштів на допомогу політ'язням у Польщі¹²⁵. Проводилися тематичні вечори та «інтернаціональні дні» (Житомирський єврейський педагогічний технікум¹²⁶).

Для боротьби з дитячою безпритульністю створювалися осередки громадської організації «Друзі дітей» (наприклад, у Преславському болгарському педтехнікумі в 1929/1930 навч. р. – 74 члени)¹²⁷. Діяли філії Товариства Червоного Хреста, зокрема, у Житомирському єврейському¹²⁸, Преславському болгарському (в 1929/1930 навч. р. – 78 членів)¹²⁹, Проскурівському польському педагогічному технікумі (в 1934/1935 навч. р. – 58). Що стосується останнього, то тут працював також гурток із надання першої медичної допомоги (30 осіб)¹³⁰.

¹¹⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.252, 262.

¹¹¹ Там само. – Спр.10. – Арк.10.

¹¹² Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.8, 79 зв.

¹¹³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.62.

¹¹⁴ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.1489. – Арк.126.

¹¹⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

¹¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.7; Спр.67. – Арк.40, 96.

¹¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50.

¹¹⁸ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.48.

¹¹⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.8, 79 зв.

¹²⁰ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7; Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.221.

¹²¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.44.

¹²² Там само. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.27. – Арк.6; Спр.67. – Арк.96.

¹²³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50, 150.

¹²⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5 зв.

¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.34.

¹²⁶ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7.

¹²⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50, 150.

¹²⁸ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

¹²⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50, 150.

¹³⁰ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5 зв.

У навчальних закладах педагогічного профілю діяли осередки Всеукраїнського товариства по земельному облаштуванню трудящих євреїв «Озет». Логічно, що «озетівці» працювали і в єврейських педтехнікумах, зокрема в Одеському¹³¹ та Житомирському. У 1935 р. останній за зразкову роботу по лінії товариства «Озет» отримав перехідний Червоний прапор, подяку від спілки «Робос» і відділу народної освіти. У цьому ж закладі функціонував осередок товариства «Євкульт»¹³². У 1931/1932 навч. р. 10 озетівців Одеського єврейського педагогічного технікуму «самомобілізувалися» до Біробіджана (центр Єврейської автономної області РСФФР)¹³³. Цікаво, що осередки «Озет» діяли й у педтехнікумах інших національних меншин, наприклад у Київському російському¹³⁴, Проскурівському польському¹³⁵.

У педагогічних закладах працювали осередки організації «Друзів радіо» (радіогуртки), зокрема у Житомирському єврейському, який у 1935 р. за зразкову роботу отримав від радіовузла преміювання у вигляді радіоустановки¹³⁶. У Польському педінституті у 2-му семестрі 1933/1934 навч. р. діяв гурток із вивчення авіамотору, до якого входили 17 осіб¹³⁷.

Процеси розбудови вищої школи в комуністичному дусі, побут та настроїв студентів, їхня участь в ідеологічній роботі серед населення відображалися в періодичній пресі навчальних закладів. Так, видавався «Польський журнал Київського польського педтехнікуму»¹³⁸. Натомість Польський педінститут¹³⁹, Вінницький¹⁴⁰ і Житомирський єврейські¹⁴¹, Київський російський¹⁴², Проскурівський польський педагогічні технікуми¹⁴³ обмежувалися випуском стінгазет. У першому з цих закладів за 2-й семестр 1933/1934 навч. р. було підготовлено 9 загальноінститутських, 14 факультетських, 10 гуртожитських стінних газет, а також 9 бюлетенів¹⁴⁴. У Проскурівському польському педтехнікумі в 1933/1934 навч. р. створено 16 загальнотехнікумівських газет, двічі на місяць публікувалися курсові¹⁴⁵. У Київському російському педагогічному технікумі в 1934/1935 навч. р. видрукували 86 чисел загальнотехнікумівської, курсових і групових газет¹⁴⁶. У вересні – грудні 1936 р. у Житомирському єврейському педтехнікумі вийшли 4 загальнотехнікумівських і 26 курсових газет¹⁴⁷.

Навколо газет гуртувався актив студентських кореспондентів (студкорів), які об'єднувалися у студкорівські гуртки. Такий невеличкий осередок діяв у 1933/1934 навч. р. в Київському російському педтехнікумі, який об'єднував 5 членів¹⁴⁸.

Студентів зобов'язували передплачувати пресу – як загальносоюзну, так і республіканську. Зокрема в Київському російському педтехнікумі в 1931/1932 навч. р. молодь передплачувала 158 примірників газет і журналів, з яких 20% мали педагогічний

¹³¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.44.

¹³² ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.255; Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.221.

¹³³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.798. – Арк.20.

¹³⁴ Там само. – Спр.1490. – Арк.5.

¹³⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5 зв.

¹³⁶ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.255.

¹³⁷ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.79 зв.

¹³⁸ *Лаврут О.* Студентська преса в УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст. // Гілея. – Вип.28. – К., 2009. – С.50.

¹³⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.9.

¹⁴⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.68.

¹⁴¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.6.

¹⁴² Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.4, 96.

¹⁴³ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.253 зв., 262; Спр.6. – Арк.3 зв.

¹⁴⁴ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.9.

¹⁴⁵ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.253 зв., 262; Спр.6. – Арк.3 зв.

¹⁴⁶ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.4, 96.

¹⁴⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.6.

¹⁴⁸ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.40.

профіль, по 10% – технічний та військовий, решта – партійні й комсомольські видання¹⁴⁹. У 1933/1934 навч. р. було вже 350 примірників¹⁵⁰. Передплачували пресу також у Проскурівському польському¹⁵¹, Житомирському єврейському педагогічних технікумах¹⁵². Крім того, житомирські студенти в 1935 р. виписали ще 200 примірників шеститомника праць В.Леніна та 55 примірників одностомного зібрання В.Леніна і Й.Сталіна¹⁵³. Студентів зобов'язували щоденно читати газети¹⁵⁴.

Молодь залучали до участі в різних загальнодержавних кампаніях, зокрема зі збору коштів на господарські потреби загальнодержавного значення. Студенти Вінницького єврейського педтехнікуму в 1931/1932 навч. р. збирали гроші серед жителів міста, які передбачалося спрямувати на виконання першої п'ятирічки¹⁵⁵. Вихованці Преславського болгарського реалізували позику «П'ятирічка за чотири роки»¹⁵⁶. Таку ж роботу проводила й молодь Житомирського єврейського¹⁵⁷, Проскурівського польського педагогічних технікумів¹⁵⁸. Студентство, зокрема Київського польського закладу, брало участь у зборах коштів на потреби оборони¹⁵⁹.

Залучалася студентська молодь і до інших видів робіт. Комсомольці Київського польського педтехнікуму в 1934/1935 навч. р. після постанови ЦК партії про ліквідацію карткової системи на хліб брали участь у перевірці роботи хлібних магазинів¹⁶⁰. Слухачі Вінницького єврейського закладу допомагали у проведенні товариством «Озет» переселенської кампанії¹⁶¹. Вихованці Проскурівського польського педагогічного технікуму складали списки виборців, організовували агітбригади, створювали інформаційні куточки у приміщеннях, де проходили вибори. У 1933/1934 навч. р. одного зі студентів цього закладу обрали депутатом міської ради¹⁶².

Важливим напрямом громадської діяльності студентів була їхня робота у селах для реалізації так званої «культзмички міста й села». Студенти Вінницького єврейського педтехнікуму працювали в підшефному с. Юзвин¹⁶³, Преславського болгарського – у с. Данівка та радгоспі «Вільний»¹⁶⁴, Проскурівського польського – у с. Шаровечка¹⁶⁵, Хортицького німецького – у сільськогосподарській комуні «Майбуття» с. Хортиці¹⁶⁶.

Для підготовки студентської молоді до роботи на селі проводилися відповідні заняття й семінари. Наприклад, у Вінницькому єврейському педагогічному технікумі в 1930 р. на курсових зборах обговорювалися питання «Чергові завдання політики партії на селі», директиви РНК УСРР та місцевих органів про весняну посівну кампанію. Випускалися стінгазети, в яких висвітлювалася робота у селах, уміщувалися новини з

¹⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.52.

¹⁵⁰ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.96.

¹⁵¹ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155.

¹⁵² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.9. – Спр.1796. – Арк.8.

¹⁵³ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5.

¹⁵⁴ ЦДАВО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.255.

¹⁵⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69.

¹⁵⁶ Там само. – Спр.825. – Арк.152.

¹⁵⁷ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.9; Колектив педтехнікуму виконав завдання ІV кварталу // За більшовицьку молодь (Житомир). – 1933. – 21 жовтня. – №9. – С.2.

¹⁵⁸ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155.

¹⁵⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.34.

¹⁶⁰ Держархів м. Києва. – Ф.Р.807. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.13.

¹⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69.

¹⁶² Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5.

¹⁶³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69; Держархів Вінницької обл. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620. – Арк.165.

¹⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.50.

¹⁶⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155; Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.148, 253; Спр.6. – Арк.262.

¹⁶⁶ Держархів Запорізької обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.27.

сільської місцевості. Студенти облаштували куточок посівної кампанії з газлами, вирізками з газет із постановами уряду, планами участі в посівній кампанії¹⁶⁷.

Особливо широко влада залучала молодь до хлібозаготівель. Для проведення практичної роботи студентів об'єднували у бригади. Так, у 1932/1933 навч. р. у відповідних заходах узяли участь 29 бригад Дніпропетровського російського педтехнікуму¹⁶⁸.

Більшість фактів указують на те, що пріоритетною формою роботи у сільській місцевості було надання допомоги селянам під час весняної посівної кампанії. Зокрема в 1931/1932 навч. р. 2 бригади студентів Одеського єврейського педагогічного технікуму трудилися в підшефному колгоспі «Сільхозар»¹⁶⁹. У 1934/1935 навч. р. 8 студентських бригад Проскурівського польського проводили шефську роботу у с. Шаровечка¹⁷⁰.

Завершували річний цикл осіння збиральна й посівна кампанії. У 1931/1932 навч. р. до Калініндорфського району було відряджено на місяць 50 студентів Вінницького єврейського педтехнікуму – для «ліквідації прориву у копанні буряків, м'ясозаготівлі, сінозаготівлі». Крім того, усі вихованці закладу впродовж 5 днів копали буряки у с. Стадниця¹⁷¹. Одночасно у селах трудилися 15 студентів Одеського єврейського педагогічного технікуму¹⁷². Виконувала молодь у селах і ряд інших робіт. Так, слухачі Харківського єврейського в єврейських колоніях Херсонщини й Маріупольщини провели кампанії зі збору продподатку та організації землеустрою¹⁷³.

Студентів залучали до організації у селах політико-освітньої роботи. Найпоширенішими формами було виголошення доповідей (Проскурівський польський)¹⁷⁴, організація державних і «революційних» свят, залучення селян до гурткової роботи (Житомирський єврейський педтехнікуми)¹⁷⁵.

Одним із напрямів роботи у сільській місцевості була також антирелігійна пропаганда. Студенти використовували різні форми. Наприклад, молодь Житомирського єврейського педагогічного технікуму випускала антирелігійну газету в колгоспі «Друкар». За дорученням міського бюро СВБ тут було організовано експозицію й фотовиставку на тему «Класова роль та шляхи її відмирання». Слухачі Проскурівського польського педтехнікуму в 1934/1935 навч. р. провели антирелігійний вечір у с. Шаровечка¹⁷⁶.

На селі студенти опікувалися також роботою осередків різних громадських організацій. Так, молодь Харківського єврейського педагогічного технікуму започаткувала в підшефних селах організаційні структури Доброхіму та Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР)¹⁷⁷.

Більшу частину свого часу студенти приділяли культурно-освітній роботі серед селян. Зокрема вони обслуговували хати-читальні, дбали про поповнення фондів сільських бібліотек (вихованці Одеського¹⁷⁸ та Харківського єврейських педтехнікумів

¹⁶⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.Р.3510. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.43.

¹⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.30.

¹⁶⁹ Там само. – Оп.10. – Спр.798. – Арк.20.

¹⁷⁰ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155; Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.148, 253; Спр.6. – Арк.262.

¹⁷¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69.

¹⁷² Там само. – Спр.798. – Арк.20.

¹⁷³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.29.

¹⁷⁴ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155; Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.148, 253; Спр.6. – Арк.262.

¹⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.87.

¹⁷⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155; Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.148, 253; Спр.6. – Арк.262.

¹⁷⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.29.

¹⁷⁸ Там само. – Арк.44 зв.

надсилали літературу¹⁷⁹), видавали чи допомагали видавати стінні, «польові» газети (Житомирський єврейський)¹⁸⁰, ставили вистави (Хортицький німецький)¹⁸¹. Однією з найбільш поширених форм масової політроботи були вечори. Так, слухачі грецького відділення Маріупольського педагогічного технікуму навесні 1930 р. у 5 грецьких селах організували вечори національної культури¹⁸². У 1935 р. Київський російський заклад провів випускний вечір, в якому взяли участь передовики-колгоспники та члени парт-осередку підшефного колгоспу¹⁸³.

Із різних місцевостей надходили схвальні відгуки про роботу студентів на селі, частину з них заохотили. Наприклад, восени 1931 р. за збір урожаю в Калініндорфському районі премію отримали 27 вихованців Вінницького єврейського педтехнікуму¹⁸⁴. Водночас 17 березня 1935 р. на відкритих партійних зборах цього ж закладу йшлося про те, що молодь відмовлялася їхати на роботу у села¹⁸⁵.

Студенти-педагоги брали шефство й над робітниками місцевих підприємств. Так, Вінницький єврейський технікум проводив роботу у клубах будівельників, кравців, на макаронній фабриці¹⁸⁶, Київський російський – на кабельному заводі¹⁸⁷, Проскурівський польський – у польському робітничому клубі¹⁸⁸.

Основною формою роботи було виголошення доповідей. Викладачі та студенти Житомирського єврейського педтехнікуму систематично виступали на місцевих підприємствах, зокрема ім. 1 Травня, «Червоний чоботар», «Промкоопдерев», «Кустшвей», у колгоспі «Друкар», у клубі «Древо»¹⁸⁹.

Певна увага приділялася проведенню на заводах і фабриках антирелігійної роботи. Наприклад, студенти Житомирського єврейського педтехнікуму в 1933 р. на фабриці ім. 1 Травня випустили відповідну газету, на підприємствах «Промкоопдерев», «Кустшвей» організували два гуртки «войовничих безвірників», провели радіомітинг «2-га п'ятирічка та релігія»¹⁹⁰. У вересні – грудні 1935 р. силами викладачів і студентів цього закладу було реалізовано 25 антирелігійних вечорів на підприємствах та у школах, а також один загальноміський¹⁹¹. Вихованці Київського польського педагогічного технікуму восени 1931 р. організували антирелігійний вечір на заводі ім. М.Томського, облаштували тут пересувну польську бібліотеку, а також постійний лікнеп¹⁹².

Студентів залучали до шефства над підрозділами Червоної армії. Молодь Київського російського педтехнікуму працювала у полку зв'язку¹⁹³. Опікувалися червоноармійцями також студенти Вінницького¹⁹⁴ й Житомирського єврейських¹⁹⁵, Проскурівського польського закладів¹⁹⁶.

¹⁷⁹ Там само. – Арк.29.

¹⁸⁰ Там само. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.87.

¹⁸¹ Держархів Запорізької обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.130. – Арк.26.

¹⁸² Там само. – Ф.Р.3674. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.63.

¹⁸³ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.19.

¹⁸⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69.

¹⁸⁵ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.608. – Арк.11.

¹⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69.

¹⁸⁷ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8.

¹⁸⁸ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.262; Спр.6. – Арк.3 зв.

¹⁸⁹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.92; Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8

¹⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.92.

¹⁹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.8.

¹⁹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.35.

¹⁹³ Там само. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8; Спр.27. – Арк.6.

¹⁹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1495. – Арк.69; Держархів Вінницької обл. – Ф.П.29. – Оп.1. – Спр.620. – Арк.165.

¹⁹⁵ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.142. – Арк.31.

¹⁹⁶ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.457. – Оп.1. – Спр.444. – Арк.155.

Майбутні педагоги читали для бійців і командирів лекції, доповіді на наукові та політичні теми. Студенти Одеського єврейського технікуму в 1926/1927 навч. р. виступали перед матросами Чорноморського флоту¹⁹⁷. Слухачі Харківського єврейського закладу восени 1925 р. проводили політосвітню роботу серед дружин військовослужбовців командного складу підшефного полку, а також у «ленінських кутках» серед червоноармійців. Третьокурсники працювали як викладачі у загальноосвітній полковій школі¹⁹⁸.

Студенти організували відзначення революційних і державних свят, під час чого читалися доповіді, проводилися концерти, ставилися п'єси (Київський російський педтехнікум¹⁹⁹), відбувалися спільні культурно-масові заходи (вечори «змички») (Одеський єврейський²⁰⁰).

Молодь допомагала військовослужбовцям створювати гуртки (Одеський єврейський педагогічний технікум²⁰¹), випускати стінгазети, передплачували для них газети, налагодили обмін пресою (Житомирський²⁰² та Одеський єврейські²⁰³, Проскурівський польський²⁰⁴).

Хлопці й дівчата збирали кошти для різних потреб червоноармійців, постачали їх літературою (Одеський єврейський педтехнікум²⁰⁵). У Проскурівському польському молоді організувала збір коштів для преміювання найкращих бійців²⁰⁶.

Установлювалося шефство над різними місцевими установами та культурно-освітніми закладами, наприклад Хортицький німецький педтехнікум – над 7-річною трудовою і профтехнічною школами²⁰⁷. Слухачі Харківського єврейського восени 1925 р. брали участь у роботі міського клубу ім. III Інтернаціоналу. Вони опікувалися роботою культшефської комісії, юнацької секції, учителювали у вечірній школі²⁰⁸. У клубі під такою ж назвою в 1925/1926 навч. р. працювали студенти Одеського єврейського педагогічного технікуму – вони організували вечори, випускали стінгазети тощо²⁰⁹.

Звичайно, вихованців педзакладів мобілізували для роботи серед піонерів. Наприклад, слухачі Житомирського єврейського технікуму в 1933 р. провели змагання серед осередків «юних безвірників» єврейських шкіл щодо найкращого проведення антирелігійної кампанії. Крім того, вони організували бесіди на антирелігійні теми в піонерському клубі²¹⁰.

Під час кампанії з ліквідації неписьменності серед дорослого населення студентство працювало в лікнепах як пропагандисти, агітатори та «ліквідатори». У боротьбі з неписьменністю брала участь молоді Житомирського²¹¹ й Одеського єврейських²¹², Дніпропетровського²¹³, Київського російських педтехнікумів²¹⁴. Найбільш активних

¹⁹⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.71.

¹⁹⁸ Там само. – Арк.29.

¹⁹⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.4

²⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.71.

²⁰¹ Там само. – Арк.44.

²⁰² Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.220.

²⁰³ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.44, 71.

²⁰⁴ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.262; Спр.6. – Арк.3 зв.

²⁰⁵ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.71.

²⁰⁶ Держархів Хмельницької обл. – Ф.Р.2597. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.262; Спр.6. – Арк.3 зв.

²⁰⁷ Держархів Запорізької обл. – Ф.П.7. – Оп.1. – Спр.131. – Арк.12.

²⁰⁸ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.29.

²⁰⁹ Там само. – Арк.44.

²¹⁰ Там само. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.92.

²¹¹ Держархів Житомирської обл. – Ф.Р.266. – Оп.1. – Спр.167. – Арк.221.

²¹² ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.5. – Спр.264. – Арк.44.

²¹³ Держархів Дніпропетровської обл. – Ф.Р.1506. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.45.

²¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1490. – Арк.51; Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.8; Спр.27. – Арк.6.

студентів-«ліквідаторів» було нагороджено значком «Геть неписьменність!». Добре працювала молодь Житомирського єврейського закладу, за що технікум у 1935 р. відзначили відповідною грамотою²¹⁵.

Дехто з майбутніх педагогів не підтримували «лінію партії», «ударні темпи будівництва соціалізму», скорочення термінів навчання, негативно ставилися до вивчення ідеологічних дисциплін. Так, у 1933/1934 навч. р. студент III курсу хімічного відділення Польського педінституту Опико в гуртожитку висміював гасла радянської пропаганди, висловлювався про злиденне життя молоді тощо²¹⁶. Деякі студенти сприймали смерть того чи іншого керівника держави, більшовицького діяча як сподівання на подальші позитивні зміни в державі. Так, 27 січня 1935 р. студент I курсу Вінницького єврейського педтехнікуму Штілерман говорив: «Якщо впродовж 1-го року померло два керівника партії, то скільки ж помре протягом 4-х років?»²¹⁷. У наказі по Одеському німецькому педінституту №42 від 10 жовтня 1934 р. йшлося про «антирадянську та контрреволюційну роботу» серед студентів, яку проводив І.Ланц, за що його відраховували з вишу. Щоправда, у чому конкретна провина цієї людини, у документі не повідомлялося²¹⁸. У Польському педінституті «ворогами народу» оголосили студентів Шліферштейна, який проходив у судово-слідчих документах як перебіжчик із Польщі, і Вацхевиха (нібито мав зв'язок зі «шпигунами» та допомагав касирові Філіповському перейти на польську територію)²¹⁹.

Деякі джерела свідчать про опозиційні настрої студентів, спричинені іноземним чинником. На початку 1930-х рр., зокрема в Польському педінституті, почала з'являтися свастика («хрестики») та гасла на зразок: «Хай живе фашизм!»²²⁰.

Серед студентства визрівало невдоволення економічною політикою влади. Молодь відверто заявляла про помилки у сільському господарстві, що призвело до Голодомору 1932–1933 рр. Наприклад, у 1933 р. студенти Хортицького німецького педтехнікуму, повернувшись із канікул, поширювали «нездорові» відомості про те, що «колгоспи не зможуть посіяти свою землю», «коні в колгоспі всі здохли», «колгоспники не мають хліба»²²¹. Думки цих молодих людей підтверджує низка архівних джерел, в яких ідеться про бідкування студентів. Узимку 1932–1933 рр. слухачі Преславського болгарського педагогічного технікуму отримували по 150 г хліба. Цієї мізерної пайки вони чекали по 2–3²²², а студенти Маріупольського грецького закладу – навіть 4 дні²²³. У Калініндорфському єврейському педтехнікумі на весь день видавалося лише по 100–180 г крупи на кожного вихованця²²⁴. Надзвичайно низькою була калорійність їжі в Польському педінституті²²⁵. Натомість у Хортицькому німецькому педагогічному технікумі наприкінці 1932 р. студентам відпускали по 400 г хліба²²⁶.

²¹⁵ ЦДАГО України. – Ф.7. – Оп.1. – Спр.1079. – Арк.255.

²¹⁶ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.35.

²¹⁷ Держархів Вінницької обл. – Ф.П.136. – Оп.6. – Спр.608. – Арк.11, 13; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згорі»: 1928–1940: Зб. док. та мат. / Упор.: Р.Подкур, В.Васильєв, П.Кравченко, В.Петренко. – К., 2013. – С.333.

²¹⁸ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.36 зв.

²¹⁹ Двірня К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту... – С.152–153.

²²⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6451. – Арк.3; Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х рр. ... – С.214.

²²¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.39.

²²² Там само. – Оп.10. – Спр.825. – Арк.8.

²²³ Там само. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.9.

²²⁴ Там само. – Арк.1.

²²⁵ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.77.

²²⁶ Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. XX ст.). – К., 1995. – С.108.

У 1932–1933 рр. зросла вартість харчування, зокрема слухачі Житомирського єврейського педтехнікуму харчувалися за 1 руб. 30 коп. у день²²⁷. Дефіцит їжі штовхав молодь на відчайдушні вчинки. Так, частина студентів Проскурівського польського педтехнікуму підхарчувувалися у саду військкомату, що знаходився поряд із закладом. Кількох крадіїв передали до райвідділу міліції²²⁸.

У декількох навчальних педзакладах нацменшин мали місце прояви антисемітизму. У Київському російському педагогічному технікумі в 1930/1931 навч. р. один зі студентів заявив, що не хоче працювати у складі бригади, де «самі жиди»²²⁹. У Київському польському в 1929 р. на комсомольських зборах, коли обговорювали антисемітські «вибрики» студента інституту народного господарства Голубцова, комсомолец Бега виступив на його захист. У цьому ж закладі відзначалися прояви «польського націоналізму» і «шляхетсько-го гонору»²³⁰. В антисемітизмі звинувачували також студентів Польського педінституту²³¹.

Водночас серед поодиноких студентів-євреїв мав місце «нездоровий націоналістичний настрій». У листопаді 1934 р. вихованка Житомирського єврейського педтехнікуму Остайгер у загальноміському розподільнику хліба звернулася до одновірців: «Підемо, поки ці “арейлім” (образливий вислів щодо неєвреїв – Авт.) не одержали хліба, ми нічого не доб’ємося»²³².

Частина молоді «викривала» наставників – «ворогів народу». У 1936 р. студенти Одеського німецького педінституту Б.Тичинський, В.Пельцер, О.Вольф, А.Нікелеш, Лейнер, проявивши «політичну пильність», «сигналізували» про викладача Політкінша, котрий «протягував контрреволюційно-троцькістські» ідеї²³³.

«Антирадянських», «соціально чужих» студентів відраховували, а згодом і репресували. Так, у Польському інституті соціального виховання у 1931/1932 навч. р. заарештували 10 слухачів (Панька, Корицького, Мулька, Гожкова, Павліковського та ін.)²³⁴. У березні 1933 р. Польський педінститут залишили 40 осіб²³⁵. Восени 1933 р., за повідомленням віце-консула II Речіпосполитої в Києві П.Курніцького, із цього закладу та Київського польського педтехнікуму було виключено 150 студентів старших курсів²³⁶. У 1934/1935 навч. р. із 512 студентів 84 були визнані «контрреволюціонерами»²³⁷. У Київському російському педагогічному технікумі в 1933/1934 навч. р. як «класово чужий елемент» «виявили себе» 4²³⁸, а в 1-му семестрі 1934/1935 навч. р. – 2 вихованців²³⁹. У Київському польському закладі в 1934/1935 навч. р. до такої категорії було віднесено 7 студентів²⁴⁰. Одеський німецький педінститут у 1934–1936 рр. не з власної волі

²²⁷ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.11. – Спр.326. – Арк.69.

²²⁸ Гринько А.І. Діяльність закладів середньо-спеціальної, професійно-технічної та партійної освіти Хмельниччини під час голодомору 1932–1933 рр. // Освіта, наука і культура на Поділлі / [О.М.Завальнюк (відп. ред.), Л.В.Баженов та ін.]. – Т.10. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С.315.

²²⁹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.7.

²³⁰ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2930. – Арк.32; *Мірошніченко*. Уславлений технікум (Ще про польпедтехнікум у Києві) // Студент революції (Харків). – 1929. – №5/6. – С.30.

²³¹ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1529. – Арк.17, 33; ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6641. – Арк.140.

²³² Держархів Житомирської обл. – Ф.П.215. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.8.

²³³ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.46.

²³⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп.10. – Спр.1529. – Арк.17, 24.

²³⁵ Горбунов К. Передень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві // Політичні репресії в Українській РСР 1937–1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації: До 75-річчя «Великого терору» в СРСР: Мат. Всеукр. наук. конф. – К., 2013. – С.93.

²³⁶ Там само. – С.95.

²³⁷ Двірня К. Створення і ліквідація Польського педагогічного інституту... – С.152; *Єфіменко Г.Г.* Національно-культурна політика ВКП(б) щодо радянської України (1932–1938). – К., 2001. – С.190.

²³⁸ Держархів м. Києва. – Ф.Р.359. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.84.

²³⁹ Там само. – Спр.137. – Арк.5.

²⁴⁰ Держархів м. Києва. – Ф.Р.807. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.1.

залишили Г.Гейдек, М.Кіфель²⁴¹, Улітін²⁴², Л.Лерх, Р.Крейс²⁴³. Чимало студентів-заочників цього ж вишу відраховували як таких, що не забезпечили «комуністичного виховання дітей». Серед них – О.Греклер, Р.Кох, С.Кольба²⁴⁴, Ф.Тальнер²⁴⁵, Вебер, Вейланд, Д.Рейсмер²⁴⁶, А.Брендель²⁴⁷ та ін. Як правило, відрахування «одногосно» ухвалювали загальні збори колективів.

Карали студентську молодь і за те, що, знаючи про роботу «ворогів народу», своєчасно не доповіли про це в органи держбезпеки. 10 жовтня 1934 р. сувору догану оголосили студентіві Одеського німецького педінституту А.Нікелю, котрий не доніс на свого товариша І.Ланца²⁴⁸.

Механізм репресій мав спланований характер. Спущені згори інструкції про створення та наступний розгром «контрреволюційних організацій» були чіткими, а самі ці «об'єднання», за задумом слідчих та їхніх керівників, мали свою ієрархію. У квітні 1934 р. відбувся «процес Польської організації військової», метою якої було нібито «відірвання» від СРСР України, Білорусії та долучення їх до федерації з Польщею²⁴⁹. У розд. 6 обвинувального висновку стверджувалося, що основною «бойовою та організаційною базою» став Польський педінститут, який «за завданням московського керівництва ПОВ повинен був зайнятися підготовкою організаторських, пропагандистських і військових кадрів для повстання». У документі констатувалася «шкідницька робота» у закладі щодо комплектування його студентством: «Керований ставлениками ПОВ, особливо Сохацьким, інститут перетворився на розсадник польського націоналізму на Україні, що підготовляв націоналістичні кадри учителів для польських шкіл»²⁵⁰.

Точних даних стосовно персонального складу учасників цієї фіктивної «контрреволюційної організації» немає, однак можемо констатувати, що серед них було багато студентів, зважаючи на те, що впродовж 2-го семестру 1933/1934 навч. р. число вихованців вишу зменшилося з 278 до 160²⁵¹. У 1933 р. заарештували Мулька, Повніковську, Тожкову, які, на думку «чекістів», були «активними контрреволюціонерами»²⁵². У 1935 р. із навчального закладу відраховували Валевського, Венцевича, Лісовського, Чухлевську, котрі нібито «мали зв'язки» з ПОВ та іншими «контрреволюційними організаціями». Шліферштейна звинуватили в тому, що він був польським «легіонером»²⁵³.

Співробітники держбезпеки «виявили», що на початку 1932 р. «осередок ПОВ» було створено у Проскурівському польському педтехнікумі, який очолили директор закладу І.Стругинський і завідувач навчальної частини П.Дума. До його складу ввійшли 11 осіб, у тому числі студенти Й.Зайонц, Й.Кшивановський, М.Шостак²⁵⁴. Вони вступили до організації в 1933 р. і нібито проводили «обробку» слухачів із метою «вербовки» їх

²⁴¹ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.37 зв.

²⁴² Там само – Спр.569. – Арк.17.

²⁴³ Там само. – Арк.62.

²⁴⁴ Держархів Одеської обл. – Ф.Р.1561. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.154.

²⁴⁵ Там само. – Спр.15. – Арк.41.

²⁴⁶ Там само. – Спр.569. – Арк.62.

²⁴⁷ Там само. – Арк.74.

²⁴⁸ Там само. – Спр.1. – Арк.36 зв.

²⁴⁹ Реабілітовані історією: У 27 т.: Хмельницька область. – Кн.5. – Хмельницький, 2014. – С.60.

²⁵⁰ Горбуров К. Переддень «Великого терору» у Польському педагогічному інституті у Києві. – С.97–98; Справа «Польської Організації Військової» в Україні: 1920–1938 рр.: 36. док. і мат. / Упор.: С.А.Кокін, Р.Ю.Подкур, О.С.Рубльов. – К., 2011. – С.287.

²⁵¹ Держархів м. Києва. – Ф.Р.920. – Оп.11. – Спр.18. – Арк.2.

²⁵² ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.6222. – Арк.97.

²⁵³ Там само. – Спр.6641. – Арк.139–140.

²⁵⁴ Реабілітовані історією: Хмельницька область. – Кн.5. – С.90, 116.

у ПОВ²⁵⁵. У справі проходили також вихованці Польського педінституту П.Шклярук²⁵⁶, Київського польського педагогічного технікуму Ясницький і Добржанський²⁵⁷. 23 лютого 1934 р. в обвинувальному висновку зазначалося, що М.Шостака засудили на 5 років позбавлення волі в таборі, Й.Зайонця та Й.Кшивановського мали вислати за межі республіки на 5, а П.Шклярука – на 3 роки²⁵⁸.

Студентів активно залучали до обговорення сфабрикованих гучних політичних справ, де вони засуджували «ганебні виступи» проти радянської влади. Так, у червні 1934 р. учасники загальних зборів студентів, аспірантів, викладачів і співробітників Польського педінституту подякували ЦК КП(б)У за «розгром контрреволюційного націоналізму і його агентури» на чолі зі М.Скрипником, а також за поразку «контрреволюційної школи польського фашизму» у виші²⁵⁹.

Таким чином, у 1920–1930-х рр. для радянзації молоді, нав'язування їй більшовицької ідеології використовували різні засоби. Партійні та комсомольські осередки закладів педагогічної освіти національних меншин практикували організацію політгуртків, політичних і комсомольських шкіл, «політбой», «соціалістичного змагання», пропагування атеїстичних ідей, відзначення державних і революційних свят, ушанування пам'яті вождів тощо. Все ж ці заходи, а, власне, і самі осередки, авторитетом серед студентів здебільшого не користувалися. Натомість у молодіжному середовищі популярними були різноманітні диспути та дискусії на політичні теми з вільним обміном думками, що, на думку влади, несло загрозу «марксистському світогляду». Громадську діяльність студентів було підпорядковано ідеологічним настановам партії. Зокрема їх залучали до роботи у складі профспілок, громадських організацій, гуртків, до участі у загальнодержавних кампаніях, шефській роботі у селах, на підприємствах міст, у робітничих клубах, підрозділах Червоної армії, до ліквідації неписьменності тощо. Загалом студенти педагогічних освітніх закладів нацменшин були менш активними у громадській роботі, особливо на селі, ніж їхні колеги з українських вишів. Частина вихованців не сприйняли більшовицьку модель суспільства, наслідком чого стали репресії у студентському середовищі.

REFERENCES

1. Altukhova, O.I. (1999). Pro polskyi pedahohichnyi tekhnikum v m. Proskurovi. *Poliaky na Khmelnytschyni: pobliad kriz viky*, 347–350. Khmelnytskyi. [in Ukrainian].
2. Babko, Yu. (1971). *Partiine budivnytstvo na Ukraini u 1933–1937 rr.* Lviv. [in Ukrainian].
3. Chyrko, B. (1995). *Natsionalni menshyny v Ukraini (20–30 rr. XX st.)*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Dvirna, K. (2011). Stvorennia i likvidatsiia Polskoho pedahohichnoho instytutu v m. Kyievi v 30-kh rr. XX st. (arkhivna rozvidka). *Volynski istorychni zapysky*, 6, 149–155. Zhytomyr. [in Ukrainian].
5. Horburov, K. (2013). Peredden „Velykoho teroru” u Polskomu pedahohichnomu instytutu u Kyievi. *Politychni represii v Ukrainii RSR 1937–1938 rr.: doslidnytski refleksii ta interpretatsii: Do 75-ricchcia „Velykoho teroru” v SRSR*, 90–106. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Klitsakov, I. (1997). *Pedahohichni kadry Ukrainy (1917–1937 rr.)*. Donetsk. [in Ukrainian].
7. Komarnitskyi, O. (2017). *Studenty-pedahoby u modernizatsii vysbchoi osvity radianskoi Ukrainy u 1920–1930-kh rr.* Kamianets-Podilskyi. [in Ukrainian].
8. Kulchytskyi, S. (Ed.). (2012). *Ukrainske radianske suspilstvo 30-kh rr. XX st.: narysy povsaki dennobo zhyttia*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Lavrut, O. (2009). Studentska presa v USSR periodu 20-kh rr. XX st. *Gileia*, 28, 45–56. Kyiv. [in Ukrainian].

²⁵⁵ Там само. – С. 126.

²⁵⁶ Там само. – С. 128.

²⁵⁷ Там само. – С. 122.

²⁵⁸ Там само. – С. 129–131.

²⁵⁹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6591. – Арк. 62.

10. Morozan, O. (2019). Derzhavna polityka shchodo studentskoi molodi u 20–30-ti rr. XX st.: sutnist ta osnovni tendentsii. *Naukovyi visnyk Mykolajivskoho derzhavnogo universytetu im. V.O.Sukhomlynskoho: Ist. nauky*, 1(47), 5–10. Mykolajiv. [in Ukrainian].
11. Paniotov, I. (1973). *Komunistychna partiia Ukrainy v borotbi za rozvytok narodnoi osvity (1931–1941 rr.)*. Kharkiv. [in Ukrainian].
12. Riabchenko, O. (2012). *Studenty radianskoi Ukrainy 1920–1930-ky rr.: praktyky povsiakdennosti ta konflikty identyfikatsii*. Kharkiv. [in Ukrainian].
13. Shevchuk, H. (1963). *Kulturne budivnytstvo na Ukraini u 1921–1925 rr.* Kyiv. [in Ukrainian].
14. Yefimenko, H. (2001). *Natsionalno-kulturna polityka VKP(b) shchodo radianskoi Ukrainy (1932–1938)*. Kyiv. [in Ukrainian].

Oleksandr KOMARNITSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Professor at Department of History of Ukraine,
Kamianets-Podilskyi I.Ohiienko National University
(Kamianets-Podilskyi, Ukraine), kob-1974@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3021-6550>

Iryna NEDOSHYTKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Docent at Department of Information and Socio-Cultural Activity,
West Ukrainian National University
(Ternopil, Ukraine), i.nedoshytko@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9233-7169>

Bolshevization of Students of Pedagogical Education Institutions of National Minorities in Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s: Purpose, Means, Tasks

Abstract. The purpose of the study is to clarify the purpose, means and objectives of Bolshevization students of pedagogical educational institutions of national minorities in the 1920s and 1930s, coverage of socio-political and educational activities of student youth, purposeful and controlled by party and Komsomol cells in pedagogical colleges and institutes, in general, party-state structures, as well as manifestations of opposition among her. **Research methods.** The authors used a set of general scientific (analysis, synthesis, method of comparison, dialectical) and special scientific (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, problem-chronological) methods of historical cognition. **Scientific novelty.** The social and political life of the students of pedagogical educational institutions through the prism of its Bolshevization, subordination to the means and tasks of the Soviet-Stalinist leadership in the interwar period is analyzed. **Conclusions.** For the Bolshevization of student youth, the imposition of Soviet-Stalinist ideology and the model of society, party and Komsomol cells in the educational institutions of national minorities practiced the organization of political circles, circles of “current politics”, political and Komsomol schools, “political battles”, “socialist competition”, propaganda of atheistic ideas, celebration of state holidays, honoring the memory of Bolshevik leaders, etc. In practice, such events, and in fact the party and Komsomol committees themselves, did not enjoy the proper authority among students. Instead, various debates and discussions on political topics with a free exchange of views were popular among young people, which, according to the authorities, posed a threat to the development of a “Marxist worldview”. The socio-political and educational activities of students were subordinated to the political and ideological guidelines of the Bolshevik Party and the Komsomol. In particular, they were involved in work in trade unions, public organizations, clubs, in various national campaigns, boss work in villages, urban enterprises, workers’ clubs, units of the Red Army, the elimination of illiteracy and more. In general, students of pedagogical colleges and institutes were less active in social work, especially in rural areas, than their colleagues from purely Ukrainian universities. Some students did not accept the Bolshevik model of society, which strengthened their opposition, which inevitably led to repression in their environment.

Keywords: students, pedagogical institute, technical school, Bolshevik ideology, committee, social competition.

Тамара ВРОНСЬКА

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця,
викладачка Воєнно-дипломатичної академії ім. Є.Березняка
(Київ, Україна), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Володимир ПИЛИПЧУК

доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
директор НДІ інформатики і права НАПрН України
(Київ, Україна), pravo@ippi.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3754-4592>

Марина БЕЛАНЮК

кандидатка юридичних наук, старша дослідниця,
учена секретарка НДІ інформатики і права НАПрН України
(Київ, Україна), belanukmarina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>

Цивільне населення радянської України в полі зору військових трибуналів: регламентація каральних практик (1918–1959 рр.)

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.112>

УДК: 344.312:343.41(477)«1918/1959»

Анотація. Метою статті є встановлення причин і процедури зміни підсудності стосовно пересічних громадян, обвинувачених у вчиненні злочинів, які впродовж досліджуваного періоду йменувалися «контрреволюційними», «державними» або «політичними». Аналізується процес перетворення військових трибуналів на невід'ємну складову інструментарію політичного терору. Зумовлені метою дослідницькі завдання полягають у виявленні особливостей розширення юрисдикції військових трибуналів періоду 1918–1959 рр. та їх каральних практик у мирний час, коли ці інституції, відповідно до класичних норм права, мали б займатися лише військовими правопорушеннями, але фактично перетворилися на знаряддя політичної розправи з тими, кого влада вважала «особливо небезпечними злочинцями». **Методологія дослідження** поєднує інструментарій історичного та історико-правового аналізу. **Наукова новизна** полягає в розширенні уявлення про інструментарій політичного терору. Завдяки новим документам також можна простежити дрейф радянського судочинства в бік перманентної «надзвичайщини» задля спрощення процедури розправи, а також зазирнути за лаштунки суперечностей між різними інституціями військової юстиції в боротьбі за застосування найжорстокіших покарань. **Висновки.** Доведено, що з ініціативи компартійної верхівки, ігноруючи засадничі норми кримінально-процесуального законодавства, військові трибунали з часу встановлення радянської влади на теренах України наділялися надширокими повноваженнями у сфері судочинства стосовно цивільних осіб, обвинувачених в «антидержавних» злочинах. Поряд із позасудовими органами («трійками», революційними трибуналами, особливими нарадами при НК, ОДПУ, НКВС, МВС, МДБ тощо) військові трибунали в розглянутий історичний період стали органічною складовою радянської юридичної системи та інструментарієм протиправного свавілля.

Ключові слова: політичний терор, репресії, військові трибунали, воєнний і надзвичайний стан, підсудність, повноваження, цивільні особи.

Міжнародне право та національне законодавство гарантують громадянам України дотримання ключових прав і свобод. Справи звичайних людей у жодному разі не можуть розглядати тимчасові або спеціально створені суди чи трибунали. Ці засадничі положення відповідають сучасним критеріям і міжнародним принципам про основоположні свободи та захист прав людини¹. Іншими словами – законодавство України навіть в екстремальній ситуації не допускає запровадження спрощеної процедури розгляду кримінальних проваджень і перетворення військових судів на репресивно-каральну машину².

Натомість за радянських часів формування системи надзвичайного судочинства та її специфічна підсудність на теренах України стали нормою життя кількох поколінь громадян. Підґрунтя цього безправ'я й відповідні каральні практики почали складатися вже від перших днів нової влади, коли при «захисті здобутків революції», а фактично за необмеженої сваволі найбільш активно виявила себе тріада більшовицького «правосуддя»: революційні (губернські), революційні військові трибунали й аналогічні органи на транспорті. Згодом з'явилися військтрибунали та різноманітні надзвичайні утворення («трійки», Особлива нарада тощо).

Слід зауважити, що функціонування позасудових органів в історичній літературі висвітлено доволі ґрунтовно, а проблема специфічних взаємин громадян і військових трибуналів розглядалася лише побіжно у загальному контексті досліджень радянської правової системи та репресивних практик окремих періодів.

Публікації, в яких висвітлювалося місце військових трибуналів у придушенні опозиції, з'явилися в перші десятиліття після приходу більшовиків до влади. Їх автори – високопоставлені функціонери К.Данішевський, М.Криленко – передусім обґрунтовували політичну доцільність безоглядної жорстокої правозастосовної практики. Не відступаючи від загальної доктринальної позиції радянської історико-правової науки тієї доби, проблеми військового судочинства висвітлювали юристи М.Субоцький, Л.Субоцький, С.Орловський, В.Малкіс, С.Шарлот, Л.Калугін, С.Голунський, Д.Карєв, М.Афанасьєв, М.Строгович, М.Кожєвников та ін. Надалі погляди науковців (В.Куріцин, О.Смикалін, В.Портнов та ін.) також залишалися незмінними. При цьому не висловлювалося жодних сумнівів щодо необґрунтованого розширення компетенції військтрибуналів за рахунок справ цивільних осіб.

Як не дивно, але й у новітній російській історико-правовій літературі не знайшлося місця для чіткої та об'єктивної оцінки ролі військових трибуналів у загальній системі інструментарію політичного терору радянської доби. Автори фундаментальних праць, присвячених функціонуванню спеціальних судів (В.Кудрявцев, О.Трусов, В.Звягінцев, М.Петухов, В.Обухов та ін.), лише мимохідь констатували розширення компетенції військової юстиції в періоди запровадження особливих правових режимів та в мирний час. Іноземні дослідники, які аналізували різні вияви радянського терору, здебільшого взагалі оминали цей сюжет.

Тим часом сучасні українські дослідники (П.Усенко, І.Музика, В.Окіпнюк, Л.Зайцев, М.Беланюк, Р.Попп, С.Губар, С.Сергійчук, Г.Черевичний, Р.Даниленко та ін.) хоч і фрагментарно, проте звертали увагу на неправомірність передачі справ цивільних осіб військовим трибуналам та акцентували на надмірно спрощеній процедурі роботи цих спеціальних судів за різних історичних умов.

¹ Див.: Демократичний цивільний контроль над сектором безпеки: актуальні джерела. – К., 2011. – 428 с.

² В ухваленому 2015 р. законі «Про правовий режим воєнного стану» (ст. 26) зафіксовано, що правосуддя здійснюється лише судами, створеними відповідно до Конституції України, а також зазначено: «Створення надзвичайних та особливих судів не допускається. Скорочення чи прискорення будь-яких форм судочинства забороняється» (див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>).

Установити особливості процесу розширення юрисдикції військових трибуналів певною мірою можна, використавши комплекс джерел із фондів вітчизняних відомчих документосховищ (державних галузевих архівів Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України), а саме матеріали, що регламентували підсудність «політичних» і «контрреволюційних» справ. Між- та внутрішньовідомча кореспонденція, накази, інструкції, додаткові роз'яснення, а також офіційне листування й документи, що були виявлені в низці фондів Державного архіву Російської Федерації (ф.7523 – Президія Верховної Ради СРСР, листування; ф.9482 – Наркомат/Міністерство юстиції СРСР; ф.8131 – Прокуратура СРСР), нині недоступних для українських дослідників, дають змогу зрозуміти позалаштункові обставини ухвалення рішень щодо підсудності цивільних громадян, зміни вектора каральної політики та реконструювати етапи становлення інституту військових трибуналів у радянській державі, поширення їх юрисдикції на цивільних осіб. Законодавчі, нормативні й організаційно-розпорядчі акти та документи, уміщені в офіційних друкованих виданнях і збірниках з історії органів державної безпеки, суттєво доповнюють уявлення про включення спеціальних судів до системи політичного терору.

В утвореній у результаті революційного перевороту більшовицькій державі ще за відсутності нормативних актів, які регламентували підстави оголошення воєнного та надзвичайного стану, окремими декретами запроваджувалися відповідні режими³ та спеціальні інституції швидкої розправи, які в межах наданих їм повноважень розглядали справи також і цивільних осіб, обвинувачених у різних злочинах проти «влади робітників та селян».

Декларативно відмовляючись від «царської спадщини», більшовики активно запозичували досвід Російської імперії, зокрема її репресивні практики, зневажаючи при цьому класичні норми права. З іншого боку, здобутий мільйонами українців досвід Першої світової війни⁴, і травматична ейфорія від участі в революційних змінах сприяли формуванню соціальної згоди щодо необхідності швидких, жорстких розправ із різноманітними «ворогами». Примітно, що ідеї й історія Французької революції з її революційним трибуналом та практики військових трибуналів «злились» у пошуку форм і методів швидкого покарання незгодних. Перші трибунали, зокрема і в радянській Україні, почасти створювалися не за вказівкою згори, а через «революційну творчість мас». Як зазначив С.Сергійчук, у Луганську ревтрибунал для боротьби з «провокаторами» та «зрадниками» при раді бойових дружин виник уже у квітні 1917 р., а в Одесі дві подібних тимчасових інституції започаткував комітет охорони при виконкомі ради у грудні того року⁵.

Залишаючи «за дужками» докладний розгляд організаційних особливостей та різних аспектів функціонування революційних трибуналів⁶, слід зауважити, що до

³ Воєнний стан 28 листопада 1918 р. – на залізниці, 12 травня 1919 р. – на водних комунікаціях, а також в окремих місцевостях у зоні бойових дій (див.: *Вронська Т., Пилипчук В.* Трансформація особливих правових режимів на українських землях у XIX–XX ст. // Науковий часопис НПУ ім. М.П.Драгоманова: Серія №18 «Економіка і право». – Вип.31. – К., 2016. – С.12–22).

⁴ Українці у Першій світовій: «На пострадянському просторі – непередбачуване минуле» [Електронний ресурс]: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2014/08/4/143924>

⁵ *Сергійчук С.Л.* Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського. – Вип.3. – Вінниця, 2001. – С.54–55.

⁶ Докл. див.: *Сергійчук С.Л.* З історії революційних трибуналів в Україні // Там само. – Вип.2. – Вінниця, 2000. – С.106–113; *Його ж.* Створення та функціонування революційних трибуналів на Поділлі. – С.54–60; *Павлов Д.Б.* Трибунальний етап советской судебной системы: 1917–1922 гг. // Вопросы истории. – 2007. – №6. – С.3–16; *Черевичний Г.С., Даниленко Р.М.* Репресивна діяльність революційних трибуналів в Україні в 1919 р. // Гілея. – Вип.119. – К., 2017. – С.25–30; *Гавришук В.* Організація та діяльність Подільського губернського революційного трибуналу в 1919 р. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського:

та й після остаточної ліквідації цих гібридних утворень більшовицька верхівка активно практикувала передачу широкого кола справ цивільних осіб до юрисдикції військових трибуналів – спеціальних судів, призначених для розгляду справ щодо злочинів, скоєних військовослужбовцями. У такий спосіб ці інституції військової юстиції сукупно з позасудовими органами поступово перетворювалися на альтернативу традиційному судочинству.

Улітку 1918 р. з ініціативи реввійськрад армій і фронтів у Червоній армії було організовано перші військові суди. 11 грудня декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України ухвалене відповідне положення, яким у щойно створеній українській радянській армії започатковувалася система військтрибуналів, а серед них і загальноармійських (надзвичайних) із трьох осіб, яким надавалося право, окрім іншого, розглядати справи про воєнні злочини, скоєні цивільним населенням у районі бойових дій. За відсутності касаційної скарги вирок набував сили через 24 год. Чіткої регламентації процедури судового розгляду не існувало⁷. Спеціальні суди наділялися правом виносити свій вердикт, «керуючись велінням революційної совісті»⁸. Тогочасний голова революційного військового трибуналу більшовицької Росії К.Данишевський відверто характеризував «філософію» їх діяльності, мовляв, першочергово це «органи знищення, ізоляції, знешкодження й тероризування ворогів робітничо-селянської вітчизни, і лише у другу чергу – це суди, які встановлюють ступінь винуватості [...] Вони створені не для військових, а для війни»⁹.

Упродовж 1920–1922 рр. тривав пошук оптимальної моделі функціонування особливого судочинства в армійських структурах та поза ними. Навесні 1920 р. в умовах радянсько-польської війни на території України було утворено Південно-Західний і Південний фронти. Відповідно, і трибунали при них, а також при арміях та дивізіях. За рік мілітаризовані судові інституції радянської держави об'єднали у Верховний трибунал Всеросійського центрального виконавчого комітету (ВЦВК) із доволі складною структурою. Аналогічні пертурбації 23 липня 1921 р. відбулися на теренах України, де замість різних трибуналів постав так званий Єдиний верховний трибунал, у складі якого було створено «військовий відділ», що мав розглядати не лише справи, порушені проти вищого керівництва фронтів, армій, штабів, але й цивільного населення – за «шпигунство, контрреволюційні повстання і змови, бандитизм» тощо¹⁰.

З огляду на те, що згадані підрозділи (відділи), як у більшовицькій Росії, так і в Україні, виконуючи судову функцію, усе ж були організаційно відірвані від військ, а їхні працівники часто-густо взагалі не знали специфіки військової служби, у 1922 р. вищі органи влади вдалися до вирішення цієї проблеми. Спочатку декретом ВЦВК від 10 серпня з метою забезпечення «єдності каральної політики Червоної армії» військовий відділ Верховного трибуналу Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) було реорганізовано в революційний військовий трибунал Українського військового округу з підпорядкуванням усіх трибуналів дивізіям і корпусів, що діяли на території України та Криму під загальною орудою військової колегії Верховного трибуналу ВЦВК. Визначалося, що всі ці спецсуди повинні керуватися кримінальним і

Серія «Історія». – Вип.30. – Вінниця, 2019. – С.43–49; *Гавришук В., Мельничук О.* Революційні трибунали УСРР в радянській історіографії // Там само. – Вип.28. – Вінниця, 2019. – С.102.

⁷ *Губар С.* Нормативно-правове регулювання діяльності військових трибуналів як спеціальних судів, що діяли на території УСРР у 1920-х рр. // *Часопис Київського університету права.* – 2016. – №1. – С.32–33.

⁸ *Собрание узаконений и распоряжений правительства за 1917–1918 гг.* – Москва, 1942. – Ст. №170. – С.181–183.

⁹ Цит. за: *Фельдман Д.* Терминология власти: Советские политические термины в историко-культурном контексте. – Москва, 2015. – С.160. Див. також: *Данишевский К.Х.* Революционные военные трибуналы. – Москва, 1920. – С.3.

¹⁰ *Губар С.* Нормативно-правове регулювання діяльності військових трибуналів як спеціальних судів, що діяли на території УСРР у 1920-х рр. – С.33.

кримінально-процесуальним кодексами РСФРР. І нарешті загальною судовою реформою, зокрема Положенням про судоустрій УСРР, ухваленим 16 грудня 1922 р., установлювалася єдина система судових установ, в якій не передбачалося функціонування будь-яких трибуналів за винятком військових (при військрадах, військових округах, фронтах, корпусах, дивізіях)¹¹.

Після створення СРСР у радянській Україні домінували загальносоюзні акти. Відповідно до кримінально-процесуального законодавства значна кількість справ могла розглядатися в порядку виняткової підсудності за спрощеними процесуальними правилами. Усе це створювало умови для безконтрольних розправ із тими, кого влада вважала своїми політичними супротивниками.

Згадана реформа судочинства, як і ліквідація революційних трибуналів, не означала скасування режиму «надзвичайщини» в радянській державі. Навпаки, цей метод управління брався під вертикальний контроль, трансформуючись у перманентний спосіб взаємин влади та суспільства, а відповідні тимчасові органи могли створюватися за необхідності й надалі. Про це йшлося в Положенні про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку, затвердженому 8 березня 1923 р. декретом ВЦВК і РНК РРФСР. Документ регламентував запровадження особливих правових режимів воєнного та надзвичайного стану, а також ретельно прописувалися межі юрисдикції «революційних трибуналів із правами військових, які функціонували в бойових умовах». Згаданим інституціям надавалося право розглядати будь-які справи цивільних громадян навіть у випадках, коли «склад злочину» не передбачався кримінальними кодексами союзних республік¹². Натомість перше загальносоюзне Положення про надзвичайні заходи з охорони революційного порядку, затверджене постановою Центрального виконавчого комітету (ЦВК) та Раднаркому СРСР 3 квітня 1925 р.¹³, на відміну від попередніх аналогічних приписів, не містило чіткої регламентації юрисдикції будь-яких спеціальних судів¹⁴. Проте (за визначенням) треба розуміти, що надзвичайні й військові органи мали керуватися чинними раніше приписами, зокрема щодо юрисдикції спеціальних судів.

У середині 1920-х рр. тривали спроби законодавчо закріпити існування двох систем юстиції – загальної та спеціальної¹⁵. До останньої, власне, і належали військові трибунали. У 1926 р. з нового положення про ці спецсуди начебто зникли найбільш одіозні норми визначеного більшовиками періоду громадянської війни, але зберігалася підсудність пересічних громадян, якщо вони проходили у справах разом із військово-вслужбовцями. У цьому ж документі було зафіксовано, що «розгляд справ цивільних осіб міг відбуватися лише у випадку скоєння конкретних злочинів у місцевостях, де за виняткових обставин не функціонували загальні суди»¹⁶. А право коментувати «виняткові обставини» радянська влада завжди залишала за собою, у чому звичайні люди переконалися, зокрема, 1939 р. на західноукраїнських землях...

¹¹ Там само.

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17191.htm>

¹³ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Союза ССР. – 1925. – №25. – Ст.166–167.

¹⁴ Сборник документов по истории советской военной юстиции. – Москва, 1954. – С.168–175; Полное собрание законодательства СССР: Система доступа к базе всех нормативно-правовых актов Союза Советских Социалистических Республик. – Сб. №2. – С.123 [Електронний ресурс]: <http://www.ussrdoc.com/ussr1.htm>. З утворенням СРСР система військової юстиції та її компетенція визначалися низкою нормативно-правових актів, зокрема Положенням про Верховний суд СРСР від 23 листопада 1923 р., постановою ЦВК СРСР від 1 серпня 1924 р. «Про мілітаризацію військової колегії Верховного суду СРСР» (див.: [Електронний ресурс]: https://studref.com/448762/pravo/polozenie_verhovnom_sude_soyuza_sovetskih_sotsialisticheskikh_respublik_postanovlenie_tsentralnogo_isspol/; <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17019.htm>).

¹⁵ У засадах судоустрою СРСР та союзних республік від 29 жовтня 1924 р. фіксувалися положення про функціонування загальних судів і військових трибуналів (див.: Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – 1924. – №23. – Ст.203).

¹⁶ Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – Москва, 1926. – С.256–263.

У загальному контексті досліджуваної проблеми не зайвим буде наголосити, що очільники радянської влади (союзної та республіканської) суворо контролювали військові трибунали, аби ті не виявляли поблажливості до політичних опонентів. Тому спеціальною таємною постановою ВУЦВК і РНК УРСР від 28 жовтня 1928 р.¹⁷ наглядові функції за ними було делеговано органам державної безпеки, співробітники яких включалися до складу спеціальних судів. «Судді-чекісти» вважалися запасними (додатковими) членами відповідних судових установ та продовжували виконувати свої службові обов'язки в органах ДПУ–ОДПУ, отримуючи там грошове й матеріально-технічне забезпечення, тобто суміщали роботу в адміністративних і судових органах¹⁸. Така практика з певними організаційними змінами триватиме й у наступні роки.

Ще задовго до вбивства С.Кірова (1 грудня 1934 р.), яке стало формальним приводом для сплеску політичного терору, 27 лютого 1934 р. вийшла постанова ЦВК і РНК СРСР щодо зміни положень про військові злочини, військові трибунали та військову прокуратуру, а також про державні злочини. У документі декларувалося, що військтрибунали повинні розглядати справи, порушені проти всіх без винятку громадян, обвинувачених у «контрреволюційних й особливо небезпечних злочинах проти порядку управління», а також у діях, що загрожують могутності Червоної армії¹⁹.

Проте влада цим не обмежилася. 10 липня 1934 р. – у день заснування союзного наркомату внутрішніх справ (зі включенням до нього ОДПУ–ГУДБ) вийшла постанова ЦВК «Про розгляд справ, які розслідує НКВС СРСР та його місцеві органи», якою ухвалювалося передавати справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, шпигунстві, підпалах та інших видах диверсій (ст. ст. 6, 8, 9 Положення про державні злочини), на розгляд військової колегії Верховного суду СРСР і військових трибуналів відповідних округів²⁰.

У такий спосіб компетенцію військової юстиції було значно розширено за предметною, територіальною та суб'єктною ознаками, вона остаточно вийшла за межі своїх специфічних завдань. У роки «Великого терору» в умовах «мирного», а не воєнного часу велика кількість пересічних громадян потрапить у жорна трибуналів і військової колегії Верховного суду СРСР.

Цю вакханалію дещо пригальмує спільна постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р., якою засуджувалася практика масових репресій за «лімітами», слідства та судочинства у спрощеному порядку, а також ліквідовувалися всі «трійки»²¹. Відтоді «контрреволюційні» справи цивільних осіб мали розглядати, як правило, трибунали військ НКВС та Особлива нарада цього ж відомства. Утім «відлига», зумовлена згаданою постановою, тривала недовго. Уже за кілька місяців сталінський режим поступово почне повертатися до випробуваних методів терору проти цивільного населення, зокрема з широким використанням у судовій практиці військових трибуналів.

Так, включення західноукраїнських земель до «країни Рад» на початку Другої світової війни супроводжувалося насильницькою радянізацією цього регіону. Ще до

¹⁷ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / Авт. кол.: В.С.Бігун, І.Й.Бойко, Т.І.Бондарук, К.А.Віслобоков, О.А.Гавриленко, Л.О.Зайцев, А.Ю.Іванова, О.О.Малишев, І.В.Музика, В.Т.Окіпнюк, Є.В.Ромінський, О.О.Самойленко, М.І.Сірий, І.Б.Усенко (кер. кол.), М.Д.Ходаківський, Л.В.Худояр, О.Н.Ярмиш. – К., 2014. – С.406.

¹⁸ Там само. – С.406–407.

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/39864>

²⁰ Лубянка: Органи ВЧК–ОГПУ–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ: 1917–1991: Справочник. – Москва, 2003. – С.547.

²¹ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т.1: Накануне. – Кн.1 (ноябрь 1938 р. – декабрь 1940 р.). – Москва, 1995. – С.3–9.

офіційного входження до складу СРСР і набуття тамтешніми мешканцями радянського громадянства на вказаних теренах без належного юридичного врегулювання фактично було запроваджено воєнний стан з усіма його заборонно-обмежувальними та репресивно-каральними заходами, а судочинство делеговане органам військової юстиції. При цьому «законні» підстави поширення юрисдикції військтрибуналів на цивільне населення мотивувалися нормами Положення про військові трибунали та військовою прокуратурою 1926 р. (зі змінами та доповненнями 1929 р.), в якому зазначалося, що згадані спеціальні інституції військової юстиції розглядають «усі злочини, учинені будь-ким у місцевостях, де через виняткові обставини не функціонують загальні суди»²². Інших законодавчих актів, котрі визначали б порядок застосування норм воєнного часу у західних регіонах, до певної пори видано не було. Причому надзвичайний стан фактично створила сама радянська влада та її війська, вступивши на ці землі.

17 вересня 1939 р. головам військтрибуналів було надіслано телеграму («Указівки військової колегії для військових трибуналів»²³, що діють в умовах бойової обстановки»²⁴), підписану очільником військової колегії Верховного суду, наркомом юстиції СРСР, начальником управління спеціальних судів НКЮ СРСР та заступником прокурора СРСР. Цей документ вчергове санкціонував, так би мовити, право на безправ'я, а інструментарій терору розширювався за рахунок спецсудів. 3 жовтня 1939 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення, яким військкрадам Українського та Білоруського фронтів надавалося право «затверджувати вироки трибуналів» до найвищої міри покарання за «контрреволюційні злочини», скоєні пересічними мешканцями Західної України й Західної Білорусії та військовослужбовцями колишньої польської армії²⁵. Голова військової колегії Верховного суду СРСР В.Ульріх своїм спеціальним приписом 4 жовтня 1939 р. дослівно продублював рішення партійної верхівки²⁶.

Такий особливий порядок діяв упродовж кількох місяців і формально був легітимований 1 листопада 1939 р., коли V позачергова сесія Верховної Ради СРСР ухвалила закон «Про включення Західної України до складу Союзу РСР із возз'єднанням її з Українською РСР»²⁷. У січні 1940 р. на західні землі республіки почало поширюватися радянське судочинство²⁸. Проте й надалі за військовими трибуналами та Особливою нарадою НКВС зберігалися надширокі повноваження в репресивній практиці.

Превентивні арешти, кругова порука, колективна відповідальність та сімейне заручництво, репресії за належність до тієї чи іншої соціальної групи або нації – усе це на початок вторгнення нацистських військ у СРСР було вже добре випробуваними складовими політичного терору радянської влади. Ціна людського життя, яка й до того була дуже низькою, упала до краю.

Укази Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» і «Про проголошення в окремих місцевостях СРСР воєнного стану», ухвалені 22 червня 1941 р., змінили звичний ритм життя суспільства. Уся повнота влади та надзвичайні повноваження

²² Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства СССР. – С.256–263.

²³ Від 25 березня 1939 р. військові трибунали прикордонних і внутрішніх військ НКВС було перейменовано у військові трибунали військ НКВС СРСР.

²⁴ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. (историко-правовое исследование): Дисс. ... канд. юрид. наук. – Москва, 2002. – С.63.

²⁵ Баран В., Токарський В. Зачистка: Політичні репресії в західних областях України 1939–1941. – Л., 2014. – С.114.

²⁶ Обухов В.В. Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.63.

²⁷ Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: 1938 г. – июль 1956 г. – Москва, 1956. – С.21.

²⁸ Обласні управління наркомату юстиції повинні були розпочати свою роботу з 1 січня 1940 р. Із цього ж часу мали розгорнути діяльність обласні та вже створені народні суди. Однак в УРСР Положення про вибори народних судів відповідно до закону «Про судоустрій» ще не було розроблене і прийняте. Тому «служителів Феміди» призначали. Хоча й у випадку «обрання народом» вони так само підпорядковувалися б владі, а не громадянам.

передавалися військовій владі. Установлювалася юридична відповідальність громадян за законами воєнного часу. У першому зі згаданих документів зазначалося, що всі справи про злочини, спрямовані проти оборони, громадського порядку, державної безпеки, зокрема й цивільних осіб, передавалися на розгляд військових трибуналів. Окрім «державних злочинів», які, нагадаємо, ще раніше було віднесено до компетенції військтрибуналів, а частина з них розглядалася Особливою нарадою при НКВС СРСР, згадувалися й інші, зокрема санкціоновані законом від 7 серпня 1932 р., більше відомим як «закон про п'ять колосків» (передбачав найсуворіші санкції за «розкрадання колгоспного й кооперативного майна»), розбій, умисне вбивство, утеча з місць позбавлення волі, ухилення від військового обов'язку, незаконне придбання, продаж і зберігання зброї, а також її викрадення. Військовій владі надавалося право на власний розсуд передавати на розгляд трибуналів справи про спекуляцію, злісне хуліганство та інші злочини²⁹. Органам внутрішніх справ у місцевостях, оголошених на воєнному стані, також було делеговане подібне право³⁰. Загалом цивільне населення на той час опинилося в полі зору цих спецсудів та позасудового органу – Особливої наради при НКВС СРСР³¹.

Розгляд справ цивільних осіб, як і військовиків, відбувався за однаковими процесуальними нормами. Ухвали військових трибуналів касаційному оскарженню не підлягали й могли змінюватися або скасовуватися в порядку нагляду (за винятком вироків про смертну кару). Усі інші рішення спецсудів набували сили з моменту їх оголошення та виконувалися негайно. Розгляд справ здійснювався згідно з Положенням про військові трибунали в місцевостях, оголошених на воєнному стані, затвердженим указом Президії Верховної Ради СРСР 22 червня 1941 р., а також регулювався відповідною спільною директивою наркомату юстиції та прокуратури від 24 червня. Останнім документом установлювалося, що справи цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, учиненні терактів і диверсій направляються на розгляд військових трибуналів Червоної армії, решта справ, передбачених ст. 7 указу «Про воєнний стан» – до військтрибуналів військ НКВС. У разі, коли ці злочини вчинялися на залізниці та водних комунікаціях – до відповідних військових інституцій цих об'єктів. Окремо підкреслювалася дуже важлива теза для цивільних громадян, обвинувачених у прогулах і самовільному залишенні підприємств. Їхні справи могли розглядатися навіть одним членом суду. Невдовзі, а саме 27 червня 1941 р., союзні наркомат юстиції та прокуратура видали ще один акт, згідно з яким приписувалося передавати на розгляд військових трибуналів справи про «теракти проти сільського активу, підпали дворів сільських активістів і громадських приміщень»³².

На початку німецько-радянської війни було створено (додатково до вже наявних при військах НКВС) трибунали в підрозділах з охорони тилу фронтів та при дивізіях військ НКВС, а принципи їх формування під час воєнних дій набули змішаного типу дислокації. Загальна кількість військових трибуналів військ НКВС у роки війни зростає до 152 (в передвоєнний час їх налічувалося 76)³³.

²⁹ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1 (Начало: 22 июня – 31 августа 1941 г.). – Москва, 2000. – С.5–7.

³⁰ Там же. – Т.2. – Кн.2 (Начало: 1 сентября – 31 декабря 1941 г.). – Москва, 2000. – С.334–335.

³¹ Повноваження Особливої наради за час її функціонування суттєво розширювалися: 1924 р. – вислання, заслання (від 3 до 5 років), 1934 р. – ув'язнення в таборі ГУЛАГ (від 5 років до 8 років), 17 жовтня 1941 р. надане право засуджувати до найвищої міри покарання (розстріл).

³² Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.1. – С.8–10; Законодательные и административно-правовые акты военного времени с 22 июня 1941 г. по 22 января 1942 г. – Москва, 1942. – С.330–331.

³³ *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.117.

У ході евакуації спецсуди військ НКВС не ліквідовувалися, а передавалися діючим арміям як трибунали охорони тилу. У процесі повернення радянської влади на українські землі територіальні трибунали військ НКВС поновлювали свою роботу.

Під час війни компетенцію військових трибуналів також було розширено низкою указів вищого законодавчого органу держави, зокрема це стосувалося справ про злочини, характерні винятково для режиму воєнного стану (поширення панічних чуток, несанкціоноване залишення місця роботи на підприємствах оборонної промисловості, розголошення військової таємниці, ухилення від здачі радіоприймачів тощо).

Перелік цивільних, які потрапляли під юрисдикцію військових трибуналів, суттєво розширився після появи наказу НКВС СРСР №001683 від 12 грудня 1941 р. «Про оперативно-чекістське обслуговування місцевостей, визволених від військ противника», де окреслювалося широке (не персоніфіковане) коло осіб, яких планувалося виявляти й арештовувати за співпрацю з ворогом³⁴, та відповідного акта республіканського НКВС від 16 грудня 1941 р. про підготовку у прифронтових районах «чекістських резервів» для роботи на визволеній території УРСР³⁵.

18 лютого 1942 р. народні комісари внутрішніх справ УРСР і БРСР, начальники регіональних та лінійних управлінь цього ж відомства отримали циркуляр НКВС СРСР, в якому подавався перший деталізований «показчик» категорій цивільних осіб, котрі «за співпрацю з окупантами» потрапляли в поле зору карально-репресивних органів, а після завершення справи – до військових трибуналів³⁶.

Термін «співпраця з окупантами» в роки війни трактувався радянською правоохоронною системою надто широко. 15 травня 1942 р. з'явився наказ прокурора СРСР №46цт «Про кваліфікацію злочинів осіб, котрі перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом»³⁷, який розтлумачував процедуру кваліфікації, слідства й судочинства стосовно згаданих осіб. Справи «зрадників Батьківщини» з числа цивільних приписувалося направляти до Особливої наради при НКВС СРСР або у військові трибунали³⁸. Така невизначеність у підсудності згодом трагічно позначилася на долях багатьох людей. Уже на очищеній від окупантів території слідчі часто-густо опинялися «на роздоріжжі», адже вони могли скерувати справи до військових трибуналів Червоної армії та військ НКВС, військово-польових судів або Особливої наради, як це регламентувалося згаданим наказом прокурора.

Військові трибунали стали прямим (іноді опосередкованим) призвідником репресій стосовно ще однієї категорії цивільних осіб – родичів засуджених ними (за дезертирство, зраду, потрапляння в полон) військовослужбовців. Упродовж першого року після початку нацистської навали з'явилося кілька законів та відомчих приписів³⁹, що регламентували покарання для найближчого оточення тих, хто був засуджений цими спецсудами до найвищої міри покарання. Процедуру репресування родичів

³⁴ Органи государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.2. – Кн.2. – С.413–414.

³⁵ Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. – Спр.2. – Арк.6–12.

³⁶ Там само. – Арк.104–108 зв.

³⁷ Упродовж війни та певний час після неї цей документ (як і указ Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р.) слугував орієнтиром для застосування тих чи інших покарань проти різного роду «пособників».

³⁸ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / За ред. В.Т.Маляренка. – К., 1997. – С.44–45; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.8131. – Оп.37. – Д.577. – Л.69–70.

³⁹ Процедура репресування близького оточення «зрадників» із числа військовослужбовців, суворо покараних військтрибуналами, регламентувалася низкою документів: спільний наказ НКДБ, НКВС і прокуратури СРСР від 28 червня 1941 р., директива начальника Управління військових трибуналів від 16 березня 1942 р., постанова ДКО від 24 червня 1942 р., спеціальне роз'ясненні головного військового прокурора та начальника Головного управління військових трибуналів від 13 вересня 1942 р., директива начальника Головного управління військових трибуналів наркомату юстиції СРСР від 26 жовтня 1942 р.

«зрадників» спростили до краю, передавши її позасудовому органу – Особливій нараді НКВС, котра мала неабиякий досвід у цій справі.

У розпал війни, готуючись до роботи на визволеній території, 19 квітня 1943 р. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила указ «Про заходи покарання для німецько-фашистських лиходіїв, винних у вбивствах і катуваннях радянського цивільного населення та полонених червоноармійців, для шпигунів, зрадників Батьківщини з числа радянських громадян та їхніх пособників»⁴⁰. Це був один із найбільш значущих актів для подальшого процесу кваліфікації найтяжчих злочинів воєнної доби, зокрема й пособництва, а також функціонування інституцій військового судочинства.

Для розгляду справ перелічених категорій при дивізіях діючої армії (указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 серпня 1943 р. – і при корпусах⁴¹) приписувалося створювати тимчасові військово-польові суди. Окрім «заслання на каторжні роботи» на 10–15 років, у каральну практику запроваджувалася новація – страта через повішення. Таким чином санкціонувалося одночасне застосування двох видів смертної кари: повішення, до якого засуджували військово-польові суди, і розстріл, що був прерогативою військових трибуналів.

Після виходу згаданого указу очільники та інші функціонери високого рангу опинилися у стані певного збентеження, оскільки не могли абсолютно точно зрозуміти, до чийої компетенції має належати та чи інша справа. Адже судові функції паралельно могли здійснювати військові трибунали різного підпорядкування, військово-польові суди та військова колегія Верховного суду⁴².

У квітні 1943 р. вийшов спільний наказ союзних наркоматів внутрішніх справ, юстиції та прокуратури СРСР «Про вади в роботі слідчих органів, судів і прокурорського нагляду у справах про пособників німецько-фашистських окупантів». Цією директивою приписувалося активізувати роботу згаданих відомств у справах «зрадників Батьківщини». Розмежовувалася й підсудність між Особливою нарадою і трибуналами військ НКВС. Зокрема зазначалося: «Радянських громадян, які не працювали на німців, але викритих у добровільних чи близьких побутових стосунках з особовим складом окупаційних військ або чиновниками фашистських каральних та адміністративних органів, у тих випадках, коли є дані, що за своїми зв'язками вони могли використовуватися для надання допомоги ворогу – заарештовувати як соціально-небезпечний елемент за ст. 35 КК РРФСР (санкції – заслання та вислання) і справи стосовно них направляти на розгляд Особливої наради при НКВС СРСР». Окремо наголошувалося, що такої «поблажливості» не слід чекати тим, для кого фактор потенційної співпраці (міг чи не міг, або лише підозри в цьому), не спрацьовував. Справи цих осіб, що однозначно поєднувалися з поняттям «зрадники Батьківщини» та «пособники», приписувалося передавати на розгляд військових трибуналів військ НКВС округів, областей⁴³.

⁴⁰ Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика. – С.145–147. «Поплічників» із місцевого населення, котрі сприяли окупаційній владі у здійсненні розправ та насильства над цивільним населенням і військовополоненими, засуджували до каторжних робіт на термін від 15 до 20 років. Розгляд справ у зазначених злочинах покладався на військово-польові суди, що створювалися в діючій армії. Вироки після їх винесення виконувалися негайно. 8 вересня 1943 р. Верховна Рада СРСР дозволила розглядати такі справи також і військовим трибуналам.

⁴¹ *Звягинцев В.* Война на весах Фемиды: война 1941–1945 гг. в материалах следственно-судебных дел. – Кн.2. – Москва, 2017. – С.624.

⁴² Військова колегія Верховного суду діяла не лише як касаційна інстанція, а і як суд першої інстанції. Від початку свого створення ця інституція розглядала справи особливої важливості стосовно вищого керівного складу армії і флоту (від командира корпусу), обвинувачуваних у зраді Батьківщини й «контрреволюційній діяльності». Також вона контролювала роботу військових трибуналів.

⁴³ *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.121.

Але цитований документ залишився незрозумілим для органів військової юстиції. До того ж новостворена інституція – військово-польові суди – узагалі в ньому не згадувалися. Реагуючи на такий стан речей наказом начальника Головного управління військових трибуналів генерал-майора юстиції Є.Зейдіна від 19 травня 1943 р. оголошувалося, що підсудність військово-польовим судам справ про злочини осіб, перелічених в указі від 19 квітня 1943 р., розширювальному тлумаченню не підлягає. Окрім цього вказувалося, що «справи про пособництво радянських громадян німецько-фашистським окупантам, як і про злочини зрадницького характеру, не пов'язані з участю й допомогою в розправах та насильстві над полоненими червоноармійцями і цивільним населенням розглядаються у звичайному порядку військовими трибуналами»⁴⁴. Про підпорядкування згаданих судів не йшлося, що знову викликало багато запитань у виконавців.

Слід зауважити, що через відсутність необхідних документів про діяльність військово-польових судів усебічно висвітлити їх роботу донині не вдалося. Відомо, що для слухання справ на щойно очищеній від німецьких військ території вони створювалися при корпусах і дивізіях Червоної армії. Засідання проводилися під орудою голови військового трибуналу за участі керівників політичного та особливого відділів (контррозвідка, від липня 1943 р. – «Смерш») згаданих формувань.

Паралелізм у судочинстві, запроваджений згаданим указом, викликав занепокоєння у вищих ешелонах радянської Феміди. Почалося з'ясування стосунків між представниками різних її гілок, зокрема головою Верховного суду СРСР – з одного боку, секретаріатом та юридичним відділом Президії Верховної Ради Радянського Союзу, – з іншого. 24 липня 1943 р. із надр юрвідділу на адресу голови вищого законодавчого органу держави М.Калініна надійшов лист із чітко сформульованою позицією: справи цивільних осіб, передбачені указом від 19 квітня 1943 р., мають перебувати у винятковій компетенції військово-польових судів і військових трибуналів. Такий захід покарання, як каторжні роботи, є прерогативою згаданих органів військової юстиції, а не судів першої інстанції, які тоді, до речі, практично не функціонували. Голові Верховного суду І.Голякову чітко вказали на те, що очолюваній ним інституції не варто втручатися в роботу спецсудів і вносити якісь зміни у вироки. Водночас порушене Верховним судом СРСР питання пропонувалося вирішити в інший спосіб: надати право військовим трибуналам у справах, віднесених до їхньої підсудності, замінити найвищу міру покарання (розстріл) каторжними роботами строком на 15–20 років⁴⁵.

Та й на цьому доволі гострий конфлікт не вичерпався. 3 серпня 1943 р. союзний нарком юстиції М.Ричков звернувся до А.Вишинського, який тоді, перебуваючи на посаді заступника голови РНК СРСР, «опікувався» репресивними інституціями. Автор листа запропонував ухвалити спеціальну роз'яснювальну ухвалу пленуму Верховного суду, де б чітко розмежовувалися «ті види допомоги ворогу, котрі повинні оцінюватися як зрада Батьківщини, і менш тяжкі види сприяння ворогу, що їх слід кваліфікувати як пособництво (за ст. 58-3 КК РРФСР та відповідних ст.ст. КК інших союзних республік), а в належних випадках – за ст. 2 указу від 19.IV.1943 р.» У зверненні містилася важлива приписка, що пропонувану новацію узгоджено з очільниками Верховного суду СРСР І.Голяковим і військової колегії Верховного суду (за сумісництвом – заступником голови ВС) В.Ульріхом⁴⁶.

Ухвала пленуму Верховного суду СРСР щодо особливостей застосування указу від 19 квітня з'явилася 25 листопада 1943 р. Передусім роз'яснювалося, що до кримінальної відповідальності за зраду Батьківщини не слід притягати рядових працівників і

⁴⁴ Там же. – С.120.

⁴⁵ ГАРФ. – Ф.7523. – Оп.65. – Д.311. – Л.3–67.

⁴⁶ Там же. – Ф.9492. – Оп.2. – Д.29. – Л.249.

службовців адміністративних окупаційних органів, а також лікарів, учителів та інших, котрі працювали за своїм фахом, як і тих, хто, перебуваючи на службі в окупантів, усе ж у той чи інший спосіб надавав допомогу партизанам і Червоній армії⁴⁷. Пролунала й виразна критика на адресу військових судів за те, що вони часто-густо не розрізняли «зрадників» та «пособників». «Судова практика військових трибуналів показує, що [вони] кваліфікують як зраду Батьківщини будь-яке сприяння радянських громадян німецьким загарбникам у період тимчасової окупації тієї або іншої місцевості, незалежно від його характеру», – зазначалося на самому початку документа. І далі наголошувалося: «Така кваліфікація у цілому ряді випадків є неправильною й не відповідає указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., який наводить відмінність між зрадниками Батьківщини та помічниками ворога»⁴⁸.

Посилання на квітневий указ видається абсолютно недоречним, оскільки якраз у згаданому базовому документі розмежування відповідних категорій цивільних громадян було дуже розпливчатим, що, власне, спричинило як надмірну суворість службів військової Феміди, так і появу цілого ряду роз'яснень її вищого керівництва.

Задекларовані критерії та наміри мали б виконуватися неухильно. Але ж у реальному житті, ще й в умовах війни, усе було не так, як на папері. До того ж військово-польові тимчасові суди, котрі оперативно формувалися для розгляду деяких справ цивільних осіб, обвинувачених у згаданих злочинах, часто-густо не могли дотримуватися всіх організаційних і процесуальних аспектів, оскільки «судді» не володіли належними юридичними знаннями, відповідним досвідом. Та й, зрештою, в умовах швидкого просування військ, коли доводилося впродовж доби долати десятки кілометрів, важко було зосередитися на питаннях «правосуддя».

Знадобилося ще кілька місяців, аби нарешті залагодити вже згадану проблему паралелізму у військово-судочинстві. 24 травня 1944 р. з'явився указ Президії Верховної Ради СРСР, яким право розгляду справ, підсудних військово-польовим судам, надавалося і військовим трибуналам. Відтоді вже офіційно всі справи цивільних осіб – «зрадників» та «пособників» – перейшли до компетенції трибуналів⁴⁹, позаяк діюча армія вже вела бої за межами СРСР і робота військово-польових судів щодо цивільних втратила свою актуальність. Утім і до цього, і пізніше порушувалася не лише сама судова процедура, а й форма виконання вироку. Прилюдне повішення практикувалося також виїзними сесіями військової колегії Верховного суду, які теж отримали повноваження військово-польових судів⁵⁰. Цей вид страти використовувався для наочності, залякування, із «виховною метою». Щоправда, більшість справ, порушених проти учасників національно-визвольного руху на західноукраїнських землях, згідно з рішенням пленуму Верховного суду СРСР від 17 серпня 1944 р., передавалися на розгляд військових трибуналів⁵¹ (як правило, військ НКВС–МВС).

З огляду на сталу традицію радянського «правосуддя», справи громадян, котрі, залишившись на захопленій противником території, працювали на підприємствах чи в установах окупаційної влади, розглядалися упереджено, із виразним обвинувальним нахилом. Відповідно, і вироки військових трибуналів були такими ж суворими. Реагуючи на численні скарги з місць та встановлені процедурні порушення, у листопаді 1944 р. прокурор СРСР К.Горшенін видав спеціальний наказ «Про викорінення

⁴⁷ Галузевий державний архів Міністерства внутрішніх справ України. – Ф.46. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.114.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-полевой_суд

⁵⁰ 5 грудня 1944 р. пленум Верховного суду своєю ухвалою остаточно передав цю функцію військовій колегії, чим знецінив аргументи на користь функціонування військово-польових судів.

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: https://ru.wikipedia.org/wiki/Военно-полевой_суд

злочинної практики безпідставного порушення справ, притягнення до кримінальної відповідальності та віддання до суду (читай: трибунал – *Авт.*) громадян»⁵². Окрім вад, указаних у назві директиви, прокурор виокремив низку інших проблем: спрощене й поверхове слідство, зневажливе ставлення до процесуальних норм, байдужість, формально-бюрократичний підхід до оцінки матеріалів справи тощо. Насамкінець у п'яти пунктах він виклав свої настанови до підлеглих, підкресливши, що «масові випадки безпідставного притягнення громадян до кримінальної відповідальності, незаконні арешти, – є грубим викривленням соціалістичної законності та прямим ігноруванням прав громадян, гарантованих Конституцією»⁵³.

Останні слова з прокурорського наказу могли б розчулити необізнану людину. Але перебіг подальших репресій, зокрема й тих, які розгорнулися у Західній Україні за активної участі військових трибуналів, засвідчили, що зафіксовані у вказаному документі положення мали суто декларативний характер.

Додаткові аргументи на користь зазначеного можна отримати з доповідної записки очільника ЦК КП(б)У М.Хрущова від 15 листопада 1944 р. на ім'я Й.Сталіна про наслідки поїздки у Західну Україну (відбулася 28 жовтня – 5 листопада 1944 р.), де читаємо: «Уважаю за необхідне запровадити військово-польові суди при військах НКВС (незрозуміло навіть, коли вже діяли військові трибунали цих формувань – *Авт.*). Для застрашення бандитів, засуджених вироками цих військово-польових судів, не розстрілювати, а вішати. Суди належить проводити відкрито за присутності місцевого населення [як і виконання вироків] за присутності місцевого населення [...] Результати судів у пресі не висвітлювати». Не обмежившись цим, він пропонував ще й відновити функціонування позасудових трійок. Замість Й.Сталіна відповідь на лист керівника республіканської партійної організації дав тогочасний очільник союзного НКВС Л.Берія, який формально відхилив більшість ініціатив М.Хрущова. Але для пришвидшення розгляду справ заарештованих оунівців вирішили відрядити у Західну Україну дві виїзних сесії військової колегії Верховного суду СРСР, наділені правами військово-польових судів⁵⁴. Такі «турне», що супроводжувалися відповідними судовими процесами й виконанням вироків, тривали у січні – лютому 1945 р. Привселюдні страти на шибеницях, окрім інших регіонів, також відбувалися на Буковині й Волині. Не зупиняючись детальніше на проблемі репресивної функції згаданих та інших органів на західноукраїнських землях, слід зазначити, що інституції військової юстиції, так само, як й Особлива нарада НКВС–МВС–МДБ, чинили «правосуддя» за найвищим рівнем суворості.

Воєнний стан у СРСР, за винятком території Західної України, а також Литви, Латвії, Естонії та західних областей Білорусії, було скасовано 21 вересня 1945 р. У згаданих регіонах цей особливий правовий режим існував до 4 липня 1946 р. Декларативно звузили й підсудність військових трибуналів, установлену указом Президії Верховної Ради СРСР у перший день нацистської агресії. Проте й надалі справи цивільних осіб, звинувачених в «антирадянських» або «державних» злочинах, зокрема тих, що були визначені нормативно-правовими актами від 10 липня 1934 та 22 червня 1941 рр., розглядали військтрибунали, а не суди загальної юрисдикції.

Збереження широких повноважень згаданих спецсудів після формального відновлення звичайного правосуддя залишалося вже звичною для радянської держави «традицією». І це було ще одним свідченням закономірностей функціонування тоталітарного режиму, за якими нехтування прав людини ставало нормою, а не

⁵² ГАРФ. – Ф.8131. – Оп.37. – Д.1898. – Л.80.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: Документы: В 2 т. – Т.2: 1944–1945 / Под ред. А.Н.Артизова. – Москва, 2012. – С.414–415.

винятком. Ілюстративного матеріалу для останнього твердження більш, ніж достатньо. У перші повоєнні та подальші роки військові трибунали військ НКВС–МВС виносили надзорські вироки не лише учасникам повстанського руху, а й непричетним до нього громадянам. За період із 1 листопада 1946 до 1 квітня 1947 рр. у Львівській, Дрогобицькій, Тернопільській, Волинській, Чернівецькій, Закарпатській, Рівненській областях було засуджено 1036 «бандпособників» і 145 «недоносителів». Серед них – 160 осіб 1929–1930 рр. нар., тобто віком до 18 років⁵⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відповідальність за розголошення державної таємниці та за втрату документів, що містять державну таємницю» від 9 червня 1947 р.⁵⁶ було пролонговано практику розширеної підсудності періоду воєнного стану (див. указ від 15 листопада 1943 р. з ідентичною назвою – *Авт.*). Скасувавши попередній законодавчий акт було ухвалено новий, але підсудність цивільних осіб військовим трибуналам зберігалася, незважаючи на мирний час.

Серед останніх потуг у напрямі збільшення повноважень військових трибуналів за рахунок справ цивільних осіб – указ Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1953 р., за яким до компетенції трибуналів військ МДБ було віднесено справи ґулагівських в'язнів, обвинувачених в «особливо злісних бандитських нападах, що супроводжувалися вбивствами». У таких випадках передбачалася найвища міра покарання⁵⁷.

Радикальні зміни у судовій системі СРСР почалися після смерті Й.Сталіна. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 1 вересня 1953 р. ліквідовувалася зловісна Особлива нарада при МВС⁵⁸. Уперше за всю історію існування карально-репресивних органів їх позбавили всіх позасудових повноважень. За десять днів дійшла черга й до військових трибуналів. 11 вересня у загальному контексті «встановлення єдиної системи та оптимізації військових судово-прокурорських органів» постановою уряду №2399-987 були ліквідовані трибунали військ МВС та відповідні інституції на транспорті. Залишилися лише ті, що функціонували при управліннях груп військ, військових округів, флотів, армій, флотилій і великих гарнізонів⁵⁹. Одночасно вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР, яким із підсудності військтрибуналів було вилучено справи цивільних осіб, порушені за розголошення військової таємниці та втрату документів, що містять державну таємницю. Відповідно, скасували й червневий указ 1947 р.⁶⁰

Спливло ще три роки й указом Президії Верховної Ради СРСР від 28 липня 1956 р. «Про підсудність справ про державні злочини» з юрисдикції військових трибуналів було виключено всі справи цивільних осіб, обвинувачених у «державних злочинах» (із наступною передачею їх до загальних судів). Виняток становили лише ті, що порушувалися за обвинуваченням у шпигунстві. Згадані справи мали розглядатися військовою колегією Верховного суду СРСР і військтрибуналами округів (флотів). Цим же інституціям надали право розгляду протестів на вироки, винесені їхніми попередниками. Окрім цього, указом вищого законодавчого органу держави нарешті скасовувалася постанова ЦВК СРСР від 10 липня 1934 р., яка делегувала розгляд справ цивільних осіб, обвинувачених у зраді Батьківщини, шпигунстві, підпалах та інших видах диверсій, військовій юстиції⁶¹.

⁵⁵ *Лялька Я.* Україна у боротьбі за незалежність. – Ч.ІІІ [Електронний ресурс]: <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/ukraienaborotbizanezleznicastinaiiivtorlalkaarooslav>

⁵⁶ Сборник документов по истории уголовного законодательства СССР и РСФСР, 1917–1952 гг. – Москва, 1953. – С.372.

⁵⁷ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4878.htm

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://istmat.info/node/57789>

⁵⁹ *Обухов В.В.* Правовые основы организации и деятельности военных трибуналов войск НКВД СССР... – С.86. Інформація про функціонування « правонаступників » колишніх трибуналів військ МВС в УРСР у 1953–1959 рр. немає.

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4910.htm

⁶¹ Див.: [Електронний ресурс]: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_5109.htm

25 грудня 1958 р. Президія Верховної Ради СРСР затвердила Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних та автономних республік, а також нове Положення про військові трибунали. Останні повністю підпорядковувалися Верховному суду СРСР. В організаційному, функціональному, матеріально-технічному відношенні вони не були пов'язані з судовою системою УРСР. Їх компетенція, як і раніше, поширювалася на місцевості, де через виняткові обставини не діють загальні суди. «Військові трибунали розглядають усі цивільні та кримінальні справи [...] у межах боротьби із замахами на безпеку СРСР»⁶², – зазначалося в документі. Справи про шпигунство цивільних осіб, як і в попередні часи, залишалися в компетенції цих спецсудів. Військовій колегії були підсудні всі особливо важливі справи й ті, що мали велике суспільно-політичне значення (ст. 18 положення). За яких підстав порушувалися ці справи та як відбувався їх розгляд (підсудність цивільних осіб за шпигунство зберігалася до 1991 р.) є предметом спеціального дослідження.

Тим часом базовий документ, котрий визначав організацію й алгоритм функціонування військових трибуналів в умовах воєнного стану, ухвалений ще на початку нацистської агресії – 22 червня 1941 р., втратив чинність лише 13 квітня 1959 р.⁶³ І це не викликає особливого здивування, адже режим перманентної «надзвичайщини», який вимагав відповідного інструментарію в нейтралізації політичних опонентів, не пішов остаточно в небуття відразу зі смертю Й.Сталіна.

Додамо, що на момент ухвалення Акта проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р. судова система та функціонування військової юстиції, зокрема, будувалися на основі Положення про судоустрій, затвердженого Верховною Радою СРСР ще 1958 р. (зі змінами, внесеними 1980 р.). Надалі на території нашої держави продовжували діяти військові трибунали гарнізонів та з'єднань, які підпорядковувалися трибуналам військових округів і військотрибуналу Чорноморського флоту. Відповідною постановою Верховної Ради України від 3 лютого 1993 р. їх було перетворено на військові суди⁶⁴. У 2010 р. згадані інституції ліквідовано як невідповідні умовам мирного часу. Однак, з огляду на стандарти військової юстиції країн-членів НАТО, а також із досвіду захисту України від збройної агресії Російської Федерації, нині питання створення сучасної системи військового судочинства, в основі якої має бути захист прав і свобод людини, законних інтересів суспільства й держави, зберігає актуальність.

За результатами аналізу історичних процесів, пов'язаних із перетворенням військових трибуналів на невід'ємну складову інструментарію політичного терору на українських землях періоду 1918–1959 рр., можна дійти певних висновків.

Від перших років постання більшовицької держави революційні трибунали, військові трибунали, військово-польові суди спільно з позасудовими органами (трійками,

⁶² Юрко С.С. Деякі аспекти відновлення військових судів у системі судоустрою України [Електронний ресурс]: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9918/YURKO%20115-118.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

⁶³ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.consultant.ru/cons/CGI/online.cgi?3Freq%3Ddoc%3Bbase%3DLAW%3Bn%3D61801?req=doc&base=ESU&n=17321&dst=100008/#05542738813651511>

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2979-12>

Особливою нарадою при ОДПУ–НКВС–МВС–МДБ), з ініціативи владної верхівки, охопили своєю «увагою» цивільних громадян, обвинувачених в «антидержавних злочинах». Наділені повноваженнями швидкої розправи та спрощеної процедури, радянські органи військової юстиції мали надмірно широку юрисдикцію не лише в періоди зовнішньої загрози, але й у мирний час – для придушення справжньої та уявної опозиції.

У процесі перетворення військових трибуналів на знаряддя політичного терору можна виокремити декілька етапів, коли радянська влада у протиправний спосіб удавалася до розширення їх юрисдикції. Якщо до 1934 р. цим спецсудам відводилася головна роль здебільшого в періоди запровадження особливих правових режимів (воєнного й надзвичайного станів), то пізніше, після ліквідації 1938 р. так званих оперативних трійок, їх роль у розгляді справ про державні злочини та злочини проти порядку управління відчутно зросла. У роки Другої світової війни розширення компетенції військових трибуналів, як і позасудових органів, відбувалося шляхом зміни законодавства та ухвалення відомчих нормативних актів. Така ситуація зберігалася довгий час по війні. Позасудовий та військовий характер репресій стосовно цивільних осіб підкреслював і підживлював складові силового тиску, знищуючи елементи класичного права.

Цілісної й надійної статистики щодо справ цивільних осіб, розглянутих військовими трибуналами на території радянської України в різні періоди їх функціонування, донині не виявлено. Наявні лише уривчасті відомості. Проте, за нашими оцінками, проблема функціонування військотрибуналів, зокрема й у Західній Україні, має потужний дослідницький потенціал, оскільки в галузевих та державних архівосховищах зберігається чимало справ осіб, засуджених цими спецорганами.

Обмежений обсяг статті не дає змоги включити у тканину дослідження розгляд життєвих доль тих, кого сталінський режим «передоручив» військовій Феміді, яка діяла за спрощеною процедурою, притаманною не лише спецсудам, а й позасудовим органам, що функціонували в радянській Україні. Історії цих людей можуть стати предметом уваги інших дослідників.

REFERENCES

1. Baran, V., Tokarskyi, V. (2014). *Zachystka: Politychni represii v Zakhidnykh oblastiakh Ukrainy 1939–1941*. Lviv. [in Ukrainian].
2. Cherevychnyi, H., Danylenko, R. (2017). Represyivna diialnist revoliutsiinykh trybunaliv v Ukraini v 1919 r. *Gileia*, 119, 25–30. [in Ukrainian].
3. Feldman, D. (2015). *Terminologiya vlasti: Sovetskie politicheskie terminy v istoriko-kulturnom kontekste*. Moskva. [in Russian].
4. Havryshchuk, V. (2019). Orhanizatsiia ta diialnist Podilskoho hubernskoho revoliutsiinoho trybunalu v 1919 r. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho: Istoriia*, 30, 43–49. [in Ukrainian].
5. Havryshchuk, V., Melnychuk, O. (2019). Revoliutsiini trybunaly USRR v radianskii istoriohrafii. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho: Istoriia*, 28. [in Ukrainian].
6. Hubar, S. (2016). Normatyvno-pravove rehuliuвання diialnosti viiskovykh trybunaliv yak spetsialnykh sudiv, shcho diialy na terytorii USRR u 1920-kh rr. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*, 1. [in Ukrainian].
7. Liialka, Ya. (2013). *Ukraina u borotbi za Nezalezbnist, III*. Retrieved from <http://www.vox-populi.com.ua/rubriki/istoria/operacia-visla/ukraienauborotbizanezlezbnistcastinaiiivtorlalkaoroslav> [in Ukrainian].
8. Maliarenko, V. (Ed.) (1997). *Reabilitatsiia represovanykh: Zakonodavstvo ta sudova praktyka*. Kyiv. [in Ukrainian].
9. Pavlov, D. (2007). Tribunalnyi etap sovetkoi sudebnoi systemy: 1917–1922 gg. *Voprosy istorii*, 6, 3–16. [in Russian].
10. Serhiichuk, S.L. (2000). Z istorii revoliutsiinykh trybunaliv v Ukraini. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho*, 2, 106–113. [in Ukrainian].
11. Serhiichuk, S.L. (2001). Stvorennia ta funktsionuvannia revoliutsiinykh trybunaliv na Podilli. *Naukovi zapysky Vinnytskoho derzhavnogo pedabohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho*, 3, 54–55. [in Ukrainian].
12. Vronska, T., Pylypchuk, V. (2016). Transformatsiia osoblyvykh pravovykh rezhymiv na ukrainskykh zemliakh u XIX–XX st. *Naukovyi chasopys NPU im. M.P.Drabomanova: Ekonomika i pravo*, 31, 12–22. [in Ukrainian].
13. Yurko, S. *Deiaki aspekty vidnovlennia viiskovykh sudiv u systemi sudoustroiu Ukrainy*. Retrieved from <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/9918/YURKO%20115-118.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].

Tamara VRONSKA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Senior Research Fellow,
Lecturer in Ye. Berezniak Military Diplomatic Academy
(Kyiv, Ukraine), vronska_tamara@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7762-5461>

Volodymyr PYLYPCHUK

Doctor of Juridical Sciences (Dr. Hab. in Law), Professor,
Academician of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine,
Director of Scientific and Research Institute
of Informatics and Law of the NALS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), pravo@ippi.org.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3754-4592>

Maryna BELANIUK

Candidate of Juridical Sciences (Ph. D. in Law), Senior Researcher,
Scientific Secretary at Scientific and Research Institute
of Informatics and Law of the NALS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), belanukmarina@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>

Civil Population of Soviet Ukraine in Sight of Military Tribunals: Regulation of Penal Practices (1918–1959)

Abstract. The article analyzes and highlights the process of transforming military tribunals into an integral part of the tools of political terror. The focus is on expanding the powers of these institutions by referring civilians to their jurisdiction not only in wartime or emergencies, but also in peaceful years, when military justice, in combination with extrajudicial bodies that administer “justice” in a simplified manner, became a means of combating real and imaginary opponents of Soviet power. In this way, a common tradition of the totalitarian regime was revealed, when the neglect of human rights was the norm, not the exception. **The purpose of the article** is to establish the reasons and procedure for changing the jurisdiction of ordinary citizens accused of committing “crimes”, which during the period under study were called “counter-revolutionary”, “state” or “political”. **The research objectives** are to identify the features of expanding the jurisdiction of military tribunals in the period 1918–1959 and their penal practices in “peaceful” times, when these institutions, according to classical law, should “take care” only of military offenses, but in fact became instruments for political massacre of those whom the authorities considered “especially dangerous criminals.” **Research methodology** combines the tools of historical and legal analysis, which makes it possible to understand the historical features of the formation of the mechanisms of the Soviet legal system and highlight the institutionalization of total human rights violations that were characteristic for the Soviet repressive system. **Scientific novelty**, first of all, is to expand the idea of the tools of political terror. Thanks to the new documents, it is also possible to trace the drift of the Soviet judiciary towards permanent “emergency” in order to simplify the procedure of execution, as well as to look behind the scenes of contradictions between different institutions of the military Themis in the struggle for the most severe punishments. **Conclusions.** It has been proven that, at the initiative of the Bolshevik and Communist Party leaderships, ignoring the basic norms of criminal procedure law, military tribunals have been given excessive powers in the field of justice against civilians accused of “anti-state” crimes since the establishment of Soviet power in Ukraine. Along with extrajudicial bodies (troikas, revolutionary tribunals, special meetings at the Cheka / Extraordinary Commission, OGPU / Joint State Political Directorate, NKVD / People’s Commissariat for Internal Affairs, MIA, MGB / Ministry for State Security, etc.) military tribunals became an organic component of the Soviet Themis and an instrument of illegal arbitrariness in the Soviet state.

Keywords: political terror, repressions, military tribunals, martial law and state of emergency, jurisdiction, powers, civilians.

Руслана ПОТАПЕНКО

докторка філософії,
кафедра історії та культури України,
Університет Г.Сковороди в Переяславі
(Переяслав, Україна), rusyapotaopenko07@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

Науково-освітня інтелігенція в умовах ідеологічних трансформацій періоду «перебудови»

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.129>

УДК: 94:[001:37-051](477)«1985/1991»

Анотація. Мета дослідження – урахувати актуальність та недостатнє вивчення даної тематики, поставлено за мету на основі архівних джерел і тогочасної преси з'ясувати становище науково-освітньої інтелігенції в період «перебудови», розкрити її роль та місце у процесах ідеологічних, світоглядних трансформацій у державі. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковості, усебічності, системності, об'єктивності. Для висвітлення проблеми застосовано методи історико-ситуаційний та логічно-аналітичний. Таким чином, в основі дослідження лежать методи, котрі дозволяють уникнути упередженості й однобічності. **Наукова новизна.** На основі неопублікованих архівних документів, журнальної періодики проаналізовано неоднозначне становище науково-освітньої інтелігенції у час суспільно-політичних перетворень. Наукова новизна визначається тим, що це одна з перших спроб комплексного аналізу науково-освітніх представників як ідеологів та кристалізаторів суспільної свідомості і світогляду громадян указанного періоду. Акцентовано увагу на висвітленні цілого ряду проблем в освіті, пов'язаних із «перебудовою» та «гласністю». **Висновки.** Радянська система розглядала й використовувала науково-освітню інтелігенцію як модераторів суспільної думки, беззаперечних авторитетів. Про це, зокрема, свідчить освітня інституція Товариство «Знання», яке займалося поширенням політичних і наукових знань у республіці, було засобом коментування та пропаганди, насадження комуністичної ідеології. До товариства входили найкращі представники науково-освітнього середовища. Курс на «перебудову», «гласність», демократизацію сприяли висвітленню ряду проблем як у суспільно-політичному, соціально-економічному, так і в історико-культурному житті. А науково-освітня інтелігенція як найпрогресивніший прошарок суспільства опинилася в епіцентрі подій і, з одного боку, мала нести прогрес, нове світобачення, а з іншого, – не відходити від комуністичних догм та ідеологем.

Ключові слова: «перебудова», «гласність», демократизація, науково-освітня інтелігенція, ідеологія.

Прогресивну роль інтелігенції у цивілізаційному розвитку будь-якого суспільства важко переоцінити. На кожному історичному етапі розвитку України саме інтелігенція ставала носієм національної ідеї, цивілізаційних вимірів розвитку, науково-освітнього поступу, професійного зростання тощо. Особливо яскраво роль інтелігенції проявлялася на переломних фазах суспільного життя, зокрема в період «перебудови» (1985–1991 рр.). Метою цієї публікації є аналіз становища науково-освітньої інтелігенції в той час, її ролі та місця у складних процесах світоглядних трансформацій у республіці.

Чимало сучасних праць прямо чи опосередковано стосувалися сфери життєдіяльності радянської держави, у тому числі періоду «перебудови», аналізуючи особливості соціально-економічної радянської моделі, ідеологічні концепції, настанови, гасла, програмні документи партії тощо. В указаному руслі значний внесок зробили

О.Бойко¹ та В.Литвин². Окремі аспекти щодо ролі української інтелігенції в політичних процесах, її участі у громадсько-політичних рухах, взаємодію з владою розглядала О.Шановська³. Причини та рушійні сили процесів, котрі призвели до розпаду СРСР, погляд «зсередини» на посвячення різних соціальних груп 1985–1991 рр. висвітлено у праці В.Даниленка⁴. Монографію С.Кульчицького присвячено аналізу комуністичної доктрини від її зародження до загибелі, природі радянської влади у СРСР, що показує спроби вертикалі влади за допомогою політики «перебудови» призупинити кризу радянської системи⁵. Ю.Каганов реконструював систему прищеплення цінностей «радянської людини» через освіту, культуру, ЗМІ⁶. Щоденники О.Гончара є цінними філософськими роздумами та одкровеннями, що стосуються періоду «перебудови»⁷. Важливий для нашого дослідження збірник документальних матеріалів, котрий відображає суспільно-політичні настрої в Українській РСР в умовах суспільно-політичних трансформацій кінця 1980-х рр.⁸ Окрему інформацію про науково-освітню інтелігенцію як «модератора» української нації знаходимо в дослідженнях В.Нестеренка та В.Романюка⁹. Однак становище та діяльність науково-освітньої інтелігенції в період 1985–1991 рр. ще не стало предметом наукових студій.

Початок 1980-х рр. ознаменував кризу комуністичного партійного режиму у СРСР, стало очевидним, що зберегти радянську форму управління без кардинальних змін буде неможливо. Новий генеральний секретар ЦК КПРС М.Горбачов у квітні 1985 р. оголосив курс реформ, що мали допомогти подолати кризу та взяти курс на «прискорення соціально-економічного розвитку». Зміни передбачалися в політиці, соціальному й духовному житті, національних відносинах. Курс, який мав реалізувати оновлення, отримав назву «перебудови»¹⁰.

Тогочасна література трактувала «перебудову» як період «оновлення соціалізму», як розкриття його «гуманістичного потенціалу», надання йому «сучасних форм» суспільної організації у соціально-політичній, економічній та моральній сферах. Стратегічним результатом «перебудови» стала нова морально-психологічна ситуація, а саме демократизація, гласність, критичність, активна громадянська позиція. Створювався новий економічний клімат, згідно з яким усі підприємства переводилися на господарський розрахунок, пріоритету набувала соціальна сфера, особливо у частині реформування освіти та охорони здоров'я. Але як і всі реформи, проведені «згори», ці зміни зумовили низку проблем у фінансово-економічній та суспільно-політичній

¹ Бойко О.Д. Уроки «перебудови» в СРСР для сучасної України // Література та культура Полісся. – Вип.83. – Ніжин, 2016. – С.231–241.

² Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України у другій половині 80-х – першій половині 90-х рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 1995.

³ Шановська О.А. Українська інтелігенція проти радянської системи в кінці 1980-х рр.: від інтелектуального опору до масового політичного опозиційного руху // Історичний архів. – Вип.16. – Миколаїв, 2016. – С.126–131; *Її ж.* Інтелігенція і влада в Україні доби перебудови: проблема взаємовідносин // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського]: Серія «Історія». – Вип.15. – Вінниця, 2009. – С.154–160.

⁴ Даниленко В.М. Україна в 1985–1991 рр.: остання глава радянської історії. – К., 2018. – 278 с.

⁵ Кульчицький С. Червоний виклик: Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. – Кн.3. – К., 2013. – 388 с.

⁶ Каганов Ю.О. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. – Запоріжжя, 2019. – 432 с.

⁷ Гончар О.Т. Щоденники: У 3 т. – Т.3 (1984–1995). – К., 2008. – 646 с.

⁸ Шлях до незалежності: суспільні настрої в Україні кін. 80-х рр. XX ст.: Документи і матеріали: До 20-ї річниці незалежності України. – К., 2011. – С.626.

⁹ Нестеренко В.А., Романюк В.Г. Українська науково-освітня інтелігенція Поділля та влада у 1920-ті рр. // Інтелігенція і влада: Серія «Історія». – Вип.3. – Одеса, 2004. – С.191–199.

¹⁰ 25 років незалежності: Нариси історії творення нації та держави / Г.В.Боряк (кер. авт. кол.), В.В.Головко (координатор проекту), В.М.Даниленко, С.В.Кульчицький, О.М.Майборода, В.А.Смолій (відп. ред.), Л.Д.Якубова, С.О.Янішевський. – К., 2016. – С.796.

сферах, збільшувався дефіцит, відбувалися міжнаціональні сутички тощо¹¹. На нараді у ЦК КПРС із питань прискорення науково-технічного прогресу 11 липня 1985 р. було наголошено на потребі створення потужного науково-технічного потенціалу. Акцент робився на наявності першокласних інститутів і творчих кадрів, високоефективних науково-технічних розробок у кожній сфері. Із початком «перебудовчих процесів» велику надію та відповідальність партія покладала на науку й освіту. Так, перед науковими закладами ставилися завдання докорінного покращення рівня, результативності досліджень зі втіленням їх у життя¹². Науково-освітній інтелігенції належало формувати новий суспільно-політичний світогляд, адаптувати гасла «перебудови» до освітнього процесу, через заклади освіти створити новий соціокультурний простір, відповідний духу й завданням часу. З іншого боку, курс на науково-технічну інтенсифікацію висунув потребу поліпшення якості роботи освітніх закладів, рівня підготовки науково-педагогічних кадрів.

Ще у квітні 1984 р. Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти УРСР усім підвідомчим вишам дало рознарядку професійної підготовки науково-педагогічних кадрів на період 1986–1990 рр. Особлива увага відводилася тим науковим сферам, які сприяли науково-технічному прогресу. На початок «перебудовчих процесів» збільшилася кількість суспільствознавців із докторським ступенем у вищих навчальних закладах УРСР, а на підвищення кваліфікації було направлено понад 6,7 тис. викладачів¹³. До штатного сумісництва залучали відомих учених, які займалися викладацькою діяльністю у вищій школі. За 1984–1985 рр. на умовах штатного сумісництва працювали 784 провідних спеціалістів, у тому числі 57 академіків та членів-кореспондентів, 262 доктори наук і професори¹⁴. Як наслідок, у період «перебудови» відбувалося зростання кількості інтелігенції, в основному за рахунок фахівців із вищою та середньою освітою. У другій половині 1980-х рр. в УРСР кожен четвертий зайнятий був пов'язаний із розумовою працею, і це стосувалося не лише науки, освіти, культури, а й матеріального виробництва. Інтелігенція починала відігравати величезну роль у суспільстві. Однак, як і всі реформи «згори» радянського періоду, курс на «перебудову» не досягнув намічених цілей. Адже, усупереч задумам її ініціаторів, багато починань характеризувалися подвійними стандартами, залишалися незавершеними, поглиблювали суспільно-економічну кризу, а це, своєю чергою, стимулювало революційний процес «знизу». Гласність і демократизація виходила за межі дозволеного. Це, передусім, сколихнуло науково-освітні кола, оскільки курс реформ, особливо в освіті, потребував підтримки науковців та освітян як основного генератора у сфері ідеології і пропаганди.

Говорячи про становище інтелігенції в радянській державі, варто зазначити, що у середовищі більшовицьких ідеологів установився прагматичний підхід стосовно цієї соціальної категорії, було відкинуто дореволюційну традицію трактувати інтелігенцію не лише з позиції професійної діяльності, а крізь призму певних духовних критеріїв – як носія моралі, цінностей, служіння певним духовним ідеалам, – а отже, розглядати інтелігенцію як певний соціально-історичний феномен з особливим місцем і роллю у суспільному житті. Радянське трактування інтелігенції характеризувалося «класовими позиціями» щодо визначення її статусу як «соціального прошарку» та

¹¹ Словарь-справочник по обществоведению и основам государства и права: Кн. для учащихся ст. классов сред. общеобразоват. шк. / Сост. Н.С.Чернавин. – Москва, 1990. – С.288.

¹² Горбачёв М.С. Коренной вопрос экономической политики партии: Доклад на совещании в ЦК КПСС по вопросам ускорения научно-технического прогресса 11 июня 1985 года. – Москва, 1985. – С.18–19, 21.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.4621. – Оп.13. – Спр.8031. – Арк.1–4.

¹⁴ Там само. – Арк.53–55.

соціально-професійним підходом у трактуванні її соціальної сутності. Визначення поняття «інтелігенція» в радянських словниках 1960 – початку 1980-х рр. дозволяє стверджувати, що «інтелігентність» у соціалістичній державі визначалася наявністю диплома про професійну кваліфікацію та зайнятістю у сфері розумової праці¹⁵. Якісний і моральний аспекти даного явища до уваги не бралися. На початковому етапі «перебудови» такі трактування суттєвих змін не зазнали.

У радянській літературі 1980-х рр. інтелігенція – це висококваліфіковані працівники розумової праці, світобачення та соціальна активність яких визначаються інтересами побудови комуністичного суспільства. Це люди, які володіють глибокими знаннями і творчою енергією, від котрих у значній мірі залежить розвиток науково-технічного й соціального прогресу. І на яких, фактично, покладалося завдання реалізувати державну стратегію. На квітневому 1985 р. пленумі ЦК КПРС М.Горбачов заявив, що для вирішення масштабних завдань потрібно постійно розвивати ініціативу інтелігенції, селян та робітників¹⁶. І якщо зарубіжні дослідження продовжували аналізувати інтелігенцію як елітарну частину суспільства («ізольована», «абсолютно самостійна сила», здатна реалізувати суспільно-історичні процеси¹⁷), то радянська література характеризувала її як «прошарок суспільства», для якого характерна відсутність соціальної замкнутості, притаманне відчуття колективізму, а найбільш активні представники вступали до комуністичної партії. Лише у ході «перебудови» відбувалося поступове переосмислення сутності інтелігенції як носія інтелекту, духовних цінностей, здатного брати відповідальність і виступати лідером нації. Так, І.Демін появу інтелігенції на поверхні суспільно-політичних процесів «перебудови» пов'язував із критичними моментами розвитку, коли влада фактично вела державу до загибелі, а основним завданням інтелігенції було вивести країну з кризи¹⁸. Соціологічне опитування, проведене в переддень «перебудови», зафіксувало високий показник суспільно-політичної активності науково-освітніх працівників: педагогічної інтелігенції – 97,4%, наукової – 88,8%¹⁹.

В умовах «перебудови» науково-освітня інтелігенція УРСР постала перед проблемою пошуку нової фахової парадигми. Оскільки політика «гласності», заповнення «білих плям» в історії, процес реабілітації жертв сталінського терору, «нове» прочитання творів класичної літератури, переосмислення давно відомих сюжетів із позицій «нового мислення»²⁰, звернення до історичної пам'яті тощо²¹ поставили перед науково-освітньою інтелігенцією непросте завдання перебудови, або навіть переламування власного світогляду, професійної діяльності.

Науково-освітня сфера потребувала оновлення, нового вектора навчання. Стара система освіти набувала архаїчних ознак, ставала продуктом минулого. Особливо гостро це відчувало студентство, яке, реагуючи на поточні тенденції, потребувало нової ідеології. За таких умов учительсько-викладацькому складу доводилося приймати виклики часу, самовдосконалюватися та практикуватися в науково-технічних досягненнях, які проникали в навчальний процес²². Міністр вищої та середньої спеціальної освіти СРСР

¹⁵ Краткий словарь иностранных слов. – Москва, 1966. – С.288; Советский энциклопедический словарь. – Москва, 1980. – С.501.

¹⁶ Див.: Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы и критики буржуазных теорий. – Москва, 1986. – С.76.

¹⁷ Gagliani G. How Many Working Classes? // The American Journal of Sociology. – Vol.87, №2. – Chicago, 1981. – P.273.

¹⁸ Демин И. Интеллигенция: между молотом и наковальней // Народ и интеллигенция. – Москва, 1990. – С.77–80.

¹⁹ Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы... – С.76.

²⁰ Космий Б.М. Двоякої правди не буває // Українська мова і література в школі. – 1991. – №6. – С.40–42.

²¹ Яремко В.І. Історична основа поеми Т.Г.Шевченка «Чернець» // Там само. – 1990. – №3. – С.8–12.

²² Очеретний А.Д., Чухліб В.Ф. Культура слова. Вип. 31, 32 // Там само. – №2. – С.84–86.

Г.Ягодін дійшов висновку, що той, хто володіє увагою молоді, завойовує суспільство. Завойовати молодь без учителя неможливо. «Які б не були вчителі – консервативні, сірі – це ті вчителі, які в нас є зараз. І виходячи з того, як ми будемо з ними працювати, як будемо захищати інтереси – у значній мірі залежить і те, як ми будемо впливати на дітей»²³. Політика «гласності» сприяла активному впровадженню в освітній процес творів репресованих і заборонених митців, у зв'язку з чим науково-освітнім працівникам доводилося здійснювати пошук, розробку відповідного методичного, біографічного та іншого матеріалу, а також долати психологічний бар'єр тієї частини освітян, яких «система добряче вишколила у вірнопідданому переказуванні світоглядно правильних сторінок учнівських підручників», долати перестороги щодо українських «буржуазно-націоналістичних» письменників (В.Винниченко та ін.)²⁴.

Під пильну увагу та аналіз науковців, освітян, дослідників, представників преси потрапляли нові джерела. Відкривалися цілі пласти правди, руйнувалися стереотипи в політиці, економіці, ідеології, історичній науці. Найголовнішим здобутком гласності було різке засудження сталінщини як системи поглядів та дій, спрямованих фактично на війну зі власним народом, знищення цілих етнічних груп. Поверталися із забуття імена репресованих²⁵. Утім у науково-освітньому, інформаційному просторі ще залишалось чимало ідеологічних штампів, політичних міфів і псевдонаукових підходів у висвітленні історичного минулого, особливо його національних аспектів. Так, у радянський період було багато перекручувань в історії оунівського руху, що спостерігалось й у часи «перебудови», коли «бандерівців» та УПА таврували як «кривавих убивць», «німецьких наймитів» тощо²⁶. Ці особливості перехідного періоду, котрі стосувалися руйнування радянських стереотипів, пошуку нових цінностей, у першу чергу вплинули на науково-освітню інтелігенцію, особливо її гуманітарну частину.

Звісно, політика «гласності» викликала неоднозначну реакцію як серед політичних кіл, так і суспільних мас, представників інтелігенції. Серед них було чимало як її прихильників, так і критиків, а також тих, хто неоднозначно, а то й розгублено реагував на хвилю суспільно-політичних змін у країні та республіці. Спостерігалася активізація й консолідація консервативних сил, які виступали проти розвінчування злочинів Й.Сталіна, закликали припинити «очорнення нашої славетної історії». Серед причин поживавлення явних і прихованих противників «перебудови» була передусім половинчастість заходів²⁷. І все ж процес ставав невідворотним. «Перебудова» охопила всі сфери суспільного життя, і в першу чергу це стосувалося навчально-виховних закладів системи народної освіти УРСР. Школа зіштовхнулася з цілим рядом проблем. Одночасно демократизація освітнього процесу, вільний вибір форм та методів проведення уроків, відмова від авторитарних практик у навчанні, безперервний пошук та новаторство призводили до гуманізації, трансформації навчально-виховного процесу. Досить яскраво це простежувалося у викладанні української мови й літератури²⁸. Назрівала потреба відмови від накиннутих шаблонів в оцінках творчої спадщини письменників, від категоричності та ідейної односторонності, притаманних радянській методиці викладання. Нагальними потребами вивчення української літератури у школі,

²³ Из стенограммы заседания Секретариата // Известия ЦК КПСС. – 1990. – №11. – С.14–19.

²⁴ Ковальчук О.Г. Ранні оповідання Володимира Винниченка // Українська мова і література в школі. – 1991. – №1. – С.30–36.

²⁵ Попих В., Табачник Д. У чорторії Беріївської змови // Україна. – 1990. – №49-50. – С.38–44.

²⁶ Малаш М. Позиція: Валентин Мороз, історик: «Не любить історія дарунки роздавати» // Там само. – 1991. – №8. – С.14–17.

²⁷ Николаев В. Затянувшаяся болезнь // Огонёк. – 1990. – №29. – С.31.

²⁸ Фоменко М.В. Про перебудову вивчення української мови і літератури в школах та профтехучилищах республіки // Українська мова і література в школі. – 1990. – №2. – С.3–16.

які багато у чому визначали зміст перебудови роботи вчителя, ставали переоцінка цінностей, відкидання догм, нове прочитання класики тощо²⁹.

Проголосивши курс на «гласність» і демократизацію суспільства, партійне керівництво, однак, не бажало втрачати монополію у суспільних процесах та ідейному вихованні населення. Ішлося про переформатування соціалістичної доктрини, а не про відмову від неї, інтелігенція ж традиційно розглядалася владою не як партнер, а як засіб реалізації державної політики. Тому гуманітаріям було досить складно реалізувати свої професійні функції та соціальне покликання в умовах політики подвійних стандартів. Комуністична партія України й надалі величезну роль приділяла ідеологічній роботі. Для результативного виконання намічених задач інтелігенція та ідеологічні працівники, відповідальні за «ідейне виховання», мали володіти необхідною інформацією стосовно «буржуазних теорій». Науково-освітні працівники мали виховувати суспільство в руслі «соціалістичного патріотизму та інтернаціоналізму», «відданості партії», «нетерпимості до іншої ідеології»³⁰. Зі впевненістю можна сказати, що науково-освітню атмосферу й надалі формував відділ ідеології. На цьому фронті точилася боротьба в кількох вимірах: на рівні СРСР, УРСР зі своїми особливостями; безпосередньо у самих партійних колах; дуже важливим у цей період став вплив Заходу. Інтелігенція, психологічно залякана – з одного боку, і прогресивна – з іншого, перебувала у складних умовах.

Варто згадати про широке розповсюдження кримського експерименту з метою впорядкування лекційної пропаганди в республіці (1986 р.). Лекційна робота вимагала докорінної перебудови, якісного оновлення. Це було зумовлено тим, що з появою «мережевого суспільства» чимало лекторів не враховували оперативної поінформованості населення за допомогою преси, телебачення та радіо, а й надалі переповідали застарілі кліше. Під виглядом лекційно-ідеологічної роботи спостерігалася спроба за допомогою адміністративних методів «згори» зменшити ініціативу творчих організацій, у тому числі Спілки письменників СРСР. Згідно зі згаданим експериментом, усі фінансові операції з трудовими колективами мали проводитися винятково через організації Товариства «Знання». Тобто всі, хто бажав виступати перед населенням, у тому числі й письменники, мали обов'язково ставати його членами, проходити атестацію, подавати фіксований текст виступу³¹.

Спроба розповсюдити кримський експеримент на весь СРСР викликала протест творчих спілок. У ряді областей, а саме у Кримській, Дніпропетровській, Харківській, у Києві склалася ситуація, яка штучно внеможливіювала роботу бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України та позбавляла її членів права спілкуватися з народом. Спілка письменників СРСР з цього приводу прийняла відповідне рішення щодо своєї самостійності, оскільки особливістю їхньої діяльності була позалекційність³². Із цього питання ЦК КПУ надав довідку, в якій було визнано деякі зловживання з боку Товариства «Знання», але й наголошувалося на спробі підмінити питання координації лекційної пропаганди розмовою про «неіснуючу» заборону виступати перед населенням письменникам, які не були членами товариства³³.

Наголосимо, що Товариство «Знання» було просвітницькою інституцією, створеною в 1947 р. як провідник політики режиму в поширенні політичних і наукових знань у республіці, засіб пропаганди й насадження комуністичної ідеології.

²⁹ Білоус Н.М., Білоус П.В. Методиці викладання літератури – нові підходи // Там само. – №9. – С.58–61.

³⁰ Доброхотов Л.Н., Сбытов В.Ф. Советская интеллигенция: вопросы идеологической борьбы... – С.76.

³¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2446. – Арк.115–117.

³² Там само.

³³ Там само. – Арк.118.

Організація сприяла поширенню та утвердженню офіційних позицій держави в науково-освітній, культурній сферах, їх популяризації та роз'ясненню серед населення. До складу товариства входили провідні вчені, викладачі вищої школи, учителі, діячів літератури та мистецтва, лікарі. Просвітницька робота відбувалася за рахунок організації процесу безперервної освіти: створення постійних і пересувних лекторіїв, проведення масових публічних лекцій, кіно- та радіолекторіїв, наукових конференцій, підготовки кваліфікованих лекторів, створення «народних університетів». Лектори й викладачі вирізнялися високим професіоналізмом і мобільністю. Практично неможливо назвати політичну, економічну чи соціальну проблему, при вирішенні якої для проведення відповідних обговорень, роз'яснень, коментарів не залучалися б лектори з Товариства «Знання».

Примітно, що в переддень «перебудови» у ході атестації 1984–1985 рр. питання підбору лекторських кадрів Товариства «Знання» офіційно контролювалося партійною системою. У результаті майже 250 тис. осіб не пройшли іспит на звання лектора. Це була певна селекція лекторських кадрів, з яких створювався партійний прошарок як опора політичного режиму. Це була свого роду пропагандистська машина, що компенсувала вади інших джерел інформації, які підлягали політичній цензурі³⁴. Таким чином, діяльність науково-освітніх кадрів УРСР, з одного боку, зазнавала демократичних змін в умовах гласності й розширення інформаційних меж, а з іншого – і далі перебувала під обмежувальним впливом державної ідеології та цензури, що гальмувало процес її світоглядної переорієнтації.

Надзвичайно складно перебудовувався навчально-виховний процес в освітніх закладах. На запитання, чи готовий до змін сам педагог, зазвичай лунала заперечна відповідь. Причина такого стану речей убачалася в довготривалому керівництві «згори», коли пріоритетною була інструкція та нівелювання особистості вчителя, а «фаховий рівень визначався не творчим пошуком – методичною дисциплінованістю, умінням встигнути за вказівками»³⁵.

Ще однією проблемою у становищі інтелігенції можемо назвати певну внутрішньо-професійну неоднорідність, котра визначалася як рівнем кваліфікації, професійної затребуваності, так і певними ідеологічними факторами. Загальновідомо, що у СРСР партійний квиток був не останнім фактором при реалізації професійної кар'єри. У середовищі науково-освітньої інтелігенції вищий професійний рівень належав науково-викладацьким працівникам, викладачам вищої школи та науковцям, котрі працювали в освітній сфері. Потрапити до елітного наукового середовища було досить складно, але становище тих, хто тут опинявся, було непохитним та авторитетним. Так, упродовж 1986–1990 рр. в Інституті історії АН УРСР докторами наук стали лише 7 осіб (А.Гаврилюк, К.Гальський, В.Савельєв, В.Василенко, Л.Гордієнко, А.Макаров, В.Хмелько). А вже написання роботи могло тривати десятиліття, а тематичний діапазон дисертацій гуманітарного спрямування обіймав переважно марксистсько-ленінську ідеологію та історію КПРС. Новаторство й розробка нової тематики суворо контролювалися³⁶.

Становище освітян ускладнював і рівень матеріально-технічного забезпечення як умов роботи, так й особистого життя. Наприклад, на республіканській науково-практичній конференції у Черкасах 1989 р. міністр народної освіти УРСР М.Фоменко та вчителька Л.Кисельова акцентували увагу на особі вчителя. Ішлося

³⁴ Козинець І. Діяльність організації товариства «Знання» України: ретроспективний аналіз [Електронний ресурс]: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/1289>

³⁵ Радянська жінка. – 1988. – №7. – С.3.

³⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2302. – Арк.5–28.

про те, що не завжди рівень фахової майстерності, педагогічного такту, зовнішнього вигляду відповідали високому званню педагога. Очевидною була необхідність перебудови навчально-виховного процесу. У доповіді також зазначалося, що окремі вчителі, навіть передові, живучі у добрих помешканнях із дорогими меблями, утім не мають удома елементарної особистої бібліотеки³⁷. Ситуація зі вчителями ускладнювалася ще й недостатньою заробітною платою, яка становила 204 руб. при навантаженні в півтори ставки, натомість середня зарплата в УРСР – 250 руб. Особливо складною фінансова ситуація була серед сільських учителів, окремі з яких бідкалися, мовляв, «я не можу піти до школи цього року, тому що мені соромно з'являтися перед дітьми три роки підряд в одному й тому ж одязі, а купити мені його просто ніде, і немає за що»³⁸. За таких морально-психологічних умов і доводилося працювати багатьом учителям. Ситуацію ускладнювала нестача роздаткових, наочних та методичних матеріалів, брак підручників тощо.

Кінець 1980-х рр. можна охарактеризувати як період кристалізації у середовищі науково-освітньої інтелігенції світоглядних орієнтирів, індивідуальних цінностей і пріоритетів. Стало очевидним, що одна частина й надалі сповідує трохи відретушовані з огляду на вимогу часу старі наукові принципи, а інша на хвилі національно-духовного піднесення сприяла посиленню української культури. Цей шлях був досить болісним та складним. Як зазначала С.Павличко, «відкриваючи для себе книги сучасних західних дослідників, ми остаточно зрозуміли, що в закритому радянському соціумі відстали чи не на півстоліття»³⁹.

Отже в умовах «перебудови» науково-освітня інтелігенція республіки, з одного боку, мала нести нові гасла та ідеї у суспільство й освітній процес, сприяти демократизації суспільно-політичних відносин та, в якійсь мірі, очолювати їх. А з іншого – вона залишалася частиною суспільства, котру жорстко контролювала радянська система, та, розуміючи беззаперечний авторитет цієї професійної категорії, намагалася й надалі використовувати її як засіб пропаганди. При цьому поряд з адмінресурсом залучався впливовий на той час ідеологічний інструмент агітації та пропаганди, який часто гальмував новаторські пошуки вчених, освітян, нове бачення ними історії, літератури, освітньо-наукового процесу.

REFERENCES

1. Bilous, N.M. & Bilous, P.V. (1990). Metodytsi vykladannia literatury – novi pidkhody. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 9 [in Ukrainian].
2. Boiko, O.D. (2016). Uroky «perebudovy» v SRSR dlia suchasnoi Ukrainy. *Literatura ta kultura Polissia*, 83, 231–241. [in Ukrainian].
3. Danylenko, V.M. (2018). *Ukraina v 1985–1991 rr.: ostannia blava radianskoi istorii*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Demin, I. (1990). *Intelligentsiya: mezhdumolotom i nakovalnej. Narod i intelligentsiya*. [in Russian].
5. Dobrokhoto, L.N. & Sbytov, V.F. (1986). *Sovetskaya intelligentsiya: voprosy ideologicheskoy borby i kritiki burzhuaizmskoy teorii*. Moskva. [in Russian].
6. Fomenko, M.V. (1990). Pro perebudovu vyvchennia ukrainskoi movy i literatury v shkolakh ta proftekhchulyshchakh respubliky. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 2(396). [in Ukrainian].
7. Honchar, O.T. (2008). *Shchodennyky* (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
8. Kahanov, Yu.O. (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska verstia*. Zaporizhzhia. [in Ukrainian].
9. Kosmii, B.M. (1991). Dvoiakoi pravdy ne buvaie. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 6(412). [in Ukrainian].
10. Kovalchuk, O.H. (1991). Ranni opovidannia Volodymyra Vynnychenka. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 1(407). [in Ukrainian].
11. Kulchytskyi, S. (2013). *Chervonyi vykylyk: Istoriia komunizmu v Ukraini vid yoho narodzhennia do zabybeli* (Vol.3). Kyiv. [in Ukrainian].
12. Lytvyn, V. (1995). Politychna arena Ukrainy: diiovi osoby ta vykonavtsi (Suspilno-politychnyi rozvytok Ukrainy u druhii polovyni 80-kh – pershii polovyni 90-kh rr.) (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv. [in Ukrainian].
13. Maiorov, V.M. (1990). Konferentsiia slovesnykiv respubliky. *Ukrainska mova i literatura v shkoli*, 2(396). [in Ukrainian].

³⁷ Див.: Майоров В.М. Конференція словесників республіки // Українська мова і література в школі. – 1990. – №2. – С.87–90.

³⁸ Из стенограммы заседания Секретариата. – С.14–19.

³⁹ Павличко С. Фемінізм. – К., 2002. – С.322.

14. Malash, M. (1991). Pozytsiia. Valentyn Moroz, istoryk: «Ne liubyt istoriia darunkiv rozdavaty». *Ukraina*, 8. [in Ukrainian].
15. Nesterenko, V.A. & Romaniuk, V.H. (2004). Ukrainiska naukovo-osvittnia intelihtentsiia Podillia ta vlada u 1920-ti rr. *Intelihtentsiia i vlada: Seriia «Istoriia»*, 3. [in Ukrainian].
16. Nikolaev, V. (1990). Zatyannuvshayasya bolezni. *Ogonek*, 29. [in Russian].
17. Ocheretnyi, A.D. & Chukhlib, V.F. (1990). Kultura slova. *Ukrainska mova i literatura v sbkoli*, 2(396). [in Ukrainian].
18. Pavlychko, S. (2002). *Feminizm*. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Popyk, V. & Tabachnyk, D. (1990). Chortoryi Beriivskoi zmovy. *Ukraina*, 49-50. [in Ukrainian].
20. Shanovska, O.A. (2009). Intelihtentsiia i vlada v Ukraini doby perebudovy: problema vzaemovidnosyn. *Naukovi zapysky [Vinnytskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu im. M.Kotsiubynskoho]: Seriia «Istoriia»*, 15. [in Ukrainian].
21. Shanovska, O.A. (2016). Ukrainiska intelihtentsiia proty radianskoi systemy v kintsi 1980-kh rr.: vid intelektualnogo oporu do masovoho politychnoho opozytsiinoho rukhu. *Istorychnyi arkhiv*, 16. [in Ukrainian].
22. Yaremenko, V.I. (1990). Istorychna osnova poemy T.H.Shevchenka «Chernets». *Ukrainska mova i literatura v sbkoli*, 3(397). [in Ukrainian].

Ruslana POTAPENKO

Philosophy Doctor,
Department of History and Culture of Ukraine,
H.Skovoroda University in Pereiaslav
(Pereiaslav, Ukraine), rusyapotapenko007@gmail.com
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-3521-9462>

Scientific and Educational Intelligentsia in the Ideological Transformations of the Perestroika

Abstract. The research goal – taking into account the relevance and insufficient study of this topic, the set a goal was to find out the position of scientific and educational intelligentsia in the period of Perestroika on the basis of archival sources and press then, to reveal its role and place in the processes of ideological, ideological transformations in the state. **The research methodology.** It is based on the principles of historicism, scientificism, comprehensiveness, consistency and objectivity. Historical-situational and logical-analytical methods have been used to cover the problem. Thus, research is based on methods that avoid prejudice and one-sidedness. **Scientific novelty.** On the basis of unpublished documents and journals the ambiguous position of the scientific and educational intelligentsia in the era of socio-political transformations of 1985–1991 was analyzed. Scientific novelty is determined by the fact that it is one of the first attempts to comprehensively analyze the scientific and educational representatives as ideologists and crystallizers of the social consciousness and world outlook of the citizens of the specified period. Emphasis is placed on highlighting a number of problems educational an related issues Perestroika and Glasnost. **Conclusions.** The Soviet system considered and used the scientific and educational intelligentsia as moderators of public opinion, undeniable authority. This, in particular, is evidenced by the educational institution Knowledge Society, which was engaged in the dissemination of political and scientific knowledge in UkrSSR, was a means of comment and propaganda, an inculcation of communist ideology. This society included the best representatives from the scientific and educational environment. The course of Perestroika, Glasnost, democratization contributed to the coverage of a number of problems both in the socio-political, socio-economic, and in the historical and cultural life. And the scientific and educational intelligentsia, as the most progressive layer of society, was at the epicenter of events and, on the one hand, had to carry progress, a new world view, and on the other, not to deviate from communist dogmas, ideologies.

Keywords: Perestroika, Glasnost, democratization, scientific and educational intelligentsia, ideology.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Геннадій БОРЯК

член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор,
заступник директора Інституту історії України НАН України
(Київ, Україна), hboriak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0430-8200>

Катерина ЛОБУЗІНА

докторка наук із соціальних комунікацій,
директорка Інституту інформаційних технологій,
Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), loboovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3371-4029>

Оксана ЮРКОВА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), oyurkova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1962-6161>

Цифровий архів Голодомору в Україні 1932–1933 рр. як універсальний джерельний мережевий ресурс: документальний та візуальний сегменти проекту

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.138>

УДК: 94(477):341.485«1932/1933»:004.9

Анотація. Мета статті полягає у висвітленні моделі контенту та структури бази знань універсального джерельного мережевого ресурсу «Цифровий архів Голодомору / Holodomor Digital Archives», створеного 2020 р. на основі його прототипів початку 2000-х рр. («Електронний архів Голодомору» та ін.). Увагу приділено характеристиці структури архіву, особливостям його частково реалізованих документального й візуального сегментів. **Методологія дослідження** базується на загальнонаукових (насамперед аналізу, типологізації, конкретизації) та конкретно-історичних (у тому числі історико-хронологічному, періодизації, історико-системному, критики джерел) методах. **Наукова новизна** полягає у створенні загальної структури тематичного архіву, що передбачає консолідацію широкого масиву різновидових, багатоаспектних, значних за обсягом джерельних масивів (як текстових, так і візуальних) на основі архівних, музейних, бібліотечних колекцій, їх систематизацію та представлення на ресурсі. Виконання у 2020 р. пілотного проекту з виявлення і збирання цифрового масиву фотодокументів періоду Голодомору в музеях Київської обл. дало можливість опрацювати методику досліджень музейних колекцій для розширення відповідного верифікованого візуального ряду. **Висновки.** Завдання «Цифрового архіву Голодомору» як універсального мережевого тематичного ресурсу – інтеграція всіх дотичних до проблеми джерел. Перспективними блоками, крім документального та візуального, є також корпуси

повнотекстової бібліографії, наукової й художньої літератури, усноісторичних свідчень, аудіо-, відеозаписів, сканованих зображень архівних документів, розташованих поряд із метаграфованим текстом, із відповідними гіперпосиланнями на інші мережеві ресурси. Таким чином, за допомогою сучасних цифрових засобів організації даних дослідники отримають репрезентативну джерельну базу документів і матеріалів про період Голодомору в Україні.

Ключові слова: цифровий архів, універсальний мережевий ресурс, Голодомор в Україні 1932–1933 рр., документи, візуальні джерела.

Продовжуючи тему феномену «цифрового повороту» у сучасній гуманітаристиці, нещодавно артикульовану Г.Папакінім на прикладі цифрового історичного джерела¹, зауважимо, що значні переваги для аналізу різновидових, багатоаспектних та великих за обсягом джерельних масивів (як текстових, так і візуальних) можуть сьогодні надати методи інтелектуального моделювання й утілення їх у вигляді цифрових колекцій, із відповідним установленням асоціативних зв'язків між ними та відображенням історичного контексту. На етапі формування концепції проекту, визначення моделі контенту важливі всі аспекти: аналіз текстів та асоціацій, взаємозв'язок між даними, візуальна подача знань, розробка стандартизованих наборів метаданих для різних видів документів². У процесі розробки метаданих слід визначити, яка інформація може сприяти подальшому аналізу й вирішенню нових гуманітаристичних та історіографічних питань, що надасть інтелектуальні основи для наступної дослідницької й теоретичної роботи³. Усе це має забезпечити перспективне інтелектуальне середовище для проведення історичних досліджень. Процеси реконструкції минулого зазвичай супроводжуються різними труднощами, що мають суперечливий характер. Дослідники, з одного боку, обмежені можливостями отримання необхідної інформації, а з іншого, мають доступ до масштабних та малоструктурованих ресурсів, з якими важко мати справу. Така ситуація відображає загальний стан сучасних інформаційних потоків: відчуття інформаційного голоду на тлі тотального інформаційного перенавантаження. Іншим аспектом проведення історичного дослідження є необхідність упорядкування власних оригінальних даних, здобутих у процесі наукової, пошукової, бібліографічної, археографічної чи польової роботи. Учені могли б краще використовувати наявні ресурси завдяки ефективній організації та інтелектуальному перетворенню даних, які можна інтегрувати у процес наукового дослідження.

Методологія і спільний інструментарій моделювання історичних даних напрацьовуються сьогодні в межах напряму наукових студій, який отримав узагальнену назву «цифрової гуманітаристики» («digital humanities»). Спільна методологія узгоджується як під час створення локальних проектів цифрових ресурсів за допомогою нового підходу до моделювання неструктурованої інформації, котра представлена історичними документами, так і у процесі розгортання масштабних міжнародних проектів. Так, під час розробки моделі даних «Європеани» («Europeana.eu») особливим завданням було знайти набір смислових відносин, які мають суттєве значення для окреслення

¹ Див.: Папакіні Г.В. «Цифровий поворот» у джерелознавстві: реальність, перспектива чи ілюзія? // Український історичний журнал. – 2021. – № 1. – С.153–169.

² Qian Y., Xing Z., Shi X. From collection resources to intelligent data... // Digital Scholarship in the Humanities. – 2020. – P.1–10.

³ Sabharwal A. Archives and special collections in the digital humanities // Digital Curation in the Digital Humanities. – 2015. – P.27–47.

структури та доступу до історико-культурних об'єктів. В Україні також було визначено науково обґрунтовані вимоги, що висуваються перед методиками атрибуції джерела, його ідентифікації, джерелознавчого зовнішнього та внутрішнього оцінювання, систематизації інформації й інформаційних ознак розкриття змісту тощо⁴.

Сучасний цифровий інструментарій, за умов продуманої наукової моделі даних, надає можливість у межах спеціалізованої цифрової колекції поєднати різні принципи подання історичних даних: хронологічний, географічний, текстовий, предметний, візуальний. В єдиному інформаційному масиві поєднуються історичні джерела різних установ, у тому числі архівів, бібліотек, музеїв. Усе це виступає важливим документальним супроводом історичного дослідження, що наочно відображає контекст, подає віртуальну реконструкцію тла доби. Дослідник отримує можливість зануритись у всі обставини події: тексти офіційних постанов, свідчення очевидців, газетні публікації; візуальний ряд фото-, відеоматеріалів; просторово-часові обставини; залучені персоналії, організації, установи.

Саме на таких принципах консолідації та віртуальної реконструкції на основі масиву оригінальних історичних документальних джерел (архівних, музейних, бібліотечних) побудовано модель даних «Цифрового архіву Голодомору / *Holodomor Digital Archives*» («ЦАГ»)⁵. Консолідований масив документів має надати репрезентативну джерельну й доказову базу для з'ясування причин, перебігу, наслідків соціальної катастрофи в Україні та світі ХХ ст. – Голодомору-геноциду українського народу, бути своєрідним джерельним та історіографічним меморіалом жертв трагедії.

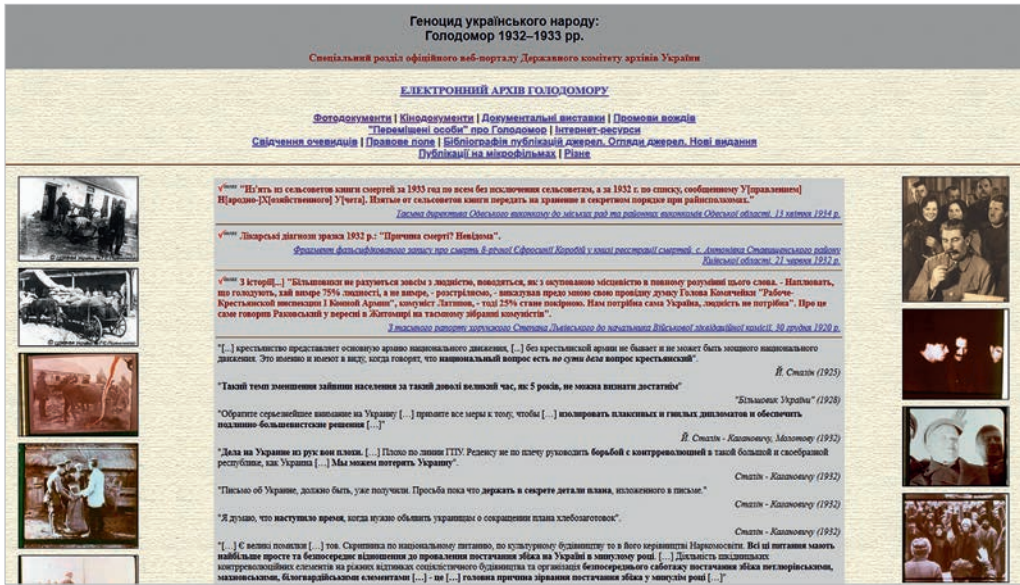
Прототипом «ЦАГ» став «Електронний архів Голодомору» («ЕАГ»; паралельна пошукова назва – «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.»)⁶ – масштабний проект, що мав довгу й непросту історію. Ідея його створення як першого універсального джерельного цифрового ресурсу з історії трагедії виникла на початку 2000-х рр. у середовищі професійних істориків-архівістів у Державному комітеті архівів України (нині – Укрдержархів). Ініційований державною архівною службою та фактично маючи статус загальнонаціонального проекту, він був реалізований силами лише кількох ентузіастів, формально – працівників апарату Держкомархіву. До неформальної робочої групи ввійшли Ю.Забенько (системний адміністратор) і двоє молодих архівістів, котрі працювали з текстами як редактори – Т.Клименко й А.Кисельова. Візуальний сегмент «ЕАГ» – розділи фото- та кінодокументів – згодом було створено за активної участі директорки Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного Н.Топішко, яка фактично стала ще одним членом робочої групи.

Уперше архів з'явився у Всесвітній мережі 2003 р. як спеціальний розділ офіційного державного веб-порталу «Архіви України» й енергійно наповнювався до кінця 2008 р. Парадоксально, але розроблення «ЕАГ» не регламентувалося жодними формальними рішеннями колегії Держкомархіву, не супроводжувалося будь-якими наказами та іншими офіційними нормативними документами. Але водночас він став невід'ємною частиною офіційного порталу архівної служби, і як такий упродовж певного часу виконував не лише науково-інформаційну, але й культурно-просвітницьку функцію на загальнонаціональному рівні. «ЕАГ» було розроблено програмними засобами початку 2000-х рр. на платформі php. Відтоді Державна архівна служба не

⁴ Дубровіна Л.А., Лобузінна К.В., Онищенко О.С., Борях Г.В. Цифрова гуманітаристика та бази даних документальної культурної спадщини в бібліотеках України // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.25. – К., 2020. – С.290–309.

⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <http://holodomor-era.history.org.ua/>

⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/>

Ілюстр. 1. Фрагмент головної сторінки веб-ресурсу «Електронний архів Голодомору (Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.)» на старій версії порталу Державної архівної служби України (скріншот від 15 січня 2021 р.)

проводила жодної реконструкції бази, але «Електронний архів Голодомору» успішно функціонує й досі, меморіально зберігаючи архаїчний програмно-технічний і художній дизайн (див. ілюстр. 1).

Драматизм історії цього ресурсу пов'язаний із політичними подіями в нашій країні. Від осені 2006 р. зі зміною керівництва архівної служби на «Солом'янських пагорбах» почалася трансформація політичних векторів і наукових пріоритетів. Із кінця 2000-х рр. спостерігалася поступова маргіналізація цього ресурсу, адже він втратив свою актуальність та іміджеву привабливість і дедалі більше ставав або просто незручним, або й навіть «шкідливим». У результаті нині на архівному веб-порталі цей проект відняти непросто. На нього немає прямих посилань зі вхідної сторінки, лише в розділі «Документальні виставки on-line» (підрозділ «Голодомор і політичні репресії»), проминувши п'ять перших позицій, можна нарешті вийти на відповідний розділ, котрий, повторимо, має таку саму назву, що й попередній ресурс.

Як бачимо, нинішній статус «ЕАГ» не зовсім корелюється з вихідною, концептуально ключовою засадою його функціонування на початку 2000-х рр.: загальнодоступність і максимальна зручність у користуванні, – пошуку, копіюванні, «скачуванні» будь-яких його сегментів.

Архітектоніка «Електронного архіву Голодомору» доволі проста. Структурно центральним ядром став масив опублікованих від початку 1990-х рр. документів (із часом до нього додавалися ще неопрілюднені на той час матеріали з архіву СБУ⁷).

⁷ Йдеться про значний масив документів (Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.68. – Спр.228–230), який згодом архів СБУ зняв із загального веб-доступу. Утім в «Електронному архіві Голодомору» збереглися їх розширені реєстри (напр.: Процесуальні документи (постанова про початок слідства та арешт, протоколи обшуку, протоколи допитів свідків, обвинувальний висновок райвідділу ДПУ; кримінальний вирок наряду Гарбузинського

Це повнотекстова подокументна база за 1929–1934 рр. з хронологічним помісячним показником, що на запит користувача оперативно формував перелік наявних документів за конкретний місяць. Усередині місячного блоку вони розміщувалися, зрозуміло, за хронологією, – поденно. Представлені тексти – окрім, власне, архівних документів це були епістолярні джерела, усні свідчення, мемуари – мали відповідні архівні легенди та бібліографічні посилання.

В окремому розділі зібрана повнотекстова документальна бібліотека, де можна було ознайомитися (звісно, із функцією копіювання) з повним корпусом опублікованих документів, що ввійшли до «ЕАГ». Першими до електронного архіву потрапили хрестоматійні вже сьогодні документальні видання – основні збірки партійних (1990 р.)⁸, радянських (1992 р.)⁹ матеріалів, фундаментальний документальний компендіум Р.Пирога (2006 р.)¹⁰, збірники, підготовлені держархівами Вінницької, Запорізької, Кіровоградської, Луганської, Миколаївської, Харківської, Одеської, Полтавської, Сумської, Черкаської, Чернігівської обл.¹¹

Станом на кінець 2008 р. до архіву було включено близько 1500 документів, а також незначний масив свідчень і спогадів. В електронній бібліотеці представлено 24 видання 1990–2008 рр. (зрозуміло, це лише частина оприлюдненого на той час документального та усноїсторичного корпусів).

За задумом ініціаторів, подальше розгортання роботи з наповнення архіву передбачало включення до бази сканів архівних документів, відтак тексти тих, що вже опубліковані, можна було б скорелювати з образами їхніх архівних відповідників. Утім для цього треба було або «задіяти адмінресурс», або віднайти додаткові кошти для низки архівів на оцифрування саме цих матеріалів. Це завдання й досі залишається нерезалізованим.

Важливою складовою «ЕАГ» стали масиви візуальних джерел розділу «Контекст трагедії (1929–1933)»: понад 130 фотодокументів (три десятки фотографій А.Вінербергера, окремі світлини з колекції М.Залізняка (Железняка), значна кількість постановочних офіційних фотозображень із фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного (ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного))¹², а також близько 200 фотодокументів, що являють собою кадри, виковані з документальних фільмів 1989–1998 рр. Із-поміж них є абсолютно унікальні, що до того часу ніколи не репродукувалися¹³.

Суто меморіальний характер на сьогодні має колекція посилань на регіональні документальні виставки на сайтах державних архівів областей та обласних державних адміністрацій (здебільшого 2008 р.), що, зрозуміло, після 2010 р. ведуть «у нікуди», адже ці ресурси були свого часу «зачищені».

Аналогічна теза про посилання, котрі не працюють, ще більшою мірою може бути застосована для розділу «ЕАГ» під назвою «1900 свідчень очевидців Голодомору»¹⁴:

р-ну від 9.01.1933 р.; ухвала судової колегії Одеського облсуду від 21.01.1933 р. про незадоволення касаційної скарги), довідка Н.-Краснівської сільради про конфіскацію хати та хліба у Величка А.С. та висновок прокурора Миколаївської обл. від 2.01.1992 р. про його реабілітацію (див.: ГДА СБУ. – Ф.68. – Спр.230. – Арк.64–76)). Усі посилання на ці документи в «ЕАГ» меморіально залишено. Фактично ж вони приводять користувача просто на сайт Служби безпеки України.

⁸ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упор. Р.Я.Пиріг. – К., 1990.

⁹ Колективізація і голод на Україні: 1929–1933: Зб. мат. і док. / Упор.: Г.М.Михайличенко, Є.П.Шаталіна; відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1992.

¹⁰ Голодомор 1932–1933 років в Україні: Док. і мат. / Упор. Р.Я.Пиріг. – К., 2007.

¹¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/index.php>

¹² Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/photos.php>

¹³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/K-11161/>

¹⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/#3>

Голодомор в Україні (1932–1933 рр.)

ЕЛЕКТРОННИЙ КОРПУС ДОКУМЕНТІВ

(2004–)

ГОЛОДОМОР В УКРАЇНІ 1932–1933 РР.: МАТЕРІАЛИ ДО БІБЛІОГРАФІЇ

1.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик / Ред кол.: С. В. Кульчицький, О. Ф. Ботушанська, В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. – Одеса; Львів: Вид-во М. П. Коць, 2001. – 664 с.

2.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. Випуск 2 / Ред кол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Упорядн.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун. Одеська державна наукова бібліотека імені М. Горького; Інститут історії України НАН України. – Одеса: Вид-во Студія "Негоціант", 2008. – 576 с.

3.

Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: бібліографічний покажчик. [Електронний ресурс] / Упоряд.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рікун; Редкол.: С. В. Кульчицький (наук. ред.), О. Ф. Ботушанська (відп. ред.), В. Мотика; Ред. І. С. Шепестович. ОННБ ім. М. Горького; Інститут історії України НАН України. – Вип. 3. – О., 2014. – 685 с. – Режим доступу: http://catalog.odnb.odessa.ua/ONNB_ec/NashVid/sNaykVidan/sc546867.pdf

МАТЕРІАЛИ ДЕРЖАВНИХ АРХІВІВ ДО РЕЄСТРУ МЕМОРІАЛЬНИХ ФОНДІВ

4. <https://old.archives.gov.ua/Archives/Reestr/>

5. [Звернення Президента України до Держкомархіву України про відновлення історичної справедливості та шанування жертв та постраждалих від голодоморів 1932–1933 рр. від 21.09.2006](#)

Ілюстр. 2. Фрагмент головної сторінки електронного корпусу документів «Голодомор в Україні (1932–1933 рр.)» на веб-порталі Інституту історії України НАН України (скріншот від 15 січня 2021 р.)

у середині 2000-х рр. на сайті «Україна-3000» було оприлюднено величезний масив щойно тоді зібраних та опрацьованих усноїсторичних свідчень, проте 2007 р. вони були знищені під час гакерської атаки. Сьогодні маємо всі підстави для майже безпомилкової локалізації джерела тієї атаки. Достатньо лише поставити просте питання: кому це вигідно?

Надзвичайно важливою для осмислення масштабів, причин і наслідків Голодомору видається добірка актуальних висловлювань 1933–1934 рр. партійно-державних вождів (Й.Сталіна, Л.Кагановича, П.Постишева, В.Затонського, С.Косіора та ін.)¹⁵. Довідково-інформаційний і бібліографічний характер досі зберігають довідкові розділи «ЕАГ» – «Правове поле», «Публікації та огляди джерел», «Нові видання», «Публікації документів на мікрофільмах», деякі інші, супровід яких припинився

¹⁵ Там само.

2008 р. Відзначимо, що ініціативи 2000-х рр. зі створення мережеских архівних ресурсів, пов'язаних із Голодомором 1932–1933 рр., стали можливими завдяки підтримці Фонду катедр українознавства (США).

Набутий у 2000-х рр. досвід опрацювання першого «Електронного архіву Голодомору», власне, опрацьовані інформаційні ресурси, методичний інструментарій, – усе це безумовно прислужилося до реалізації подальших сучасних мережеских ініціатив (див. ілюстр. 2)¹⁶, у тому числі – «Цифрового архіву Голодомору», робота над яким розпочалася 2020 р. Команда проекту складається з авторів цієї статті, а також веб-редакторки Т.Омельчук, котра відповідає за текстовий контент.

Зразком для побудови «ЦАГ» стала модель «Електронного архіву Михайла Грушевського / Mykhailo Hrushevsky Digital Archives», що функціонує та розвивається від 2016 р. завдяки підтримці американського Фонду катедр українознавства у 2015–2016 рр. та публікаційним грантам Канадського інституту українських студій у 2016–2020 рр. Авторами ідеї й моделі контенту виступили І.Гирич, Г.Кондаурова, С.Панькова, О.Юркова. Розробниками проекту сайту, архітектури та моделі бази знань стали К.Лобузїна й І.Лобузїн, вони ж забезпечують програмно-технологічний, бібліотечний, бібліографічний науковий супровід¹⁷. На цьому тематичному ресурсі вдалося об'єднати в один масив літературу і джерела, різні за типами, походженням, місцем зберігання, класифікувати та систематизувати їх, а також розробити багатозадачний пошуковий модуль. Напрацювання електронного архіву М.Грушевського дозволили досить швидко підготувати концепцію «ЦАГ», розбудувати його структуру.

В основу побудови моделі контенту «Цифрового архіву Голодомору» ліг укладений Г.Боряком і Г.Папакіним 2008 р. в рамках підготовки фундаментальної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні» реєстр документів. Він окреслює та презентує масив *опублікованих* архівних матеріалів, що й донині можуть уважатися *основними*, а також *найчастіше використовуваними* дослідниками, тобто такими, які складають наявну на сьогодні доказову базу для визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом. Під час укладання реєстру було вироблено методологічні засади подання інформації про архівні документи: за хронологічним принципом, який є єдиноможливим для публікації інформації про таку кількість різноманітних матеріалів, виданих різними установами (від центральних союзних до місцевих низових). Усередині кожну хронологічно виокремлену інформацію щодо документа розміщено за інституційно-ієрархічною та географічною ознаками. Посилання на публікацію наводиться лише один раз (тільки першопублікація, незалежно від її форми – стаття, добірка, регіональний збірник)¹⁸.

На початок 2021 р. у «Цифровому архіві Голодомору» було представлено понад 1,4 тис. архівних документів із метаграфованими текстами або посиланнями на цифрові копії оригіналів на офіційних сайтах архівних установ (див. ілюстр. 3). Основними атрибутами подання інформації про архівний документ є дата, його заголовок, адміністративно-територіальна характеристика, зовнішня характеристика (оригінал, копія, рукопис, машинопис тощо), місце зберігання, архівний шифр, інформація про

¹⁶ Одним із них став «перехідний» ресурс на історичному веб-порталі «Голодомор в Україні 1932–1933 рр. (Електронний корпус документів)» [Електронний ресурс]: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>. Він представляє інтегровані ресурси з архівного порталу та матеріали поточного бібліографічного, архівного та археографічного супроводу тематики Голодомору від 2008 р. й донині. Окремими підрозділами представлено ресурси стосовно демографії, візуальної історії, а також щодо заперечення Голодомору російськими істориками.

¹⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://hrushevsky.nbu.gov.ua/>

¹⁸ Реєстр документів / Уклад.: Г.В.Боряк, Г.В.Папакін // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. – Загальноукраїнський том. – К., 2008. – С.421–532.

Ілюстр. 3. Фрагмент головної сторінки «Цифрового архіву Голодомору» (скріншот від 15 січня 2021 р.)

публікацію, посилання за наявності на текст документа. Для відповідних опублікованих документальних видань і реєстрів автоматично формуються у хронологічному порядку списки наявних у цифровому архіві документів, які є можливість переглянути та ознайомитися з їх докладним описом.

Датування документа здійснюється за оригінальними даними та залежно від наявної деталізації зазначається на таких рівнях: рік; рік і місяць; рік, місяць, день (діапазон дат). На основі часових даних відповідно до наявного масиву документів автоматично будується хронологічний покажчик, який забезпечує вибірку матеріалів у «ЦАГ» на рівні рік, місяць або конкретний день, незалежно від їх виду (архівний документ, фотографія, газетна публікація, стаття, статистичний довідник тощо).

Адміністративно-територіальна характеристика пов'язана з датою й наводиться за відповідним документу устроєм. Опис адміністративно-територіальної одиниці є можливість подати із зазначенням трьох ієрархічних рівнів + населений пункт. Для пов'язування всіх географічних даних в єдину систему та подання їх на інтерактивній карті Голодомору з метою пошуку матеріалів за регіонами паралельно з оригінальними історичними назвами адміністративно-територіальних одиниць наводиться їх назва та підпорядкування за адміністративно-територіальним устроєм 2020 р. Інтерактивна карта відображає загальні втрати від Голодомору в Україні за регіонами, 1932–1934 рр., наведені за даними проекту «МАПА: Цифровий атлас України /

The MAPA: Digital Atlas of Ukraine» Українського наукового інституту Гарвардського університету¹⁹, і надає користувачеві змогу перейти від обраного регіону до відповідного масиву документів, наявних у «ЦАГ».

Загальна структура «Цифрового архіву Голодомору» передбачає консолідацію широкого масиву інформаційних ресурсів, пов'язаних із темою, а саме історичних джерел: документів, свідчень, спогадів (опублікованих текстів, аудіо-, аудіовідеозаписів), преси, візуальних джерел (фото-, кінодокументів, відеороликів із кінодокументів, документальних фільмів, образотворчих пам'яток); наукових і довідкових ресурсів: бібліографій, довідкових джерел (енциклопедичних статей, довідників, хронік подій, мартирологів); досліджень (монографій, часописів, статей, колективних праць); ресурсів суспільного значення: публіцистики, літературних творів, інтернет-матеріалів.

Деталізований пошук інформації може вестися дослідником за стандартними атрибутами: ключовими словами, заголовками документів і назвами видань, авторами, роком видання, видом ресурсу (бібліографія, документи, свідчення, преса, візуальні та довідкові джерела, дослідження, публіцистика, літературні твори, інтернет-ресурси).

Інформація у «ЦАГ» також консолідується за місцем зберігання відповідних історичних документів, які представлені такими категоріями: архіви, музеї, бібліотеки, родинні архіви. Для кожної інституції інформація подається окремим записом, в якому зазначається назва установи, країна, контактна інформація (телефон, e-mail), адреса (географічні координати Google-карт), сайт, логотип. Відповідно, для кожної інституції автоматично формуються у хронологічному порядку списки документів, наявних у цифровому архіві, які можна проглянути, а далі за потреби перейти до їх докладного опису.

Поза часовим і географічним контекстом у «ЦАГ» є також можливість розкривати зміст документів за особовою та інституційною ознакою. Для кожної особи може бути зазначено її усталене ім'я, різночитання імені (різні форми та іншими мовами), дати життя, країна, довідкові інтернет-джерела, позначено її роль (історичний діяч, дослідник, фотограф тощо). Відповідно до змісту документа особа може бути зазначена як автор або персоналія; для кожної особи автоматично формуються списки праць і літератури.

У 2020 р. – перший рік існування «Цифрового архіву Голодомору» – основні зусилля дослідницької команди було спрямовано на розбудову структури мережевого ресурсу й на реалізацію проекту «*Розпорошені та невідомі візуальні документи епохи Голодомору: Київська область / Scattered and Unknown Holodomor Era Visual Documents: Kyiv Region*», підтриманого Науково-дослідним та освітнім центром вивчення Голодомору (The Holodomor Research and Education Consortium, HREC) Канадського інституту українських студій Альбертського університету²⁰. Цей пілотний проект, метою якого стало виявлення візуальних джерел періоду Голодомору в музеях Київщини, був спрямований на розширення достатньо незначної верифікованої візуальної складової сучасної історіографії трагедії.

Із кількох збірок фотографій, що використовуються сьогодні дослідниками для візуальної оповіді про колективізацію та Голодомор в Україні, найбільш відома колекція австрійського інженера А.Вінербергера (A.Wienerberger). На понад 50 світлинах, зроблених ним у Харкові 1933 р., можна побачити великі черги біля продуктових

¹⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://gis.huri.harvard.edu/population-losses>

²⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://holodomor.ca/grants-opportunities/research-grants/2020-year/>

крамниць, коваючих чоловіків, жінок, дітей, тіла померлих на харківських вулицях, місця поховання тощо. Знімки А.Вінербергера друкувалися та передруковувалися з 1934 р. багато разів у різних виданнях. У 1939 р. він опублікував 52 фото у своїй книзі про життя у СРСР²¹. В Україні про матеріали А.Вінербергера дізналися лише на початку XXI ст., коли В.Марочко привіз копії світлин із колекції кардинала Т.Інніцера з архіву Віденської дієцезії та передав їх до ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного.

У 2007 р. в архівно-кримінальній справі фотографа-кустара з Батурина М.Боканя (архів тимчасового зберігання Управління СБУ у Чернігівській обл.) було віднайдено колекцію з його світлинами, малюнками та щоденниковими записами 1930-х рр., котрі свідчили про голодування родини в 1933–1934 рр. та смерть від голоду одного з синів фотографа в 1933 р. Після виявлення цих документів їх було додано до організованої Службою безпеки України документальної виставки «Розсекречена пам'ять», що 2006–2007 рр. проходила в Києві, АР Крим, обласних центрах нашої країни, а також за кордоном – у Мінську (Республіка Білорусь), Москві (Російська Федерація). Від того часу фотографії М.Боканя стали частиною візуального ряду Голодомору²².

Із 1990-х рр. дослідники широко використовують документальні світлини 1920–1930-х рр., автором яких був фотограф М.Залізник (Железняк) із Донеччини (нині колекція зберігається у ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, Покровському історичному музеї та родинному архіві). На знімках немає людей, що вмирають, але на них зафіксовано повсякдення українського села, відтворено яскраву картину колективізації й розкуркулення²³.

Колекції фотографій про міжвоєнне життя в УСРР у 1920–1930-х рр. зберігають центральні та обласні архіви, насамперед ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного. В основному інформацію про ці світлини оприлюднено на сайтах установ. Проте не можна забувати, що багато з тих архівних знімків, де зафіксоване начебто «щасливе життя» робітників і колгоспників, були постановочними агітаційними фотоматеріалами²⁴. Ці зображення досить відомі та часто залучаються дослідниками й журналістами до публікацій.

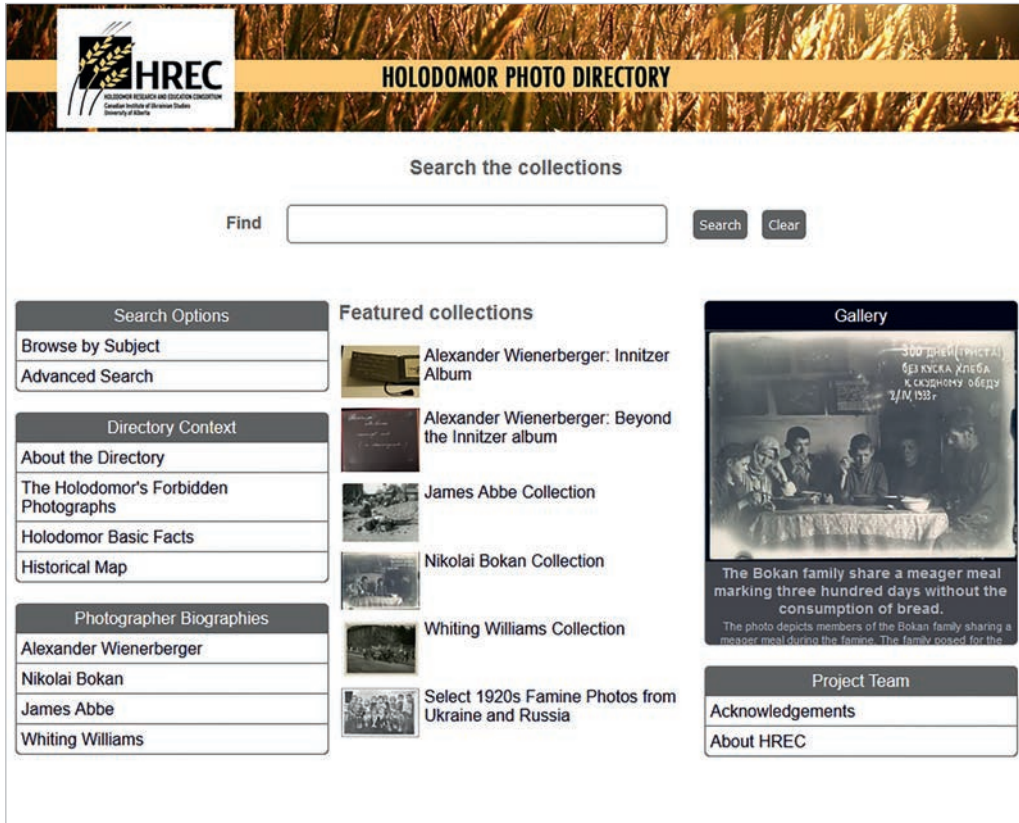
Варто згадати, що цінні зібрання фотографій, зроблених в УСРР у міжвоєнний період, зберігаються в Російській Федерації, зокрема в Російському державному архіві кінофотодокументів (Красногорськ Московської обл.) та в Державному центральному музеї сучасної історії Росії (Москва), однак вони складаються в першу чергу з постановочних знімків. Ознайомитися з певним їх числом можна на сайті архіву або ж у віртуальному «Державному каталозі Музейного фонду Російської Федерації» (від 2014 р. безпосередньо працювати в російських архівах українським дослідникам Голодомору неможливо через розв'язану Росією війну проти нашої країни). Дослідники трагедії знають про ці фотографії, але практично їх не використовують.

²¹ *Wienerberger A.* Hart auf hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland; ein Tatsachenbericht (Mit 52 Original-Leicaausnahmen des Verfassers). – Salzburg; Leipzig, 1939.

²² Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / Упор.: В.Борисенко, В.Даниленко, С.Кокін та ін. – К., 2007. – С.33; Дзеркало душі народної: Спогади та враження відвідувачів виставки про Голодомор 1932–1933 років в Україні / Упор. В.Даниленко. – К., 2008. – С.14–15; Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анот. довід. / В.М.Даниленко (відп. упор.), Л.Л.Аулова, В.В.Лавренюк. – Л., 2010. – С.330; *Сніжок З.* Протистояння особистості та більшовицького тоталітарного режиму в 20–30-х рр. XX ст. (на основі документів особового походження М.Ф.Боканя) // Ніжинська старовина. – Вип.28(31). – К., 2020. – С.44–52.

²³ *Залізник В.* З ангелом-охоронцем і фото по життю. – К., 2018.

²⁴ *Boriak H.* Holodomor Archives and Sources: The State of the Art // *The Harriman Review*. – 16. – №2 (November 2008). – P.23–28.

Ілюстр. 4. Фрагмент сторінки «Holodomor Photo Directory» (скріншот від 15 січня 2021 р.)

Велику роль у поширенні інформації про світліни Голодомору відіграло розміщення (в різний час) їх цифрових копій із підтекстівками на сайтах Державного комітету архівів України²⁵, державних та обласних архівів, Національного музею Голодомору-геноциду²⁶, «Електронного архіву українського визвольного руху» Центру досліджень визвольного руху²⁷. Дані про фотодокументи з 2008 р. постійно публікуються на сайті Інституту історії України НАН України як складова частина проекту «Голодомор в Україні (1932–1933 рр.): Електронний корпус документів»²⁸.

Не можна не згадати і значну системну роботу, здійснювану Українським науково-дослідним та освітнім центром вивчення Голодомору (HREC in Ukraine)²⁹ за керівництва Л.Гриневич. У червні 2018 р. зусиллями центру було проведено представницький міжнародний науковий симпозіум «Візуалізація епохи Голодомору: джерела, наративи, контексти», під час якого дослідники обговорювали питання про колекції зображальних джерел та методологічний інструментарій їх прочитання. У грудні

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Famine/>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <https://holodomormuseum.org.ua/holodomor/arkhiv/>

²⁷ Див.: [Електронний ресурс]: <http://avr.org.ua/>

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://resource.history.org.ua/project/0000006>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.holodomor-hrec.com/>

2019 р. центр провів засідання програми «Seminarium» на тему «Фотодокументи епохи Голодомору: особливості виявлення, атрибуції, інтерпретації» (експертами виступили Л.Гриневич, О.Михед, О.Юркова).

У 2020 р. канадський Науково-дослідний та освітній центр вивчення Голодомору (HREC) відкрив інформативний сайт із «Каталогом фотографій Голодомору / Holodomor Photo Directory» (англійською мовою; див. ілюстр. 4)³⁰. Нині на ньому представлено близько 100 детально описаних авторських світлин: згадані вже колекції А.Вінербергера та М.Боканя, а також збірки з 4 і 10 знімків, зроблених в УСРР, відповідно, американцями фотографом Дж.Еббе (J.Abbe) в 1932 р. та підприємцем В.Вільямсом (W.Williams) у 1933 р. Ресурс також містить колекцію фотозображень голоду 1921–1923 рр. в Росії та Україні, що часто помилково ототожнюються з ілюстраціями Голодомору в Україні 1932–1933 рр.³¹ Світлини Дж.Еббе й В.Вільямса не надто відомі.

За нашими приблизними підрахунками, як візуальний супровід своїх наукових студій та публіцистичних праць дослідники Голодомору використовують близько 300 фотографій, із них пара десятків дуже тиражованих (ідеться передусім про окремі знімки А.Вінербергера, М.Залізняка, М.Боканя). Крім незначної чисельності, ці відомі документальні візуальні джерела ще й географічно нерепрезентативні: в основному найчастіше передруковуються світлини з тодішньої столиці УСРР Харкова, із Чернігівщини та Донеччини. Такий стан речей вимагає нагального розширення дослідницького поля, зокрема йдеться про залучення до комплексу документальних візуальних свідчень міжвоєнної доби не лише архівних, а й музейних і родинних колекцій.

Підтримка з боку Науково-дослідного та освітнього центру вивчення Голодомору дала можливість розпочати у 2020 р. ініційований Г.Боряком проект із ретельного вивчення колекцій фотодокументів краєзнавчих музеїв у постраждалих під час трагедії регіонах нашої країни. Методику досліджень музейних колекцій 17 сучасних областей України, що охоплюють колишні 6 областей УСРР періоду Голодомору, дослідницький колектив вирішив опрацювати на Київщині. Кінцевою метою було збирання цифрового масиву фотодокументів, їх опис, систематизація та представлення у «ЦАГ».

Робочою гіпотезою стало припущення, що в експозиціях і фондах краєзнавчих музеїв імовірно збереглася певна кількість (1–3–5–10) оригінальних місцевих світлин. У хронологічному плані «добу Голодомору» вирішено було розглядати якомога широко, не обмежуючись лише 1932–1933 рр. Відповідно, постало завдання зібрати цифрові копії знімків усього міжвоєнного періоду в усіх історико-краєзнавчих (районних, міських, сільських, шкільних і т. п.) музеях Київської обл., державних або приватних.

Список музеїв Київщини, складений на основі підготовленого Міністерством культури України переліку музейних установ, від початку виявився далеко не повним: із трохи більш ніж 30 позицій, зафіксованих у списку Мінкульту, він виріс удвічі (і все ще не є вичерпним). Польова робота розпочалася в непростий ковідний рік. Через карантинні обмеження група у складі Г.Боряка та О.Юркової змогла здійснити

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <https://vitacollections.ca/HREC-holodomorphotodirectory/>

³¹ Онлайн-презентація відбулася 28 квітня 2021 р. Запис див.: [Електронний ресурс]: <https://www.facebook.com/500152653347642/videos/3558497500918770>

Про сайт див. також: *Dzbulay D., O'Connor C.* "A Gift To Posterity": Four Men Who Risked The Wrath Of Stalin To Photograph The Holodomor // *RadioFreeEurope / RadioLiberty.* – 2021. – 8 May [Електронний ресурс]: <https://bit.ly/3faCtJr>

в липні – жовтні 2020 р. 12 експедиційних виїздів і відвідати 26 музеїв (деякі з них двічі або навіть тричі). Територіально було охоплено правобережну Київщину, найбільше досліджено музеїв в Обухівському р-ні (за адміністративно-територіальним устроєм 2020 р.)³².

Як з'ясувалося, раніше ніхто системно не вивчав колекції фотодокументів місцевих краєзнавчих музеїв – навіть у столичній області. Робоча гіпотеза не підтвердилася: кількість та якість оригінальних візуальних документів міжвоєнного періоду у фондах музеїв (особливо Кагарлицького районного історико-краєзнавчого, Музею історії Богуславщини, Обухівського районного історико-краєзнавчого ім. Ю.Домотенка, Ржищівського археолого-краєзнавчого, Тетіївського районного народного історико-краєзнавчого) вразила. Ознайомлення з музейними фотоматеріалами та виявлення даних про різних фотографів і фотоательє навіть у селах дало також обережні підстави для припущення, що традиційне уявлення про майже повну відсутність «людей із фотоапаратом» (професійних фотографів, кустарів або аматорів на зразок М.Боканя чи М.Залізняка) в радянській Україні 1920–1930-х рр. помилкове. Отже саме робота з музейними світлинами дасть можливість з'ясувати імена місцевих фотографів, атрибутувати їхні знімки та, зрештою, зібравши авторські (цифрові) колекції, значно розширити верифікований візуальний ряд періоду Голодомору.

За всебічної доброзичливої підтримки музейних працівників загалом зібрано понад 500 цифрових відбитків фотографій 1920–1930-х рр. Після перегляду світлин (у фондах та експозиціях) було відібрано зроблені в міжвоєнний період знімки й відскановано за допомогою власної (ноутбук + сканер) техніки (або ж, якщо фото у вітринах і їх неможливо звідти зняти, скопійовано за допомогою фотоапарату). Тільки з музеїв з 26 відвіданих змогли надати цифрові копії, виконані безпосередньо їхніми працівниками. Переважна більшість закладів не мають технічних можливостей (інтернету, сканерів), подекуди співробітники не володіють необхідними для подібної роботи навичками. Польовий етап дослідження засвідчив: лише особисте відвідування музеїв фахівцями, ознайомлення їх з експозиціями та фондами, спілкування із працівниками та презентація роботи, а також власні технічні засоби можуть привести до успіху.

Зібраний значний цифровий масив фотодокументів було класифіковано й систематизовано. Як основні запропоновано такі категорії світлин: постановочні / агітаційні, okazіональні / меморіальні, індивідуальні / родинні, групові / колективні. У розділ «Електронні колекції візуальних джерел» винесені тематичні категорії: авторське фото; студійне (з підгрупами: індивідуальні, родинні та групові світлини); пленерні знімки (з підгрупами: постановочні / агітаційні, okazіональні / меморіальні, групові – до 10, колективні – понад 10 осіб); учасники професійних і партійних курсів, нарад, конференцій, з'їздів; демонстрацій; сільські активісти, комсомольські та партійні функціонери; хлібозаготівлі; виробничі фотографії (заводи, МТС, робота в полі тощо); діти, дошкільні дитячі заклади, школи, інтернати; весільні фотозображення; поховальні фото.

Детально опрацьовано структуру даних подання інформації про фотодокументи та колекції візуальних джерел. Усі вони «прив'язані» насамперед до місця зберігання, а лише потім – до певних тематичних блоків. Опис світлини за основними атрибутами збігається з архівним документом, водночас наводяться такі особливі дані, як докладна зовнішня характеристика, стан збереження, розмір,

³² Географію відвіданих музеїв див.: [Електронний ресурс]: <https://bit.ly/3uxDnpV>

 інтернет-адреса сторінки: <http://holodomor-era.history.org.ua/item/0001410>

 Фотодокумент

Адміністративно-територіальний устрій (2020)
Київська область Обухівський район м. Обухів

Дата і місце зйомки:
 1929 р.
 с. Обухів, Обухівський район, Київська округа
 Фото датоване за віком наймолодшої дитини.

Родина Гитун

Фотограф: Кравченко Петро Павлович

Петро Іванович Гитун із дружиною Устею Григорівною та дітьми Вірою, Надією, Федором, Віктором, Василем, Любою (1928 р.н., на руках)

Оригінал.
 Фото у паспарту.
 Розмір фото: 16 x 12 см (фото); 24,5 x 19,5 см (із паспарту)

Місце зберігання:
Обухівський районний історико-краєзнавчий музей імені Юрія Домотенка
 Обліковий номер: ОКМ-10810 / С-1688

Фото проанотовано Оксаною Юрковою. 2020 р.

Довідка про фотографа:

 КРАВЧЕНКО ПЕТРО ПАВЛОВИЧ

Ілюстр. 5. Фрагмент сторінки «Цифрового архіву Голодомору» з описом одного з фотодокументів (скріншот від 15 січня 2021 р.)

наявні написи, ім'я фотографа (якщо відомо) (див. ілюстр. 5). Атрибуція та опис такого візуального джерела – складна й копітка авторська робота, що вимагає неабияких дослідницьких зусиль і знань історичного контексту (часового, географічного, побутового), тому у запису обов'язково згадується автор створених опису й анотації. Нині триває робота з оприлюднення зібраних у 2020 р. цифрових

копій світлин із відповідною атрибуцією. У поточному році обстеження музеїв Київщини триватиме³³.

Завданням «Цифрового архіву Голодомору» саме як універсального мережевого тематичного ресурсу є інтеграція всіх дотичних до проблеми джерел. Перспективними (поки що незаповненими або лише початково заповненими) блоками, крім уже згаданих документального та візуального, будуть також корпуси повнотекстової бібліографії, наукової й художньої літератури, усноїсторичних свідчень, аудіо-, відеозаписів, сканованих зображень архівних документів, розташованих поряд із метаграфованим текстом, із відповідними гіперпосиланнями на інші мережеві ресурси. Таким чином, за допомогою сучасних цифрових засобів організації даних дослідники отримують надзвичайно репрезентативну джерельну базу документів і матеріалів про період Голодомору в Україні. Інтелектуальний інструментарій розробленої цифрової платформи «ЦАГ» дає можливість акумулювати професійні знання істориків, архівістів, музейників, здобуті у процесі атрибуції та описування інформаційних ресурсів. Своєю чергою, цими даними зможе скористатися широкий загал дослідників не лише в Україні, а й за кордоном. Географічний, часовий, персональний, інституційний контексти поданої інформації та її візуалізація створюють перспективи для студіювань, які були б більш трудомісткими й неочевидними за відсутності відповідних цифрових засобів упорядкування історичних даних.

REFERENCES

1. Boriak, H., & Papakin, H. (Comps.) (2008). Reiestr dokumentiv. *Natsionalna knyha pamiaty zbertv Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: Zabalnoukrainskyi tom*, 421–532. Kyiv. [in Ukrainian].
2. Boriak, H. (2008). Holodomor Archives and Sources: The State of the Art. *The Harriman Review*, 16(2), 21–35.
3. Borysenko, V., Danylenko, V., Kokin, S. et al. (Comps.) (2007). *Rozsekrechena pamiat: Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini v dokumentakh GPU–NKVD*. Kyiv. [in Ukrainian and Russian].
4. Danylenko, V. (Ed.) (2008). *Dzerkalo dusi narodnoi: Spohady ta vrazhennia vidviduvachiv vystavky pro Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini*. Kyiv. [in Ukrainian and Russian].
5. Danylenko, V. (Ed.) (2010). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini za dokumentamy HDA SBU: Anotovanyi dovidnyk*. Lviv. [in Ukrainian].
6. Dubrovina, L., Lobuzina, K., Onyschenko, O., & Boriak, H. (2020). Tsyfrova humanitarystyka ta bazy danykh dokumentalnoi kulturnoi spadshchyny v bibliotekakh Ukrainy. *Rukopysna ta knyzhkovna spadshchyna Ukrainy*, 25, 290–309. [in Ukrainian].
7. Dzhulay, D., & O'Connor, C. (2021, May 8). "A Gift To Posterity": Four Men Who Risked The Wrath Of Stalin To Photograph The Holodomor (RadioFreeEurope / RadioLiberty). Retrieved from <https://bit.ly/3faCtJr>
8. Kulchytskyi, S. (Ed.) (1992). *Kolektyvizatsiia i holod na Ukraini: 1929–1933: Zbirnyk materialiv i dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian and Russian].
9. Papakin, H. (2021). "Tsyfrovyi povorot" u dzhereloznavstvi: realnist, perspektyva chy iluziia? *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 1, 153–169. [in Ukrainian].
10. Pyrih, R. (Ed.) (1990). *Holod 1932–1933 rr. na Ukraini: Ochyma istorykiv, movoiu dokumentiv*. Kyiv. [in Ukrainian and Russian].
11. Pyrih, R. (Comp.) (2007). *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: Dokumenty i materialy*. Kyiv. [in Ukrainian and Russian].
12. Qian, Y., Xing, Z., & Shi, X. (2020). From collection resources to intelligent data: Construction of intelligent digital humanities platform for local historical documents of Shanghai Jiao Tong University. *Digital Scholarship in the Humanities*.
13. Sabharwal, A. (2015). Archives and special collections in the digital humanities. *Digital Curation in the Digital Humanities*, 27–47.
14. Snizhok, Z. (2020). Protystoiannia osobystosti ta bilshovytskoho totalitarnoho rezhymu v 20–30-kyh rr. XX st. (na osnovi dokumentiv osobovoho pokhodzhennia M.F.Bokania). *Nizhynska starovyna*, 28(31), 44–52. [in Ukrainian].
15. Wienerberger, A. (1939). *Hart auf hart: 15 Jahre Ingenieur in Sowjetrussland: Ein Tatsachenbericht*. Salzburg. [in German].
16. Zaluzniak, M. (2018). *Z anbelom-okhorontsem i foto po zhyttiu*. Kyiv. [in Ukrainian].

³³ Автори висловлюють щире вдячність Науково-дослідному та освітньому центру вивчення Голодомору Канадського інституту української студій Альбертського університету (The Holodomor Research and Education Consortium) за всебічну підтримку проекту у 2020–2021 рр.

Hennadii BORIAK

Corresponding Member of NAS of Ukraine,
Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Deputy Director of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), hboriak@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0430-8200>

Kateryna LOBUZINA

Doctor of Social Communications (Dr. Hab. in Social Communications),
Director of Institute of Information Technologies,
V.I.Vernadskyi National Library of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), loboovina@nbuv.gov.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3371-4029>

Oksana YURKOVA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Leading Research Fellow,
Department of History of Ukraine 1920s–1930s,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), oyurkova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1962-6161>

Digital Archives of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor Digital Archives) As a Universal Source Network Resource: Documentary and Visual Segments of the Project

Abstract. The purpose of the research is to highlight the content model and a structure of the knowledge base of the universal source network resource *Holodomor Digital Archives*, created in 2020 on the basis of its prototypes in the early 2000s (*Electronic Holodomor Archives*, etc.). Particular attention is paid to the characteristics of the structure of the Archives and the features of its partially implemented documentary and visual segments. The research methodology is based on general scientific (analysis, typology, concretization) and concrete-historical (historical-chronological, periodization, historical-systemic, critique of sources) methods. The scientific novelty. The authors created a general structure of the *Holodomor Digital Archives*, which involves the wide array of diverse, multifaceted and significant sources (both textual and visual) on the basis of archival, museum and library collections, systematized them and began their publication on the resource. The pilot project *Scattered and Unknown Holodomor Era Visual Documents: Kyiv Region* launched in 2020 and aimed at uncovering of Holodomor era photos in museums of Kyiv region resulted in development of the research methods of museum collections for widening verified visual sources of the Holodomor era. **Conclusions.** The task of the *Holodomor Digital Archives* as a universal network thematic resource is the integration of all relevant sources. In addition to documentary and visual segments the authors provide the publication of the full-text bibliography, scientific and fiction literature, oral history sources, audio and video records, scanned images of archival documents located side-by-side with metagraphed texts, with relevant hyperlinks to other online resources. Thus, with the help of modern digital instruments of data organization, researchers will receive an extremely representative source base of documents and materials about the Holodomor in Ukraine.

Keywords: digital archives, universal network resource, Holodomor of 1932–1933 in Ukraine, documents, visual sources.

Іван САВЧУК

кандидат географічних наук, старший науковий співробітник,
Національний університет оборони України ім. І. Черняховського
(Київ, Україна), ivansavchuk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

Становлення геоісторії як міждисциплінарного напрямку у суспільних науках Франції другої половини ХХ ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.154>

УДК: 911.3:930

Анотація. Мета статті – визначення основних теоретичних та методологічних підходів геоісторії. Для цього було поставлено такі завдання: розкриття суті епістемології цього міждисциплінарного напрямку за часів її заснування; стилій аналіз основних праць Ф.Броделя, П.Шоню, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж. Ле Гоффа. **Методологія** в дослідженні міждисциплінарних наукових напрямів спирається на вивченні насамперед оригінальних авторських текстів, їх критичному аналізу, що на основі порівняльного розгляду дозволяє виявити теоретико-методологічну цінність відповідних наукових доробків. **Наукова новизна.** Акцентовано увагу на тому, що у сучасній історичній науці України дослідження господарського минулого з позицій міждисциплінарних наукових напрацювань є рідкісними винятками із загального мейнстріму щодо студій та інтерпретації переважно політичних процесів, подій, явищ минулого. У цілому вони написані з традиційних позицій. Оригінальність і теоретико-методологічна цілісність геоісторичного підходу загальноновизнана у світовій науці. Його впровадження у вітчизняні дослідження, особливо у царині історії та географії, дозволить краще зрозуміти не лише економічний розвиток України в минулому, але й на сучасному етапі. Показано епістемологічну специфіку відповідних напрацювань Ф.Броделя та його учнів і соратників П.Шоню, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж. Ле Гоффа. **Висновки.** Для етапу становлення геоісторії як наукового напрямку характерні такі теоретико-методологічні особливості: геоісторія вбачається як історична наука, що спирається на методи і знання з фізичної географії для розкриття особливостей впливу на людську цивілізацію впродовж «довгої тривалості» основних характеристик клімату, рельєфу, природних особливостей великих фізико-географічних регіонів світу; теоретичною основою напрямку виступає категорія «довгої тривалості», що виявляється через розкриття основних структур суспільства, сукупності яких формують суперструктури – цивілізацію і світ-економіку, що призводять до появи глобалізації як інтеграційного процесу; повільні зміни історичних процесів (насамперед соціальних, демографічних, економічних основ традиційного суспільства) дозволяють обґрунтувати тезу про «довге середньовіччя» як специфічний феномен у розвитку західноєвропейської цивілізації.

Ключові слова: геоісторія, геополітика, геоekonomіка, «довга тривалість», Бродель, Шоню, Ле Руа Ладюрі, Ле Гофф.

Велика роль у сучасних дослідженнях минулого належить міждисциплінарним підходам, в яких поєднуються в єдине ціле теоретичні напрацювання, методологія й методика (епістемологія) різних наук. Таким чином досягається комплексність у розумінні процесів та явищ, що мали місце в минулому. Саме це притаманне науковій школі геоісторії, представники якої широко застосовують епістемологію різних наук для пояснення особливостей розвитку минулого й сучасного світу.

Свого часу ми вперше у вітчизняній науці зробили стислий виклад основних теоретико-методологічних особливостей наукової школи геоісторії¹. Слід нагадати, що геоісторія як окремий міждисциплінарний напрям була сформована Ф.Броделем ще в його першій фундаментальній монографії про світ Середземномор'я². Головні теоретико-методологічні положення цього нового напрямку науки найповніше представлено у великих працях³.

У радянські часи ідеї Ф.Броделя аналізувалися та критикувалися з позицій марксизму в рамках вивчення наукової школи «Анналів»⁴. Типовою є послідовна критика з боку А.Я.Гуревича, котрий побачив у геоісторії лише «економіко-географічний детермінізм»⁵, при цьому не навівши жодних цитат із праць Ф.Броделя⁶. Такого різновиду географічного детермінізму немає в географії, хоча саме посилення на географічний детермінізм було не випадковим звинуваченням, адже в радянський період його таврували як «ворожий напрям буржуазної науки»⁷ і відповідна заява вподібнювалася винесенню обвинувального вироку. Тому дивним виглядає в пострадянський час твердження, після публікації всіх великих праць Ф.Броделя російською мовою, що його «геоісторія» являє собою «поєднання економічного матеріалізму з географічним детермінізмом»⁸ та що він «радикально ревізував методологію Февра і Блока в її головному, центральному пункті»⁹, тож наступне покоління школи «Анналів» відвернулося від нього, повернувшись до основ школи Февра – Блока. Це викликає подив та нагадує радянські методи огульної критики. При цьому сам А.Я.Гуревич демонстрував цілковите незнання концепції посибілізму, зводячи її до пасивного очікування¹⁰. Із такою категоричністю важко погодитися, адже Ф.Бродель сформувався як учений на класичних працях і лекціях видатних представників французької історії й географії та просто не міг працювати на позиціях географічного детермінізму, який зазнав дошкульної критики вперше саме з боку представників наукової школи

¹ Савчук І.Г. Розвиток господарської діяльності на території сучасної України у просторі і часі. – К., 2019. – С.9–10; *Його ж.* Основні наукові підходи до вивчення просторово-галузевого розвитку господарської діяльності // Український історичний журнал. – 2018. – №2. – С.112–113.

² Braudel F. La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II: En 3 vol. – Paris, 1949 (рос. пер.: Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: В 3 ч. – Москва, 2002–2004). З огляду на можливий мовний бар'єр для українського читача, посилання на теоретико-методологічні напрацювання іноземних колег переважно подано за перекладами українською та російською мовами. Публікації іншими мовами – за відсутності такого перекладу.

³ Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II: в 3-х ч. – Москва, 2002–2004; *Его же.* Что такое Франция? Люди и вещи: В 2 т., 3 кн. – Москва, 1994; Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – К., 1999.

⁴ Афанасьев Ю.Н. Историзм против эклектики. – Москва, 1980; Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа «Анналов». – Москва, 1993; Далин В.М. Историки Франции XIX–XX вв. – Москва, 1981; Соколова М.Н. Современная французская историография. – Москва, 1979; *Её же.* Историческая теория Фернана Броделя // Французский ежегодник: 1972 г. – Москва, 1974.

⁵ Гуревич А.Я. Фернан Бродель, певец Средиземноморья и «времени большой длительности» // Бродель Ф. Средиземное море и средиземноморский мир в эпоху Филиппа II. – Ч. III: События. Политика. Люди. – Москва, 2004. – С.515.

⁶ Про роль географічного детермінізму у працях Ф.Броделя див. докл.: Dasse F. La ressource géographique en histoire // *Espaces Temps.* – 1998. – №68/70. Histoire/géographie, 2: Les promesses du désordre. – P.109–125; Lacoste Y. Braudel géographe / Lire Braudel. – Paris, 1988. – P.171–218; Ribeiro G. La genèse de la géohistoire chez Fernand Braudel: un chapitre de l'histoire de la pensée géographique // *Annales Géographiques.* – 2012. – №686. – P.329–346.

⁷ Див. критику географічного детермінізму з позицій радянської географії: Саушкин Ю.Г. Экономическая география: история, теория, методы, практика. – Москва, 1973. – С.74–75; Семевский Б.Н. Введение в экономическую географию. – Ленинград, 1976. – С.19–23; Исаченко А.Г. Развитие географических идей. – Москва, 1971. – С.194, 235, 250, 281, 286, 340–341.

⁸ Гуревич А.Я. Фернан Бродель... – С.524.

⁹ Там же. – С.531.

¹⁰ Там же. – С.522.

П. Відала де ла Блаша¹¹. Фундатор наукової географічної школи у Франції ще 1902 р. обґрунтував на протигагу географічному детермінізму концепцію посибілізму¹². Саме на його студії Ф.Бродель посилався у своїх монографіях. Наприклад, в останній великій праці «Ідентичність Франції» (1986 р.) він стверджував, що «єдність Франції та, зрозуміло, її історія стверджуються по-справжньому не з Жанною д'Арк і навіть не з Французькою революцією, а безсумнівно пізніше, із розвитком залізничного зв'язку в його найкращі часи і з поширенням початкової школи»¹³. З останнього значного прижиттєвого дослідження Ф.Броделя чітко видно, що він не приймає засади географічного детермінізму (тобто, що весь хід історії та географічне середовище підготували й утвердили неминучість появи Франції в її сучасних кордонах), а навпаки – прямо вказує на те, що сучасна Франція чи будь-яка інша країна виникли та утвердились як наслідок ланцюжка історичних подій, що відбувалися в рамках змін географічного середовища під впливом поетапного розвитку техніки, технологій, певних політико-економічних подій і процесів¹⁴.

Востаннє російськомовний читач міг ознайомитися з науковим доробком Ф.Броделя завдяки статті Є.Браун¹⁵, яка є радше науковим оглядом, аніж критикою. На теренах СНД найбільш повна сучасна наукова публікація щодо наукового доробку й життєвого шляху цього відомого вченого належить В.П.Смирнову, котрий стверджує: «Напряма [...] дослідження, об'єднавши історію й географію, Бродель означив запровадженим ним терміном “геоісторія”. За його концепцією, степи й гори, підняття та низовини, моря, ліси, ріки й інші географічні структури визначають рамки діяльності людини, шляхи сполучення, а, відповідно, і торгівлі; розміщення та темпи зростання міст. На їх основі виникають повільно змінювані економічні й соціальні структури: суспільство, держава, цивілізація. Вони слугують фундаментом для порівняно швидкозмінних, “кон'юнктурних” політичних подій, зіставних за своєю тривалістю з часом людського життя»¹⁶.

Загалом вітчизняна історична та географічна науки при вивченні економічних процесів минулого все ще спираються переважно на історико-географічні напрацювання представників російської (радянської) науки. Вельми показова тут відсутність статті «Геоісторія» в «Енциклопедії історії України». Так само у цій фундаментальній колективній праці, яка відображає сучасний стан розвитку вітчизняної історичної науки, відсутня стаття про фундатора згаданого наукового напрямку Ф.Броделя¹⁷. При цьому про теоретико-методологічну специфіку праць з історичної географії не згадано в тексті відповідної статті енциклопедії¹⁸. Також немає посилань на перекладені та видані в Україні його фундаментальні праці. Концептуальне поняття «довгої тривалості», а не «процесів великої тривалості», як перекладає К.Ю.Галушко, віднесено до напрямку альтернативної історії, а не виділено в окремий науковий напрям чи школу¹⁹. При цьому відсутні жодні посилання на праці українських істориків із цього

¹¹ Безпосереднє посилання на саму концепцію посибілізму див.: *Бродель Ф. Ідентичність Франції: У 3 кн. – Кн.1: Простір та історія. – К., 2013. – С.234.*

¹² *Савчук І. Посибілізм // Екологічна енциклопедія: У 3 т. – Т.3 (О–Я). – К., 2008. – С.126.*

¹³ Див. безпосереднє посилання на самого П. Відала де ла Блаша: *Бродель Ф. Ідентичність Франції. – Кн.1. – С.234.*

¹⁴ У розд. 3 «Географія, чи саме вона вигадала Францію?» Ф.Бродель писав: «Вирішальний елемент – не земля, природа чи середовище, – а історія, людина – людина у полоні неї самої, оскільки вона – спадкоємець, продовжувач дій, справ і вчинків, технік і традицій тих, хто передував їй на її власній території та змінив її пейзаж» (див.: *Бродель Ф. Ідентичність Франції. – Кн.1. – С.233*).

¹⁵ *Браун Е. Школа Анналов – «Новая историческая наука» // Анналы экономической и социальной истории: Избранное. – Москва, 2007. – С.18–19.*

¹⁶ *Смирнов В.П. Фернан Бродель: жизнь и труды // Французский ежегодник: 2002 г. – Москва, 2002.*

¹⁷ *Плахонін А.Г. Анналів школа // Енциклопедія історії України. – Т.1 (А–В). – К., 2003.*

¹⁸ *Бачинська О.А. Географія історична // Там само. – Т.2 (Г–Д). – К., 2004.*

¹⁹ *Галушко К.Ю. Альтернативне глумачення історії // Там само. – Т.1 (А–В).*

питання²⁰. І це не дивно, адже не лише в наукових статтях²¹, а й у посібниках²² і курсах з історичної географії у вишах України²³ відсутні посилання на переклади українською та російською мовами монографій Ф.Броделя²⁴. Водночас у них є посилання на праці іноземних істориків початку ХХ ст., які чомусь слід вивчати для сучасного розуміння стану розвитку історичної географії, що є нонсенсом²⁵. Винятком стали посібники Ж.-Б.Дюпон-Мельниченко й Л.Закшільняка, де стисло розкрито сутність наукового методу саме Ф.Броделя²⁶. Така невідповідність між світовим визнанням наукової школи геоісторії та доволі короткими відомостями про неї у вітчизняній історіографії вказує на відсутність бажання ознайомитися з напрацюваннями сучасних іноземних фахівців із питань історичної географії й геоісторії²⁷.

Одна з небагатьох, хто звернув увагу на епістемологічні особливості наукового доробку Ф.Броделя у царині геоісторії, є Я.В.Верменич²⁸. Проте в її студії відсутні посилання як на його монографії, так і на сучасні дослідження з геоісторії у Франції. Власне, усупереч своїй назві стаття деталізує інтерпретацію відповідних напрацювань сучасних московських географів, які використано для аналізу регіонального культурного розвитку України²⁹. Стислу характеристику першої монографії Ф.Броделя (1949 р.) подано у розвідці Б.Ачкаїназі, але в ній відсутні посилання на сучасні французькі дослідження Середземномор'я з позицій геоісторії, що, безумовно, виглядає дуже дивно, адже не варто у 2012 р. писати рецензію на монографію 1949 р. без огляду сучасних відповідних напрацювань³⁰, котрі розвивають та поглиблюють цю тему

²⁰ Окремі українські історики, як уважає Г.Тоцуляк, провели свої дослідження в душі наукової школи «Анналів» (див. їх огляд: *Тоцуляк Г.Г.* «Нова історія» як одна з новітніх методологічних течій в історіографії // Вісник Черкаського ун-ту: Серія «Істор. науки». – Вип.192. – Черкаси, 2010. – С.3–7).

²¹ Див., напр., вітчизняні публікації з епістемології історичної географії: *Верменич Я.* Історична географія й регіоназнавство: наступність і взаємодія // Істину встановлює суд історії: Збірник на пошану Ф.П.Шевченка. – Т.2. – К., 2004. – С.488–517; *Щодра О.* Історична географія: еволюція поглядів на предмет і завдання студій // Вісник Львів. ун-ту: Серія історична. – Вип.48. – Л., 2013. – С.282–296; *Йї ж.* Історична географія: формування предметного простору і структурні дисципліни // Регіональна історія України. – Вип.9. – К., 2015. – С.159–174; *Шищенко П., Мунич Н.* Історія географії та історична географія: галузі науки і навчальні дисципліни // Вісник Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка: Географія. – Вип.55. – К., 2008. – С.6–8.

²² *Павленко Ю.В.* Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. – К., 1996. – 360 с.; *Котляр Ю.В.* Історична географія: Спецкурс з історії. – Миколаїв, 2017. – 216 с.

²³ Напр.: *Балабушевич Т.А., Тесленко І.А.* Історична географія України: Методичні рекомендації і програма курсу. – К., 2015. – 50 с.

²⁴ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: У 3 т. – К., 1997; *Його ж.* Ідентичність Франції: У 3 кн. – К., 2013–2014, 2017; *Бродель Ф.* Середземне море і середземноморський мир в епоху Филиппа II: В 3 ч. – Москва, 2002–2004; *Его же.* Динаміка капіталізму. – Смоленск, 1993; *Его же.* Грамматика цивілізацій. – Москва, 2008; *Его же.* Очерки истории. – Москва, 2015.

²⁵ Так, автори відповідного курсу в Національному університеті «Киево-Могилянська академія» Т.Балабушевич і І.Тесленко (див. прим.23) пропонують студентам опрацювати як основну літературу з питань теорії й методології історичної географії працю: *Gloger Z.* Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1903 (!). Повне ігнорування сучасних напрацювань з епістемології геоісторії представниками НаУКМА викликає щонайменше подив. Так само немає посилань в їхньому посібнику на фундаментальні студії Ф.Броделя і при вивченні конкретних етапів в історичному розвитку України, хоча він неодноразово звертався у своїх монографіях до прикладів з її території.

²⁶ *Дюпон-Мельниченко Ж.-Б., Ададуров В.* Французька історіографія ХХ ст. – Л., 2001. – С.33–41; *Закшільняк Л.* Сучасна світова історіографія. – Л., 2007. – С.35–37, 81–82.

²⁷ Так, у своїй монографії Л.Пирогова-Таран (див.: *Таран Л.В.* Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XXI ст.). – Ніжин, 2009. – 248 с.) розглядає розвиток уявлень лише французьких істориків-фахівців із Великої французької революції; у статті (див.: *Пирогова-Таран Л.В.* Етнологія та/чи історична антропологія // Український історичний журнал. – 2013. – №1. – С.119–124) згадує про спроби проведення досліджень із позицій школи «Анналів» у колишньому СРСР та побіжно говорить про геоісторію Ф.Броделя.

²⁸ *Верменич Я.* Від історичної географії до геоісторії: парадигми зближення // Історико-географічні дослідження в Україні. – Ч.13. – К., 2015. – С.11–26.

²⁹ Показово, що у цій статті Я.Верменич відсутні жодні посилання на сучасних західних учених, а читача відіслано до відповідних класичних праць початку ХХ ст.

³⁰ *Ачкаїназі Б.* Середземномор'я та його роль у трансформації західного суспільства в період раннього Нового часу (в контексті історичних уявлень Ф.Броделя) // Наукові записки [Кіровоград. держ. педагог. ун-ту ім. В.Винниченка]: Серія «Істор. науки». – Вип.16. – Кіровоград, 2012. – С.157–163.

досліджень. Безумовно, що це не дозволяє усвідомити становлення геоісторії як нового наукового напрямку. На протигагу такій одиначній рецензії-рефлексії на цю першу велику працю Ф.Броделя в українській науці, російські історики й географи активно працюють у царині геоісторії³¹, зокрема важливою в епістемологічному плані є стаття щодо ролі геоісторичного методу у сучасному вивченні економічного простору³².

Постає закономірне питання: чому вітчизняні історики лише епізодично використовують у власних напрацюваннях методологічні доробки своїх французьких колег, тоді як у російській історіографії вони стають предметом окремих докладних досліджень і гострих дискусій? Чи не зумовлено це інерцією радянського спадку, коли республіканська історіографія була культурною периферією щодо російсько-радянської з центрами в Москві та Ленінграді? Можливо, надання пріоритету поверненню репресованої спадщини істориків минувшини стало однією з причин такого стану у сучасній українській історичній науці? Тобто потрібен час, щоб сприйняти й розпочати використовувати відповідні знання? Чи це все ж закономірний результат переважного інтересу вітчизняних істориків до питань політичної історії, різних круглих дат та історіографічного дискурсу щодо інтерпретації саме подієвого переважно недавнього політичного минулого України? Важко дати однозначне пояснення. Значною мірою «війни пам'яті», трактувань подій нині панівний мейнстрим в українській історіографії. Політичні явища минулого залишаються головними сюжетами більшості професійних публікацій вітчизняних істориків. Навіть філософські рефлексії щодо історії стосуються саме політичних аспектів історії. Безумовно, були поодинокі намагання поглянути на українську минувшину з інших позицій, але це залишається все ще на рівні побажань, а не ґрунтових праць.

У вітчизняній географії так само майже відсутні дослідження, які спиралися б на науковий доробок сучасних французьких фахівців, у тому числі геоісториків³³. За наявності в періодичних і продовжених виданнях ґрунтовних статей, де викладено особливості сучасного розвитку французької географії³⁴, в українській географії маємо єдину наукову публікацію, де з невідомих причин (навіть не посилаючись на праці фахівців з геоісторії міст³⁵) геоісторію ототожнюють із соціальним історичним розвитком. Також не звертаються й до праць сучасних геоурбаністів, виданих в Україні з цього питання³⁶, в яких стисло розкрито сутність геоісторичного дослідження. Це дозволяє нам зробити сумний висновок про небажання запроваджувати у вітчизняній географічній студії теоретико-методологічні напрацювання провідних наукових шкіл сучасної західної науки.

Проведений аналіз праць попередників дає всі підстави стверджувати, що у вітчизняній історичній і географічній науці відсутні публікації з епістемології геоісторії як окремого наукового напрямку. У поодиноких публікаціях (як показано вище),

³¹ У цій статті ми не розглядаємо докладно сучасні напрацювання російських колег у сфері геоісторії.

³² Дем'яненко А.Н., Дятлова Л.А., Украинский В.Н. Фернан Бродель и становление геоисторического метода в исследовании экономического пространства // *Пространственная экономика*. – 2013. – №3. – С.161–177.

³³ На протигагу цьому у сучасній російській географії відповідні напрацювання широко використовують при аналізі господарського розвитку (див., напр.: *Трейвиш А.И.* Город, район, страна и мир. Развитие России глазами страноведа. – Москва, 2009. – 372 с.; *География мирового развития*. – Вып.1–3. – Москва, 2009–2010, 2016).

³⁴ Савчук І.Г. Основні тенденції розвитку французької географії у 70–80-х рр. ХХ ст. // *Український географічний журнал*. – 2004. – №3. – С.74–81; *Його ж.* Основні тенденції розвитку сучасної французької суспільної географії // *Там само*. – 2005. – №1. – С.31–36.

³⁵ *Левицька О.* Геоісторичні зрізи розвитку планувальної структури міста Івано-Франківська // *Економічна та соціальна географія*. – Вип.75. – К., 2016. – С.74–79.

³⁶ *Лапорт А.* Столицы государств – географические объекты // *Український географічний журнал*. – 2014. – №4. – С.46–51; *Руденко Л.Г., Савчук І.Г.* Класифікація міжнародних функцій міст та їх прояв в Україні // *Там само*. – С.4–9; *Савчук І.* Створення образів Одеси і Санкт-Петербурга офіційною пропагандою Російської імперії // *Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини*. – Вип.8. – К., 2012. – С.467–474.

де українські автори згадують поняття «геоісторія», вони використовують його як синонім «історичної географії», що є методологічною помилкою. У західній історії та географії ці два напрями давно визнано окремими науками, котрі мають власні об'єкт і предмет дослідження, специфіку застосування методологічного апарату до вивчення минулого³⁷. Це дозволяє нам уважати представлену публікацію першою в українській науці саме з епістемологічної специфіки геоісторії як важливого сучасного міждисциплінарного напрямку.

Провідний фахівець із сучасної епістемології геоісторії К.Граталу в розвитку цієї науки виділяє два основних етапи: до 1980-х рр., коли відповідні дослідження здійснювалися винятково істориками в рамках наукової школи «Анналів»; після 1980-х рр., коли дослідження почали переважно виконувати географи³⁸, які розширили та доповнили концепцію геоісторії, залучивши напрацювання не лише економічної географії, а також новітніх напрямів – геополітики й геоелектроніки.

Стисло розкриємо головні особливості відповідних досліджень у перший період розвитку геоісторії – за часів її становлення, коли більшість напрацювань зробили саме історики. Отже геоісторія як міждисциплінарний науковий напрям почала формуватися від виходу у світ першої монографії Ф.Броделя в 1949 р. Відтоді відповідні дослідження набули поширення не лише у французькій, а й в інших національних наукових школах. На першому етапі студій не було багато, через необхідність опрацювання великої кількості архівних документів та опанування методів і результатів з інших наук (географія, метеорологія, математична статистика тощо). Тому прем'єрні дослідження виконував безпосередньо сам Ф.Бродель та його нечисленні учні. Розглянемо головні поняття концепції геоісторії, які вони розкрили у своїх публікаціях, із метою формування цілісного розуміння її епістемологічної особливості.

Оригінальність і новаторство запропонованого Ф.Броделем підходу до вивчення минулого спиралося насамперед на концепцію «довгої тривалості». Найповніше її теоретико-методологічну специфіку розкрито в однойменній статті³⁹. Ф.Бродель протиставляв традиційний для історика подієвий поділ минулого за днями й роками серійних подій виявленню багаторічних тенденцій у розвитку. На його думку, навіть довгі економічні цикли Кондратьєва⁴⁰ не є достатнім методологічним інструментом для того, щоб виявити такі багатовікові тренди, адже ці цикли мають виразну господарську природу, тоді як сутність історичних циклів усе ще слід зрозуміти⁴¹. Їх виявлення можливе лише через дослідження структур у сенсі структурної антропології К.Леві-Стросса й Б.Маліновського. До них Ф.Бродель насамперед відносив географічні чинники, адже «людина впродовж століть є заручником клімату, рослинності, популяцій тварин, культур, рівноваги, яку тривалий час будували, за яку вона не може вийти без ризику втратити все»⁴². Особливо велике значення, на його думку, мало усвідомлення довгої тривалості в економічній історії. «Цикли, інтерцикли, структурні кризи приховують тим самим певну регулярну впорядкованість, стабільність систем, які окремі (вчені – І.С.) називають економічними цивілізаціями», котра, наприклад, тривала у Західній Європі чотири – п'ять століть на основі

³⁷ Стисло про відмінності між геоісторією та історичною географією див.: *Grataloup Ch. Géohistoire // Dictionnaire de la géographie et de l'espace des sociétés.* – Paris, 2003. – P.401–402; *Staszak J.-F. Historique (Géographie) // Ibid.* – P.465–466.

³⁸ *Grataloup Ch. Géohistoire.* – P.401.

³⁹ *Braudel F. La longue durée // Annales: Économies, Sociétés, Civilisations.* – 1958. – №4. – P.725–753.

⁴⁰ Щодо концепції довгих економічних циклів див.: *Меньшиков С.М., Клименко Л.А. Длинные волны в экономике: Когда общество меняет кожу.* – Москва, 1989. – 272 с.

⁴¹ *Braudel F. La longue durée.* – P.730.

⁴² *Ibid.* – P.731.

торгівельного капіталізму до глибинної трансформації (промислової революції) в нову таку цивілізацію у XVIII ст., в якій ми продовжуємо існувати⁴³. Розвиваючи цю думку Е. Ле Руа Ладюрі робив спробу проаналізувати соціально-економічну кризу у циклах різної тривалості, убачаючи в них типове явище людської історії⁴⁴. Для їх вивчення необхідно визначити головні структури відповідного суспільства та економічну модель його функціонування⁴⁵. Одну таку модель (для італійських міст епохи Відродження) розробив сам Ф.Бродель⁴⁶, при цьому вона «у свою чергу, це спосіб пояснити структуру, інструмент контролю, порівняння, перевірки на достовірність і навіть існування заданої структури»⁴⁷. Тому він пропонував вивчати не лише економічну історію, а й усю історію людства за допомогою математичних та картографічних методів, для того, щоб виявити ті довготривалі у часі закономірності, котрі є в основі як економічних, так і політичних циклів, подій, процесів. Саме це Ф.Бродель намагався зробити у своїх подальших працях.

Як указує Є.Браун, головним у геоісторії є аналіз подій у рамках довгої тривалості природно-географічного й суспільного рівнів⁴⁸. Перший рівень – «історія стабільних, практично нерухомих структур. На соціальному рівні час рухається вкрай повільно [...] Нарешті, план подій передбачає звичайний хід історії, що твориться на двох перших глибинних рівнях»⁴⁹. «Головне досягнення Броделя – усвідомлення неодмінної важливості історико-географічного контексту, в якому знаходиться й розвивається той чи інший регіон, країна, континент», – стверджує Д.М.Замятін⁵⁰. При цьому, як наголошував сам Ф.Бродель: «Географія – це [...] наука про ландшафт [...] наукове вивчення природного чи географічного середовища [...] життя людей»⁵¹, а тому геоісторія «є дослідженням подвійного зв'язку від природи до людини й від людини до природи, вивчення дій і реакцій, що постійно перемішані, та нескінченно повторюються щоденно в реальності»⁵². Тому, стверджував Г.Рібейро, особливістю геоісторії (у броделівському її первинному розумінні) було залучення лише знань із фізичної географії, методів відповідних досліджень, як допоміжної важливої дисципліни, підпорядкованої історичному вивченню довгої тривалості⁵³.

Особливість теоретико-методологічної концепції геоісторії полягає у вивченні впливу повільних змін у часі процесів адаптації та поступового довготривалого перетворення населенням території, на якій воно мешкає, на розвиток суспільства. Такі ідеї були дуже рідкісними для радянської історичної географії. Так, лише І.А.Лодо писав: «Зрозуміти сучасність, розібратися у складній просторовій структурі таких значних і складних матеріально-просторових структур, як місто чи регіон, можна лише на основі вивчення процесу становлення у часі головних характеристик простору: шляхом аналізу генезису. Неможливо приймати рішення з прогнозування перспективного стану просторових форм без виявлення й аналізу стійких тенденцій їх

⁴³ Ibid. – P.733.

⁴⁴ *Le Roy Ladurie E. La crise et l'historien // Communications.* – 1976. – №25: La notion de crise. – P.19–33.

⁴⁵ *Braudel F. La longue durée.* – P.740–741.

⁴⁶ *Braudel F. La Méditerranée...* – Vol.1. – P.264.

⁴⁷ *Braudel F. La longue durée.* – P.746.

⁴⁸ *Браун Е. Школа Анналов...* – С.18–19.

⁴⁹ Там же. – С.19.

⁵⁰ *Замятин Д.Н. Метагеография: Пространство образов и образы пространства.* – Москва, 2004. – С.195.

⁵¹ *Braudel F. Les ambitions de l'histoire.* – Paris, 1997. – P.74.

⁵² Ibid. – P.102.

⁵³ *Ribeiro G. La genèse...* – P.335.

розвитку у часі, оскільки майбутнє потрібно розглядати як продовження сучасності, так само, як сучасність зростає з минулого»⁵⁴.

Методологічною особливістю геоісторії є акцент на роль того чи іншого феномену або просторового явища у світі-економіці. Остання категорія основна в розумінні особливостей теоретичних результатів подібних наукових досліджень. Підкреслюється важливість аналізу існуючих зв'язків та обміну між різними групами людей, що призводять до формування залежностей між ними в рамках просторово великої системи – світу-економіки, під котрою розуміють господарство «лише певної частини нашої планети в тій мірі, в якій вона утворює економічно єдине ціле»⁵⁵. За Ф.Броделем вона має три головних ознаки: «займає певний географічний простір»; «завжди має полюс, центр, представлений панівним містом [...] можливе одночасне існування [...] двох центрів»; «складається з низки концентрично розташованих зон», що розміщені у відповідності з теорією «центр-периферія»⁵⁶. Це дозволяє нам стверджувати, що геоісторичне дослідження буде неповним, якщо не використовувати теоретико-методичні положення геополітики й геоeкономіки.

Найповніше, на нашу думку, вплив структур (в їх броделівському розумінні⁵⁷) на геоісторичний розвиток у рамках великих регіонів проявляється при геополітичному та геоeкономічному вивченні ролі, значення провідних центрів розвитку суспільства у субрегіонах світу – найбільших містах, існування яких невіддільне від впливу першої (за часом виникнення) такої суперструктури – інституту держави⁵⁸.

Ф.Бродель уважав, що «міста і гроші породили сучасний світ»⁵⁹, що «міста все більше й більше ставали головними провідниками громадської думки [...] жодна держава, модернізуючи свою владу, не може здійснювати її без згоди суспільства. Тому монархія шукала підтримки міст»⁶⁰. На особливостях просторового та соціального структурування ліонської буржуазії від часів першої фіксації в письмових документах буржуазних кварталів у ХVІІІ ст. до 1940-х рр., убачаючи у змінах щодо їх локації в місті вплив загальнодержавних політичних та економічних процесів, наголошував А.Шателан⁶¹.

Власне міста Ф.Бродель відносив до однієї зі структур, виділяючи також серед категорій цього рівня промисловість, види сполучення, торгівлю, капіталізм⁶². Останній (на його думку) мав прояв у «великій спекуляції (біржовій та нерухомістю), великих банках, великому промисловому виробництві [...], міжнародній торгівлі; [...] в особливих випадках, – у сільськогосподарському виробництві й навіть у транспорті», він «живе за рахунок суспільного ладу й, будиши суперником чи співучасником, перебував на рівних (або майже на рівних) з державою»⁶³. Особливість геоісторичного дослідження таких структур – спроба пояснення сучасних процесів, що, власне, є методологічною рисою «розгляду історії у широкій часовій перспективі»⁶⁴.

⁵⁴ *Иодо И.А.* Преемственность временных этапов формирования материально-пространственных структур поселений и регионов // Тезисы докладов I секции VII съезда Географ. общества СССР «Географические основы формирования народно-хозяйственных комплексов и систем расселения». – Ленинград, 1980. – С.68–69.

⁵⁵ *Бродель Ф.* Динамика капитализма. – С.84.

⁵⁶ Там же. – С.86–87.

⁵⁷ *Бродель Ф.* Что такое Франция? ... – Кн.1. – С.20; Кн.2, ч.2. – С.175, 177, 240, 261, 291, 301, 340.

⁵⁸ Там же. – Кн.2, ч.2. – С.240.

⁵⁹ *Бродель Ф.* Динамика капитализма. – С.21.

⁶⁰ *Бродель Ф.* Что такое Франция? ... – Кн.2, ч.2. – С.185.

⁶¹ *Chatelain A.* De l'histoire sociale à la géographie sociale: les horizons d'une géohistoire sociale de la bourgeoisie lyonnaise // Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et de la région lyonnaise. – Vol.25, №2. – 1950. – P.90–98.

⁶² *Бродель Ф.* Что такое Франция? ... – Кн.2, ч.2. – С.175, 177, 240, 261, 291, 301, 340.

⁶³ *Бродель Ф.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, ХV–ХVІІІ ст. – Т.3. – С.558.

⁶⁴ *Бродель Ф.* Что такое Франция? ... – Кн.2, ч.2. – С.176.

Тому геоісторія (за Ф.Броделем) – «не лише застосування до сучасної ситуації й майбутніх держав схематизованої просторової історії», а навпаки, як стверджує Ш.Ігуне, є «витягом із географії того спостереження за сучасними реальностями [...] змушуючи переосмислити знову, із використанням її методів і духу, минулі події [...] створюючи справжню ретроспективну географію людини; зобов'язавши також географів [...] звернути більше уваги на час та істориків [...] зацікавитися простором і тим, що з ним пов'язане»⁶⁵. Саме у цьому була особлива методологічна цінність геоісторії для географів, особливо фахівців у сфері економічної географії. Це обумовило швидку зацікавленість французьких географів епістемологією цього нового напрямку, можливістю його широкого застосування у власних дослідженнях.

У методологічному аспекті є принципова відмінність геоісторичного підходу до вивчення території від традиційних для радянської й пострадянської географії підходів. Цей методологічний підхід спрямований на вивчення станів і трендів розвитку певного фрагменту території планети, що існує тривалий час. Геоісторія висуває вимогу розкрити сутність геоекономічних та геополітичних явищ і процесів, що відображають зв'язки, котрі існують довгий період, і причинно-наслідковий механізм, який викликав та підтримує їх просторово-часовий прояв. Причому, як підкреслював А.Рейно, «якщо час превалує над простором, то це геоісторія, а якщо простір над часом, то це “культурна” географія сучасності та історична географія минулого»⁶⁶.

Ф.Бродель при геоісторичному аналізі Франції вказував на те, що в кожен історичну епоху змінювався головний вектор економічного розвитку країни⁶⁷. Власне вплив таких змін у державах-метрополіях на розвиток віддалених залежних країн із позицій геоісторії першим розкрив Р.Ламонтань на прикладі Канади⁶⁸. Не менш цінна у цьому аспекті праця Г.Блюме про довготривале функціонування моноспеціалізованого ареалу вирощення цукрової тростини в пониззі р. Міссісіпі⁶⁹. Автор наголошував на тому, що якщо фізико-географічні умови зумовили межі ареалу поширення цукрової тростини, то специфіка державної політики США з підтримки моноспеціалізації на вирощенні цукрової тростини залежних країн Карибського басейну призвела до адаптації місцевих франкомовних виробників до коливань у зовнішній політиці цієї держави та їх підпорядкування інтересам англословянських власників цукрових підприємств, котрі переважно проживали в Нью-Йорку. Виділення великих (подібних до кондратьєвських) циклів із виробництва цукру дослідник напряму пов'язував із головними змінами у зовнішній і почасти внутрішній геополітиці цієї держави, що залежало від світових економічних циклів.

Геоісторичні студії Ф.Броделя найбільше вплинули на таких відомих істориків, як П.Шоню, Е. Ле Руа Ладюрі, Ж. Ле Гофф. У своїх публікаціях вони розвивали не лише практичні дослідження з вивчення змін природи та господарства, а й деталізували, формулювали нові епістемологічні аспекти цього міждисциплінарного напрямку науки. Зокрема П.Шоню, який захистив дисертацію під керівництвом Ф.Броделя, розвивав напрям геоісторії⁷⁰, залучивши математичні методи для рекон-

⁶⁵ Див.: Dictionnaire de la géographie. – Paris, 1974. – P.205.

⁶⁶ Reynaud A. La notion d'espace en géographie // Travaux de l'Institut Géographique de Reims. – 1971. – №5. – P.5.

⁶⁷ Бродель Ф. Что такое Франция? ... – Кн.2, ч.2. – С.338.

⁶⁸ Lamontagne R. Geohistoire du Canada // Revue d'histoire de l'Amerique française. – 1965. – №18(4). – P.534–540.

⁶⁹ Blume H. Zuckerrohrbau am unteren Mississippi (Louisiana's Sugar Bowl) (Münchener Geographische Hefte, №5). – Kallmünz/Regensburg, 1954. – 69 S.

⁷⁰ Він писав: «Геоісторія була, ще в історії, дуже довгим часом, майже геологічним, нерухомим часом, який, отже, діалектично був протилежністю короткому нервовому часу [...] звичному для історії» (див.: Chauni P. Les dépassements de l'histoire quantitative: retrospective et perspective // Mélanges de la Casa de Velázquez. – 1972. – T.8. – P.657).

струкції економічних і демографічних процесів у минулому (квантитативна історія)⁷¹. У власних теоретико-методологічних напрацюваннях він широко застосовував доробок свого вчителя, намагаючись виділити структури та розкрити роль і значення міст у становленні, розвитку економіки, суспільства Європи й Латинської Америки. Насамперед П.Шоню широко застосовував броделівське поняття «цивілізація»⁷² для пояснення сукупності інститутів і структур⁷³, що разом породжують суперструктуру, повільно змінювану у часі та просторі, і методи квантитативної історії – для виділення й обґрунтування економічних моделей, економічних циклів та їх різноманітного впливу на суспільство⁷⁴. При цьому він чітко показував зв'язок між економічним піднесенням і розширенням меж держав у вигляді класичного геополітичного аналізу, уникаючи, однак, застосування самого цього терміна⁷⁵. Це було зумовлено тим, що у французькій науці тривалий час поняття «геополітика» ототожнювався з концепцією обґрунтування територіальної експансії нацистської Німеччини⁷⁶.

Е. Ле Руа Ладюрі був одним із найвідоміших учнів Ф.Броделя. Він велику увагу приділяв дослідженню ролі клімату та його змін у розвитку насамперед аграрних структур у Західній Європі за середньовіччя й нового часу⁷⁷. Послідовно розвиваючи ідею Ф.Броделя про те, що фізико-географічне середовище було та залишається вирішальним у розвитку людства, яке мусить прилаштовуватися до змін клімату, а отже рельєфу та гідрографічної мережі, він намагався створити історію без людей. «Клімат є функцією часу», – стверджував дослідник⁷⁸, послідовно розвиваючи цю свою думку в монографіях⁷⁹, численних статтях. Наприклад, у 1973 р. він обґрунтовував саме клімат як новий об'єкт історичного дослідження в рамках «специфічної історіографії природних умов, географічної історії чи геоісторії»⁸⁰. Виступав із низкою новаторських теоретико-методологічних ідей у контексті розвитку геоісторії як «нерухокої історії»⁸¹ та «історії навколишнього середовища» (маючи на увазі клімат як природне явище)⁸². Е. Ле Руа Ладюрі вперше висунув та обґрунтував тезу про те, що у Франції в період між 1300 і 1730 рр. була квазістабільна традиційна економіко-демографічна структура суспільства на основі розширеної статево-вікової моделі та сталої екомоделі

⁷¹ Шоню П. Цивілізація класической Европы. – Екатеринбург, 2005. – 608 с.; *Его же*. Цивілізація Просвещения. – Екатеринбург; Москва, 2008. – 688 с.; *Его же*. История Латинской Америки. – Москва, 2009. – 160 с.

⁷² «Використовуватимемо слово “цивілізація” тільки для культур, які досягли писемного рівня» (див.: Шоню П. Цивілізація Просвещения. – С.11).

⁷³ Як стверджує В.Бабінцев, її він «розуміє як просторово-часову локалізацію діалогу культур» і тому «П.Шоню, розвиваючи ідеї Ф.Броделя й Е.Лабура, відіграв велику роль у формулюванні головної методологічної парадигми школи “Анналіс”, що має характер опозиції “структура – кон’юнктура»» (див.: Бабінцев В.А. Окружность – нигде, центр – повсюду: Послесловие // Шоню П. Цивілізація класической Европы. – С.316).

⁷⁴ Так, він стверджував, що різка зміна моди в епоху Просвітництва (згідно з розробленим Ф.Броделем законом двох соціальних ритмів у сфері одягу) зумовлена появою африканської сировини, що «зробило можливим таке багатство тканин і кольорів, якого сама Африка досягти не могла, але яке вона бажала та за яке платила дорогою ціною – експортом людей. Раби для американських плантацій за килими, раби за цукор (у той час – показник великої розкоші), раби за барвники... Коло замкнулося» (див.: Шоню П. Цивілізація Просвещения. – С.185).

⁷⁵ «Від 1689 р. на континенті все визначається англо-французьким протисторством, ставкою в якому слугує різноманіття далеких “кордонів”. Франція, яка переважає супротивника чисельно, але волею-неволею втягнута в боротьбу за підтримку континентальної рівноваги, урешті-решт утрачає завойовані позиції» (див.: Шоню П. Цивілізація Просвещения. – С.86).

⁷⁶ Про відновлення геополітичних досліджень у Франції див.: Савчук І.Г. Основні тенденції... – С.74–81.

⁷⁷ Ле Руа Ладюрі Э. История климата с 1000 г. – Ленинград, 1971. – 280 с.; *Его же*. Монтанью, окситанская деревня (1294–1324). – Екатеринбург, 2001. – 541 с.

⁷⁸ Ле Руа Ладюрі Э. История климата с 1000 г. – С.12.

⁷⁹ Le Roy Ladurie E. Histoire économique et sociale de la France: En 2 t. – Paris, 1976; *Idem*. Histoire humaine et comparée du climat: En 3 t. – Paris, 2004, 2006, 2009.

⁸⁰ Le Roy Ladurie E. L'histoire sans les homes: le climat, nouveau domaine de Clio // Territoire de l'historien: En 2 vol. – Vol.1 – Paris, 1973. – P.423.

⁸¹ Le Roy Ladurie E. L'histoire immobile // Annales: Économies, Sociétés, Civilisations. – 1974. – №3. – P.673–692.

⁸² Le Roy Ladurie E. Pour une histoire de l'environnement: la part du climat // Ibid. – 1970. – №5. – P.1459–1470.

природокористування⁸³, для котрої неврожаї зернових 1693–1694 рр. і 1709 р. стали вираженням «кліматичної катастрофи XVII ст., яку можна порівняти з першою чи другою світовими війнами XX ст.!»⁸⁴. Ці дослідження безумовно можна вважати передтечами сучасного напрямку глобальної історії. Новаторським є також дослідження Е. Ле Руа Ладюрі й Ж.-П. Баррі (за кадастрами, картами землеволодінь) формування та існування до сьогодні гаруги як виразника певного типу традиційного аграрного виробництва⁸⁵.

Погляди Ж. Ле Гоффа формувалися під впливом концепції «довгої тривалості» Ф. Броделя, яка знайшла своє продовження в його власній концепції «довготривалого середньовіччя», у рамках котрого він виділяв як певні економічні цикли більш-менш довгої тривалості, так і моделі господарського розвитку, окремо акцентуючи увагу на суттєвому впливі природного середовища на існування людини в ті часи⁸⁶. Водночас учений намагався включити ментальність як один із чинників такого повільного економічного розвитку, що знайшло свій прояв у різному сприйнятті часу представниками традиційного західноєвропейського суспільства (а це призвело до виразної дихотомії між світами «верхів» і «низів» тогочасного суспільства). Тому обґрунтування «довготривалого середньовіччя» спиралося не лише на соціально-економічну структуру суспільства, а й на його ментальність, що знайшло своє розкриття в його головній праці з медієвістики⁸⁷. Історик поділяв броделівську концепцію світу-економіки, яку було застосовано для опису політичних, економічних і культурних подій в Європі, починаючи від XV ст.⁸⁸

Таким чином, можна дійти висновку, що для першого етапу в розвитку геоісторії як окремого наукового напрямку характерні наступні теоретико-методологічні особливості: 1) геоісторія вбачається як історична наука, що спирається на методи і знання з фізичної географії для розкриття особливостей впливу на людську цивілізацію впродовж «довгої тривалості» основних характеристик клімату, рельєфу, природних особливостей великих фізико-географічних регіонів світу; 2) теоретичною основою цього наукового напрямку є категорія «довгої тривалості», що розкривається через аналіз основних структур суспільства, які формують суперструктури – цивілізацію і світ-економіку, котрі призводять до виникнення глобалізації як інтеграційного процесу; 3) повільна змінюваність історичних процесів (насамперед соціальних, демографічних, економічних основ традиційного суспільства) дозволила обґрунтувати тезу про «довге середньовіччя» як специфічний феномен у розвитку західноєвропейської цивілізації.

З огляду на відсутність праць українських істориків і географів у царині сучасних геоісторичних досліджень, перспективним є науковий аналіз відповідних зарубіжних публікацій. Розгляд епістемології сучасних студій у сфері геоісторії дозволить краще зрозуміти доцільність створення міждисциплінарних наукових колективів, а це сприятиме новій інтерпретації вітчизняної минувшини та сучасних процесів у контексті глобальних соціальних, економічних, політичних змін.

⁸³ *Le Roy Ladurie E.* L'histoire immobile. – P.680–681.

⁸⁴ *Le Roy Ladurie E.* La nécessaire prise en compte de l'histoire du climat // Collection EDYTEM: Cahiers de géographie. – 2004. – №2: Traverser les montagnes. – P.19.

⁸⁵ *Le Roy Ladurie E., Barry J.-P.* Histoire agricole et phytogéographie // Annales: Économies, Sociétés, Civilisations. – 1962. – №3. – P.434–447.

⁸⁶ *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. – Москва, 2007. – С.7–8.

⁸⁷ *Ле Гофф Ж.* Цивилизация средневекового Запада. – Москва, 1992. – 376 с.

⁸⁸ «У XVI ст. зі встановленням регулярних зв'язків між Північною Європою, Фландрією, азійським світом і великими італійськими портами (Генуя, Венеція) складається європейський світ-економіка, центром якого у XV ст. був Антверпен. Цей процес став першою серйозною глобалізацією після римської глобалізації античного світу» (див.: *Ле Гофф Ж.* Рождение Европы. – С.122–123).

REFERENCES

- Achkinazi, B. (2012). Sredizemnomorie ta yoho rol u transformatsii zakhidnoho suspilstva v period rannoho Novoho chasu (v konteksti istorychnykh uyaven F.Brodela). *Naukovi zapysky [Kirovohrad. derzh. pedaboh. un-tu im. V.Yunychenka]. Seriya: Istorychni nauky*, 16, 157–163. [in Ukrainian].
- Afanasyev, Yu.N. (1980). *Istorizm protiv eklektiki*. Moskva. [in Russian].
- Bachynska, O.A. (2003). Heohrafiya istorychna. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (10 vol.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Balabushevych, T.A., Teslenko, I.A. (2015). *Istorychna heohrafiia Ukrainy: Metodychni rekomendatsii i probrema kursu*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Braudel, F. (1949). *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris. [in French].
- Braudel, F. (1997). *Les ambitions de l'histoire*. Paris. [in French].
- Braudel, F. (1958). La longue durée. *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 4, 725–753. [in French].
- Braun, E. (2007). Shkola Annalov – “Novaya istoricheskaya nauka”. *Annaly ekonomicheskoy i sotsialnoy istorii*, 18–19. Moskva. [in Russian].
- Brodel, F. (1993). *Dinamika kapitalizma*. Smolensk. [in Russian].
- Brodel, F. (1994). Chto takoye Frantsiya? *Lyudi i veshchi* (2 vols.). Moskva. [in Russian].
- Brodel, F. (1998). Materialna tsyvilizatsiia, ekonomika i kapitalizm, XV–XVIII st. (3 vols.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Brodel, F. (2002–2004). *Sredizemnoye more i sredizemnomorskiy mir v epokhu Filippa II* (3 vols.). Moskva. [in Russian].
- Brodel, F. (2008). *Grammatika tsyvilizatsiy*. Moskva. [in Russian].
- Brodel, F. (2013–2014, 2017). *Identychnist Frantsii* (3 vols.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Brodel, F. (2015). *Ocherki istorii*. Moskva. [in Russian].
- Chatelain, A. (1950). De l'histoire sociale à la géographie sociale: les horizons d'une géohistoire sociale de la bourgeoisie lyonnaise. *Revue de géographie jointe au Bulletin de la Société de géographie de Lyon et de la région lyonnaise*, 25, 2, 90–98. [in French].
- Chaunu, P. (1972). Les dépassements de l'histoire quantitative: retrospective et perspective. *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 8, 647–685. [in French].
- Chonyu, P. (2005). *Tsyvilizatsiya klassicheskoy Evropy*. Yekaterinburg. [in Russian].
- Chonyu, P. (2008). *Tsyvilizatsiya Prosveshcheniya*. Yekaterinburg; Moskva. [in Russian].
- Chonyu, P. (2009). *Istoriia Latynskoy Ameriki*. Moskva. [in Russian].
- Dalin, V.M. (1981). *Istoriiki Frantsii XIX–XX vv*. Moskva. [in Russian].
- Demyanenko, A.N., Dyatlova, L.A., Ukrainskiy, V.N. (2013). Fernan Brodel i stanovleniye geoistoricheskogo metoda v issledovanii ekonomicheskogo prostranstva. *Prostranstvennaya ekonomika*, 3, 161–177. [in Russian].
- Diupon-Melnychenko, Zh.-B., Adadurov, V. (2001). *Frantsuzka istoriografiya XX st*. Lviv. [in Ukrainian].
- Gurevich, A.Ya. (2004). Fernan Brodel, pevets Sredizemnomoria i “vremeni bolshoy dlitelnosti”. *Braudel, F. Sredizemnoye more i sredizemnomorskiy mir v epokhu Filippa II*, 3, 508–535. Moskva. [in Russian].
- Halushko, K.Yu. (2003). Alternatyvne dumachennia istorii. (2003–2013). *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (10 vol.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Hotsuliak, H.H. (2010). «Nova istoriia» yak odna z novitnikh metodolohichnykh tchii v istoriografi. *Visnyk Cherkaskoho universytetu: Seriya «Istorychni nauky»*, 192, 3–7. [in Ukrainian].
- Isachenko, A.G. (1971). *Razvitiye geograficheskikh idey*. Moskva. [in Russian].
- Kotliar, Yu.V. (2017). *Istorychna heohrafiya: Spetskurs z istorii*. Mykolaiv. [in Ukrainian].
- Lacoste, Y. (1988). Braudel géographe. *Lire Braudel*, 171–218. Paris. [in French].
- Lamontagne, R. (1965). Geohistoire du Canada. *Revue d'histoire de l'Amérique française*, 18(4), 534–540. [in French].
- Laporte, A. (2014). Stolitsy gosudarstv – geograficheskiye obyekty. *Ukrainskiy heohrafichnyi zhurnal*, 4, 46–51. [in Russian].
- Le Goff, Zh. (1992). *Tsyvilizatsiya srednevekovogo Zapada*. Moskva. [in Russian].
- Le Goff, Zh. (2007). *Rozhdeniye Evropy*. Moskva. [in Russian].
- Le Roy Ladurie, E. (1970). Pour une histoire de l'environnement: la part du climat. *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 5, 1459–1470. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (1973). L'histoire sans les homes: le climat, nouveau domaine de Clio. *Territoire de l'historien*, 1. Paris. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (1974). L'histoire immobile. *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 673–692. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (1976). *Histoire économique et sociale de la France*. Paris. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (1976). La crise et l'historien. *Communications*, 25. La notion de crise, 19–33. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (2004). La nécessaire prise en compte de l'histoire du climat. *Collection EDYTEM: Cahiers de géographie 2. Traverser les montagnes*, 13–25. [in French].
- Le Roy Ladurie, E. (2004, 2006, 2009). *Histoire humaine et comparée du climat*. Paris. [in French].
- Le Roy Ladurie, E., Barry, J.-P. (1962). Histoire agricole et phytogéographie. *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3, 434–447. [in French].
- Le Rua Ladyuri, E. (1971). *Istoriya klimata s 1000 goda*. Leningrad. [in Russian].
- Le Rua Ladyuri, E. (2001). *Montayru, oksitanskaya derevnya (1294–1324)*. Yekaterinburg. [in Russian].
- Leytska, O. (2016). Heoistorychni zryzy rozvytku planuvanoi struktury mista Ivano-Frankivska. *Ekonomichna ta sotsialna heohrafiia*, 75, 74–79. [in Ukrainian].
- Menshikov, S.M., Klimenko, L.A. (1989). *Dlinnyye volny v ekonomike. Kogda obshchestvo menyaet kozbu*. Moskva. [in Russian].
- Pavlenko, Yu.V. (1996). *Istoriia suitovoi tsyvilizatsii: Sotsiokulturniy rozvytok liudstva*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Plakhonin, A.H. (2003). Annaliv Shkola. *Entsyklopediia istorii Ukrainy* (10 vol.). Kyiv. [in Ukrainian].
- Pyrohova-Taran, L.V. (2013). Entolohiia ta chy istorychna antropolohiia. *Ukrainskiy istorychnyi zhurnal*, 1, 119–124. [in Ukrainian].
- Reynaud, A. (1971). La notion d'espace en géographie. *Travaux de l'Institut Géographique de Reims*, 5, 3–14. [in French].
- Ribeiro, G. (2012). La genèse de la géohistoire chez Fernand Braudel: un chapitre de l'histoire de la pensée géographique. *Annales Géographiques*, 686, 329–346. [in French].
- Rudenko, L., Savchuk, I. (2014). Klasyfikatsiia mizhnarodnykh funktsii mist ta yikh proiav v Ukraini. *Ukrainskiy heohrafichnyi zhurnal*, 4, 4–9. [in Ukrainian].
- Saushkin, Yu.G. (1973). *Ekonomicheskaya geografiya: istoriya, teoriya, metody, praktika*. Moskva. [in Russian].
- Savchuk, I. (2004). Osnovni tendentsii rozvytku frantsuzkoi heohrafii u 70–80-kr rr. XX st. *Ukrainskiy heohrafichnyi zhurnal*, 3, 74–81. [in Ukrainian].
- Savchuk, I. (2005). Osnovni tendentsii rozvytku suchasnoi frantsuzkoi suspilnoi heohrafii. *Ukrainskiy heohrafichnyi zhurnal*, 1, 31–36. [in Ukrainian].
- Savchuk, I. (2012). Stvorennia obraziv Odesy i Sankt-Peterburha ofitsiinoiu propahandoiu Rosiiskoi imperii. *Suchasni problemy doslidzhenia, restavratsii ta zberezhennia kulturnoi spadshchyny*, 8, 467–474. [in Ukrainian].

56. Savchuk, I. (2018). Osnovni naukovi pidkhody do vvychnennia prostorovo-haluzevoho rozvytku hospodarskoi diialnosti. *Ukrainskyi istorychnyi zurnal*, 2, 112–113. [in Ukrainian].
57. Savchuk, I. (2019). *Rozvytok hospodarskoi diialnosti na suchasni Ukraini u prastori ta chasi*. Kyiv. [in Ukrainian].
58. Semevskiy, B.N. (1976). *Vvedeniye v ekonomicheskuyu geografiyu*. Leningrad. [in Russian].
59. Shchodra, O. (2013). Istorychna heohrafiia: evoliutsiia pohliadiv na predmet i zavdannia studii. *Visnyk Lviv. un-tu: Seriya istorychna*, 48, 282–296. [in Ukrainian].
60. Shchodra, O. (2015). Istorychna heohrafiia: formuvannia predmetnoho prostoru i struktury dystsypliny. *Rebionalna istoriia Ukrainy*, 9, 159–174. [in Ukrainian].
61. Shyshchenko, P., Munich, N. (2008). Istoriia heohrafiit ta istorychna heohrafiia: haluzi nauky i navchalni dystsypliny. *Visnyk Kyiv. nats. un-tu im. T.Shevchenka: Heohrafiia*, 55, 6–8. [in Ukrainian].
62. Smirnov, V.P. (2002). Fernand Brodel: zhizn i trudy. *Frantsuzskiy yezhbegodnik: 2002*. Moskva. [in Russian].
63. Sokolova, M.N. (1974). Istoricheskaya teoriya Fernana Brodelya. *Frantsuzskiy yezhbegodnik: 1972*. Moskva. [in Russian].
64. Sokolova, M.N. (1979). *Sovremennaya frantsuzskaya istoriografiya*. Moskva. [in Russian].
65. Taran, L.V. (2009). *Frantsuzka, rostiska i ukrainska istoriografiia (70-ti rr. XIX – poch. XXI st.)*. Nizhyn. [in Ukrainian].
66. Treivish, A.I. (2009). *Gorod, rayon, strana i mir. Razvitiye Rossii glazami stranoveda*. Moskva. [in Russian].
67. Vermenych, Ya. (2004). Istorychna heohrafiia i rehionoznavstvo: nastupnist i vzaiemodii. *Istynu ustanovlinit sud istorii*, 2, 488–517. [in Ukrainian].
68. Vermenych, Ya. (2015). Vid istorychnoi heohrafiit do heoistorii: paradyhmy zblizhennia. *Istoryko-heohrafiichni doslidzhennia v Ukraini*, 13, 11–26. [in Ukrainian].
69. Zamyatin, D.N. (2004). *Metageografiya: Prostranstvo obrazov i obrazy prostranstva*. Moskva. [in Russian].
70. Zashkilniak, L. (2007). *Suchasna svitova istoriografiia*. Lviv. [in Ukrainian].

Ivan SAVCHUK

Candidate of Geography Sciences (Ph. D. in Geography), Senior Research Fellow,
National Defense University of Ukraine named after I.Cherniakhovskiy
(Kyiv, Ukraine), ivansavchuk@yahoo.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3779-0467>

Formation of Geohistory As an Interdisciplinary Direction in French Humanities of the Second Half of the Twentieth Century

Abstract. The purpose of the article is to determine the principal theoretical and methodological approaches to geohistory. The following tasks were set for this purpose: revealing the essence of the epistemology of this interdisciplinary science at the time of its foundation; a brief analysis of the principal works of F.Braudel, P.Chaunu, E. Le Roy Ladurie, J. Le Goff. The methodology is pointed out that in contemporary Ukrainian historical science, studies of the economic past from the point of view of interdisciplinary scientific developments are rare exceptions to the general trend of research and interpretation of mainstream political processes, events and phenomena of the past. In general, they are carried out on the basis of traditional positions. The novelty – originality and epistemological integrity of the geohistorical approach is internationally recognized by the world scientific community. Its implementation in national research, particularly in the field of history and geography, will lead to a better understanding not only of Ukraine's economic development in the past, but also to a better perception of relevant current processes. The epistemological specificity of the research of F.Braudel and his disciples P.Chaunu, E. Le Roy Ladurie, J. Le Goff is well present. **Conclusion.** This stage in the development of geohistory as a scientific direction is characterized by the following epistemological characteristics: geohistory is considered a historical science based on methods and knowledge of physical geography to reveal the characteristics of the impact on human civilization during the “longue durée” of the fundamental characteristics of climate, terrain, natural features of large physical and geographical regions of the world; the theoretical basis of the direction is the category of “longue durée”, which is revealed by the study of the basic structures of society, which form the superstructures – civilization and world economy, leading to the emergence of globalization as an integration process; the low variability of historical processes (mainly the social, demographic, economic foundations of traditional society) has made it possible to justify the thesis of the “longest Middle Ages” as a specific phenomenon in the development of the civilization of Western Europe.

Keywords: geohistory, geopolitics, geoeconomy, longue durée, Braudel, Chaunu, Le Roy Ladurie, Le Goff.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник,
відділ історії України 20–30-х рр. XX ст.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), s_kul@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

Ленінська держава-комуна як інструмент побудови спотвореного світу

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.167>

УДК: 94(477)«1917/1921»

Анотація. Мета статті – надати викладачеві загальноосвітньої і вищої школи інформацію про теоретичні уявлення вождів більшовицької партії щодо побудови в Росії і завойованій ними Україні суспільства, позбавленого приватної власності на засоби виробництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Здійснена в 1918–1920 рр. «експропріація експропріаторів» стала причиною жорстокої громадянської війни, а спроби поладити функціонування економічного апарату країни на позаринкових засадах виявилися цілком провальними. У 1921 р. ленінський уряд, зберігаючи у державній власності велику промисловість і транспорт, визнав необхідність збереження приватного підприємництва, товарно-грошових відносин і вільного ринку. Попередня політика, яка загрожувала економічним колапсом, була замаскована поняттям «воєнного комунізму», тобто нібито вимушеними війною надзвичайними заходами тимчасового характеру. **Наукові підходи.** У статті використовується деконструкція понять революційного марксизму епохи європейських революцій середини XIX ст. і ленінізму, які в радянські часи уявлялися в єдиному понятті марксизму-ленінізму. Революційний марксизм був утопічним учням, у центрі якого перебував постулат виникнення загальнонародної власності шляхом «експропріації експропріаторів». Основною ідеєю ленінізму було створення держави з двома владними вертикалями – партійною й радянською. Будована на засадах так званого «демократичного централізму» партійна вертикаль не залежала від виборців і забезпечувала диктаторську владу вождів. Будована на аналогічних засадах радянська вертикаль формувалася на виборах, цілком контрольованих парткомаами. Така державна структура забезпечувала політичну диктатуру вождів під зовнішньою оболонкою регульованого конституцією демократичного ладу. На відміну від марксистської утопії, створення держави-комуни, як її назвав В.Ленін, було цілком реальною справою, хоч попередня історія людства не знала двоканальної державної конструкції. **Наукова новизна.** В.Ленін використав утопічні ідеї революційного марксизму з метою обґрунтування експропріації суспільства контрольованою ним державою. Здійснюване під виглядом загальнонародної власності володіння, користування й розпорядження радянської держави всіма засобами виробництва доповнювало політичну диктатуру більшовицьких вождів диктатурою економічною. Могутня держава-комуна втягувала суспільство у спотворений світ комуносоціалізму, який нібито мав перейти у перспективі у другу фазу комунізму з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. **Основний висновок автора.** Народжений у вогні загальнонародної Російської революції 1917 р. комуносоціалізм не мав нічого спільного з європейським соціалізмом та являв собою спотворену більшовицькою контрреволюцією мутацію так званого «неусвідомленого соціалізму», сповідуюваного найбільш потужною силою

в революційних подіях – солдатськими (переважно селянського походження) й робітничими радами. Завдяки злиттю доктринального екстремізму ленінської партії та стихійного екстремізму народних мас більшовикам удалося витіснити з рад представників конкуруючих політичних організацій. Партія В.Леніна й ради перетворилися в одну силу, унаслідок чого став можливим феномен радянської влади – безсумнівно робітничо-селянської, але спрямованої на побудову спотвореного суспільства, яке суперечило корінним інтересам робітників і селян.

Ключові слова: доктрина революційного марксизму, ленінізм, держава-комуна, ради солдатських і робітничих депутатів, «експропріація експропріаторів», «неусвідомлений соціалізм» народних мас, комуносоціалізм, європейський соціалізм, друга фаза комунізму.

Прихід більшовиків до влади у ході Російської революції 1917 р. став не звичайною зміною політичного режиму, а народженням цивілізації спотвореного світу. Усім незадоволеним умовами праці й побуту конструктори нової цивілізації обіцяли рай небесний при житті з розподілом матеріальних і культурних благ за потребами. Для цього, переконували вони, потрібно зруйнувати життєвий уклад, який ґрунтувався від першопочатків людської цивілізації на приватній власності, і створити комуністичну цивілізацію, засновану на загальнонародній власності на засоби виробництва. Вони запевняли своїх послідовників, що Російська революція має у собі достатній потенціал, щоб трансформуватися у світову комуністичну революцію, яка відкриє перед людьми фізичної праці світ, позбавлений соціального, національного і расового гноблення. Створюючи державу-комуна в поневоленій ними Росії, вони зробили державним гімном країни гімн міжнародного пролетаріату «Інтернаціонал», в якому були такі слова: «Весь мир насилья ми разрушим / До основанья, а затем / Мы наш, мы новый мир построим, – / Кто был ничем, тот станет всем».

У СРСР до початку 1950-х рр. всюди можна було наштовхнутися на логотип, утворений профілями чотирьох ідеологів комунізму – К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна і Й.Сталіна. Однак винахідником держави-комуни як ефективного інструменту побудови спотвореного світу під принадними гаслами комунізму була лише одна людина – В.Ульянов (Ленін). Не варто згадувати молодих німецьких революціонерів, які у середині XIX ст. опублікували «Маніфест Комуністичної партії». Адже свою вибухову силу ця невелика за обсягом брошура набула тільки на початку XX ст. у «вагітній» соціальною революцією Росії. Слід відкинути також народжений на Заході та з готовністю запозичений нами термін «сталінізм», тому що в ньому нема нічого оригінального. Не можна обійтися тільки без терміна «ленінізм».

У середині XX ст. комуністичні режими контролювали мало не третину людства. Це стало результатом силового й економічного впливу Радянського Союзу, який після Другої світової війни перетворився на наддержаву та не шкодував зусиль для накладки власної матриці розвитку на інші країни. Але на початку того століття роздмухувана «вождями світового пролетаріату» В.Ленінін і Л.Троцьким світова комуністична революція так і не вийшла за скорочені кордони колишньої Російської імперії (без Фінляндії, Польщі, Естонії, Латвії, Литви). Натомість у СРСР комуністична революція тривала впродовж двох десятиліть і пройшла повний цикл, після чого країна ще півстоліття залишалася у спотвореному світі комуносоціалізму. Росія й досі не може оговтатися від наслідків поставленого В.Ленінін експерименту з державою-комуною. Основна маса її населення перебуває, як і раніше, в економічній, політичній і духовній залежності від державних структур.

Доктрина революційного марксизму

24-річний Ф.Енгельс, який раніше від К.Маркса виступив із публічним викладенням комуністичних поглядів, заявив у лютому 1845 р.: «Комуністичний принцип є принципом майбутнього, за це говорить хід розвитку всіх цивілізованих націй, за це говорить швидко прогресуючий розклад усіх дотеперішніх соціальних установ, за це говорить людський здоровий розум і насамперед – людське серце»¹. У лютому 1848 р. вони з К.Марксом опублікували «Маніфест Комуністичної партії», в якому запропонували свій варіант «світлого майбутнього» для всього людства: експропріацію експропріаторів. Через лічені тижні після його появи у країнах Західної й Центральної Європи спалахнули революції. У революційній ситуації світового розголосу набув рядок, з якого починався цей документ: «Привид блукає по Європі – привид комунізму».

Чим обернулося прогнозоване молодими німецькими комуністами «світле майбутнє» для всього людства? На підставі постулатів «Маніфесту Комуністичної партії» В.Ленін побудував свою теоретичну модель зловісної держави-комуни, після чого створив її в реальному вимірі й використав як інструмент комуністичного будівництва в післяреволюційній Росії. Однак комуністичний штурм 1918–1920 рр. зазнав катастрофічної поразки та був припинений самим його натхненником. Зосередивши у своїх руках політичну владу й не відриваючись ані на йоту від ленінських уявлень про комунізм, Й.Сталін продовжив у 1929–1932 рр. комуністичний штурм, який мав своїм наслідком напівперемогу (в тому, що стосується індустріалізації країни) та напівпоразку (в тому, що стосується колективізації сільського господарства). Щоб утриматися у Кремлі й закріпити досягнутий результат, він розв'язав у 1933–1938 рр. страхітливий терор, не зупинившись навіть перед геноцидом. У результаті силової реалізації постулатів революційного марксизму радянське суспільство потрапило у спотворений світ, в якому ніхто не міг пальцем ворухнути без санкції всемогутньої держави-комуни, що її цілком і повністю контролював один вождь.

Тим часом основоположники марксизму жодним чином не були причетні до уявлень про пролетарську державу як інструмент побудови комунізму. Можна сказати навіть більше: «світле майбутнє» людства було для них результатом природно-історичного процесу. В їхніх текстах не існувало такого поняття, як «будівництво комунізму». У своїй головній праці «Капітал» К.Маркс переконано заявляв: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами. Я розглядаю розвиток економічної суспільної формації як природно-історичний процес»². Тому треба зняти звинувачення у причетності К.Маркса й Ф.Енгельса до жертв, які будівники комунізму завдали людству. Творці знаменитої «Чорної книги комунізму» винесли неймовірну кількість цих жертв навіть в її заголовок³.

Рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були розпливчастими, але прибічники німецьких комуністів не сприймали це як ваду. Головна ідея твору вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності»⁴. Ішлося про те, що робітничий клас у ході пролетарської

¹ Енгельс Ф. Ельберфельдські промови // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.2. – К., 1958. – С.521.

² Маркс К. Передмова до першого видання «Капіталу» // Там само. – Т.23. – К., 1959. – С.12.

³ Працю перекладено багатьма мовами. Див., напр., рос. вид.: Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма: Преступления, террор, репрессии: 95 миллионов жертв / Пер. с фр. – Москва, 1999. – 768 с.

⁴ Маркс К., Енгельс Ф. Маніфест Комуністичної партії // Їх же. Твори. – Т.4. – К., 1959. – С.422.

революції має знищити приватну власність на засоби виробництва й буржуазію як клас.

Політичний устрій суспільства після «експропріації експропріаторів» визначався К.Марксом як «диктатура пролетаріату» (цей термін уперше він використав у листі Й.Вейдемеєру від 5 березня 1852 р.). Ще не застосовуючи його, К.Маркс та Ф.Енгельс у «Маніфесті...» підкреслювали, що після успішної революції пролетаріат використовує своє панування для того, щоб вилучити в буржуазії крок за кроком весь капітал, централізувати всі знаряддя виробництва в руках держави, тобто пролетаріату, організованого як панівний клас, і якнайшвидше збільшити суму продуктивних сил.

Основоположники марксизму були переконані, що *націоналізація*, тобто передача приватної власності у володіння, користування й розпорядження нації, або, використовуючи інший термін для позначення «експропріації експропріаторів», – *успільнення*, себто передача приватної власності в руки суспільства, призводять до виникнення загальнонародної власності. Помилка полягала в тому, що ані нація, ані класове суспільство не мали «рук». Це – аморфні спільноти, нездатні діяти в унісон у конкретних обставинах. Пролетаріат, як і будь-який інший клас, теж був аморфною спільнотою. «Експропріацію експропріаторів» могла здійснювати спільнота, яка мала «руки», тобто ієрархізовану структурну побудову – держава або партія. Диктатуру, за якої ставала можливою така акція, мусила здійснювати держава, створювана пролетаріатом, а не сам пролетаріат. Це означало, що *під час комуністичних перетворень буржуазна власність не знищувалася, як приватна, а переходила в розпорядження пролетарської держави, не втрачаючи ознак приватності*. Отже не спрацьовувала головна ідея «Маніфесту Комуністичної партії», що вкладалася у два рядки: «Комуністи можуть виразити свою теорію одним положенням: знищення приватної власності».

Матеріалізована у книгах і статтях наукова спадщина К.Маркса й Ф.Енгельса посіла вагоме місце в інтелектуальній скарбниці людства. Після появи «Маніфесту...» К.Маркс прожив ще 35, а Ф.Енгельс – 47 років. Проте обидва не знайшли часу, щоб роз'яснити механізм, специфіку, характер переростання приватної власності, на якій ґрунтувалася вся історія цивілізації, у власність колективну, суспільну, загальнонародну. Насправді йшлося про зовсім інше: *комуністичні перетворення призводили до експропріації суспільства державою*. Хай навіть пролетарською, але все-таки державою.

Проблему трансформації державної власності, що залишалася приватною в руках осіб, які контролювали державу, у власність загальнонародну Ф.Енгельс усе-таки зачепив через три десятиліття після «Маніфесту...» в «Анти-Дюрінгу». Однак він обмежився бездоказовою словесною еквілібристикою: *«Пролетаріат бере державну владу й перетворює засоби виробництва насамперед у державну власність*. Але тим самим він знищує самого себе як пролетаріат, тим самим він знищує всі класові відмінності і класові протилежності, а разом з тим і державу як державу». Якщо цього не досить, то можна продовжити цитування: *«Перший акт, в якому держава виступає дійсно як представник усього суспільства, – взяття у володіння засобів виробництва від імені суспільства, є в той самий час останнім самостійним актом її як держави*. Втручання державної влади в суспільні відносини стає тоді в одній галузі за другою зайвим, і само по собі засинає... Держава не скасовується, вона відмирає»⁵.

Правлячі кола країн Західної й Центральної Європи враховували зазвичай небезпеку, яку ніс «привид комунізму», і робили спроби усунути її соціальними та політичними реформами. У середовищі робітничого класу, який ставав численнішим і

⁵ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг // Там само. – Т.20. – К., 1965. – С.275–276. Курсив автора.

згуртованішим із кожним новим десятиліттям, політика «верхів» знаходила підтримку. Протилежні за економічними інтересами класи та їхні політичні сили знаходили спільну мову на шляхах установаження конституційної монархії, загального виборчого права.

Опинившись у парламентах, представники робітничого класу починали цінувати демократію, яка давала можливість законодавчим шляхом поліпшувати умови праці робітників і надавати підтримку слабозахищеним верствам суспільства. У провідних європейських країнах почали виникати контури соціальної держави, яка спиралася на співробітництво класів. Після розпаду «Союзу комуністів»⁶ жодна впливова політична сила не оголосила себе комуністичною, аби не підкреслювати негайну готовність до революційних дій. Соціалісти, у середовищі яких швидко поширювався марксизм, назвали себе соціал-демократами, аби продемонструвати відданість демократії й соціальним реформам. У теорії марксистів залишалися прибічниками ліквідації приватної власності та створення безкласового суспільства, але на практиці задовольнялися реформами.

У творчій спадщині К.Маркса ми знаходимо після «Маніфесту Комуністичної партії» лише один твір, в якому розвивалися уявлення про комунізм – «Критику Готської програми» (написаний у 1875 р., опублікований у 1891 р.). У ньому комунізм поділявся на дві фази. Другу фазу автор назвав власне «комунізмом», а першу – популярним серед соціал-демократів та інших соціалістів терміном «соціалізм». Соціалізм мав відрізнитися від повного комунізму розподілом матеріальних благ: за працю – під час соціалізму, за потребами – при комунізмі. *Натомість за виробництвом матеріальних благ Марксів соціалізм не відрізнявся від комунізму, адже заперечував існування приватної власності, товарно-грошових відносин і вільного ринку.* Це треба підкреслити з особливою силою, тому що під час обох комуністичних штурмів – ленінського в Росії й окупованій нею Україні (у відкритій формі) та сталінського у СРСР (в обережно-прихованій формі) робилися спроби здійснити нездійсненне: ліквідувати ринок і гроші, що оберталось катастрофічними економічними кризами.

Слід додати, що запозичення терміна «соціалізм» для позначення першої фази комунізму призвело до появи двох різних типів соціалізму: європейського (з орієнтацією на класовий мир, приватну власність, вільний ринок і товарно-грошові відносини), який мав давню традицію, і російського (з орієнтацією на класову війну, ліквідацію приватної власності, централізований розподіл матеріальних благ). Термінологічну плутанину ще більше підсилює той факт, що у ході будівництва російського комуністичного соціалізму довелося відмовитися від утопічного боку марксистської доктрини, тобто обмежитися ліквідацією приватної власності на засоби виробництва у суспільстві й залишити її в державі під симулякром «загальнонародної власності», а також зберегти товарно-грошові відносини та в обмежених розмірах – вільний ринок.

Подібність соціалізму й комунізму за виробництвом матеріальних благ, яка в Росії тривалий час уважалася безперечною, нерідко змушувала при першому комуністичному штурмі називати соціалізм «комунізмом». Тільки після провалу ленінського штурму термін «комунізм» почали стабільно використовувати для позначення «світлого майбутнього» з розподілом благ за потребами.

⁶ Перший конгрес товариства німецьких політичних емігрантів «Союз справедливих» з осередками у Великобританії, Франції, Швейцарії та ін. країнах (Лондон, червень 1847 р.) на пропозицію Ф.Енгельса змінив його назву на «Союз комуністів». Другий конгрес (Лондон, грудень 1847 р.) доручив К.Марксу й Ф.Енгельсу опрацювати програму організації. Нею став опублікований у лютому 1848 р. «Маніфест Комуністичної партії». Товариство припинило існування в листопаді 1852 р.

Родоначальники марксизму поступово втрачали реальний вплив на своїх послідовників, хоч мали, особливо в Німеччині, незаперечний авторитет в їх середовищі. Справедливо вважаючи, що живі класики відстають від життя, лідери соціал-демократичних партій переконувалися, що краще рухатися в напрямі узгодження інтересів капіталістів і робітників, ніж тримати курс на знищення капіталу – рівнозначного з робочою силою агента виробничого процесу. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали не менш важливим полем прикладення інтелекту, ніж діяльність у сфері науки й культури. Соціал-демократи почали розглядати приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, яка матеріально забезпечувала всі інші сфери та давала можливість здійснювати заходи, спрямовані на оздоровлення економіки і зниження соціальної напруженості у суспільстві. У парламентах вони пропагували реформістські заходи: посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей із низькими доходами, навіть націоналізацію засобів виробництва (зазвичай із викупом).

Найбільш послідовним представником ревізіоністської течії в європейському марксизмі був один із керівників німецької соціал-демократії Е.Бернштайн. Залишаючись соціалістом у Марксовому розумінні терміна, він прагнув переосмислити саму суть соціалізму, яка полягала в ліквідації приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку (після запровадження двофазного концепту комунізму). «Якщо під здійсненням соціалізму розуміють виникнення суспільства, керованого в усіх пунктах строго комуністично, – писав він, – то я не вважаю за потрібне приховувати, що воно лежить, на мій погляд, у досить віддаленому майбутньому»⁷. У літературі найчастіше цитується заява Е.Бернштайна з іншої праці: «Я відкрито заявляю, що знаходжу дуже мало сенсу й інтересу в тому, що зазвичай називають “кінцевою метою соціалізму”. Ця *мета*, чим би вона не була, для мене – *ніщо, рух – це все*»⁸.

Німецькі соціал-демократи не відмовлялися від догм революційного марксизму доби «Маніфесту Комуністичної партії», поки був живий Ф.Енгельс. Навіть Е.Бернштайн, будучи одним із найближчих співробітників живого класика, дотримувався обережності у визначенні своєї позиції. Ухвалена 1891 р. Ерфуртська програма соціал-демократичної партії Німеччини викликала незадоволення Ф.Енгельса, але К.Кауський та інші партійні лідери, котрі працювали над нею, усе-таки оголосили кінцевою метою соціал-демократичного руху усупільнення засобів виробництва й заміну ринкових відносин централізованим розподілом продукції. Не пояснюючи механізму появи загальнонародної власності, Ерфуртська програма наполягала, як і «Маніфест...», на ліквідації приватної власності. Відмінність полягала в тому, що програма СДПН прагнула досягти кінцевої мети реформами, а не революціями.

Залишаючись переконаними прихильниками комуністичної доктрини, основоположники марксизму не раз давали зрозуміти своїм послідовникам, що розвиток демократії в буржуазному суспільстві здатний внести поправки в тактику і стратегію робітничого руху. У К.Маркса ця думка найбільш виразно прозвучала, коли він виступав на робітничому мітингу в Амстердамі: «Ми знаємо, що треба зважати на установлення, звичаї і традиції різних країн; і ми не заперечуємо, що є такі країни, як Америка, Англія, і коли б краще знав ваші установлення, то можливо додав би до них і Голландію, в яких робітники можуть добитися своєї мети мирними засобами»⁹.

⁷ Бернштейн Э. Очерки из истории и теории социализма. – Санкт-Петербург, 1902. – С.219–220.

⁸ Бернштейн Э. Борьба социал-демократии и социальная революция // Сборник документов по истории рабочего и социалистического движения стран Европы и США. – Москва, 1985. – С.37. Курсив автора.

⁹ Маркс К. Про Гаагский конгрес. Промова на мітингу // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.18. – К., 1964 – С.151.

Однак ані К.Маркс, ані Ф.Енгельс ніколи не відмовлялися від ідеї соціальної революції. У написаній у листопаді 1886 р. передмові до нового видання Марксового «Капіталу» Ф.Енгельс зазначав: «Англія є єдина країна, де неминуча соціальна революція може бути здійснена цілком мирними і легальними засобами»¹⁰. Ішлося вже не про переможне пролетарське повстання з негайною «експропріацією експропріаторів», а про використання важелів демократії для реалізації комуністичної доктрини.

Ще чіткіше Ф.Енгельс висловився щодо перспектив реалізації комуністичної доктрини у зауваженнях до Ерфуртської програми СДПН 1891 р.: «Можна собі уявити, що старе суспільство могло мирно врости в нове в таких країнах, де народне представництво зосереджує в своїх руках всю владу, де конституційним шляхом можна зробити все, що завгодно, коли тільки маєш за собою більшість народу: в демократичних республіках, як Франція і Америка, в таких монархіях, як Англія»¹¹. На думку Ф.Енгельса німецькі соціал-демократи повинні були прописати у своїй програмі докорінну відмінність Німеччини від цих країн. Це означало, що лідери СДПН мали назвати кінцевою метою своєї політичної діяльності курс на пролетарську революцію. Вони, однак, не прислухалися до такої рекомендації.

Теоретична модель держави-комуни

Термін «ленінізм» народився в ідеологічних суперечках між прибічниками В.Леніна та Л.Мартова (Ю.Цедербаума). Коли російські марксистки об'єдналися в нелегальну партію, вони назвали себе «соціал-демократами», маючи перед очима західноєвропейський досвід. Однак уже в 1903 р. на з'їзді, який проголосив утворення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), між ними відбувся розкол: одні пішли за В.Леніним, інші – за Л.Мартовим. Прибічники першого закликали робітників до комуністичної революції, натомість другого – віддавали перевагу соціальним реформам за зразком здійснюваних в Європі. Обидві фракції залишалися за назвою соціал-демократичними.

Першим термін «ленінізм» у негативному значенні вжив Л.Мартов у брошурі, виданій у Женеві 1904 р. Автор бажав підкреслити, що В.Ленін не був справжнім марксистом. У радянську добу термін набув суто позитивного значення у працях Г.Зінов'єва й особливо Й.Сталіна.

Смислове наповнення ленінізму цілком укладалося в перелік тактичних завдань, пов'язаних із реалізацією комуністичної доктрини в умовах революційної Росії. Незважаючи на те, що доктрина була придатною, як стверджувалося в «Маніфесті Комуністичної партії», тільки для індустріально високорозвинених країн, де пролетаріат становив абсолютну більшість населення, її взяли за взірць саме в переважно відсталіх, селянських за складом населення країнах. *Набір методів і засобів, здатних у комплексі комунізувати основну частину населення, яка ще не була пролетаризована об'єктивним розвитком капіталізму, якраз і становить суть ленінізму.*

В.Ленін завжди підкреслював, що він є справжнім марксистом, адже дотримується букви й духу «Маніфесту Комуністичної партії». Своїх опонентів серед російських, українських і західноєвропейських соціал-демократів він таврував як «ревізіоністів» та «угодовців». Коли К.Каутський послався на те, що К.Маркс і Ф.Енгельс припускали можливість мирного переходу до соціалізму в Англії й Америці, В.Ленін

¹⁰ Енгельс Ф. Передмова до англійського видання праці К.Маркса «Капітал» // Там само. – Т.23. – С.36.

¹¹ Енгельс Ф. До критики проекту соціал-демократичної програми 1891 р. // Там само. – Т.22. – К., 1965. – С.224.

назвав його «софістом» і «шахраєм», який фальшує марксизм за допомогою цитат. Формально він мав рацію в тому сенсі, що класики марксизму допускали мирний перехід до соціалізму лише як виняток.

У травні 1918 р. В.Ленін переглянув той теоретичний багаж, з яким починав комуністичне будівництво, після чого зробив знаменне визнання:

«Все, що ми знали, що нам точно вказували найкращі знавці капіталістичного суспільства, найбільші уми, які передбачали розвиток його, це те, що перетворення повинно історично неминуче статися по такій-то основній лінії, що приватна власність на засоби виробництва засуджена історією, що вона зазнає краху, що експлуататори неминуче будуть експропрійовані. Це було встановлено з науковою точністю... Це ми знали, коли брали владу для того, щоб приступити до соціалістичної реорганізації, але ні форм перетворення, ні темпу швидкості розвитку конкретної реорганізації ми знати не могли»¹².

Отже, на його думку, марксизм не мав чітко окресленої стратегії комуністичного будівництва. Це твердження не є аж таким сенсаційним відкриттям. Основоположники марксизму справді не вважали, що комунізм можна будувати.

У написаній у серпні – вересні 1917 р. праці «Держава й революція» В.Ленін стверджував: «До того часу, поки настане “вища” фаза комунізму, соціалісти вимагають найсуворішого контролю з боку суспільства і з боку держави над мірою праці і мірою споживання, та тільки контроль цей повинен початися з експропріації капіталістів, з контролю робітників за капіталістами і проводитись не державою чиновників, а державою озброєних робітників»¹³. Ще раніше, як тільки приїхав з еміграції в революційний Петроград, він у «Квітневих тезах» висунув перед своєю партією вимогу створити державу-комуни¹⁴. Коли ж більшовики повалили Тимчасовий уряд і розігнали Установчі збори, В.Ленін поставив як чергове завдання розробити нову програму партії. У березні 1918 р. VII з'їзд перейменував її з соціал-демократичної на комуністичну та заявив у зв'язку з цим про необхідність відповідних змін у програмних засадах партійної діяльності. У дискусії на з'їзді, а пізніше й на засіданні Всеросійського центрального виконавчого комітету вождь чітко позначив основне для більшовиків завдання: «Створювати державу комуни»¹⁵.

Держава комуни, держава-комуна, держава озброєних робітників – так характеризував В.Ленін ту палицю у своїх руках, яка повинна була допомогти перебудувати країну на засадах «Маніфесту Комуністичної партії». Засновники революційного марксизму заплуталися між спільнотами з ієрархічною структурою (державою, партією та ін.) і безструктурними (нація, суспільство, клас). Через це європейський революційний марксизм середини XIX ст. був такою ж утопічною доктриною, як усі попередні комуністичні вчення. Тим часом В.Ленін, беручи на озброєння революційний марксизм у конкретних умовах Росії початку XX ст., аж ніяк не збирався перетворюватися на комуніста-утопіста. Видатні радянські вчені-дисиденти М.Геллер і О.Некрич даремно назвали свою фундаментальну працю з історії СРСР «Утопією при владі»¹⁶. В.Ленін

¹² Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – К., 1973. – С.357–358.

¹³ Ленін В.І. Держава і революція // Там само. – Т.33. – К., 1973. – С.92–93.

¹⁴ Ленін В.І. Про завдання пролетаріату в даній революції // В.І.Ленін про Україну. – Ч.ІІ. – К., 1969. – С.7.

¹⁵ Ленін В.І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади на засіданні ВЦВК 29 квітня 1918 р. // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.248.

¹⁶ Геллер М., Некрич А. Утопія у влади: История Советского Союза с 1917 г. до наших дней. – Москва, 2000.

винайшов геніальну формулу влади, здатну поєднати структуровану спільноту, котрою була його партія, із неструктурованими – класом і суспільством. Як зв'язку між ними було використано ради – самоврядні організації страйкуючого пролетаріату, що вперше з'явилися в Росії під час революції 1905–1907 рр. Завдання полягало в тому, аби зв'язати ради з партією більшовиків і перетворити їх за допомогою партії з розпорощених по всій країні самодіяльних організацій на представницький та управлінський орган державної влади.

Щоб виявити місце рад у тій системі влади, яку В.Ленін нав'язував Росії, треба звернути особливу увагу на його статтю, написану в листопаді 1905 р., але вперше опубліковану тільки в листопаді 1940 р. У ній знаходимо дві цікаві тези. По-перше, В.Ленін не бачив доцільності в тому, щоб рада (йшлося про Петербурзьку раду робітничих депутатів) «примикала цілком до однієї якої-небудь партії»¹⁷. По-друге, він уважав «недоцільним вимагати від ради робітничих депутатів прийняття соціал-демократичної програми і вступу до Російської соціал-демократичної робітничої партії»¹⁸. І найголовніше: В.Ленін радив розглядати раду робітничих депутатів як зародок тимчасового революційного уряду всієї Росії або вважав, що вона (рада) повинна (що те саме, тільки в іншій формі) створити тимчасовий революційний уряд¹⁹.

Важко собі уявити, що В.Ленін мав намір відсторонити свою партію від ради, готової стати тимчасовим революційним урядом. Щоб зрозуміти підтекст статті, треба аналізувати разом із нею дії вождя в наступні роки. Проекція дій В.Леніна в 1917–1920 рр. на 1905-й рік дає підстави твердити, що вже під час першої російської революції вождь більшовиків розглядав ради як уряд, нерозривно поєднаний із диктатурою його власної партії.

По-перше, вимагалось відділити ради від партії, і цю вимогу було обґрунтовано у статті. По-друге, вимагалось забезпечити цілковитий та безроздільний контроль за революційним радянським урядом із боку більшовицької партії. Це означало, що більшовики повинні були витіснити з рад конкуруючі партії й наповнити їх членами власної партії та співчуваючими їй безпартійними депутатами. Унаслідок цього партія більшовиків починала існувати як дві організаційно відокремлені структури. По-перше, як політична партія «нового типу» (визначення В.Леніна), котра здійснювала під прикриттям диктатури пролетаріату свою власну диктатуру (а насправді, зважаючи на покладений в її основу принцип «демократичного централізму», – диктатуру вождів). По-друге, як ради, що мали вагомі представницькі та управлінські функції, але були позбавлені істотного політичного значення в умовах компартійної диктатури. Створювалася ще небачена в історії держава з двома вертикалями влади – компартійною й радянською. Перша з диктаторськими функціями не була представлена в конституції та регулювалася партійним статутом. Натомість радянська вертикаль влади мала представлення в конституції й формувалася на виборах, тобто була пов'язана з електоратом, склад якого партійні комітети більшовиків могли регулювати, так само, як склад кандидатів у депутати. Отже створювалася міцна влада, яку не випадково називали «радянською», адже партія ховалася від конституції. Цю владу недаремно називали «робітничо-селянською», але вона аніскільки не залежала від народу.

В.Ленін не ризикував, коли прибув у революційний Петроград навесні 1917 р. й відразу проголосив гасло: «Вся влада – радам!». Ради тоді перебували під контролем конкурентів більшовиків – меншовиків та есерів. Але вони були

¹⁷ Ленін В.І. Наші завдання і Рада робітничих депутатів. 15–17 (2–4) листопада 1905 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.12. – К., 1970. – С.56.

¹⁸ Там само. – С.57.

¹⁹ Там само.

народними організаціями у країні з максимально високим соціальним протистоянням. Народившись у ситуації гострої класової боротьби, вони не шукали варіантів класового миру. А більшовики були єдиною з соціалістичних партій Росії, яка стояла на екстремістській платформі «Маніфесту Комуністичної партії». Ситуативні й доктринальні екстремісти повинні були знайти один одного.

В опублікованому в Берліні у 1931 і 1933 рр. двотомнику Л.Троцький зауважував: «Залишається запитати, і це досить-таки важливе запитання, хоч поставити його легше, ніж на нього відповісти: як пішов би розвиток революції, якби Ленін не доїхав до Росії у квітні 1917 р.?»²⁰.

Знаючи, з яким теоретичним багажем В.Ленін їхав у Росію, можна відповідально заявити: без нього більшовики залишилися б на узбіччі політичної боротьби. Російська революція розвивалася б приблизно так, як півтора роками пізніше розвивалася Листопадова революція в Німеччині. «Привид комунізму» не набув би страхотливої тілесності держави-комуни, Росія не вийшла б за межі існуючої цивілізації й не вступила б у спотворений світ комуносоціалізму.

Матеріалізація держави-комуни

Творці «Маніфесту Комуністичної партії» не знали, коли можна сподіватися на переможну пролетарську революцію, але були оптимістами. Поразка революції 1848–1849 рр., а головне – виявлена в них нездатність робітників до самостійних, без буржуазії, дій у боротьбі з монархічними режимами сильно їх розчарувала. Аналізуючи хід судового процесу над членами «Союзу комуністів», який відбувся наприкінці 1852 р. в Кельні, К.Маркс звернувся до робітників із такими словами: «Вам, можливо, доведеться пережити ще 15, 20, 50 років громадянських воєн і міжнародних сутичок не тільки для того, щоб змінити існуючі умови, але й для того, щоб змінити самих себе і зробити себе здатними до політичного панування»²¹.

Тим часом з'ясувалося, що буржуазія, представлена в «Маніфесті...» як клас, який відмирає, у постреволюційній Європі виявилася носієм політичного прогресу. Народжувався парламентаризм, котрий приглушив соціальну напругу. У цій ситуації комуністи перетворилися на соціал-демократів.

Натомість у Росії прискорений соціально-економічний розвиток базувався не на «революції знизу», а на «революції згори», здійснюваній самодержавним режимом. Швидко зростаюча буржуазія не прагнула діалогу з робітничим класом, а горнула до урядових кіл. Після скасування кріпосного права протистояння між поміщиками та селянами не пом'якшилося, а загострилося. У той час, як екстремістські вимоги «Маніфесту Комуністичної партії» зустрічали в Європі дедалі меншу кількість прихильників, у Росії революційний марксизм ставав щоразу більш запитаним. Якщо європейські комуністи робилися соціал-демократами, то радикальна частина російських соціал-демократів, які сформувалися під впливом європейських реалій, перетворювалася на комуністів.

На перший погляд здається, що ленінська держава-комуна виникла під впливом ідей революційного марксизму. Так, в усякому разі, стверджував сам В.Ленін. Насправді, однак, вождь винайшов цілком реалістичну (на відміну від відірваних від життя рекомендацій основоположників революційного марксизму) державну

²⁰ Троцький Л.Д. К истории русской революции. – Москва, 1990. – С.332.

²¹ Маркс К. Викриття про кельнський процес комуністів // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т.8. – К., 1961. – С.413.

конструкцію, яка була витвором його власного розуму, хоча спиралася на російську традицію та ідеї російських народників.

Робітничий клас В.Ленін уєсливо називав «гегемоном революції», але ставився до нього без усякого пієтету. Услід за К.Марксом він іменував робітників «класом у собі», який у власному середовищі міг виробити тільки тред-юніоністську свідомість. Перетворити робітників у «клас для себе», тобто переключити їх увагу з вимог про підвищення заробітної плати або поліпшення умов праці на здобуття політичної влади з наступною «експропріацією експропріаторів» могла, як він запевняв, лише організація революціонерів, керована різночинною інтелігенцією.

Організацією революціонерів, яка мусила виконувати роль пролетарського авангарду, В.Ленін уважав тільки створену й керовану ним самим політичну партію. Ролі пролетарського авангарду він не визнавав навіть за однопартійцями-меншовиками, котрі зреклися, як і західноєвропейські соціал-демократи, революційного марксизму. Хто мав керувати партією більшовиків, а через неї – державою озброєних робітників? Відповідь була однозначною: вожді.

Щоб таке стало можливим, партія більшовиків мала будуватися на принципі «демократичного централізму» з безумовним підпорядкуванням нижчих за ієрархією комітетів вищим – аж до центрального. Зливаючись із державою озброєних робітників в єдине ціле, така партія забезпечувала вождям політичну диктатуру над суспільством.

Проте тільки політична диктатура В.Леніна не влаштовувала. Йому була потрібна й економічна диктатура, можлива лише за умови експропріації державою приватної власності членів суспільства. Ось тут і ставала актуальною головна ідея революційного марксизму про «експропріацію експропріаторів», яка зовнішньо збігалася з поширеними серед народних низів Росії настроями «неусвідомленого соціалізму» (за термінологією царського сановника П.Дурново). Тому держава озброєних робітників формувалася спочатку в уявленні В.Леніна, а потім на практиці як держава-комуна з двома вертикалями влади – партійною та радянською.

До сказаного треба додати два зауваження. *По-перше*, у Російській революції вирішальною діючою силою виявилися ради солдатських і робітничих депутатів – як на етапі повалення самодержавства, так і на етапі повалення Тимчасового уряду. Сталося це тому, що революція відбувалася в умовах світової війни. Завжди згуртовані у великих колективах робітники та вперше згуртовані в армійських колективах і добре озброєні селяни домагалися за корисливою підказкою більшовиків передачі державної влади утвореним ними радам. Влада справді опинилася в руках рад – спочатку в коаліції з буржуазією, а після Жовтневого перевороту – цілком і повністю. Робітники та солдати, які перетворилися після повалення самодержавства з підданих на громадян – колективних носіїв суверенної влади, навіть не помітили, як і коли вони втратили суверенність. А не помітили тому, що їхні ради з їхнього ж дозволу наповнилися людьми, котрі проголошували їхні гасла, але перебували в надзвичайно дисциплінованій та абсолютно централізованій партії більшовиків. У цілковитій погодженості з гімном міжнародного пролетаріату – «Хто був нічим, той стане всім», ця партія створювала радянську вертикаль робітничо-селянської влади. Проте паралельно й без особливого розголосу будувалася з найбільш вірних і відданих партійців ще одна вертикаль – диктаторська. Піддани царя-самодержця, котрі стали громадянами, уже у жовтні 1917 р. віддали свій колективний суверенітет більшовицьким вождям на багато десятиліть – аж до конституційної реформи 1988 р. Тож історики Російської революції не можуть достеменно розібратися, що саме відбулося у жовтні 1917 р. – робітничо-селянська революція чи контрреволюційний більшовицький переворот?

По-друге, варто навести кілька зауважень про суть двох основних гасел Російської революції: «Землю – селянам!» і «Фабрики – робітникам!». У записці, написаній у лютому 1914 р. та знайденій у паперах Миколи II після арешту, колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново, який приборкував революцію в 1905 р., попереджав, що майбутня війна з сильною Німеччиною виявиться небезпечною, адже народні маси Росії «сповідують принципи неусвідомленого соціалізму». За воєнних невдач

«соціальна революція в найбільш надмірних її проявах у нас неминуча... Переможена армія виявиться надто деморалізованою, аби послужити підпорою законності й порядку. Законодавчі установи та опозиційно-інтелігентські партії не зможуть стримати народні хвилі, ними ж розбурхані, і вся Росія буде втягнута в безпросвітну анархію, наслідки якої навіть не можна собі уявити»²².

«Неусвідомлений соціалізм» народних низів якісно відрізнявся від комуносоціалізму більшовицьких вождів, які стояли на платформі революційного марксизму (і це при тому, що *переважна частина швидко зростаючої під час революції більшовицької партії сповідувала якраз «неусвідомлений соціалізм»*). Вожді бажали експропріювати на користь створюваної ними держави-комуні всі засоби виробництва, що перебували у приватній власності громадян. Натомість незаможні селяни прагнули здійснити переділ усіх орних земель на зрівняльних засадах разом із передачею в їхню власність поміщицького реманенту, а робітники – експропріювати підприємства, на яких працювали, і віддати їх у власність трудових колективів.

Прориваючись до влади шляхом наповнення рад членами своєї партії, В.Ленін мусив якомога більше наблизитися до «неусвідомленого соціалізму» народних низів. Гасло «Фабрики – робітникам!» можна було зрозуміти по-різному: і як приватизацію підприємств робітничими колективами, і як передачу їх «робітничо-селянській» державі. Механізм експропріації приватної власності капіталістів до Жовтневого перевороту замовчувався. Тільки після утвердження при владі В.Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво»²³.

Інша ситуація склалася з гаслом «Землю – селянам!». Програма РСДРП 1903 р. передбачала створити на селі велике виробництво у формі державних господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств на основі селянських засобів виробництва. Коли у червні 1917 р. партія есерів включила зрівняльний поділ земель у свою програму, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовицьких вождів. Але через кілька тижнів більшовики привласнили це гасло – нібито есерівське, а насправді селянське. У Росії було здійснено «чорний переділ», який віддалив більшовиків від їхніх програмних вимог і створив на тривалий період важко розв'язувані проблеми у взаємовідносинах міста й села. Проте безоплатна передача орних земель селянам, котрі становили переважну більшість населення країни, допомогла вождям завоювати владу і згодом поширити її на майже всю колишню імперію, що розпалася. До реалізації програмних вимог своєї партії у сфері сільського господарства вони приступили тільки в 1930 р.

²² Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. – Нью-Йорк, 1946. – С.444.

²³ Ленін В.І. Про демократизм і соціалістичний характер Радянської влади // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.452.

Відразу після прибуття в революційну Росію з гаслом «Уся влада – радам!», В.Ленін на більшовицькій конференції відверто визначив природу майбутньої радянської влади: «Така влада є диктатурою, тобто спирається не на закон, не на формальну волю більшості, а прямо, безпосередньо на насильство»²⁴. Тоді мало хто міг зрозуміти вождя, який готувався створювати небачену у світі державу з двома вертикалями влади – диктаторською та управлінською. Але після Жовтневого перевороту В.Ленін не згаяв жодного дня, щоб перетворити свою партію, яка стала урядовою, на державну. Для цього вимагалось лише одне: злити партію з радами, витіснивши з останніх інші партії, крім тимчасових союзників – лівих есерів.

Жовтневий переворот 1917 р. зі сприятливими для себе результатами більшовики забезпечили, узявши у свої руки підготовку II Всеросійського з'їзду рад. Як установив Р.Пайпс, аналізуючи доступні всім бажаючим публікації газети «Известия ВЦИК», більшовицький оргкомітет запросив на з'їзд переважно більшовизовані ради, грубо порушуючи при цьому затверджені есеро-меншовицьким ВЦВК норми представництва²⁵. Одразу після перевороту постало завдання «звільнити» всі без винятку ради від представників конкуруючих партій. Виступаючи у грудні 1917 р. на засіданні обраного II Всеросійським з'їздом рад «більшовицького парламенту» – ВЦВК, В.Ленін уже як голова радянського уряду заявив: «Держава – це установа для примусу. Раніше це було насильство над усім народом купки багатіїв. А ми хочемо перетворити державу в установу для примушування чинити волю народу. Ми хочемо організувати насильство в ім'я інтересів трудящих»²⁶.

Через два тижні після того, як газета «Правда» надрукувала ці слова, голова Раднаркому заснував Всеросійську надзвичайну комісію (рос. ВЧК). Чекісти в короткі строки «очистили» ради від представників інших партій. Відтоді й аж до кінця 1980-х рр. вибори в радянські органи влади відбувалися під пильним оком партійних органів й «чекістів». Вожді РКП(б)–ВКП(б)–КПРС урахували урок вільних виборів в Установчі збори, які пройшли у визначений ще Тимчасовим урядом строк – 25 листопада 1917 р. Тоді, за даними 54 виборчих округів, тільки 25% виборців погодились жити в більшовицькій державі-комуні. У січні 1918 р. В.Ленін наважився розпустити Установчі збори, обрані з додержанням усіх демократичних процедур. Це зайвий раз підтверджує контрреволюційний характер більшовицького перевороту. Із розпуском Установчих зборів народна революція в Росії завершилася. Починалася комуністична «революція згори», яка розтягнулася на два десятиліття.

Функціонування держави-комуни

Історія СРСР радянських часів була скалькована зі сталінської «Історії ВКП(б)» зразка 1938 р. Як дітям, так і дорослим треба було розповідати, що «трудящі маси» під керівництвом партії більшовиків здійснили «Велику Жовтневу соціалістичну революцію», після чого зайнялися «будівництвом соціалізму». За дві перших п'ятирічки соціалізм, як запевняли вожді, в основному було збудовано, і у країні, як задекларував XVIII з'їзд ВКП(б), розгорнулося будівництво другої фази комунізму, тобто суспільства з розподілом матеріальних благ за потребами.

²⁴ *Ленін В.І.* Доповідь про поточний момент 7 травня (24 квітня) 1917 р. на Сьомій Всеросійській конференції РСДРП(б) // Там само. – Т.31. – К., 1973. – С.341.

²⁵ *Пайпс Р.* Русская революция. – Ч.2. – Москва, 1994. – С.151.

²⁶ *Ленін В.І.* Доповідь про право відкликання на засіданні ВЦВК 4 грудня (21 листопада) 1917 р. // *Його ж.* Повне зібрання творів. – Т.35. – К., 1973. – С.106.

Розглянемо, як насправді починалося будівництво ладу, офіційну назву якого тепер прагнуть не називати.

В.Ленін цінував революційний марксизм за те, що він закликав ліквідувати приватну власність на засоби виробництва шляхом силової «експропріації експропріаторів». Він не переймався теоретичними розумуваннями щодо механізму переростання державної власності у власність загальнонародну. Для нього важливим було лише одне: щоб залежна від кожного поруху його руки держава-комуна стала роботодавцем для всіх без винятку громадян. Із робітничим класом, тобто з пролетарями, усе було зрозуміло від початку. У всіх непролетарів-власників треба було забрати засоби виробництва, за допомогою яких вони виробляли продукцію. Ці засоби виробництва забезпечували непролетарським верствам населення економічну незалежність від держави й, відповідно, обумовлювали економічну залежність держави від них.

Одночасно з формуванням обох вертикалей влади і створенням підпорядкованих їм установ та організацій треба було розв'язувати головне питання: як функціонуватиме держава-комуна? Як налагоджувати виробництво й розподіл матеріальних благ, коли вони під впливом комуністичних перетворень стають не товарами, а продуктами?

Ідея літературного персонажа Шарикова «взяти й поділити» вирішувалася просто, коли йшлося про розподіл матеріальних благ. Найбільш важливою в буремні революційні роки була проблема продовольства. Тому вождям сподобалося громадське харчування як спосіб контролювання поведінки людей і прищеплення їм навичок прогнозованої поведінки (достоту як під час дресирування тварин!). Найбільшу відвертість виявив Л.Троцький, який по-військовому коротко рубанув: «Широка постановка справи громадського харчування з поступовим поліпшенням громадського казана створює найбільш дієву форму контролю над участю громадян у виробництві»²⁷.

Значно складнішою показала себе проблема виробництва матеріальних благ в умовах володіння, користування й розпорядження держави-комуні всіма засобами виробництва. Із політичних причин селянство не могло бути комунізованим негайно, і тому влада мусила застосовувати специфічні засоби його «прив'язки» до економічного життя в умовах комуносоціалізму. Будуючи комуносоціалізм, держава-комуна повинна була в першу чергу налагодити функціонування галузей, які раніше перебували в користуванні й розпорядженні великих власників.

Уже підкреслювалося, що рекомендації «Маніфесту Комуністичної партії» були неконкретними. У загальних рисах у них йшлося про ліквідацію приватної власності та пов'язаних із нею категорій товарно-грошових відносин і вільного ринку. Підкреслювалося й те, що позаринковий розподіл матеріальних благ, аж до «громадського казана», особливо імпонував вождям. Тому вони повірили основоположникам марксизму, котрі твердили, що фази комунізму розрізняються одна від одної тільки розподілом матеріальних благ (за працею та за потребами), але не за виробництвом, яке навіть при соціалізмі мусить функціонувати за відсутності товарно-грошових відносин і вільного ринку.

У березні 1918 р. В.Ленін заявив на Всеросійському з'їзді рад народного господарства: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей»²⁸. Росія, як він думав, перебувала в епіцентрі

²⁷ Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1929–1938). – К., 1996. – С.118.

²⁸ Ленін В.І. Промова на I Всеросійському з'їзді рад народного господарства 26 травня 1918 р. // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.356.

«світової пролетарської революції», і вождь турбувався не тільки про долю населення власної країни...

Створюючи державу-комуна, В.Леніну та іншим вождям (серед яких схильністю до теоретичного мислення виділявся М.Бухарін) доводилося навіпомацьки формувати відповідні їй структури і процеси, тобто налагоджувати економічне життя. Під цим кутом зору являє особливий інтерес стаття В.Леніна «Як організувати змагання?», написана 6–9 січня 1918 р., але закинута ним у далеку шухляду (газета «Правда» опублікувала її тільки 20 січня 1929 р.). Щоб налагодити, як висловлювався В.Ленін, «державне виробництво і розподіл на комуністичних началах», у статті перелічувалися такі найважливіші заходи:

1. конфіскація поміщицьких земель;
2. націоналізація банків, фабрик і заводів;
3. примусова організація всього населення у споживчі та збутові товариства;
4. державна монополія на торгівлю хлібом й іншими продуктами та предметами.

Держава-комуна уявлялася вождеві сукупністю комун нижчого рівня. «Треба, – писав він, – щоб кожна “комуна” – всяка фабрика, всяке село, всяке споживче товариство, всякий комітет постачання – виступили, змагаючись один з одним, як практичні організатори обліку і контролю за працею і за розподілом продуктів»²⁹. Ідею виробничо-споживчих комун, які повинні були створюватися повсюдно й об'єднувати в єдине ціле виробництво та споживання матеріальних благ, В.Ленін явно запозичив з брошури (тоді ще неопублікованої) М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)». Останній закликав: «Вперед, до точного, планомірного розподілу продуктів робітничими організаціями – такий повинен бути клич свідомих робітників. Для більш успішного проведення в життя такого плану треба прагнути примусового об'єднання населення у споживчі комуни»³⁰.

Як видно зі згаданої статті, В.Леніну здавалося, що робітничо-селянська держава з мільйонами контрольованих партійним керівництвом дрібних функціонерів може налагодити й пустити в дію грандіозний економічний проект, тобто по-новому організувати найглибші основи людського життя. Він був переконаний, що радянська влада впорається з роботою, яку за капіталізму виконували об'єктивні закони ринку. Він запевняв, що облік і контроль держави-комуні, застосований до кожного члена суспільства, цілком може бути налагоджений. Тому у статті було сформульовано висновок:

«Програма цього обліку і контролю проста, ясна, зрозуміла кожному: щоб хліб був у кожного, щоб всі ходили в міцному взутті і в неподертій одежі, мали тепле житло, працювали сумлінно, щоб ні один шахрай (в тому числі й той, що ухиляється від роботи) не гуляв на волі, а сидів у тюрмі або відбував кару на примусових роботах найтяжчого виду... “Хто не працює, той нехай не їсть” – ось *практична* заповідь соціалізму»³¹.

Тут вражає аж ніяк не випадкове поєднання цілком щирих турбот вождів держави-комуні про «тепле житло» й «неподерту одежу» з «примусовими роботами найтяжчого виду», яке за два роки після написання статті обернеться в Україні ленінським ЦУЛАГОм, а ще за десяток років – сталінським ГУЛАГОм. Коли людину звільняли від приватної власності, що давала їй засоби до існування та забезпечувала

²⁹ Ленін В.І. Як організувати змагання? // Там само. – Т.35. – К., 1973. – С.190.

³⁰ Бухарин Н.И. Избранные произведения. – Москва, 1990. – С.71.

³¹ Ленін В.І. Як організувати змагання? // Його ж. Повне зібрання творів. – Т.35. – С.197.

економічну незалежність від держави-комуни, то вона, обдerta й гола, потрапляла до рук вихідців із народних низів, які ставали державними функціонерами. Тоді комуно-соціалізм, мов дволикий Янус, показував взаємопоєднані обличчя – привабливий патерналізм («тепле житло», «неподerta одежа») й огидні репресії (тюрма, концтабір).

В.Ленін аніскільки не приховував кінцевої мети соціально-економічних перетворень, розпочатих відразу після укладення Брестського миру. З його ініціативи на початку березня 1918 р. VII екстрений з'їзд партії більшовиків назвав її комуністичною – РКП(б). Назву РСДРП залишили меншовикам. У написаній ним резолюції-дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: «Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних і інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»³². Це означає, що соціально-економічні перетворення більшовиків мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми VIII з'їздом РКП(б) у березні 1919 р. Такий самий висновок можна зробити, порівнюючи ухвалену цим з'їздом партійну програму з опублікованою за рік до того популярною брошурою М.Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)»: ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом.

У березні 1918 р. відбувся IV Всеросійський з'їзд рад, який ратифікував Брестський мирний договір із Центральними державами. Перед більшовиками відкрилася можливість будувати комунізм. Тому з'їзд так охарактеризував поточний момент:

«З'їзд найбільш настійним чином висуває перед усіма робітниками, солдатами й селянами, перед усіма трудящими та пригнобленими масами найголовніше чергове і необхідне завдання поточного моменту: підвищення діяльності й самодисципліни трудящих, створення всюди міцних і струнких організацій, що охоплюють за можливістю все виробництво й весь розподіл продуктів, нещадну боротьбу з тим хаосом, дезорганізацією, розрухою, котрі історично неминучі, як наслідок болісної війни, але які одночасно становлять найпершу перешкоду для справді остаточної перемоги соціалізму і зміцнення основ соціалістичного будівництва»³³.

Ті, хто працював над резолюцією, були переконані, судячи зі стилістики процитованих фраз, у швидкому досягненні першої фази комунізму. Вони говорили про виробництво продуктів, а не товарів, тобто робили наївну спробу будувати свій комуно-соціалізм за допомогою підміни термінів. Судячи з усього, вони сподівалися шляхом створення «міцних і струнких» організацій цілком забезпечити виробництво й розподіл матеріальних благ на безтоварній основі, без допомоги грошей і ринкового механізму.

У цьому переконує також зміст статті В.Леніна, яку він назвав цілком прозоро: «Чергові завдання радянської влади». Без аналізу цієї статті важко розібратися в політиці, яку здійснював Раднарком упродовж 1918–1920 рр.

Як правило, В.Ленін самостійно писав свої публічні праці «на злобу дня», після чого вони негайно з'являлися в газетах. Однак «Чергові завдання радянської влади» – це аж ніяк не звичайна стаття. 31 березня 1918 р. у вузькому колі найближчих співробітників – членів ЦК РКП(б) обговорювалося питання: що робити далі? «Констатовано, – вказувалося на цьому засіданні, – що період

³² Ленін В.І. Резолюція про зміну назви партії і партійної програми. Виступ на VII екстремому з'їзді РКП(б) 8 березня 1918 р. // Там само. – Т.36. – С.55–56.

³³ Съезды Советов РСФСР в постановлениях и резолюциях: Сб. док. – Москва, 1939. – С.69.

завоювання влади закінчився, іде основне будівництво»³⁴. Оскільки у ході обговорення виникли різні думки, було вирішено скликати пленум ЦК. 7 квітня пленум ЦК РКП(б) доручив В.Леніну «виробити тези, що стосуються даного моменту, і подати у ЦК». В.Ленін продиктував стенографістці «Тези про завдання радянської влади в теперішній момент» і роздав їх більшовицькому керівництву. На підставі тез та обміну думками в найближчому оточенні він написав між 13 і 26 квітня велику статтю. Текст обговорювався на засіданні ЦК 26 квітня. Було ухвалено опублікувати цей інструктивний матеріал під назвою «Чергові завдання радянської влади» 28 квітня в газетах «Правда» та «Известия ВЦИК», а також окремою брошурою. У 1918 р. в різних містах Росії вийшло більше десяти видань цієї брошури. На підставі ідей, сформульованих у ній, опрацьовувалися основні лінії політики правлячої партії в 1918 р., які знайшли відбиття й у програмі РКП(б), ухваленій VIII з'їздом партії.

Для функціонерів партійного апарату стала дороговказом така рекомендація цієї брошури: «Від трудової повинності в застосуванні до багатих радянська влада повинна перейти, а точніше, одночасно повинна буде поставити на чергу завдання застосування відповідних принципів до більшості трудящих, робітників і селян»³⁵. Небажання робітника працювати там і тоді, де й коли це було необхідно державі, яка ставала сукупним підприємцем-монстром, викликало з боку останньої гостро негативну реакцію. Нерідко таке небажання політизувалося, тобто влада сприймала його як «контрреволюційний виступ» з усіма наслідками, що випливали з цього. За аналогією з дезертирами, тобто з людьми, які уникали військової повинності та у военний час могли підлягати страті, з'явився вислів «дезертир трудового фронту».

Щоб зробити насилля універсальним методом управління, потрібно було розбудувати владу, спроможну передавати командні імпульси з одного центру на всю периферію, до кожного виробника матеріальних благ. Це досягалося: а) встановленням абсолютної залежності всіх структур владної ієрархії від єдиного командного центру й цілковитою їх незалежністю від волевиявлення населення; б) трансформацією всіх горизонтальних структур громадянської самоорганізації, які забезпечували незалежне від влади волевиявлення населення, у залежні від влади вертикальні структури; в) досягненням соціальної спорідненості представників влади з народними низами. Вожді постійно насичували державний апарат вихідцями з робітничо-селянського середовища й делегували поодинокі контрольні або навіть командні функції на громадських засадах мільйонам робітників і селян. У «Чергових завданнях радянської влади» недвозначно вказувалося: «Метою нашою є *безплатне* виконання державних обов'язків *кожним* трудящим, по відбутті 8-годинного “уроку” продуктивної роботи: перехід до цього особливо важкий, але тільки в цьому переході запорука остаточного зміцнення соціалізму»³⁶.

Управлінський апарат у комуністичній політико-економічній системі за означенням мусив бути величезним. По-перше, мали існувати колосальні за чисельністю органи контролю за поведінкою й мисленням, здатні поширювати свій вплив на кожну людину та у зародку знищувати всі форми протесту. По-друге, держава-комуна потребувала утворення могутнього пропагандистського й виховного апарату. По-третє, мав бути розбудований величезний командно-адміністративний апарат, здатний привести в дію економічний потенціал суспільства. За відсутності підприємців і підприємництва

³⁴ Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т.36. – С.558. Примітка редакції.

³⁵ Ленін В.І. Первісний варіант статті «Чергові завдання Радянської влади» // Там само. – Т.36. – С.136–137.

³⁶ Ленін В.І. Чергові завдання Радянської влади // Там само. – С.192. Курсив автора.

економіка, яку почали називати «народним господарством», залишалася мертвою до одержання директивних імпульсів іззовні.

Уже перший рік існування держави-комуни показав її докорінну несхожість з усіма знаними формами державної організації. Держави, починаючи від найбільш примітивних, завжди піднімалися над суспільством. Навпаки, радянська держава, зберігаючи цілковиту незалежність від населення країни, змушена була «технологічно», унаслідок самої природи комуносоціалізму як суспільно-економічного ладу, вербувати у суспільстві свої управлінські щупальці та проникати ними в народну товщу, утворюючи в ній мільйони своїх мініосередків. За цих умов контури держави ставали розмитими, а політична, економічна і психологічна залежність членів суспільства від неї – величезною.

Соціально-економічний лад і суспільно-політичний режим, який почав народжуватися в радянській Росії в 1918 р., недостатньо характеризувати як тоталітарний. За такими показниками, як незалежність політичного режиму від суспільства й соціальний патерналізм він наближався до тоталітарних державних мутацій, які з'явилися при переході від традиційного до громадянського суспільства. Однак зрощування держави з суспільством унаслідок ліквідації приватної власності в десятків мільйонів самодостатніх виробників ставило радянську державу-комуни поза рамками знаних в історії держав – традиційних, демократичних або тоталітарних.

Унікальність комуністичного типу тоталітаризму найкраще передає кострубатий термін «державосуспільство». Зі вступом людства в добу громадянського суспільства тоталітаризм виникав як мутація, викликана труднощами переходу від традиційного суспільства, очолюваного суверенним монархом. Можна називати демократичними ті країни, де суспільство панує над державою, а тоталітарними – ті, в яких держава панувала над суспільством. У такій системі координат унікальність комуністичного тоталітаризму стає очевидною. Адже держава-комуна не височила над суспільством, а вбирала його у себе: розсмоктувала всі горизонтальні зв'язки і структури, що існували, прошивала суспільство на всю його товщу власними вертикальними структурами, що діяли на засадах «демократичного централізму», та «атомізувала» його, ставлячи кожну людину сам на сам перед собою. Позбавлена політичної й економічної свободи, людина позбавлялася здатності прожити без держави, унаслідок чого остання мусила брати на себе патерналістські функції. Патерналізм надавав державі додаткову силу у спілкуванні з поневоленим суспільством.

Концентрація влади на вершині управлінської піраміди була однаково небезпечною як для суспільства, так і для держави. Тривала історія радянського комуносоціалізму засвідчує навіть випадки геноциду з метою розв'язання проблем, небезпечних для диктатури одноосібного вождя. Водночас вона нерідко засвідчувала пластичність радянської влади, здатність її об'єднати навколо себе основну частину суспільства й ефективно розв'язувати гострі проблеми у ситуації, однаково загрозливій для суспільства та держави.

REFERENCES

1. Geller, M., & Nekrich, A. (2000). *Utopiya u vlasti: Istoriya Sovetskogo Soyuza s 1917 g. do nashikh dnei*. Moskva. [in Russian].
2. Kulchytskyi, S. (1996). *Komunizm v Ukraini: pershe desiatyrichchya (1929–1938)*. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Kurtua, S., Vert, N., Panne, Zh.-L., Pachkovskij, A., Bartoshek, K., Margolen, Zh.-L. (1999). *Chernaya kniga kommunizma: Prestupleniya, terror, represii: 95 millionov zbertv*. Moskva. [in Russian].
4. Ostrikov, P. (Ed.). (1985). *Sbornik dokumentov po istorii rabochego i sotsialisticheskogo dvizheniya stran Evropy i SShA*. Moskva. [in Russian].
5. Pajps, R. (1994). *Russkaya revolyutsiya*. (Vol.2). Moskva. [in Russian].

Stanislav KULCHYTSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Chief Research Fellow,
Department of History of Ukraine 20–30s of the Twentieth Century,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), s_kul@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7561-5374>

The Lenin's State-Commune as an Instrument for Construction of the Distorted World

Abstract. The purpose of the article is to provide the teachers of secondary and higher education with information about the theoretical ideas of the Bolshevik Party leaders about building a society deprived of private ownership of means of production, commodity-money relations and free market in Russia and Ukraine conquered by them. The “expropriation of expropriators” carried out in 1918–1920 had caused a violent civil war, and attempts to repair the functioning of the economic country apparatus on a non-market basis were completely unsuccessful. In 1921 the Lenin government, while maintaining state-owned large industries and transport, recognized the need of the preservation of private enterprise, commodity-money relations and the free market. The previous policy that threatened economic collapse was masked by the concept of “war communism”, that is allegedly war-torn emergency measures of a temporary nature. **Scientific approaches.** The author deconstructs the concepts of revolutionary Marxism of the European revolutions' époque of the mid-nineteenth-century and Leninism, which were linked in a single concept of Marxism-Leninism in the Soviet times. The revolutionary Marxism was a utopian doctrine, with the postulate of the emergence of nationwide property through “expropriation of expropriators” at its center. The main idea of Leninism was the creation of a state with two power verticals – the party and the Soviet ones. Based on the so-called “democratic centralism” principle, the party vertical was independent of the voters and provided the dictatorial authority of the leaders. Based on the same principles, the Soviet vertical was formed in elections, which were fully controlled by the party committees. Such a state structure provided the leaders' political dictatorship under the outer shell of a constitutionally regulated democratic order. Unlike the Marxist utopia, the creation of a state-commune, as V.Lenin called it, was quite a real matter, though the previous history of mankind did not know a two-channel state structure. **The scientific novelty.** V.Lenin used utopian ideas of the revolutionary Marxism to justify the expropriation of society by a state controlled by him. Under the mask of national ownership, the possession, use and disposal of all means of production by the Soviet state complemented the political dictatorship of the Bolshevik leaders by an economic dictatorship. The powerful state-commune has involved the society into the distorted world of communist socialism, which supposedly had to move into the second phase of communism with the distribution of material and cultural goods according to needs. **The main conclusion** of the author: born in the fire of the Russian Revolution of 1917, communosocialism had nothing in common with the European socialism. It was a mutilated by the Bolshevik counterrevolution mutation of the so-called “unconscious socialism”, espoused by the workers' and soldiers' councils, which were the most powerful force in those revolutionary events. Due to the merger of the doctrinal extremism of the Lenin's party and the spontaneous extremism of the masses, the Bolsheviks managed to oust the representatives of rival parties from the Soviets. Lenin's party and councils became one political force, which made possible the phenomenon of the Soviet power. It was the undoubtedly power of workers' and peasants', but it was aimed at building of the distorted society that was contrary to the fundamental interests of workers and peasants.

Keywords: doctrine of revolutionary Marxism, Leninism, state-commune, councils of workers' and soldiers' deputies, “expropriation of expropriators”, “unconscious socialism” of the masses, communosocialism, European socialism, the second phase of communism.

MISCELLANEA

Олена РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

До питання про київське літописання XIV–XVII ст.

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2021.02.186>

УДК: 94(477)

Анотація. У публікації розглядаються питання, пов'язані з відновленням київського літописання за часів Великого князівства Литовського. Піддається сумніву уявлення про аналістику періоду правління Володимира Ольгердовича (бл. 1363–1393 рр.) й заперечується київське походження Волинського короткого літопису, подеколи званого Київським скороченим. Водночас наголошується на можливості системної фіксації подій за князювання в Києві Володимирового онука Семена Омельковича (1455–1470 рр.), з яким нині пов'язують добу регіонального Відродження. Ознаки існування цієї нарративної традиції дослідниця виявляє в літописному збірнику середини XVII ст. – Баркулабівському хронографі. Також указується на вплив, який справили на київське літописання першої половини XVII ст. зв'язки місцевих книжників із Радзивіллами.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, Київ, Києво-Печерський монастир, літописання, Волинський короткий літопис, хронограф, Радзивілли.

Як відомо, історія середньовічного Києва подеколи реконструюється лише у загальних рисах – передовсім через занепад місцевого літописання в постмонгольські часи, що його причини й досі не з'ясовано. Навіть з урахуванням руйнації Києва і традиційних засад місцевого життя, масштабної політичної кризи та переїзду митрополита на північний схід Русі залишається незрозумілим, чому, скажімо, у Печерській обителі було втрачено інтерес до історичного письменства? Показовими щодо цього є брак якихось ознак існування монастирської аналістики аж до другої половини XV ст. і відсутність літописів у тамтешній бібліотеці століттям пізніше¹ – тоді як «київський літописець» мав у своїй бібліотеці канцлер Великого князівства Литовського Альбрехт Гаштольд².

¹ Див. описи монастирської книгозбірні з другої половини XVI ст. (*Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники: Опыт исторического исследования. – Т.1. – К., 1883. – Доп. №2. – С.10; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов. – Ч.1. – Т.1. – К., 1859. – №91. – С.384) та їх оцінку М.Грушевським (*Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.6. – К., 1995. – С.342).

² *Gudmantas K. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai // Knygotyra.* – Т.41. – Vilnius, 2003. – Р.13, 20. Нагадаємо також, що якийсь київський літопис разом із «володимерским и иными» був використаний у 1415 р. при обґрунтуванні митрополичих прерогатив Григорія Цамблака (див.: Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846. – №25. – С.36).

Щоправда, було висловлено думку про київське літописання часів Володимира Ольгердовича, що його фрагменти нібито збереглися у складі пізнього, XVII ст., Густинського літопису³. Поява цієї гіпотези пов'язана зі спробами пролонгувати термін існування інституту київського князіння, а отже, і Київської Русі як реально-політичного організму посиланням на дані густинської пам'ятки, де Олександра Ярославича (Невського) та його брата й наступника на володимирському великокняжому столі Ярослава Ярославича названо, відповідно, «московским и киевским» та «литовским и киевским» князями⁴. Абсурдність перших визначень виразно свідчить не на користь другого; ще більші сумніви викликає вміщена під 1305 р. звістка цього ж літопису про початок князювання в Києві Івана Калити⁵.

Утім, саме її В.Стависький вивів від гіпотетичного зводу Володимира Ольгердовича. Його не збентежили ані характер цієї згадки, ані те, що в літописному тексті її синхронізовано з успішним походом Гедиміна на Київ. На думку дослідника,

«навесні – влітку 1324 р. Гедиміну вдалося підкорити своїй владі Київ, що, однак, не завершилося включенням Київщини до складу Великого князівства Литовського, а призвело до укладення наприкінці 1324 р. компромісної угоди між Литвою й Ордою стосовно Києва. [...] Густинський літопис містить звістку про те, що одночасно із захопленням Києва Гедиміном “киевское княжение” отримав московський князь, відомий своєю проординською політикою, – Іван Калита. [...] Ця стаття, уміщена під 1305 р., передає реальний факт організації влади над Києвом за угодою 1324 р. [...] Стаття про отримання Іваном Калитою “киевского княжения” сягає “Літописця” 1389–1392 рр. митрополита Кипріяна, куди вона потрапила з київського літопису 1385 р. Володимира Ольгердовича й де вона читалася під 1324 р. Причиною її перестановки в “Літописці” під 1305 р. було намагання Кипріяна пояснити проживання поза Києвом митрополита Петра, на чий авторитет спирався Кипріян у проведенні своєї програми відновлення цілісності Руської землі й загальноруської митрополії під керівництвом Московського князіння»⁶.

Утім, нескладно переконатися, що наявне в Густинському літописі датування Гедимінового походу 1305 р. зумовлене не міркуваннями митрополита Кипріяна, а тим, що його впорядник користувався «Описом Європейської Сарматії» А.Гваньїні, у цій

³ Стависький В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды (первая четверть XIV в.) // Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1988. – С.99. Див. також: Wasilewski T. Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda // Kultura średniowieczna i staropolska. – Warszawa, 1991. – S.680; Rowell S.C. Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345. – Cambridge, 1994. – P.107. Усі три дослідники вважають одним із джерел Густинського літопису втрачені натепер наративи XIV ст. Подібні уявлення повністю суперечать усталеним поглядам на цей літопис та віддзеркалюють тренд до сумнівної реконструкції стародавніх джерел на підставі пам'яток XVII ст. Так само проблематичними виглядають і спроби віднайти якісь втрачені на сьогодні унікальні джерела у складі «Хроніки» М.Стрийковського. За приклад тут можуть вжити дискусії довкола Синьоводської битви й виявлена О.І.Роговим «руська кройнічка», в основу якої був нібито покладений гіпотетичний Печерський літопис рубежу XI–XII ст. (див.: Розов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения: (Стрийковский и его Хроника). – Москва, 1966. – С.115–122; Александров Д., Володихин Д. «Русская хроника» Стрийковского // Вестник Московского ун-та: Сер.8: История. – №2. – Москва, 1993. – С.70–74).

⁴ Густынская летопись // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.40. – Санкт-Петербург, 2003. – С.123–124. Додамо, що Р.В.Зотов уважав за можливе інтерпретувати як згадку про Олександра Невського поминання в Любецькому синодику «великого князя Александра Киевского» (див.: Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С.24, 36). Хоча, вірогідніше, тут йшлося про сина Володимира Ольгердовича – Олександра (Олелька), котрий займав київський стіл упродовж 1440–1455 рр.

⁵ Густынская летопись. – С.128.

⁶ Стависький В.И. «Киевское княжение» в политике Золотой Орды... – С.98–99. Див. також: Его же. Киев и киевское летописание в XIII в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1990. – С.128–132.

частині залежним від ранніх праць М.Стрийковського⁷. Пізніше, у своїй «Хроніці», той відніс похід Гедиміна на Київ до 1321 р., що, однак, не дало йому рис достовірності: як свідчить ґрунтовний аналіз джерел, оповідання про цю подію має вповні легендарний характер⁸. Звідси – брак будь-яких ознак литовської присутності на Київщині та Переяславщині у другій чверті XIV ст. Це, до речі, і змусило науковців, які обстоюють історичність Гедимінової виправи, по суті, звести її наслідки нанівець, продукувавши ідею «неповного» завоювання Києва, від якої відштовхується у своїх побудовах В.Стависький⁹.

Появу ж у Густинському літописі сюжету про Івана Калиту як київського князя можна пояснити впливом М.Стрийковського, що в його «Хроніці» міститься доволі сумбурна інформація стосовно гаданого заснування Володимиром Святославичем Володимира-на-Клязьмі: «Той же Володимир збудував замок і місто велике, за його іменем назване Володимиром [...] і туди столицю свою переніс із Києва, яка, почавши від того Володимира, тривала аж до Івана Даниловича, білоруського князя, а той потім із Володимира до Москви столицю переніс»¹⁰. Відомо, що цей карколомний сюжет не викликав сумнівів у київських книжників, котрі цитували його з більшою чи меншою докладністю: якщо впорядник Густинського літопису обмежився короткою ремаркою про заснування Володимира¹¹, то у «Синопису» натрапляємо також на звістку про те, що Володимир Святославич «и престол свой царский с Киева принесл» до новозаснованого міста¹² (це, до речі, обурило Дмитрія Ростовського, котрий зробив вклейку до свого примірника популярної історичної компіляції: «Стрийковский бредив, а ты побережешь»¹³).

У будь-якому випадку очевидно, що остаточне розв'язання окресленого питання неможливе без докладного опрацювання Густинського літопису. Утім, видається симптоматичним, що такий вдумливий дослідник, як М.Грушевський, спочатку вбачаючи у цій пам'ятці «певні натяки» на існування київського літописання у другій половині XIV ст., із часом рішуче змінив свою думку, відзначивши з приводу наведених вище «фактів»: «Редактор компіляції для сих подій не розпоряджав[ся] ніяким нам не звісним джерелом, і сі його звістки, очевидно, тільки його власні здогади, а як такі – нічого не варті»¹⁴.

Голос киянина з кінця XIV ст. донесли до нас літописи Великого князівства Литовського, або білорусько-литовські. Уже в літописах короткої редакції середини XV ст. натрапляємо на сюжет про наступника Володимира Ольгердовича – князя Скиргайла, котрий помер насильницькою смертю невдовзі після свого утвердження в Києві – у грудні 1394 р. Епізод про Скиргайлову смерть є вставкою до основного

⁷ *Грушевський М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.476. Датування виправ Гедиміна 1304–1305 рр. міститься в таких працях М.Стрийковського, як надрукований у 1574 р. «Гонець цноти» (див.: Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований. – Санкт-Петербург, 1907. – С.173) та написана впродовж 1576–1578 рр. хроніка «Про початки... народу литовського...» (див.: *Strykowski M.* O początkach, wywodach, dzielnościach, sprawach gusarskich i domowych sławnego narodu litewskiego, żemodzkiego i ruskiego. – Warszawa, 1978. – S.232). Наразі оминаємо питання про спірність авторства А.Гваньїні, якому присвячено чимало наукових розвідок (див., зокрема: *Дячок О.* Проблема авторства «Опису Європейської Сарматії» в історіографії // *Осягнення історії.* – Острог; Нью-Йорк, 1999. – С.251–262).

⁸ Докл. про похід Гедиміна див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.41–53.

⁹ *Шабунько Ф.М.* Землі Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.30–31. Зауважимо, між іншим, оцінку А.Горським побудов В.Стависького як таких, що «не підкріплені серйозною аргументацією» (див.: *Горский А.А.* Русские земли в XIII–XIV вв.: Пути политического развития. – Москва, 1996. – С.94 (прим.20)).

¹⁰ *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Cz.I. – Warszawa, 1846. – S.126.

¹¹ Густинская летопись. – С.45.

¹² *Roth H.* Sinopsis (Kiev, 1681): Facsimile mit einer Einleitung. – Köln; Wien, 1983. – S.226–227.

¹³ *Толочко О.* «Синопис» з бібліотеки Дмитрія Ростовського // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.5. – Л., 1998. – С.619.

¹⁴ *Грушевський М.С.* Очерк... – С.441; *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.3. – К., 1993. – С.167.

тексту, що вийшла з-під пера киянина, який був «млад», коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов'язав загибель князя з іменем митрополичого намісника ченця Фоми Ізуфова, котрий дав йому «зелеие отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання.

«И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся [...] болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священницы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чудный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского»¹⁵.

Попри докладність цього сюжету, у 1990-х рр. спалахнула дискусія щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва¹⁶. Її ініціатор, відомий фахівець із генеалогії Я.Тенговський, проігнорував не тільки відомості білорусько-литовських літописів, а й інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану під 1394 р. хроністом Я.Длугошем (яка, усупереч думці Ю.Лимонова¹⁷, навряд чи походить від версії згаданих літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією¹⁸).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт його племінника Андрія Володимировича, котрий, потрапивши туди в 1446 р., «поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и *дядь своих* гробом (курсив наш – О.Р.)»¹⁹. Ще важливішим є те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргаила, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поряд з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька²⁰. Меншу вартість має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції «Києво-Печерського патерика» (1647–1656 рр.): наявна в ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена впорядником із білорусько-литовських літописів²¹. Гадаємо, слід акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. – хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наведені там дані ввійшли в їхню свідомість лише завдяки «посередництву» друкованої хроніки М.Стрийковського, котрий охоче користувався цим цінним джерелом.

Повертаючись до киянина-аноніма, який долучився до творення білорусько-литовських літописів, варто наголосити, що їх коротка редакція, котра постала у Смоленську, є пам'яткою з потрійною паспортизацією (як мислити у сучасних категоріях). Те саме стосується й літопису, раніше відомого під назвою Київського скороченого (або короткого), що його знавець літописання Великого князівства Литовського М.Улащик перейменував на Волинський короткий і відніс до категорії білорусько-литовських²². Ця його

¹⁵ Летописи белорусско-литовские // ПСРЛ. – Т.35. – Москва, 1980. – С.65, 72, 101–102, 138 тощо.

¹⁶ Див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.55–57.

¹⁷ Лимонов Ю.А. Польский хронист Ян Длугош о России // Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе. – Москва, 1972. – С.265.

¹⁸ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, Dziejów Polskich ksiąg dwanaście. – Т.3. – Kraków, 1868. – S.478. Див. також критичні зауваги: Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.82 (прим.1).

¹⁹ Южнорусские грамоты, собранные Вл. Розовым. – Т.1. – К., 1917. – №83. – С.154.

²⁰ Голубев С.Т. Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.6.

²¹ Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.174, 191–192, 225.

²² Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.52–54. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів: Летописи белорусско-литовские. – С.118–127.

класифікація, звісно, помилкова²³ – як назагал хибні уявлення про зв'язок цього літопису з Києвом (хоча навіть такий авторитетний дослідник, як М.Присьолов, убачав у ньому «спробу місцевого київського літописання»²⁴).

Натяк на таку спробу можна розгледіти в іншій літописній пам'ятці – складній компіляції середини XVII ст., відомій як Патріарший збірник чи Баркулабівський хронограф²⁵. У ньому відтворено, хоча й зі значними помилками, розлогу оповідь про розмаїті «знамення», яка присутня в компілятивній частині Волинського короткого літопису²⁶. При цьому вона подається двома фрагментами, між якими містяться записи за 1430–1463 рр., де йдеться, переважно, про факти загальнодержавного життя у Великому князівстві Литовському. Серед них привертають увагу дві події, зафіксовані під 1463 р. Перша – це чудо, яке сталося на Великдень у Києво-Печерській обителі за часів Семена Олельковича. Досі про нього було відомо лише з «Києво-Печерського патерика»²⁷, куди цей сюжет додано у XVI ст. Патериковий запис, раніший за часом і справніший, дещо відрізняється від літописного – передовсім згадкою про Семенового брата Михайла, яка нібито натякає на існування неформального дуумвірату Олельковичів²⁸.

«Києво-Печерський патерик»:

«В лето 6971 в Печерском монастыри створися знамение таково. При князи Семене Александровичи и при брате его князи Михаиле²⁹, а при архимандрите печерском Николе, печеру же тогда держал некто Дионисие, нарицаем Щепа. Сий прииде на Велик день в печеру покадити телеса усопших, и прииде, где зовется Община, и, покадив, рече: “Отци и братие, Христос воскрес! Сего дни есть Велик день”. И отвеща, яко гром тучен: “В истинну воскрес Христос!”».

²³ Ширше див.: Русина О. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія // Український історичний журнал. – 2016. – №6. – С.135–138.

²⁴ Присьолов М.Д. Летописи Западной Украины и Белоруссии // Учёные записки ЛГУ. – №67: Серия ист. наук. – Вып.7. – Ленинград, 1941. – С.23; *Его же*. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.301. Утім, уже його попередники з'ясували, що назва «Київський скорочений літопис» практично не відповідає змісту та не вказує на місце створення пам'ятки (див.: Тиховський Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. – 1893. – №9. – С.365; Арнаутов В.А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника (К вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук: 1909 г. – Т.14. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.1–2; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.197).

²⁵ Нещодавно її було надруковано під некоректною назвою: Баркалабаўскі летапіс. – Т.1–2. – Мінск, 2013.

²⁶ Баркалабаўскі летапіс. – Т.1. – Арк.64 зв. – 65 зв.; Т.2. – С.240–242; Летописи белорусско-литовские. – С.118–119. Ця оповідь бере початок у «Повісті временних літ», куди вона потрапила з «Хроніки» Амартола (див.: Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1996. – С.493).

²⁷ Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. – К., 1931. – С.193. Див. також зауваги: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.29 (прим.2).

²⁸ Очевидно, подібна інтерпретація помилкова – як помилкові уявлення про те, що Михайло Олелькович був тимчасовим правителем Київського князівства або його «найменованим спадкоємцем» (див.: Ульяновський В. Митрополит київський Спиридон. – К., 2004. – С.83–84; *Його ж*. Життя, пригоди й смерть Михайла Олельковича // Князі Олельковичі-Слуцькі. – К., 2017. – С.92). Вони ґрунтуються на хибній інтерпретації документальних джерел. У першому випадку це акт зі згадкою про київського князя Михайла Івановича Гольшанського (див.: Палехов С. Новые документы о Киевской земле XV в. // Сфрагистичний щорічник. – Вып.2. – К., 2012. – С.258–263, 266–268, 276–279). У другому – запис 1486 р. в Литовській метриці, де йдеться про «князя олекта київського Михайла». Цілком зрозуміло, що тут ми маємо справу з титулуванням «князями» католицьких єпископів. Що ж до терміна «олект» / «алект» (перекручене лат. electus), то він означав обраного, але ще не затвердженого у сані єпископа. Отже в метриці згадано домініканця Михайла зі Львова (Michael de Leopolis), котрий був висвячений на київського єпископа Інокентієм VIII 22 червня 1487 р. і перебував на посаді до вересня 1494 р. (ширше див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – С.58–59, 71–72).

²⁹ Варто відзначити наявність аналогічної формули («при благоверных князех Семена и Михаила Олельковичев») в Лівшиці 1455 р., перекладеній у Печерському монастирі (див.: Иконников В.С. Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.1. – К., 1908. – С.258–259; Летопись занятий Археологической комиссии. – Вып.5. – Санкт-Петербург, 1871. – Отд.IV: Выписка из протоколов. – С.25–26; Попова Т.Г. Киевские рукописи Лествицы Иоанна Синайского // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вып.23. – К., 2019. – С.59).

Баркулабівський хронограф:

«В лето 6971 в Печерском монастыри сотворисе знамение таково. При князю Семене Александровичи, при архимандрити Николе печеру же некто обдержа именем Динисей, прозвище Щепя. Сей придет на Великий ден вечеру телес усопших и п[р]ийде, где зовут Община, и покадит вечеру: “Отци и б[р]атия, Хс воскресе сего дни”. Отвеща, яко [г]ром тучен: “Воистинну воскрес[се] Хс!”».

Другий запис зберігся частково: «И того ж лета князю Овдотю оддали за великого...» (див. ілюстр. 1). Невиразний на перший погляд, він увічнює небуденну подію у житті Київського князівства: укладення в 1463 р. шлюбу Євдокії Олельківни й молдавського господаря Стефана Великого. Ця звістка унікальна та не має аналогів у літописанні (всі відомості про цей союз донесли до нас молдавські джерела³⁰), а в комплексі з синхронним записом про великоднє диво безпомилково вказує на існування в Києві за часів князювання Семена Олельковича певної традиції фіксації подій. До неї ж, гадаємо, тяжіє поліхромний рельєф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія, який було встановлено після відбудови Успенського собору, близько 1470 р., на фасаді його центральної апсиди (у XVIII ст., при спорудженні лаврської дзвіниці, його трьома фрагментами вмонтували у стіни над дверима нижнього ярусу будівлі – див. ілюстр. 2). На ньому містився напис: «Основана бысть церковь пресвятыя Богородицы Печерская на старом основании при великом короли Казимире благоверным князем Семеном Александровичем, отчичи Киевском, при архимандрите Иоанне»³¹.

Принагідно згадаємо і про наявність якогось «київського літописця» у книгозбірні Альбрехта Гаштольда. Цілком вірогідно, що він опинився в бібліотеці канцлера зусиллями його батька Мартина Гаштольда, котрий упродовж 1471–1475 рр. обіймав посаду київського воєводи. Сам Альбрехт був людиною, дотичною до створення білорусько-литовських літописів. Разом із ними фрагменти «київського літописця» могли потрапити до Патріаршого збірника.

Зауважимо також, що гіпотезу про київське літописання XV ст. було висунуто й литовською дослідницею Н.Морозовою. Це припущення ґрунтувалося на серії коротких некрологів роду Олельковичів-Слуцьких у складі «Хроніки Биховця». Щоправда, у працях Н.Морозової цей факт не дістав однозначної оцінки: вона пише як про складений на початку 1540-х рр. родовід Слуцьких, так і про хроніку Олельковичів 1453–1486 рр.³² І перше, і друге здається цілком можливим з огляду на те, що, за нашими спостереженнями³³, ця князівська родина плекала уявлення про власну династичність, витискаючи з історичної пам'яті своїх попередників Гольшанських.

Але насправді складно сказати, з якими колами, церковними чи світськими, було пов'язане літописання, започатковане за часів Семена Олельковича. Проте навряд

³⁰ Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. – Москва, 1976. – С.26, 63, 106, 118.

³¹ Див. щодо нього: *Бартош А.Є.* Свідок відновлення Успенського собору в 1470 р. // *Лаврський альманах.* – Вип.2. – К., 1999. – С.69–75. Занотуємо, що за часів архимандрита Іоанна в Печерському монастирі було переписано збірник «Златоструй» (1474 р.) (*Гальченко М.Г.* Записи писцов в датированных древнерусских рукописях XIII–XV вв. // *Palaeoslavica.* – 2003. – Vol.11. – Р.86. – №36). Він же був одним із підписантів послання митрополита Мисаїла до папи Сікста IV (1476 р.).

³² *Морозова Н. К.* вопросу о времени создания Хроника Быховца // *Kalbotyra.* – Т.49(2). – Vilnius, 2000. – Р.137–141; *Ей же.* Проблемы языка и текстологии летописей Великого княжества Литовского: Хроника Быховца: Автореф. дисс. ... д-ра гум. наук. – Вильнюс, 2001. – С.15–17, 22–23.

³³ *Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. – К., 1998. – С.126.

чи можна сумніватися, що край тодішній анналістиці поклав погром Києва в 1482 р., коли місто знищив Менглі Гірей. Було спалено не лише «град», а й «посад і ближніє села». Татари пограбували Печерський монастир. Рятуючись від ворога, деякі з ценців «бежали в пещеру и задохшася»³⁴. Цілком природно, що на цих руїнах плин культурного життя суттєво уповільнився.

Отже, з одного боку, ми можемо доповнити картину так званого Оленьковоцького Ренесансу (яким би умовним не був цей термін), а з іншого, констатувати, що відновлена тоді традиція літописання невдовзі була повністю занедбана. Наступне XVI ст. у цьому сенсі повністю «німе». Що ж до історіографічних пам'яток, котрі постали на київських теренах у XVII ст., то вони, як відомо, мали еклетичну природу. Це були компіляції, що ввібрали у себе, крім творів давньоруського письменства, літописи з Північно-Східної Русі та хроніки польських авторів XVI ст.

Менш званою нині пам'яткою, яка користувалась авторитетом у київських книжників, був польськомовний «Компендіум» Павла Демитровича, надрукований 1625 р. у радзивілівській Любчі³⁵. Кілька примірників цієї праці збереглися до нашого часу в архівосховищах Польщі (зокрема у краківській бібліотеці Чарторийських). «Компендіум» був чимось на кшталт підручника, адресованого «тим, хто не любить довго читати». У ньому П.Демитрович стисло виклав історію Речі Посполитої, послуговуючись, головним чином, хроніками таких авторів, як Мартин Кромер, Мацей Стрийковський, Алессандро Іваньїні, Мартин та Йоахим Бельські. Природно, що на сторінках його праці знайшлося місце й для історії українських земель (передовсім за давньоруських часів)³⁶.

Київські історіографи першої половини XVII ст. не раз демонстрували обізнаність із текстом «Компендіуму». Так, анонімний упорядник Українського хронографа 2-ї редакції (1620–1640-ві рр.) посилався на «кройникара Павла Демитровича» при описі подій, пов'язаних із польськими володарями Лешеком Чорним, Казимиром Великим та ін. Крім нього, твором П.Демитровича користувався киянин Ян Бінвільський, котрий у 1640-х рр. працював над створенням власного компілятивного зводу³⁷.

Загалом, з огляду на те, що обидві пам'ятки, де згадується хроніка П.Демитровича (Український хронограф 2-ї редакції й літопис Я.Бінвільського), мають виразно київське походження, можна зробити висновок, що у другій чверті XVII ст. «Компендіум» користувався популярністю у середовищі освічених киян. Із певною обережністю можна навіть зробити припущення, що ідею «Компендіуму» було розвинуто у знаменитому київському «Синопису» – хоч за його концептуальну модель могли правити й інші праці (наприклад, здійснений Петром Скаргою «конспективний» переклад

³⁴ Докл. див.: Там само. – С.143–147.

³⁵ Щодо неї як про культурний осередок див.: Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С.22–23.

³⁶ Ковальський Н.П., Мицик Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – №10. – С.86; Мицик Ю.А. Історія Київської Русі на сторінках хроніки П.Демитровича // Український історичний журнал. – 1996. – №6. – С.120–124. Польська дослідниця М.Ярчикова помилково вважає виданий у типографії П.Кміти в Любчі «Компендіум» працею М.Кромера (див.: Jarczykowa M. Cultural Functions of the Radziwiłł's Ancestral Libraries in 17th century // Вісник Львівського університету: Серія книгозн., бібліот., інф. технол. – Вип.4. – Л., 2009. – С.24).

³⁷ Мицик Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.30. Текст літопису виявив та опублікував Ю.Мицик: Літопис Яна Бінвільського // Наукові записки НАУКМА. – Т.20: Історичні науки. – Ч.2. – К., 2002. – С.60–77. Див. також: Мицик Ю.А. Відображення деяких подій з історії Києва в літопису Яна Бінвільського // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С.74–75; Його ж. Історія Великого князівства Литовського у літопису Яна Бінвільського // Його ж. Albaruthenica: Студії з історії Білорусі. – К., 2009. – С.41–46.

«Анналів» Цезаря Баронія, доволі популярний на східнослов'янських теренах³⁸; що, правда, безсумнівним є тільки вплив П.Скарги на київську агіографію XVII ст., зокрема «Патерикон» Сильвестра Косова).

Не виключено також, що про «Компендіум» у Києві знали ще на стадії його підготовки до друку. У цьому сенсі варто згадати одне з «темних місць» Київського літопису, де котрийсь із його впорядників «в року идучом (поточному – *О.Р.*) 1620» відсилав читачів до «кроники польской, которая в рихлом часе (незабаром – *О.Р.*) выдана будет»³⁹. Можливо, тут йшлося саме про «Компендіум», і таким чином далися взнаки зв'язки місцевих літератів з Радзивіллами, що виступали тоді як захисники православія. Відомо, навесні 1621 р. до Криштофа II Радзивілла (1585–1640 рр.) звертався Іов Борецький, благаючи про заступництво при королівському дворі. Лист митрополита зберігся в архіві Радзивіллів. У ньому він коротко переповідав «історію питання», згадуючи і про хрещення Русі, і про Берестейську унію⁴⁰.

Співпраця між вищим православним духівництвом та Криштофом II Радзивіллою простежується й у культурно-освітній царині. Так, 1623 р. князь просив митрополита відрядити до кальвіністської гімназії у Слуцьку православного «професора теології» з Києва. Іов Борецький із готовністю відгукнувся на це прохання, пообіцявши прислати свого вихованця, котрого окреслював як «дорогий діамант». З іншого боку, у 1629 р. той-таки Борецький відіслав свого сина Стефана на виховання при дворі Криштофа Радзивілла⁴¹.

Як би там не було, не витримує критики гіпотеза публікаторів Київського літопису, що цією проблематичною «польською хронікою» були «записки Богдана Балики, котрі у той час так і не були видані»⁴²: вони аж ніяк не підпадають під це визначення. Записки – унікальна пам'ятка української мемуаристики, дуже коротка й, безумовно, не розрахована на публікацію⁴³.

Підсумовуючи, наголосимо на вірогідності відновлення київського літописання за часів Семена Олельковича. Воно, вочевидь, корелювало з набуттям Києвом певної політичної суб'єктності (у цитованих вище молдавських джерелах князь навіть звався царем!). Водночас підкреслимо ілюзорність уявлень про анналістику періоду князювання Володимира Ольгердовича і про київське походження Волинського короткого літопису. Що ж до київського літописання першої половини XVII ст., то в його основі були не політичні, а радше соціокультурні чинники – передовсім наступ на традиційне православ'я і спровокована цим криза етноконфесійної ідентичності, що й стимулювало пошуки свого історичного «я».

³⁸ *Ślaski J.* Cesare Baronio w przekładach polskich // *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu.* – Lublin, 1994. – S.365–393.

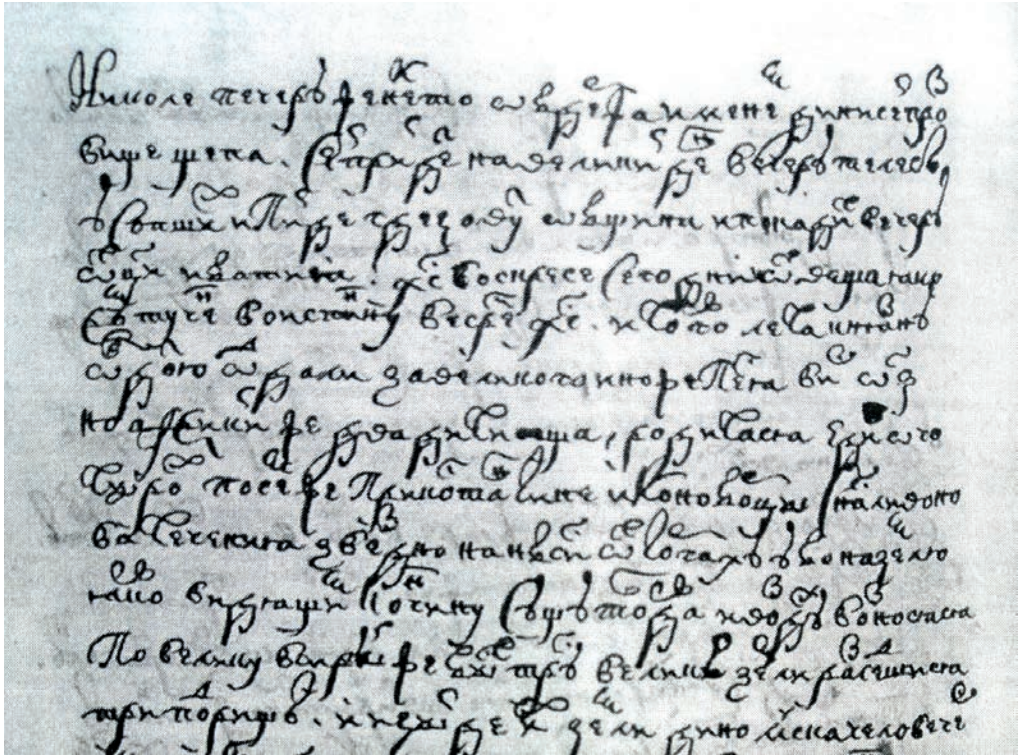
³⁹ Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. – К., 1888. – С.80–81; Київський літопис першої чверті XVII ст. / Публ. підгот. В.І.Ульяновський, Н.М.Яковенко // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.110.

⁴⁰ *Мицик Ю. А.* Из листування українських письменників-полемістів 1621–1624 рр. // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.ССХХV. – Л., 1993. – С.316–319.

⁴¹ *Degiel R.* Protestant i prawosławni: Patronat wyznaniowy Radziwiłłów birzańskich nad Cerkwią prawosławną w księstwie słuckim w XVII w. – Warszawa, 2000. – S.20; *Мицик Ю. А.* Из листування... – С.313.

⁴² Київський літопис... // Український історичний журнал. – 1989. – №2. – С.113.

⁴³ Див. її текст: Киевская старина. – 1882. – Июль. – С.100–105. До речі, інформаційний потенціал записок Божка Балики ще далеко не вичерпаний. Скажімо, досі ніхто з фахівців не звернув увагу на дуже цікаве визначення московських Воскресенських (чи Іверських) воріт як таких, «где Чортгорьская львица стоит» (див.: Там же. – С.102). Історикам відомо тільки те, що у XVII ст. їх називали Левиними або «воротами у Левиці» (див.: *Моисеев М. В.* Слово Ивана Грозного // *Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.3. – Минск, 2010. – С.213–214).

Люстр. 1. Записи 1463 р. з Баркулабівського хронографа

Люстр. 2. Фрагментований рельєф-триптих з образами Марії Оранти, Антонія та Феодосія (фото Тетяни Лютої, 2016 р.)

REFERENCES

1. Aleksandrov, D. & Volodikhin, D. (1993). "Russkaia khronichka" Strykovskogo. *Vestnik Moskovskogo un-teta. Ser.8: Istorija*, 2, 70–74. [in Russian].
2. Bartosh, A.Ye. (1999). Svidok vidnovlennia Uspenskoho soboru v 1470 r. *Lavrskyi almanakh*, 2, 69–75. [in Ukrainian].
3. Degiel, R. (2000). *Protestanci i prawoslawni: Patronat wyznaniowy Radziwillów birzańskich nad Cerkwią prawoslawną w księstwie sluckim w XVII w.* Warszawa: Neriton. [in Polish].
4. Diachok, O. (1999). Problema avtorstva "Opysu Yevropeiskoi Sarmatii" v istoriohrafii. L.Vynar & I.Pasichnyk (Eds.), *Osiabnennia istorii*, 251–262. Ostroh; Niu-York: Ostrozka Akademiia. [in Ukrainian].
5. Galchenko, M.G. (2003). Zapisi pistovov v datirovannykh drevnerusskikh rukopisiakh XIII–XV vv. *Palaoslavica*, 11, 68–141. [in Russian].
6. Gorskiy, A.A. (1996). *Russkie zemli v XIII–XIV vv.: Puti politicheskogo razvitiia*. Moskva: IRI RAN. [in Russian].

7. Gudmantas, K. (2003). Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 41, 9–24. [in Lithuanian].
8. Jarczykowa, M. (2009). Cultural Functions of the Radziwiłłs' Ancestral Libraries in 17th century. *Visnyk Lvivskoho universytetu: Seriia knybozn., bibliot., inf. tekhnol.*, 4, 22–27.
9. Kovalskij, N.P., & Mytsyk, Yu.A. (1985). Ukrainskie letopisi. *Voprosy istorii*, 10, 81–94. [in Russian].
10. Kuchkin, V.A. (1997). Kniazheskij pomianik v sostave Kievo-Pecherskogo Paterika Iosifa Trizny. *Drevnejšie gosudarstva Vostochnoj Evropy: Materialy i issledovaniia: 1995 g.*, 166–233). Moskva: Nauka. [in Russian].
11. Moiseev, M.V. (2010). Slon Ivana Groznogo. *Studia Historica Europae Orientalis*, 3, 209–220. [in Russian].
12. Morozova, N. (2000). K voprosu o vremeni sozdaniia Khroniki Bykhovtsa. *Kalbotyra*, 49(2), 137–141. [in Russian].
13. Mytsyk, Yu.A. (1978). *Ukrainskie letopisi XVII v.* Dnepropetrovsk: DGU. [in Russian].
14. Mytsyk, Yu.A. (1982). Vidobrazhennia deiakych podii z istorii Kyieva v litopysu Yana Binvil'skoho. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 73–76. [in Ukrainian].
15. Mytsyk, Yu.A. (1993). Iz lystuvannia ukrainskykh pysmennykiv-polemistiv 1621–1624 rr. *Zapysky NTSb*, 225, 310–347. [in Ukrainian].
16. Mytsyk, Yu.A. (1996). Istoriiia Kyivskoi Rusi na storinkakh khroniky P.Demytrovycha. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 120–124. [in Ukrainian].
17. Mytsyk, Yu.A. (2002). Litopys Yana Binvil'skoho. *Naukovi zapysky Na UKMA*, 20/2, 60–77. [in Ukrainian].
18. Mytsyk, Yu.A. (2009). *Albarutbenica: Studii z istorii Bilorusi*. Kyiv: IUAD. [in Ukrainian].
19. Polekhov, S. (2012). Novye dokumenty o Kievskoj zemle XV v. *Srabbistychnyi shchorichnyk*, 2, 257–282. [in Russian].
20. Popova, T.G. (2019). Kievskie rukopisi Lestvitsy Ioanna Sinajskogo. *Rukopysna ta knyzbkova spadshchyna Ukrainy*, 23, 56–71. [in Russian].
21. Rowell, S.C. (1994). *Lithuania Ascending: A Pagan Empire within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge: Cambridge University Press.
22. Rusyna, O. (2005). *Studii z istorii Kyieva ta Kyivskoi zemli*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NANU. [in Ukrainian].
23. Rusyna, O. (2016). Ukrainski aspekty bilorusko-lytovskoho litopysannia: istoriia i istoriografii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 127–150. [in Ukrainian].
24. Rusyna, O. (2018). Radzyvilly i Ukraina: sotsiokulturni aspekty vzaiemyn (XVII – seredyna XVIII st.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, 18–45. [in Ukrainian].
25. Rusyna, O.V. (1998). *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
26. Shabuldo, F.M. (1987). *Zemli Yugo-Zapadnoj Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kiev: Naukova dumka. [in Russian].
27. Ślaski, J. (1994). Cesare Baronio w przekładach polskich. *Nurt religijny w literaturze polskiego średniowiecza i Renesansu*, 365–393. Lublin: TN KUL. [in Polish].
28. Staviskij, V.I. (1988). “Kievskoe kniazhenie” v politike Zolotoj Ordy (pervaia chetvert XIV v.). *Vnesbniia politika Drevnei Rusi*, 95–100. Moskva: Institut istorii SSSR AN SSSR. [in Russian].
29. Tolochko, O. (1998). „Synopsis” z biblioteki Dymytriiia Rostovskoho. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzbaunist*, 5, 613–622. [in Ukrainian].
30. Ulashchik, N.N. (1985). *Vvedenie v izuchenie belorusko-litovskogo letopysaniia*. Moskva: Nauka. [in Russian].
31. Ulianovskiy, V. (2004). *Mytropolyt kyivskiy Spyrydon*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
32. Ulianovskiy, V. (2017). Zhyttia, pryhody i smert Mykhaila Oelkovycha. *Kniazi Oelkovychi-Slutski*, 88–95. Kyiv: Baltiia-Druk. [in Ukrainian].
33. Wasilewski, T. (1991). Trzy małżeństwa wielkiego księcia Litwy Olgierda. *Kultura średniowieczna i staropolska*, 673–682. Warszawa: PWN. [in Polish].

Olena RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Leading Research Fellow,
 Department of History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
 Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
 (Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4769-652X>

On the Issue of Kyivan Chronicle-Writing in the Fourteenth – Seventeenth Centuries

Abstract. The paper addresses the issue of renewal of Kyivan chronicle-writing under the Grand Duchy of Lithuania. Authoress doubts hypothesis regarding its existence in the times of prince Volodymyr Olgerdovych (ca. 1363–1393) and rejects Kyivan provenance of the so called Shorter Volynian Chronicle, known also as Kyivan Shortened. She considers as reliable the possibility of chronicle-writing in Kyiv under Volodymyr's grandson Semen Olelkovych (1455–1470) whose rule is seen as the period of local Renaissance. In researcher's opinion, some signs of this narrative tradition may be traced in the Barkulabov Chronograph compiled in the mid-17th century. Authoress also points toward Radziwiłłs' connections with Kyivan bookmen and thus their probable influence on compiling local chronicles in the first half of the 17th century.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Kyiv, Kyiv Monastery of the Caves, chronicle-writing, Shorter Volynian Chronicle, chronograph, Radziwiłłs.

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Наукове товариство імені Шевченка: Енциклопедія /
Відп. ред. О.Купчинський. – К.; Л.; Тернопіль, 2012. – Т.1: А – Бібл. – 600 с.; 2014. – Т.2: Бібл. – Вес. – 616 с.; 2016. – Т.3: Вес. – Глин. – 620 с.; 2019. – Т.4: Глин. – Даш. – 620 с.

Проект енциклопедії Наукового товариства імені Шевченка виношувався впродовж досить тривалого часу, зокрема здолав низку віх на своє-

му шляху. Ще 1922 р. В.Щурат пропонував підготувати історичний довідник до 50-річчя НТШ (т.І, с.8). Утім, цю ідею так і не було реалізовано. Проте усвідомлення його значення й ролі як першої громадської асоціації вчених побутувало поміж усіх поколінь українських науковців ХХ ст. Недаремно товариство сприймалося як найстарша українськомовна наукова громадська інституція, котра де-факто посідала становище неформальної/неофіційної національної академії наук, або, як тоді казали, академії «без титулу», включно до заснування в Києві 1918 р. УАН.

Зазвичай тернисту, сповнену метаморфоз і колізій історію НТШ поділяють на п'ять періодів або етапів: початковий/перший – ще як Товариства імені Шевченка (1873–1892 рр.); другий – довоєнний, власне як Наукового товариства імені Шевченка, котре змагалось за статус академії (1892–1913 рр.); третій – воєнно-міжвоєнний (1913–1945 рр.); четвертий – еміграційний/діаспорний, коли інституція існувала як свого роду конфедерація крайових організацій у світі поза межами «залізної завіси» (1947–1989 рр.); п'ятий – сучасний, що розпочався від 1989 р. і триває донині (т.І, с.10–24).

З історією НТШ пов'язані імена сотень українських учених й іноземних дослідників, котрі зробили важливий внесок в українську та світову науки. Більше того, минуле товариства репрезентує майже всі масштабні і драматичні трансформації, процеси та явища, котрі відбувалися в історії вітчизняної науки від останньої чверті ХІХ ст. до перших десятиліть ХХІ ст.

Отож НТШ посідає важливе, ба навіть унікальне місце в історії української науки, культурно-громадській та інституціональній минувшині українства. Уповні природно, що минуле, багатоманітні дослідницькі, науково-організаційні, інституціональні, культурно-громадські й інші практики товариства становлять привабливу та перспективну предметну область для студіювання з багатьох дисциплінарних масштабів і міждисциплінарних вимірів, зокрема у царині енциклопедичних розвідок.

Варто наголосити, що НТШ має давню традицію на ниві енциклопедичних студій. Приміром, доречно згадати такі відомі видання, як «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Санкт-Петербург, 1914–1916 рр.), «Українська загальна енциклопедія» (Львів; Станіславів; Коломия, 1930–1935 рр.), «Енциклопедія українознавства» (1949–1984, 1995 рр.) – «ЕУ-1» (загальна частина) та «ЕУ-2» (словникова частина), до котрих активно залучалися члени товариства як редактори, автори, керівники-організатори тощо. Крім того, НТШ є партнером Інституту енциклопедичних досліджень НАН України в реалізації одного з найбільших проєктів модерної української енциклопедистики – «Енциклопедії сучасної України» (станом на кінець 2020 р. опубліковано 22 томи).

Ідею енциклопедії НТШ було проголошено ще на березневій сесії товариства 1992 р. у Львові. Вона постала на хвилі нереалізованих спроб перенести центр організації запланованої «Енциклопедії українознавства», проєктованої як «ЕУ-3», до цього міста (т.1, с.25–26). Утім, практичні заходи щодо реалізації задуму розпочалися у 2000-х рр. Зокрема 2007 р. у Всесвітній мережі розміщено попередній перелік гасел «Енциклопедії НТШ», котрий налічував 3820 позицій¹.

У типо-видовому плані проєкт окреслюють як галузеву чи відомчу енциклопедію (т.1, с.26–27). Гадаємо, що більш точним було б означення як інституціональної енциклопедії, позаяк у чотирьох опублікованих томах всебічно репрезентовано саме історію науково-культурного середовища, створеного цією інституцією, його структури, мережі, комунікаційні контакти і творчі зв'язки, дійових осіб – членів та вчених, котрі співпрацювали з товариством у той або інший спосіб, а також напрями діяльності, різноманітні практики, проєкти, праці, періодичні, серійні й інші видання. До того ж національний і міжнародний масштаби діяльності НТШ істотно розширюють предметну область енциклопедичних студій із його історії.

Із-поміж багатьох сучасних видань на теренах енциклопедистики нинішній проєкт вирізняється добре продуманими методологічними засадами, організаційними алгоритмами, виразно означеними принципами впорядкування реєстру статей та добору енциклопедичних гасел, окресленими умовними типами статей, масивами базових джерел і багатьма іншими рефлексивними компонентами. Вони викладені у великій та інформативній передмові до першого тому відповідального редактора О.Купчинського (с.7–36).

Зауважимо, що до реалізації цього задуму залучено чимало науковців й установ як із нашої країни, так і з-за кордону, передусім Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, крайові організації НТШ в Австралії, Європі, Канаді, США, а також низку інших інституцій та фондів.

У першому томі опубліковано 248, другому – 293, третьому – 305, четвертому – 227 гасел, що становить 1073 статті. Якщо орієнтуватися на загальну їх кількість, подану у згаданому вище попередньому переліку, то чотири томи складають приблизно більше чверті запланованих енциклопедичних статей.

Однак кількісний обрахунок гасел в енциклопедичних проєктах насправді є досить релятивною та непостійною величиною, позаяк у процесі підготовки й опрацювання звичай віднаходять низку додаткових площин, сфер, контекстів, а також нові джерельні матеріали, факти, персоналії, терміни тощо. Тому великі енциклопедичні проєкти на певній стадії доволі часто переформатовують або розширюють свою архітектуру.

Наприклад, «ЕУ-2» (словникова частина) спершу планувалася у чотирьох, згодом у шести, а кінець-кінцем була видана у десяти томах. До того ж 1995 р. з'явився ще один, додатковий, том. Проєкт шістнадцятитомної «Советской исторической энциклопедии» (Москва, 1961–1976 рр.) первісно окреслювався як дванадцятитомник. Десятитомна «Енциклопедія історії України» (Київ, 2003–2013 рр.) розширювалася двічі – із п'яти- до восьми-, а згодом і десяти томника. Нині ж вона перейшла в нову фазу, адже, крім згаданих десяти томів, опубліковано першу та другу книги спеціалізованого тому «Україна – українці» (Київ, 2018–2019 рр.), а також готуються до друку перша і друга книги додаткового тому.

Так чи інакше, чотири виданих томи енциклопедії НТШ є солідною частиною цього великого задуму, в якому вже досить добре проступили його архітектонічні обриси та специфічні риси. У метафоричному розумінні на сьогодні доволі виразно окреслилося місце проєкту на полі сучасної української енциклопедистики.

Проєкт задекларував кілька базових або типових різновидів статей: 1) статті-біографи; 2) тематичні статті (події, факти, явища, НТШ, його структура, інституції з якими співпрацювало товариство, крайові організації та ін.); 3) серійні видання НТШ; 4) періодичні видання НТШ (т.1, с.33). Звісно, в опублікованих чотирьох томах представлено більш широкий проблемно-тематичний діапазон, але у цілому окреслені типові гасла покривають лівову частину вміщених матеріалів.

Тематично практично всі статті добре структуровані за шарами інформації, уніфіковані й оформлені, зокрема мають докладний довідковий апарат. У багатьох гаслах цей апарат складає третину, а інколи навіть більшу частину обсягу.

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://ntsh.org/hasla>

Характерною рисою проекту стало подання з бібліографічним описом конкретних сторінок публікацій, серійних видань, часописів, збірників документів і матеріалів, спогадів, архівних джерел і т. п. Це суттєво підвищує пошукову цінність гасел енциклопедії для різнопланової бібліографічної та джерелознавчої евристики. Навіть більше, видання розраховане на різні категорії читачів, себто враховує потреби пошуку як у форматі «швидких довідок», так і поглиблених запитів за досить вузькими темами, проблемами чи фахово-дисциплінарними сегментами.

Звісно, тематичне розмаїття статей специфікує співвідношення шарів інформації, присвячених певному явищу, процесу, події й тому місцю, відображенню чи репрезентації, котре йому/їй відводиться у виданнях, практиках або текстах членів НТШ. Скажімо, цікава та змістовна стаття «Абстракціонізм» (т.1, с.58–61) містить великий і розширений пласт інформації про цю мистецьку течію та значно менший шар про її вивчення й відображення в різноманітних практиках і студіях на обширах наукової інституції. Натомість стаття «Білінгвізм» (т.2, с.142–152) майже повністю присвячена розробці та репрезентації цієї проблематики в межах НТШ, що добре демонструє ступінь її циркуляції й опрацювання.

Така розмаїта диференціація інформаційних шарів є доволі звичним явищем у практиках відомчих/інституціональних енциклопедій, які мають акцентувати увагу на певних тематичних зрізах, проблемних контекстах, дисциплінарних сферах, культурних явищах тощо. У широкому сенсі саме таке енциклопедичне мереживо статей різної інформативності творить самобутню цілісність проекту, розраховану на відмінні категорії читачів як споживачів відповідної інформації.

Водночас наведені вище приклади добре ілюструють особливі запити щодо добору авторів у проектах відомчих/інституціональних енциклопедій, оскільки вони потребують не тільки фахівців із певної дисциплінарної сфери чи предметної області, а й тих, хто може органічно зв'язати загальні та інституційні пласти інформації. Зазначимо, що будова переважної більшості статей в енциклопедії НТШ свідчить про гармонійне поєднання авторських, редакторських, бібліографічних й інших практик.

Ще однією цікавою рисою проекту стала наявність значного сегмента гасел, присвячених міжнародним, міжнаціональним, міжкультурним контактам українства, а також їх вивченню, адже історія НТШ в початковий і довоєнний періоди розгорталася на обширах Австро-Угорщини, за міжвоєнних часів – у межах Польщі, в еміграційну/діаспорну пору – переважно у країнах західного світу.

Природно, що на сторінках енциклопедії представлено низку великих оглядових статей, як-от «Австрія» (т.1, с.67–76), «Болгарія» (т.2, с.268–274), «Ватикан» (т.2, с.522–527), «Велике князівство Литовське у дослідженнях Наукового товариства ім. Шевченка» (т.2, с.545–554), «Вірменія і вірменські колонії в Україні у дослідженнях членів Наукового товариства ім. Шевченка» (т.3, с.152–160), «Галичина» (т.3, с.438–451), «Грецькі колонії у дослідженнях членів Наукового товариства ім. Шевченка та інших інституцій» (т.4, с.255–262) і т. д.

Урешті, видання вирізняється добре адаптованим ілюстративним супроводом, який унаочнює представлення основних шарів інформації. У першому томі вміщено 181 ілюстрацію та картосхему, другому – 1476 ілюстрацій, третьому – 1409 ілюстрацій і 10 картосхем, четвертому – 145 ілюстрацій, 2 картосхеми.

Насамкінець зауважимо, що енциклопедія НТШ на сьогодні є найбільшим і перспективним, а в багатьох аспектах піонерським проектом інституціональної енциклопедії історичного та соціогуманітарного спрямування. Вочевидь, його масштаб дає підстави припустити, що задля повноцінної реалізації потрібно підготувати та видати ще 10–12 томів. Тож гаданий обсяг кидає неабиякі виклики організаторам і керівникам цього проекту.

Сподіваємося, що публікація перших чотирьох томів енциклопедії НТШ, яка вже стала важливою подією в українській енциклопедистиці, приверне увагу науковців із різною фаховою спеціалізацією та залучить до реалізації задуму нові творчі сили.

Олексій ЯСЬ

доктор історичних наук, провідний науковий співробітник,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), alexyas@ukr.net

Бажан О.

Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...». – К.: Парламентське видавництво, 2021. – 352 с.

Лібералізація національно-культурного життя, «мала відлига», «друга хвиля українізації», посилення автономістського курсу Українській РСР у 1960-х рр. неодмінно уособлюються з діяльністю першого секретаря ЦК Компартії України в 1963–1972 рр. Петра Шелеста. Постать неординарна, суперечлива, багато у чому нетипова серед вищого ешелону тогочасної партійно-державної бюрократії. Водночас її породження та жертва.

За свою проукраїнську лояльність був фактично висланий із республіки, підданий політичному ostracismу і приречений на довге забуття. Тільки сильна воля допомогла не зламатися, пережити приниження опалу й домагатися відновлення історичної справедливості. Хоч процес «імплементатії» П.Шелеста до суспільної свідомості нинішніх українців тривалий, складний і незавершений.

Слід відзначити, що базова джерельна платформа для дослідження життя та діяльності П.Шелеста була закладена ще на початку 1990-х рр. виданням у Москві його щоденникових записів¹. Книжка не мала передмови, а в короткій післямові, сповненій ностальгії за країною, яка «зуміла до другої половини ХХ ст. вийти у світ на переконливі рівні й рубежі», укладачі задекларували відмову від будь-яких оцінок. Коментарі до подій і персоналій, згадуваних автором щоденників, мають обмежений характер, особливо стосовно українського контексту. Очевидно, оцінювати видання з позицій сучасної едиційної археографії не зовсім коректно. Від 1994 р. в Росії поширюються електронні версії книги, а в 2016 р. було здійснене перевидання. Примітно, що автором-укладачем названо П.Шелеста, а авторські права належать йому і спадкоємцям².

В умовах незалежної України активізувався інтерес до постаті П.Шелеста. У вітчизняній історіографії з'явилася низка ґрунтовних праць, в яких відтворено його життєвий шлях та діяльність, зокрема на чолі республіканської партійної організації. Найбільш плідними виявилися дослідницькі зусилля відомого історика й публіциста Ю.Шаповала. Саме він здійснив оприлюднення широкої джерельної бази щоденниково-мемуарного характеру³, опублікував кілька монографій, низку наукових статей та реалізував численні медійні проекти. Важливим здобутком в осмисленні контроверсійної постаті П.Шелеста стала новітня книга професора Ю.Шаповала, котра побачила світ тогоріч⁴. Авторіві вдалося відтворити основні віхи кар'єрного зростання та причини політичної опали лідера радянської України, створити досить об'єктивне уявлення про П.Шелеста як людину та керівника.

І все ж необхідність докладного аналізу особи першого секретаря ЦК КПУ залишається актуальною. Вона зумовлена не лише недостатньою розробкою в наукових працях окремих сторін його діяльності, але й зацікавленістю дослідників процесом

¹ Шелест П.Е. «Да не судимы будете»: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. – Москва, 1992. – 612 с. Наукові консультанти й укладачі видання: д-р філософ. наук, проф. В.К.Єгоров, наук. співроб. РІЗІДНІ (колишній ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС) Г.А.Юдінкова.

² Шелест П.Е. Да не судимы будете: Дневники и воспоминания члена политбюро ЦК КПСС. – Москва, 2016. – 592 с.

³ Петро Шелест: справжній суд історії ще попереду: Спогади, щоденники, документи, матеріали / За ред. Ю.Шаповала. – К., 2003. – С.23. У 2011 р. вийшло друге видання книги з передмовою й за редакцією Ю.Шаповала.

⁴ Шаповал Ю. Партійний «націоналіст»: Парадокси Петра Шелеста. – Л.; К., 2020. – 216 с.

формування політичної та управлінської еліти, особливостями суспільно-політичного життя УРСР в умовах десталінізації командно-адміністративної системи.

Нещодавно історіографічний доробок про керівника КПУ 1960-х рр. поповнився новою книгою. Її автор – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України Олег Бажан, який до цієї теми звертається не вперше⁵.

Видання складається з переднього слова, десяти розділів, післямови та іменного покажчика. У праці залучено інформацію досить широкого спектру джерел. Дослідник повніше за інших використав офіційні документи колишніх парторганів та «органів», сконцентровані у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, Державному архіві Київської обл., Державному архіві міста Києва, Галузевому державному архіві Служби безпеки України.

Професійну та особистісну модель поведінки П.Шелеста вибудовано на основі оприлюднених спогадів, щоденників, інтерв'ю колишнього першого секретаря ЦК КПУ, свідчень і міркувань тогочасної політичної еліти, збірників документів, наукових праць вітчизняних, зарубіжних істориків, присвячених функціонуванню номенклатури радянської України у часи «пізньої відлиги» та «застою».

Для уявлення про книгу спочатку розглянемо наповнення її структурних блоків. У першому розділі – «На життєвих перехрестях» (с.9–30) – висвітлено початок життєвого шляху П.Шелеста, його родовід, дитинство, юність, сімейне виховання майбутнього партійного діяча. Наводяться маловідомі факти про прадіда Йосипа та діда Дмитра Шелестів. Виокремлено матеріал про навчання в Ізюмській радянсько-партійній школі, Харківському інституті народного господарства. Детально описано трудову діяльність на Маріупольському металургійному комбінаті, Харківському моторобудівному заводі «Серп і молот», висунення на партійну роботу, життя у часи німецько-радянської війни.

У другому розділі – «На чолі Київського авіаційного заводу» (с.33–50) – увагу сфокусовано на роботі П.Шелеста на підприємствах оборонної й авіаційної промисловості. Виявлені та залучені архівні документи значно поглиблюють інформацію про перебування його на посаді директора Київського авіаційного заводу. Докладно на сторінках книги виписано раніше лише згадуваний епізод трудової біографії П.Шелеста, коли він у 1953 р. кілька місяців одночасно працював і першим заступником голови Київської міської ради (с.46–49).

Розділ третій – «Початок політичної кар'єри» – присвячено детальному висвітленню перебування П.Шелеста на посаді першого секретаря Київського обкому КПУ в 1957–1962 рр., його політичній поведінці в період хрущовської «відлиги». Простежено участь у заходах радянської держави з реабілітації громадян, репресованих у 1930 – на початку 1950-х рр. (с.55–56), звернено увагу на «сентиментальне» ставлення Петра Юхимовича до постаті «вождя народів» (с.56–59), відображено позицію партфункціонера щодо подій в Угорщині восени 1956 р. (с.69). Автор доводить причетність П.Шелеста до антирелігійної кампанії на Київщині наприкінці 1950 – на початку 1960-х рр. (с.67–69), описує його участь у реалізації низки проектів у сільському господарстві, ініційованих М.Хрущовим (1953–1964 рр.), зокрема мегапрограми «наздогнати та перегнати США з м'ясо-молочного виробництва» (с.64–66).

У четвертому розділі – «Директор України» (с.75–114) – подано детальну характеристику методів і принципів кадрової політики новобраного першого секретаря ЦК КПУ, формування його стосунків із підлеглими у процесі роботи, визначення

⁵ Див.: Бажан О. До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип.37. – К., 2011. – С.239.

найближчого оточення. Важливо, що автор не обходить негативного впливу входження П.Шелеста до вищого партійно-політичного істеблїшменту на стиль роботи, появу авторитарних рис, нетерпимості до іншої думки.

П'ятий розділ присвячено «палацовому перевороту» в Москві у жовтні 1964 р., насамперед ролі керівника української республїканської партійної організації в усуненні від влади першого секретаря ЦК КПРС М.Хрущова. На основі мемуарної літератури та архівних документів у шостому розділі книги – «Наш народ заслуговує кращого до нього ставлення...» (с.139–170) – розглядаються господарські ініціативи першого секретаря ЦК КПУ П.Шелеста, спрямовані на посилення економічного суверенітету Української РСР у другій половині 1960 – на початку 1970-х рр.

Окремо у книжці (сьомий розділ – «Радянський українофіл») аналізується ставлення П.Шелеста до пам'яткоохоронної справи, просвітницьких ініціатив української інтелігенції, діяльності, спрямованої на захист української мови й культури в умовах посилення процесів російщення в республїці. У восьмому розділі (с.227–266) ідеться про чехословацьку кризу 1968 р. та реакцію П.Шелеста на події «Празької весни», висвітлено його позицію у ході засідань політбюро ЦК КПРС, під час міжнародних переговорів, на яких розглядалася ситуація у сусідній з УРСР соціалістичній країні. Автор слушно зауважує, що П.Шелест, беручи участь в роботі політбюро ЦК КПРС, активно впливав на формування рішення вищого політичного керівництва країни щодо збройного втручання у справи суверенної центральноєвропейської держави, докладав чимало зусиль для творення негативної громадської думки серед населення Української РСР стосовно ідей «Празької весни».

У дев'ятому розділі – «Між відлигою та ресталїнізацією» – показано, як у «добу Шелеста» відбувались утиски інакодумства, переслідування учасників дисидентського руху. Наведено і приклади захисту очільником УРСР відомих представників творчої інтелігенції. Фінальний, десятий, розділ книги під назвою «У почесному засланні» присвячено причинам та обставинам, котрі змусили П.Шелеста полишити владний Олімп, останнім рокам життя опального політика.

Книжка О.Бажана вийшла у серії «Політичні портрети» й лєвова частка реконструкції партійно-політичної діяльності П.Шелеста по праву відносить її саме до цього циклу видань. Вона також цілком вписується й у жанр біографічного нарису, оскільки висвітлює родовідні корені, початок життєвого шляху, трудової діяльності, формування особистості майбутнього партійного діяча. При цьому вперше наводиться новий фактологічний матеріал.

Водночас уважне прочитання книги дає багато простору для зауважень, запитань і роздумів. Найменше за все хотілося б писати класичну рецензію на це цікаве й актуальне видання. Спробую подивитися на працю О.Бажана не тільки з позицій історика, а людини, початок свідомого та активного громадсько-політичного життя якої припав саме на «добу Шелеста», людини, котра мала змогу бути свідком його діяльності, мала поодинокі контакти з «персональним пенсіонером союзного значення». І врешті – із позицій тривалого партпаратного досвіду часів В.Щербицького. Адже жодне ґрунтовне дослідження про П.Шелеста на чолі ЦК КПУ не обходиться без зіставлення цих по суті протилєжних, а в реальному бутті непримиримих постатей.

Видається не зовсім виправданою відсутність у книжці О.Бажана історіографічного аналізу доробку попередників, що вивчали життя й діяльність П.Шелеста. Ідеться про розгляд справді наукових розробок вітчизняних дослідників, без визначення внеску яких у висвітлення теми читачеві важко уявити ступінь ориґінальності та новизни рецензованого видання. Принаймні автор мав би докладно зупинитися на новій монографії Ю.Шаповала про парадокси П.Шелеста, адже й сам О.Бажан

поставив своїм завданням показати цю «неоднозначну, контroversійну» постать, її «достоїнства і хиби». Як бачимо, обидві книги лежать у руслі одного тематичного дискурсу.

О.Бажан оперує вже усталеними дефініціями, які характеризують українсько-центричність П.Шелеста, включаючи й певну їх умовність – «націоналіст», «радянський українофіл», «українізатор України», «директор України». Відсутність історіографічного аналізу позбавила автора можливості з'ясувати низку питань: причини акцентування саме цієї іпостасі «темно-світлого» образу керівника КПУ, хто стояв біля витоків його стихійної реабілітації, роль української діаспори, представників дисидентського руху. Заслуговує на висвітлення й мінлива позиція щодо оцінки фігури П.Шелеста владних інститутів України, для яких визначальним залишається одіозність провідного діяча КПРС.

Слід відзначити, що праця О.Бажана базується на досить повному використанні архівно-документного сегмента історичних джерел. Однак ці переваги не вберегли її від певного нівелювання інформаційного й, тим більше, евристичного потенціалу щойно виданою працею Ю.Шаповала. І у цьому є об'єктивна причина. Обидва автори неминуче опиняються під потужним впливом основного історичного джерела – щоденників, спогадів, інтерв'ю П.Шелеста. Надзвичайно важливих і, природно, суб'єктивних еґо-документів.

Узагалі, матеріали мемуарного характеру – самого П.Шелеста, його сина Віталія, колеґ по роботі у ЦК КПУ – домінують у фактологічній канві сучасних досліджень. Безперечно, у порівнянні з офіційними документами вони більш повно відображають особистісні риси, поведінкові стереотипи, психологічні грані характеру, прояви дихотомної лояльності головного героя.

Очевидно, жанр книги й видавничі канони не дозволили О.Бажану вдатися до джерелознавчого аналізу тематичної мемуарної літератури. Можливо, автор беззаперечно довірився запевненням П.Шелеста: «А в цій книжці – щоденники, записи різних років. Не правлені, не підстрижені. Вони говорять про час, про людей і про мене так, як бачив я їх у ті роки, коли писав»⁶. Попри твердження поважного мемуариста, усе ж висловимо деякі міркування. Імовірно, що надзвичайно зайнята «перша особа» республіки робила ці нотатки досить лаконічними, удаючись до скорочень чи умовних позначок. Тим більше, сам П.Шелест в інтерв'ю журналу «Київ» говорив, що його робочий день становив 15–16 год., а то й більше⁷.

Ми ж маємо справу з публікацією добре опрацьованих текстів, обсяги яких сягають в окремі дні кількох сторінок. Навряд чи автор мав можливості та час «по гарячих слідах» подій так «відшліфувати» свої нотатки. Поза сумнівом, вони піддавалися наступному коригуванню й літературному опрацьованню. Підтвердження нашим міркуванням знаходимо вже у застереженнях укладачів першовидання, які називають щоденники П.Шелеста «реконструйованими щоденниковими записами»⁸. Ще більш детально коментують наступні втручання в первісний текст укладачі перевидання 2016 р.: «Дуже часто в текст щоденника вклинюються записи, дописані набагато пізніше [...] ми виносили ці шматки в підрядкові примітки і робили позначку “доповнення автора”»⁹.

На наш погляд, досить продуктивними були б порівняння щоденникових записів 1960-х рр. із розлогими інтерв'ю П.Шелеста часів пізньої «перебудови». Тривале мовчання й накопичені образи надали його словам певної розкнутості, що дозволяє

⁶ Петро Шелест: справжній суд історії ще попереду... – С.23.

⁷ Там само. – С.670.

⁸ Там само. – С.582.

⁹ Див. прим.2.

простежити еволюцію поглядів і переконатися, що український «націоналіст» був і залишився адептом обмеженого автономізму, а фактично твердим інтернаціоналістом, прибічником «союзу нерушимого республік». Можна зустріти постфактумні виправдання та визнання своєї неправоти. Знаходимо й зовсім нещирі зізнання. Зокрема про обрання секретаря ЦК О.Ляшка головою Президії Верховної Ради УРСР П.Шелест говорив як про посаду «найпочеснішу», «ключову за впливом, за авторитетом»¹⁰. Хоч добре знав, що, попри членство в політбюро, голова Президії ВР без погодження з ЦК не міг присвоїти навіть ім'я юного партизана Валі Котика сільській школі, не кажучи вже про звання «заслужених» чи «народних».

У книзі використано чимало спогадів колишніх співробітників ЦК КПУ, інших органів. Слід відзначити, що серед них, за винятком О.Ляшка, В.Семичасного, Я.Погребняка, немає осіб із ближнього оточення першого секретаря. Більшість із них (Г.Крючков, Л.Кравчук, О.Капто) займали в партійному апараті посади середнього рівня й мали здебільшого епізодичні зустрічі з П.Шелестом. На вищі щаблі республіканської компартійної ієрархічної структури піднялися вже за часів В.Щербицького. Проте ці мемуари також цікаві різнобаченнями постаті П.Шелеста, так би мовити, із відстані. Не менш важливі і їхні спогади про В.Щербицького.

До праці залучено рефлексії визначних представників української творчої інтелігенції (В.Чорновіл, І.Дзюба, В.Коротич та ін.) щодо постаті П.Шелеста. Тут переплелися і звинувачення в репресіях тієї доби, і приклади захисту окремих митців та вдячності за розвиток української культури, мови. Треба мати на увазі, що ці спогади й інтерв'ю з'явилися вже за періоду незалежної України.

На прикладі листів В.Стуса до керівників ЦК КПУ О.Бажан робить спробу простежити реакцію П.Шелеста та В.Щербицького на «покаянні» звернення поета, інспіровані слідчими КДБ. Після заборони КПУ при передачі цекивських документів на державне зберігання ці листи ми виявили у сейфі першого секретаря ЦК, попередньо вже досить «почищеному», під білим папером, яким було застелено одну з полиць. На листах – вхідні штампи загального відділу ЦК, але немає жодної резолюції. Чи бачив його П.Шелест, невідомо, оскільки він надійшов напередодні його звільнення. А другий – до В.Щербицького, датований жовтнем 1972 р., уже після винесення судом вироку у справі В.Стуса (п'ять років таборів і три роки заслання). Можна припустити, що В.Щербицькому доповіли обидва листи й він після ознайомлення поклав їх «під сукно». Чи бачили ці матеріали його наступники – В.Івашко, С.Гуренко – невідомо. Уже пізніше я їх опублікував у новоствореному журналі «Політика і час».

Серед сучасних дослідників О.Бажану належить найбільш детальний розгляд ролі П.Шелеста в «палацовому перевороті» 1964 р., відтворенні картини його вступу в небезпечну політичну гру та самовіддану боротьбу за її переможний фінал. Однак автор так і залишає відкритим питання про спонукальні мотиви висуванця М.Хрущова не просто приєднатися до заколоту «сірих вовків», а намагання зайняти провідні позиції у зміщенні першого секретаря ЦК КПРС: пропозиція заманити того до Києва й тут позбавити посади, посилений тиск на «українську» групу членів ЦК КПРС, ізоляція незгодних О.Іващенко та І.Сеніна, бажання першим кинутися в бій проти М.Хрущова на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС тощо. Можливо, ним рухав інстинкт самозбереження в разі провалу змови. Але не зовсім зрозумілим є наступне нестримне випинання своїх заслуг у «поваленні» М.Хрущова. Очевидно, пояснити такі дії лише іманентною суперечливістю особи П.Шелеста неможливо. Більше це схоже на

¹⁰ Петро Шелест: справжній суд історії ще попереду... – С.670.

запопадливість перед новим кремлівським керівництвом, у дворушності якого швидко переконався.

На наш погляд, О.Бажан досить глибоко вникнув у технологію підготовки творів П.Шелеста. Захоплення вищого партійного керівництва «письмацтвом» у той час і пізніше було досить поширеним. Окремі праці членів політбюро потім зводилися у «вибрані твори», видавалися величезними накладками (з відповідним гонораром), оголошувалися «настільною книгою» членів партії. На прикладі книжки «Україно наша Радянська» автор детально розглядає участь у процесі її підготовки директора Інституту історії партії І.Назаренка, співробітників наукових установ, помічників першого секретаря. І все ж щоденникові записи П.Шелеста й архівні матеріали свідчать про його чималу особисту працю з варіантами рукопису (помітки на берегах, посторінкові зауваження). Безперечно, першотворці книги намагалися подавати матеріал в унісон із поглядами шефа на історію України, її культуру, козацькі традиції, провідну роль УРСР у союзному вимірі тощо. На жаль, ця книжка стала інструментом огульних звинувачень П.Шелеста в республіці й водночас для Кремля – засобом виправдання його зняття з посади. Пригадую, як у травні 1972 р. в парткомі Харківського університету переведення П.Шелеста до Ради Міністрів СРСР ми серйозно вважали підвищенням. Аж доки професор-болгарист Г.Попов не приніс газету «Работническо дело» з досить прозорим коментарем про призначення П.Шелеста «надцятим» заступником О.Косигіна.

Книгу О.Бажана вирізняє усвідомлене бажання зберегти певний баланс «світлич» і «темних» сторін неоднозначної постаті «директора України». Автор наводить довгий шлейф свідчень сучасників про те, як «директорство» негативно вплинуло на П.Шелеста. Відзначається посилення авторитаризму, ігнорування думок колеґ, грубість у поведженні з підлеглими, одноособовість кадрових рішень (крім погодження з Москвою). Наголошується на відході від принципів «ленінської» скромності – зайняття кількох урядових дач, виготовлення спеціальних «медових» сигарет, постачання елітних продуктів ї, нарешті, легендарна «спецкорова», яка супроводжувала родину Шелестів під час відпочинку у Трускавці. Указується також на непотизм сімейного характеру: організація зарубіжних поїздок рідних, швидке просування академічними сходинками сина Віталія (у 25 років – кандидат наук, у 26 – заступник директора з наукової роботи новоствореного інституту теоретичної фізики, у 28 – доктор наук, у 29 – член-кореспондент АН УРСР). Поза сумнівом, В.Шелест талановитий учений-фізик, однак для тогочасного наукового середовища це був майже унікальний випадок. Не виключено, що в такий спосіб академічне керівництво сподівалося отримати додаткові державні преференції.

Не дивлячись на досить густий концентрат негативу, О.Бажан невільно стає на шелестофільські позиції. По-перше, до цього спонукає образ головного персонажа дослідження. По-друге, він одночасно є і творцем основного масиву джерел особового характеру з неодмінною часткою суб'єктивізму. Крім того, на наш погляд, автор удався до надмірного «насичення Шелестом» зовнішніх атрибутів книги. Для заголовка обрано його вислів, епіграфами до майже всіх розділів служать цитати зі щоденників, спогадів, листів Петра Юхимовича.

Детально висвітлюючи провідну роль П.Шелеста в політичному, господарському, культурному житті, О.Бажан пов'язує успіхи у цих сферах переважно з діяльністю першого секретаря. Дійсно, галузева побудова структури відділів ЦК КПУ мала забезпечувати тотальний вплив на всі сфери життєдіяльності республіки. Але ж діяли Рада Міністрів, Держплан, Держпостач, міністерства й відомства. Безперечно, автор не ставив завдання вивчати їх діяльність, у тому числі голови уряду В.Щербицького. Але оскільки українськоцентризм П.Шелеста значною мірою ґрунтується на порівнянні з періодом правління його наступника, то цілком логічною була б реконструкція

взаємовідносин «першої» і «другої» осіб УРСР у період майже семирічної спільної праці (1965–1972 рр.).

У книзі досить детально виписано глибоку взаємну неприязнь колишніх лідерів КПУ. П.Шелест залишив чимало образливих епітетів на адресу свого візаві, аж до вбивчого – «падлюка». В.Щербицький, прийшовши до влади, розгорнув заохочену Кремлем масштабну кампанію огульної критики, розвінчування й таврування вже фактично «поваленого» П.Шелеста, лейтмотивом якої стали звинувачення в «українському націоналізмі». Пленуми ЦК, засідання обкомів КПУ, партійних активів були насичені викривальною риторикою на адресу нещодавно «першої особи».

В апараті ЦК КПУ після кількох років «розвінчування» на згадки про П.Шелеста було накладене табу, не говорячи вже про контакти з ним. У середині 1980-х рр. він постійно відпочивав у курортному Железноводську. Якось, побачивши його біля бювету мінеральних вод, я підійшов і привітався українською мовою. Він запитав: «А ти хто?». Довідавшись, що я працюю у ЦК, поцікавився керуючим управлінням справами І.Голобородьком, колишнім своїм помічником М.Кучером, ще кимось, мені невідомим. Петро Юхимович поспішив на автобус до свого санаторію «Дубовий гай» і ми розпрощалися. Одного року у Железноводську з П.Шелестом зустрічався заввідділом науки та навчальних закладів Ф.Рудич. Після відпустки він зайшов до помічника першого секретаря ЦК В.Врублевського, який зустрів його словами: «Та знаємо, як ти обіймався з Шелестом».

Переконаний, що всі наступні книги не обходитимуться без порівняння П.Шелеста та В.Щербицького, двох керманців УРСР, з якими пов'язане життя українців завершальної чверті ХХ ст. Думаю, що ці зіставлення ніколи не будуть на користь останнього. Це – діячі різних періодів радянської історії. Відомий публіцист В.Корогич писав про П.Шелеста: «Навіть якби помічники не підсунули йому цю безглузду книжку, він все рівно пішов би. Просто його епоха закінчилася»¹¹. Очевидно, щодо «кінця епохи» він має рацію.

П.Шелест був щільно вмонтований у тогочасну партійно-державну машину, належав до керівників хрущовського типу та діяв в умовах затухаючої «відлиги». Він визнавав ієрархічну першість М.Хрущова, але не був його васалом. Належність до вузького кола творців жовтневого 1964 р. перевороту якийсь час дозволяла йому висувати претензії на особливе ставлення до потреб республіки. Не без оглядки на Москву, але вперто підтримувати проекти культурно-освітнього, пам'яткоохоронного, мистецького характеру, отримуючи у Кремлі негативний імідж «автономіста», «самостійника», «покривача проявів українського націоналізму». Як відомо, це закінчилося «почесним» московським засланням, до одного з наслідків якого мені довелося бути причетним.

На початку 1992 р. П.Шелест потелефонував мені до новоствореного ЦДАГО України (колишнього архіву ЦК КПУ): «Это Пётр Ефимович Шелест говорит. Если помните такого». Відповідаю: «Пётр Ефимович, конечно помним!». Він розповів, що в нього була пенсія союзного значення, а тепер, мовляв, Б.Єльцин «затіяв бозна-що» й від нього вимагають трудову книжку, котра невідомо де: «Вы же знаете, как тогда я уходил из Украины». Зрештою трудову книжку виявили у ще не опрацьованих документах управління справами ЦК. Із цікавістю погортав її та на прохання Петра Юхимовича передав його правнучці-киянці.

Діяльність В.Щербицького на посаді першого секретаря КПУ припала на іншу епоху – «зрілого брежневизму» й «махрової сусловщини», на часи кардинальних змін у тогочасних неформальних ієрархічних взаємовідносинах на компартійному

¹¹ Там само. – С.721.

Олімпі – політбюро ЦК КПРС. В.Щербицький потрапив до другого ешелону його членів. І М.Суслов не забарився продемонструвати, «хто в господі хазяїн», нав'язавши секретарем ЦК КПУ з ідеологічних питань В.Маланчука, якому перед цим загрожувало виключення з КПРС. Очевидно, тиск «сірого кардинала» партії був настільки сильним, що на жовтневому (1972 р.) пленумі ЦК Компартії України В.Щербицький змушений був діяти на межі порушення статуту КПРС, кооптувавши В.Маланчука до складу ЦК і відразу обравши кандидатом у члени політбюро. А потім упродовж семи років спостерігати ідеологічне «мародерство» цього «суперінтернаціоналіста», фактично перебираючи на себе весь негатив від його діяльності. Можливо, певну рацію мають і ті історики, які вважають, що В.Щербицький свідомо віддав цю суспільно чутливу царину на відкуп В.Маланчукові, зосередившись на проблемах розвитку економіки¹².

О.Бажан, як й інші дослідники життя та діяльності П.Шелеста, при його порівнянні зі В.Щербицьким наголос робить на протиставленні цих різко відмінних персонажів республіканської та союзної політичних арен. Однак важливим, актуальним залишається й дослідження подібності двох постатей, які фактично вийшли з однієї сталінсько-хрущовської «шинелі», стали «гвинтиками», а пізніше «несучими елементами» командно-адміністративної системи. Із тією різницею, що нова брежнєвська «шинеля» не налізла на П.Шелеста та прийшлася впору В.Щербицькому. На жаль, започаткована Ю.Шаповалом розмова на цю тему не знайшла продовження¹³.

І, насамкінець, про художнє оформлення книги. На обкладинці П.Шелеста зображено в колі, оточеному темними і світлими прямокутниками. Очевидно, вони символізують відповідні сутності в образі головного героя. Однак така трактовка дуже нагадує надгробний пам'ятник на могилі М.Хрущова авторства відомого скульптора Е.Неизвестного.

Висловлені вище зауваження та міркування слід розглядати не тільки як критичні, але й щирі побажання авторові врахувати їх при подальшій роботі над цією невичерпною темою. Сподіваємося побачити другий, доповнений випуск книги, уже не обтяженої вузькожанровими видавничими стандартами. Можливо, настануть кращі часи й Олегові Григоровичу пощастить дістатися до архівів президії / політбюро ЦК КПРС та висвітлити нові сторінки місця й ролі П.Шелеста на владному Олімпі СРСР.

Загалом книга О.Бажана стала суттєвим внеском в українську історіографію та історичну персоналістику. Зображення П.Шелеста – однієї з найбільш суперечливих постатей політичної історії України другої половини ХХ ст. – дістало більш широке джерельне підґрунтя, нові інтерпретації контроверсійності оцінок, включаючи й негативний контекст. Можна з упевненістю стверджувати, що серед сучасної монографічної «шелестіани» праця О.Бажана – це найбільш повний політичний портрет і біографічний нарис.

Руслан ПИРІГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917–1921 рр.,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), ruslan_pyrih@ukr.net

¹² Якубце О. В.Щербицький та ідеологія: до питання щодо причин «маланчуківщини» // Український історичний журнал. – 2014. – №5. – С.114–125.

¹³ Шаповал Ю. Единство и борьба двух НЕпротивоположностей: Владимир Щербицкий и Пётр Шелест в политической истории Украины ХХ в. // Диалог: Історія, політика, економіка. – 2004. – №4. – С.122–126.

Кудряченко А.

Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження. – К., 2020. – 656 с.

Запропонована увазі читачів монографія стала узагальненням багаторічних досліджень відомого вітчизняного германіста доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Андрія Івановича Кудряченка, присвячених висвітленню німецького історичного шляху від капітуляції нацистів у травні 1945 р. до розбудови демократичної партійно-політичної системи, розвитку представницької демократії. Тобто розглядаються процеси, які привели Німеччину до економічного дива та до консолідації суспільства. Ця книга відкриває серію фундаментальних

досліджень очолюваного автором рецензованої праці Інституту всесвітньої історії НАН України під загальною назвою «Країни успішних перетворень». Ідеться про намір висвітлити та показати історичний досвід держав, які досягли успіху на шляху своєї трансформації. Звичайно, одним із найбільш цікавих прикладів у цьому сенсі стала Німеччина.

Автор переосмислює роль німецького громадянського суспільства в подоланні нацистського й тоталітарного минулого. Концепція монографії ґрунтується на дослідженні політичних та економічних засад консолідації демократії на основі з'ясування головних особливостей, рис, основних структурних змін повоєнної доби німецької історії (с.23). На слушну думку А.І.Кудряченка, «найвірогідніше шанси на успіх демократичних перетворень має та політична стратегія, яка базується на раціонально виважених національних інтересах, кращих історичних традиціях народу, спирається на сформовану дієву демократичну державно-політичну систему з відповідними інститутами та громадянським суспільством, які сповідують корпоративно-солідаристську парадигму в якості основи суспільної консолідації» (с.30). Джерельну базу праці становить широке коло документів внутрішньої політики ФРН, а також мемуари провідних політиків цієї країни. Змістовним кількісно та якісно є комплекс спеціальної літератури, проаналізованої й залученої до дослідження.

Другий розділ монографії присвячений висвітленню особливостей німецького питання в повоєнній Європі. Розташування німецьких земель у центрі континенту перетворило їх на об'єкт конкурентної боротьби різних полюсів сили, що ускладнювало формування єдиної держави. Запізніле її утворення створило в Європі гостру ситуацію протистояння націоналізму та експансіонізму. Відтоді німецьке питання у вузькому сенсі стало проблемою єдності німецької нації, а у широкому розумінні – це проблема місця й відносин Німеччини в повоєнній Європі (с.60).

Канцлер К.Аденауер сприяв консолідації західнонімецьких земель і спрямуванню їх до євроатлантичної та європейської інтеграції. Новий етап вирішення німецького питання повоєнної епохи втілювався в концепції і практиці нової східноєвропейської політики канцлера В.Брандта, котра дала можливість здійснювати зміни через поетапне зближення з Німецькою Демократичною Республікою. Культура загального добробуту й політика егалітарного солідаризму західнонімецької держави стала дією відповіддю на історичні катастрофи ХХ ст., а саме на людиноненависницький нацизм і державно організований соціалізм з його примусовим колективізмом.

Третій розділ стосується аналізу конституційно-правових засад демократичного поступу Німеччини. Слушно зазначається, що конституційна й федеративна традиції виростили з історії цієї країни (с.109). Показово, що у західних зонах окупації після 1945 р. німецькі адміністрації створювалися знизу вгору, тобто спочатку на комунальному, а потім на земельному рівнях. Чинна донині конституція 1949 р. фіксує чіткий поділ влад, а права і свободи громадян доповнюються правом на рівність та гарантуються незалежним судовим захистом. Важливою засадою став принцип соціальної держави. Переконливим історичним іспитом для функціональної спроможності німецького устрою було відновлення національної

єдності 3 жовтня 1990 р. На варті цінностей правової держави стоїть Федеральний конституційний суд, а ядром виконавчої влади залишаються функції федерального канцлера. У ФРН вибудовано дієвий баланс центральної влади та всієї ієрархії місцевого самоврядування, що забезпечує зворотний зв'язок між адміністративними рівнями.

У четвертому розділі автор висвітлює особливості змагального федералізму. Наявна модель організації державності стала закономірним продуктом історичного розвитку німецьких земель, які тривалий час існували окремо одна від одної. А.І.Кудряченко коротко зупиняється на історії Райнського, Німецького, Південно-Німецького союзів, які були предтечами майбутньої імперії. Цей досвід сприяв виробленню локального патріотизму та навичок самоуправління, що традиційно передаються від одного покоління німців до наступного. У цьому сенсі ФРН виступає чи не зразком політики субсидіарності, тобто ефективного вирішення проблем громадян на тому рівні, де вони виникли. Важливим стратегічним завданням федерального уряду стало поступове вирівнювання економічного потенціалу земель (с.187).

На сторожі німецького федералізму залишається палата земель (бундесрат), яка на рівні федерації є також законодавчим органом не стільки в політичному, скільки в адміністративно-правовому сенсі. Справжню перевірку на міцність німецький федералізм пройшов після досягнення 3 жовтня 1990 р. єдності західних і східних земель. Однак іспит триває, адже досі проглядаються певні соціально-економічні та навіть ментальні відмінності між східними й західними німцями.

П'ятий розділ монографії присвячено ролі партійно-політичної системи ФРН в утвердженні представницької демократії. Автор проаналізував особливості процесу формування політичних партій у повоєнну пору. Детально описано трансформацію партійної системи після 1990 р. Висвітлено історію й сучасний стан Християнсько-демократичного союзу. Наголошується, що після виборів у Бундестаг 2017 р. у ХДС активізувалися дискусії щодо базових засад партійної програми. Частина партійців виступають за чіткіший правоцентристський вектор, інші – за більш лівоцентристський курс, який було вироблено в роки участі партії у «великих коаліціях» із соціал-демократами.

Федеральна земля Баварія в питанні партійного будівництва після 1945 р. пішла власним шляхом. Незмінно правлячий тут Християнсько-соціальний союз – не просто політичний сателіт ХДС, а й має більш консервативний образ та відповідну політику, що дозволяє цій партії на рівних співпрацювати з християнськими демократами.

У монографії наголошується на важливості для партійної системи історії нині найстарішої у країні (заснована 1863 р.) Соціал-демократичної партії Німеччини. Тривале перебування есдеків разом із християнськими демократами у складі «великої коаліції» дещо розмило політичний профіль класичної ідеологічної партії. Звичайно, партійний базис також руйнують соціально-демографічні зміни, швидке скорочення чисельності індустріального робітничого класу та феномен прекаріату як прошарку найманих працівників без трудового договору й соціальних гарантій.

Спадкоємницею класичних ліберальних ідеологічних настанов вважає себе Вільна демократична партія Німеччини. Залежно від актуальної партійно-політичної кон'юнктури вона не завжди потрапляє до складу Бундестагу та до ландтагів, особливо у східнонімецьких землях. Так було на федеральних виборах 2013 р., коли ліберали не подолали п'ятивідсотковий бар'єр. Однак уже 2017 р. вільні демократи знову опинились у парламенті та навіть мали нагоду ввійти до правлячої коаліції, але так і не домовились із християнськими демократами й потенційними партнерами – Партією зелених. Саме зелені вважають ключовим конкурентом лібералів за право брати участь у коаліційному розподілі влади на федеральному рівні. У січні 1980 р. зелені виникли як альтернатива традиційним політичним партіям з їхнім «бюрократизмом». Тільки одного разу на національному рівні вони були представлені у правлячій «червоно-зеленій» коаліції (1998–2005 рр.). Автор монографії саме тоді працював політичним радником посольства України у ФРН і має багатий власний досвід спілкування з представниками зелених та інших політичних сил цієї країни. Це робить особливо цікавими роздуми А.І.Кудряченка щодо основних тенденцій розвитку політичної системи ФРН.

Політичним «уламком» колишньої НДР вважається Ліва партія, яка ввійшла 1990 р. до Бундестагу як Партія демократичного соціалізму, набагато лівіша за есдеків. Її базисом головним чином залишаються східнонімецькі федеральні землі.

Дослідник також зупинився на аналізі партійної історії ультраправих і популістських політичних сил, які до 2017 р. не були представлені в Бундестагу. У цьому ідеологічному спектрі найстарішою є створена 1983 р. Партія республіканців, що плекає націоналістичні заботи. Їхнім конкурентом у певному електоральному сегменті виступає Німецький народний союз (існує з 1971 р.). Своєрідним партійним феноменом стала Піратська партія, яка на рекламі скасування копірайту та цензури в інтернеті спробувала закріпитись у політичному спектрі ФРН у 2009–2012 рр., але після виборів 2017 р. «пірати» переживають кризу.

Більшість електорату націоналістичних популістів акумулювала створена 2013 р. партія «Альтернатива для Німеччини». За результатами парламентських виборів 2017 р. на тлі кризи з нелегальними мігрантами вона посіла третє місце та вперше ввійшла до Бундестагу (с.280). Зазначена політсила постійно балансує на межі дотримання норм і цінностей конституції ФРН і може бути заборонена, на чому наполягають есдеки та зелені.

У шостому розділі проаналізовано загальнонаціональні інтереси та політичне лідерство у вимірах «канцлерської демократії». Узагалі цей розділ присвячений ролі особистості в історії німецького успіху, що розкривається через інституційний підхід, тобто розгляд діяльності відомства федерального канцлера. Відповідні політичні традиції було закладено за К.Аденауера, якого В.Черчилль називав «найрозумнішим німецьким державним діячем із часів Бісмарка» (с.294–295). Він слугує прикладом реалізму в політиці. Наступникові К.Аденауера Л.Ергарду авторитету додавала його репутація як одного з батьків німецького повоєнного економічного дива. Ліберал Л.Ергард був доктринером, а консервативний К.Аденауер – прагматиком (с.298). Зрештою, канцлерство Л.Ергарда справді було «в тіні» урядування К.Аденауера. Цей період виявився перехідним до перегрупування партійних коаліцій на політичній сцені ФРН. Уособленням такої політичної трансформації став перший в історії союз соціал-демократів і вільних демократів на чолі з В.Брандтом. Його «нова східна політика» була втіленням прагматичної гнучкості, яка відкрила нові обрії перед німецькою зовнішньою і внутрішньою політикою. Назовні Федеративна Республіка просунулася на нові ринки у країнах «соціалістичного табору», а всередині держави опоненти зміни курсу, представлені переважно крайніми правими силами, поступово зійшли на узбіччя політичного життя. Поволі успіх нової східної політики, незважаючи на атмосферу «холодної війни» в Європі кінця 1970 – початку 1980-х рр., створив історичні передумови для повноцінного вирішення німецького питання шляхом возз'єднання ФРН і НДР.

Сьомий розділ має назву «Економічне диво» і подальший розвиток складових соціальної держави». Він ґрунтується на змістовному аналізі німецького досвіду забезпечення ефективною кореляцією між демократизацією та зміцненням соціального фундаменту, без чого, як засвідчила історія Ваймарської республіки, неможливо створити політичну систему консолідованої демократії. Автор монографії показав історичну еволюцію в Німеччині ідеї і практики формування соціально відповідальної держави, основу якої становить система соціального партнерства. А.І.Кудряченко зауважує, що «у 1970–1980 рр. соціальна держава у ФРН досягла свого максимуму і, певно, меж свого екстенсивного розвитку» (с.392). Справжнім випробуванням для ФРН після возз'єднання з НДР стала модернізація соціального ринкового господарства. Слушно зазначається, що «сучасні соціальні проблеми Німеччини багато в чому породжені глобалізацією і складною демографічною ситуацією» (с.402).

Звичайно, ефективне функціонування соціального ринкового господарства вимагає наявності життєздатного громадянського суспільства. У восьмому розділі («Сходження громадянського суспільства за «сприяючої держави»») висвітлено особливості функціонування ключових інститутів, зокрема церкви, засобів масової інформації, партійних і громадських фондів. Одним із вагомих здобутків німецького громадянського суспільства стало подолання тоталітарної спадщини.

Дев'ятий розділ («Тягар вина та етапи подолання нацистського і тоталітарного минулого») присвячено головним концептуальним та практичним питанням німецької політики історичної пам'яті. Денацифікація у західних федеральних землях відбувалась

успішно на тлі подолання руйнівних наслідків Другої світової війни. Однак навіть за цих умов громадська думка не сприймала повною мірою ідею колективної провини за існування гітлерівського режиму (с.462). Попри це, західнонімецьке суспільство пройшло (за К.Ясперсом) чотири типи колективної провини: кримінальна, політична, морально-етична, метафізична (найбільшого значення відомий філософ надавав двом останнім). Удосконаленню політики історичної пам'яті сприяє діяльність комісій істориків. Але, звичайно, кожне нове покоління має власні алгоритми «подолання минулого».

Десятий розділ («Національна політика та утвердження сучасної політичної культури») розкриває широкий історичний контекст розвитку модерної німецької політичної культури. Важливим етапом на цьому шляху стала ідея «конституційного патріотизму», покликаною замінити травматичний досвід німецького націоналізму. Слушно зазначається, що після 1945 р. «національна гомогенність Західної Німеччини була її притаманною ознакою» (с.519). Помітною особливістю виступає чітка регіональна ідентичність. Після 1990 р. актуальною проблемою стала масова імміграція. Ця тема знову актуалізувала дискусію щодо ефективності політики мультикультурності та етнополітичної різноманітності, адже досі фундаментом національної ідентичності залишались ідеї провідної німецької культури з глибокими історичними традиціями. У книзі осмислено ключові характеристики сучасної політичної культури, якій, на думку автора, властиві потужна етатистська традиція, ідеал аполітичного бюргерства, компромісного вирішення політичних конфліктів, уникнення цих конфліктів завдяки бюрократично-адміністративній традиції (с.555–556). Також наголошується на важливості подальшого дослідження проблеми співвідношення національної та європейської форм ідентичності громадян Німеччини.

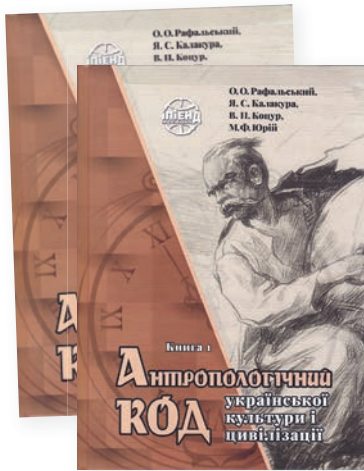
Підсумки монографічного дослідження підбито у ґрунтовних комплексних висновках. Змістовним і практичним (для читача) доповненням до основного тексту стали додатки, в яких наведено показники активності електорату, результати підтримки партій на виборах до Бундестагу 1949–2017 рр., а також розподіл мандатів у відповідні каденції й почерговий перелік претендентів на посаду канцлера. Додатки 6–8 ілюструють динаміку змін симпатій виборців до парламентських партій, демонструється й гіпотетична модель об'єднання наявних федеральних земель у вісім оновлених (укрупнених). Також подано дані підтримки партій на виборах до ландтагів у 1990–2019 рр.

Німеччина перетворює образ минулого, живе комфортно у сучасному та має оптимістичну візію майбутнього. Утім, образу занепаду, що «блукає Європою» разом із «приводом неолибералізму», досі не протиставлено альтернативу транснаціонального оновлення демократії, соціальної справедливості й безпеки, а також органічного екологічного мислення та дій «по той бік» національно-державної винятковості. Жити в ліберальній демократії, котра справно функціонує – це великий дар. Адже така модель забезпечує людям статус вільних і рівних громадян. Доброю рисою соціального ринкового господарства є те, що воно робить громадян достатньо заможними, аби вони могли брати участь у неринковій діяльності, або навіть узагалі уникати ринкових відносин. Завдяки цьому німці зберігають високий рівень конституційної культури та залишаються достатньо пильними, щоб не допустити появи будь-якої партії або лідера, котрі гіпотетично намагатимуться порушити їхні свободи.

Монографія А.І.Кудряченка цікава не лише для фахівців-германістів (істориків, політологів, філологів), а й буде цінною для наших дипломатів як інформація для роздумів заради подальшого концептуального та змістовного розвитку всіх складових українсько-німецьких відносин. Також важливо, аби вітчизняні політики, представники громадянського суспільства не тільки вивчили німецькі історичні уроки, а і творчо засвоїли їх у процесі формування нової стратегії державної національної політики заради більш ефективної та органічної європейської інтеграції України.

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), martynov.andriy@gmail.com

Антропологічний код української культури і цивілізації / О.О.Рафальський (кер. авт. кол.), Я.С.Калакура, В.П.Коцур, М.Ф.Юрій (наук. ред.). – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2020. – Кн.1 – 432 с.; Кн.2 – 536 с.

Пізнання сутності людини належить до категорії вічних у світовій гуманітаристиці. Людина залишається найбільш загадковим явищем та «найскладнішим предметом дослідження»¹. Попри численні спроби осягнути її феномен, щоразу виявляється одна й та сама закономірність, яка свідчить, що всіх попередніх напрацювань, теорій не достатньо. Кожен наступний відрізок часу продукує нові ан-

тропологічні загадки, підтверджуючи як прогнозованість, так і водночас непередбачуваність людського фактора. Як підсумував свого часу С.Кримський: «Скільки б не пізнавали людину та її творчу діяльність, в ній завжди залишається те, про що ми не відаємо і навіть не усвідомлюємо»².

Особливо стрімко зміни ментальності відбуваються на початку ХХІ ст. Відкидаючи численні панівні до недавнього часу константи як застарілі та неактуальні, поточне століття спростовує й тезу щодо незмінності людської природи. Нині ми є свідками того, як постмодерн безжально відмовляється від суспільних ідеалів, що так чи інакше «працювали» впродовж попередніх епох. Як результат, дедалі частіше лунають запевнення про «нову людину», поява якої зумовлена кардинальними трансформаціями у світі, технологічною, культурною, соціально-економічною модернізацією.

Сучасні карколомні перетворення продовжують поглиблювати конфлікт між усталеними суспільними моделями й тими, які формуються, витісняючи попередні. Згадаймо всесвітньо відомих інтелектуалів, котрі переконують, що перебування сучасного світу «в пункті системної біфуркації» (І.Валлерстайн), у новому «режимі історичності» (Ф.Арто), «плинної модерності» (З.Бауман), «чимраз більшої непевності» (Т.Джадт) утворює нові історичні реалії, у відповідності до яких відбувається зміна психоемоційних рефлексій людини на нову дійсність, адаптація чи то асиміляція до глобальних викликів століття, а отже і стрімка еволюція людського фактора.

Двотомне видання, підготовлене О.О.Рафальським, Я.С.Калакурою, В.П.Коцуром, М.Ф.Юрієм, стало ще одним важливим кроком на шляху пізнання людини крізь оптику антропологічного коду української культури й цивілізації від давньої історії України до сучасності. Автори – відомі вчені, які вже тривалий час досліджують проблеми цивілізаційного виміру української культури та ментальності, взаємодії людини й суспільства, культури й цивілізації. Їхнє нове спільне дослідження має яскраво окреслений людинознавчий характер. Його поява багато у чому завдячує антропологічному повороту як одному з ключових, пережитих за останній час соціогуманітаристикою. Антропологічний поворот вивів на авансцену наукового дискурсу людину як головну дійову особу історичного поступу, акцентуючи увагу на її «багатовекторності», суперечливому внутрішньому та не менш складному оточуючому світі, в якому вона проходить свій земний шлях, зумовив зміну теоретико-методологічних орієнтирів фахівців, вніс суттєві корективи в тематику й методи студій.

¹ Ріве П. Вивчення людини (Антропология) // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – №1. – С.3.

² Кримський С.Б. Запити філософських смислів. – К., 2003. – С.45.

Людина, що перебуває у фокусі фундаментального дослідження, трактується як «тотальна цілісність», в якій біологічне та соціальне, тілесне й духовне, типове і неповторне взаємопов'язані та взаємообумовлені (кн.1, с.29). Розглядаючи людину, перш за все, як унікальну, найвищу цінність, автори поставили перед на собою непросте завдання – з'ясувати сутність антропологічного коду української культури у цивілізаційному вимірі та отримати відповіді на питання ціннісно-смыслового контексту, а саме, що являє собою людина, як змінювалося місце української людини у природі, суспільстві, культурі, яку еволюцію вона пройшла (кн.1, с.14). Задум праці полягав у тому, аби дослідити та проаналізувати механізм взаємодії і взаємообумовленості чотирьох ключових концептів: «українська людина», «антропологічний код», «українська культура», «українська цивілізація» (кн.1, с.11). Кожен із виокремлених концептів має подвійну конотацію, оскільки наділений водночас умовним і конкретним змістом, а отже, може бути метафорою або символом, так само, як і науковою категорією у залежності від контексту, запитального потенціалу чи дослідницької інтерпретації.

У найбільшій мірі це стосується антропологічного коду, який виступає домінантним маркером еволюції людини, культури, цивілізації. Розлога дефініція, запропонована науковцями, навряд чи може претендувати на вичерпність (кн.1, с.6). Інтерпретуючи антропологічний код як «тяглість прихованої або закодованої сутності людини», автори зізнаються, що в наведеному визначенні увага акцентується саме на «втаємниченій сукупності матеріальних та духовних образів» (кн.1, с.12). «Утаємниченість», як одна з головних ознак, надає цій категорії характер мінливості, продукує рефлексії, щоразу повертаючи до питання: антропологічний код – це метафора чи реальність? Своїм виданням автори впевнено доводять існування цього історично-антропологічного, соціокультурного та психологічного феномену, окреслюючи його основні риси, вибудовуючи систему закономірностей, демонструючи прояви та наслідки на кожному з історичних етапів. Глибокий аналіз історичних подій, теоретичні обґрунтування, логічні висновки надають можливість переконатися, що антропологічний код – чи не єдиний феномен, апелюючи до якого можна пояснити парадокси української історії, зокрема готовність української людини впродовж століть до протестів проти несправедливості, до відстоювання людської гідності та свободи, плекання державницької ідеї, і водночас повторюваність й універсальність механізмів розсіювання (ентропії) соціальної енергії від часів Руїни до сьогодення.

З огляду на те, що вивчення антропологічного коду української культури та цивілізації є багату у чому новим напрямом вітчизняної гуманітаристики, автори видання запропонували сучасний методологічний інструментарій. Синтезований аналіз історії, культури, політики, соціуму при вдалому застосуванні міждисциплінарного підходу дозволили реалізувати визначену мету.

Зауважимо, що саме поняття «антропологічний код» виступає не лише метою, але і зручним інструментом дослідження. За визначенням авторів, це – «утаємничений ключ» (кн.1, с.435) до розуміння історії української людності, українського етносу та його індивідуумів.

Автори тяжіють до дотримання неупередженості у своїх оцінках і висновках, зроблених на ґрунті міждисциплінарного аналізу історичних та культурних процесів. Концептуальний україноцентризм видання не суперечить одній із головних заповідей науковця, сформульованій колись Ф.Броделем. Нагадаємо, він був переконаний у тому, що ремесло історика дедалі наполегливіше вимагає говорити про історію, дистанціюючись від власних емоцій, закликав не давати волю своїм почуттям, висловлюватися «сухо», залишатися неупередженим «спостерігачем»³. Як відомо, запропонована ним історична модель країни виглядала як «ціла низка Францій», що послідовно змінюють одна одну – різних і подібних, єдиних та роздроблених, благополучних і страждених, щасливих і нещасних⁴.

³ Бродель Ф. Что такое Франция? – Кн.1: Пространство и история. – Москва, 1994. – С.5.

⁴ Там же. – Кн.2: Люди и вещи. – Москва, 1995. – С.7.

Дещо схожу модель, але в антропологічному вимірі, удалося втілити авторам, залучивши до аналізу процесів цивілізаційний підхід. Видання вирізняється як незвичайністю предмета дослідження, так і його масштабністю. Широкий панорамний погляд фахівців дозволяє уникнути обмеженого трактування української культури. Перед нами – калейдоскоп різних Україн, диференційованих у відповідності до епох (дохристиянська, християнська, ренесанс, реформація, просвітництво, модерн, постмодерн), та умовно об'єднаних «утаємниченим» антропологічним культурним кодом. Реконструюючи його в різноманітних модифікаціях, автори фіксують елементи тяглості, акцентують видозміни і трансформації, зупиняючи увагу на явищах, що їх зумовлювали та уособлювали.

Структурна композиція дослідження підпорядкована обґрунтуванню поліфонічної конфігурації ментального коду, в якому закарбувались органічно, хоча й суперечливо, елементи різноманітних цивілізаційних моделей, позитивні та негативні наслідки історії, тривале перебування українських земель у складі інших держав, їх політика денаціоналізації, асиміляції, репресій.

Автори демонструють, як культурні процеси дохристиянської давньої України поступаються моделям нового бачення людини, запропонованого філософією християнства Київської Русі. Центральною ідеєю наступної епохи, Ренесансу й Реформації, стає людиноцентричність. Увага дослідників виявляється сконцентрованою, перш за все, на проблемах індивідуальності, духовності та гуманізму, на неперевершеній тогочасній літературній полеміці, проникнутій промовистими одкровеннями інтелектуалів, пошуком ними ідеалів людського життя у вимірах щастя і свободи. На думку авторів, утвердження гуманістичних ідей гідності й розуму людини як істоти суспільної було наступним важливим етапом на шляху еволюції антропологічного коду української культури (кн.1, с.297). У контексті цієї доби, насиченої виром подій на євразійському просторі, прискіплива увага приділяється бінарній опозиції «свій – чужий», що відіграла роль одного із ключових факторів на шляху формування ідентичності та антропологічної соціокультурної цілісності «української людини» впродовж XVI – першої половини XVIII ст. (кн.1, с.313).

У відповідності до україноцентричної концепції видання, розставлено акценти щодо антропологічного виміру «козацької України». Не ігноруючи впливи загальноєвропейських процесів, автори наголошують на тому, що Просвітництво в Україні розвивалося, перш за все, на своєму власному ґрунті (кн.1, с.329), називаючи однією з основних передумов появу козацтва та його вплив на політичне життя й культуру. Аналізуючи його як унікальний етнічний, соціокультурний і політичний феномен у багатоманітності проявів та особливостей, фахівці уникають як глорифікації, так і спрощення і стереотипізації. Виправданим є концептуальний погляд на проблему козацтва, яка, попри репрезентативну українську історіографію, усе ще залишає багато «білих плям». Так, екскурс у генезу козацтва, на думку авторів, дозволяє окреслити причини фундаментальних суперечностей української історії (кн.1, с.350), що й до сьогодні унеможлиблюють визначення її послідовної стратегічної лінії.

У пошуках гіпотез, теорій, відповідей на питання, які розкривали б таємниці антропологічного коду козацької епохи, автори обирають різні стратегії. Вони розглядають козацьку верству як баланс «свого й чужого», синтез кочової та хліборобської цивілізації, еволюція котрої відбувалася за власними законами виживання. Увага фокусується на модифікаціях «ментального обличчя козаків». Систему ментальних маркерів козацтва дослідники інтерпретують щонайменше у двох вимірах, а саме як передову верству національно-визвольного та державницького руху й водночас як різновид «чоловічих союзів».

Поміж тим, колізії, що супроводжували еволюцію ментальності тогочасного соціуму, стимулюють до більш поглибленого аналізу його ціннісних орієнтирів. Одне з аксіологічних питань, яке у цьому контексті видається вартим подальшого вивчення, стосується світоглядних переконань козацтва та їх відповідності загальній людиноцентричній моделі епохи Відродження й домінуючій просвітницькій ідеології гуманізму. Ідеться, зокрема, про формування відповідної системи пріоритетів і світоглядний універсум козацтва як

«чоловічого союзу», зумовлений стилем життя на межі зі смертю, сповненого постійного ризику. У цих умовах зневажливе ставлення до людського життя, передусім свого власного, ставало одним з елементів психології представників цього середовища. Але те, що не суперечило системі цінностей «чоловічого союзу», виглядало очевидним контрастом на тлі ідей гуманізму, в яких людина проголошувалась як самоцінність. Чи не тоді в антропологічний код української цивілізації закладалась «ціна» людського життя, котра в тогочасних реаліях була досить низькою. Не безпідставною, очевидно, буде гіпотеза стосовно того, що ідеї гуманізму залишалися переважно привілеєм суто інтелектуальних дискусій.

Антропогенез культури й цивілізації наступної, посткозацької доби проаналізовано в багатоманітності контекстів епохи модерну, яку автори асоціюють зі знаковими для України процесами – втратою державності, негативними явищами «маргіальності», «малоросійства», «австрофільства», «меншовартості», а також з українським націєтворенням та відродженням середини – другої половини ХІХ ст.

Підхід, який використано для розкодування антропологічних загадок української культури того часу, зорієнтований на розкриття двох важливих чинників, що визначали ментальну конфігурацію суспільства початку ХХ ст., водночас кардинально впливаючи на психологію людини. Один з них – західноєвропейська філософія, роздуми інтелектуалів (А.Бергсон, Ф.Ніцше, З.Фрейд, А.Шопенгауер, К.Юнг та ін.) про крах традиційного гуманізму, історичний глухий кут, в якому опинилося людство, суперечливий характер спілкування людини з оточуючим світом (кн.2, с.120). Інший – політичний тероризм, хвиля якого, охопивши Європу (й Україну в тому числі) наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., стала ознакою цілої епохи, лише модифікуючи форми прояву.

Історична парадигма ХХ ст. підірвала усталені уявлення про закономірний хід подій. Під тиском соціальних і політичних процесів руйнувались уявлення про людину та її моральні цінності. На авансцену історії виходило покоління нового антропологічного типу, де особа не мала власного обличчя, а представляла собою аморфну постать, не виокремлену з маси. Це дасть підстави М.Гайдеггеру назвати таку генерацію «das Man», окресливши її силует у знаній праці «Буття й час» (1927 р.). Нове соціокультурне явище набиратиме обертів напередодні європейських революцій, продовжуючись і надалі. Люди – маски в однотипних строях стали героями сюрреалістичного мистецтва Р.Магрітта. Бельгійський художник-сюрреаліст тонко відчув соціокультурні зміни у суспільстві, осмислюючи й відображаючи їх на своїх полотнах. Пригадаймо, що майже всі людські постаті на картинах цього митця не мають обличчя (замість них – символічні уніфіковані капелюхи або маски), часом обернуті до глядача спиною та всі як один позбавлені індивідуальності.

Представники цього покоління були наділені здатністю легко руйнувати моральний порядок, перетворюючи саму мораль на віртуальну примару, яку можна було змінювати на поталу ситуативних інтересів, або й зовсім нехтувати нею. Позбавлені емоцій, готові прийняти будь-які схеми, ці «люди» стали соціальною основою для революцій, війн, диктаторських режимів, терору, голокосту, голодоморів, маніпуляцій і спекуляцій свідомістю – усіх тих жахів, якими позначене минуле століття, з їх повномасштабним утіленням у межах України.

Автори видання дотримуються поширеного в українській історіографії погляду на «українську людину» ХХ ст., розглядаючи її передусім як жертву воєн, революційного вибуху, сталінського режиму. У цьому контексті пропонується поглиблене осмислення антропологічного виміру Першої світової війни як культурної й ментальної травми, Української революції – як масштабної події, що докорінно змінила усталені норми життя, поразка котрої була не меншою психологічною травмою, більшовицького тоталітаризму як чинника антропологічної кризи, що супроводжувалася репресіями та Голодомором. Водночас невиправданим виглядає обмеження антропологічного виміру Другої світової війни лише повсякденням при всій значущості цього напрямку наукових досліджень.

Глибокий аналіз людського фактора, його домінуючої ролі у сучасних процесах характеризує висвітлення авторами видання еволюції антропологічного коду в умовах утвердження незалежної України. Розкриваючи неоднозначність трансформацій психології людини на пострадянському просторі, вони багатоаспектно проаналізували причини кризових явищ (маргінальність самоідентифікації, криза ідентичності, комплекс неповноцінності), указали на необхідність подолання пострадянського синдрому, реформування колективної пам'яті українців.

Думки дослідників із приводу сучасних процесів в Україні викликають неабиякий інтерес, віддзеркалюючи панорамну картину часу, унаочнюючи парадокси дрейфування країни «без вітру й вітрил» (за одним із крилатих висловів Леся Танюка: «Вітру не буде, треба гребти руками») впродовж останніх майже тридцяти років. Виважена система міркувань та аргументації, історично-політологічний і культурологічний аналіз вибудовані на основі слушно задіяних теоретичних концептів постмодерну Й.Гейзінгі («людина, яка грає»; кн.2, с.486–487) та Ж.Бодріяра («реальність як симулякр»; кн.2, с.486, 488). Епізоди перебігу подій та основні дійові особи, дотичні до них, яскраво відображають сторінки недавньої історії, відновлюючи спектр емоцій, пережитих на тлі трансформацій – від захоплень, сподівань, творчого ентузіазму й перспектив, до розчарувань, скепсису, зневіри.

Водночас окремі висловлені думки викликають неоднозначні рефлексії. Навряд чи твердження на кшталт «дедалі дужче заявляють про себе молоді реформатори, менеджери, бізнесмени, фінансисти, політики, дипломати, працівники правоохоронної системи» (кн.2, с.393) не викличе справедливий подив та логічне запитання: хто ці люди та де результати їхньої діяльності? Чи доречною є подібна патетика в контексті критичного погляду на сучасну ситуацію в Україні, якого у цілому дотримуються автори книги? Адже далі у викладеному ними матеріалі йдеться про те, що, у відповідності до оцінок незалежних експертів, Україну називають однією чи не з найбільш криміналізованих країн світу, із великою мірою ризику щодо інвестицій, високою смертністю, активною еміграцією (кн.2, с.398–399). Ба більше, на підставі аналізу глибоких деформацій ментальності нової політичної «еліти» автори дають справедливу оцінку, різко висловлюючись на її адресу, характеризують її як строкату за своїм соціальним складом та маргінальну за сутністю (кн.2, с.404), що нагадує «радіше купку внутрішніх окупантів, котрі залюбки використовують українську націю та державу задля власного збагачення» (кн.2, с.410).

Автори дослідження виважено й об'єктивно прагнуть оцінити глобальні зрушення, що відбулися в Україні після проголошення незалежності, відзначаючи, що якісна трансформація будь-якого суспільства – це тривалий і суперечливий процес. Радянська людина конструювалася сімдесят років і вона не може механічно зникнути. Але на цьому тлі дещо спрощено видається інтерпретація «постсовкового синдрому», надання цьому явищу дещо «магічної» сили, що унеможлиблює пришвидшене становлення «особистості нового українця» (кн.2, с.394). По-перше, виникає питання щодо термінології, яка застосовується до пострадянського дискурсу. Терміни «постсовковий синдром», «совковість», «совок» (кн.2, с.427), що ними активно оперують автори, виглядають дещо схематично в контексті цього фундаментального видання. Інше, більш коректне й не менш колоритне поняття «*homo soveticus*», уведене у широкий обіг О.Зинов'євим, про що, до речі, згадується в дослідженні (кн.2, с.427), вичерпно відображає феномен «людини радянської» як певного соціокультурного явища.

Можна погодитися з основними ознаками, за якими автори характеризують психологію радянської людини (страх свободи, відсутність свідомої громадянської позиції, консерватизм, патернаціоналізм тощо; кн.2, с.427–430). Водночас викликає сумнів твердження, що «совок – це важка спадкова хвороба, яка може передаватися від батьків, дідусів та бабусь дітям і онукам» (кн.2, с.427). Переконливим контраргументом слугує покоління сорокарічних українців, тих, хто, перебуваючи при владі в Україні, не у змозі позбутися «симуляції», «демагогії», «подвійної, потрійної бухгалтерії»,

та їхніх ровесників – тих, хто працює за межами нашої країни й гадки не має про наявність у себе подібної інфікованості.

Осмилюючи складні та суперечливі сучасні процеси, автори взяли на себе сміливість оцінити найостанніші ключові події в історії України, зокрема «Революцію гідності» та президентські вибори 2019 р. з позицій трансформації антропологічного коду. Попри загальновідоме твердження, що історія лише з часом розставляє крапки над «і», варто погодитися, що без цих двох перегорнутих сторінок, наслідки яких нині гостро відчуються, загальна картина українського антропологічного коду була би незавершеною. «Революція гідності», як справедливо наголошується, виявилася подією, що вкотре нагадала й підтвердила роль людини на переломних етапах історичного розвитку (кн.2, с.473). Принаймні вона засвідчила, що поняття «гідність» не втратило свого сутнісного сенсу.

У контексті постмодерної філософії «людини граючої» проаналізовано останні президентські вибори в Україні. Вдало винайдений підхід відразу викликає спектр асоціацій. Доречним буде пригадати античні аналогії між світом і сценою, людьми й акторами, а також відомий шекспірівський вислів «весь світ – театр, а люди в ньому – актори». Послідовна тенденція до переавантаження життя в різноманітних його проявах (від повсякдення до глобальної політики) в річище гри/шоу ставала дедалі помітнішою впродовж останнього часу, щоразу набираючи нових обертів.

Апелуючи до стратегій постмодерного модусу людини як «*homo ludens*», концептуально викладених та обґрунтованих нідерландським істориком і культурологом Й.Гейзінгою майже століття тому, автори підтверджують, що ці стратегії демонструють свою актуальність у політичному та соціокультурному просторі України у вимірі «*show is going*» («шоу триває»). На наших очах саме зараз постала цілісна картина постмодерної концепції, в якій склалися пазли, що ще до недавньої пори залишалися загадковими й невідомими. Події останнього часу яскраво продемонстрували, що, рухаючись у цьому напрямі, українське суспільство підійшло до точки біфуркації постмодерну.

Для покоління, яке народилось і зростає в умовах комп'ютерних технологій, небачених та нечуваних досі комунікацій, життя – це калейдоскоп картинок, що зникають, гра, яку не варто сприймати серйозно, симулякр, іронія. Не задумуйся про майбутнє, живи сьогоднішнім, не переймайся долею людей, що тебе оточують, навіть найближчих, розважайся – ось кредо значної частини тих, хто «живе у смартфонах».

Але при цьому дедалі гострішими стають питання, чи приймаємо ми нав'язуваний нам сценарій гри, які наші ролі у цьому «театрі», хто ми – актори чи глядачі та, нарешті, найголовніше – яка ціна цієї вистави? Зрозуміло, що ці питання допоки залишаються без відповіді.

Фундаментальне видання, що має вишуканий дизайн, із добірною символікою знаків на обкладинці, стрілками годинника, що зупинилися на мить, сприймається як важливий елемент сучасної комунікації – наукової й соціальної про те, як змінюємося ми та світ навколо нас. Оригінальні думки, концептуальні висновки, слухні, інколи парадоксальні спостереження стимулюють до подальшого осмислення гострих, і від того особливо цікавих проблем еволюції людського фактора у вимірі «вічного календаря» (В.Махно). У двотомнику (близько 1 тис. стор.) віднайдуться відповіді на численні запитання сьогодення, як і виникнуть нові в не меншій кількості щодо «утаєного» антропологічного коду української культури й цивілізації.

Авторам удалося в повному обсязі втілити свій масштабний задум, водночас переконливо підтверджуючи істинність того, що сучасне українське суспільство, як ніколи, укотре потребує «кореляції» антропологічного коду, можливо його повного «переавантаження» та глибинного усвідомлення, що державність і демократія – це передусім культурні цінності, носієм яких залишається людина.

Лариса БУРЯК

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
Інститут біографічних досліджень Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
(Київ, Україна), larysa.buryak@gmail.com

ХРОНІКА

Ігор Шніцер (Ужгород)

Іван Боровець (Кам'янець-Подільський)

Міжнародна наукова онлайн-конференція «Актуальні проблеми історії та міжнародних відносин (на пошану С.В.Віднянського)»

Захід на пошану відомого українського історика, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, почесного доктора Ужгородського національного університету, завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України Степана Васильовича Віднянського з нагоди його 70-літнього ювілею відбувся 23 квітня 2021 р. на платформі «Google Meet». Співorganizаторами конференції стали Ужгородський національний університет, Кам'янець-Подільський національний університет ім. І.Огієнка та Інститут історії України НАН України. Зарубіжними партнерами виступили Словацька й Угорська академії наук, Білоруський державний університет, Пряшівський університет, Університет ім. Е.Лоранда (Будапешт), Університет Матея Бела (Банська Бистриця).

Із поздоровленнями ювілярові та з науковими доповідями на пленарному засіданні, у секціях (їх працювало вісім) виступили понад 60 учасників. Загалом же до конференції долучилися більше 100 представників академічних установ та університетів Білорусі, Угорщини, Словаччини, а також України (Бахмут, Вінниця, Дніпро, Житомир, Кам'янець-Подільський, Київ, Мелітополь, Миколаїв, Одеса, Рівне, Северодонецьк, Тернопіль, Ужгород). Наукова бібліотека Ужгородського національного університету в рамках онлайн-супроводу заходу організувала виставку праць ювіляра – загалом це близько 600 публікацій.

Із привітаннями на адресу С.В.Віднянського виступили проректорка з науково-педагогічної роботи Ужгородського національного університету докторка політ. наук, професорка Мирослава Олександрівна Лендвел та перший проректор К-ПНУ ім. І.Огієнка канд. іст. наук, доц. Володимир Анатолійович Дубінський. Так, *М.О.Лендвел* наголосила на вагомому внеску ювіляра у справу організації та розвитку вищої освіти на Закарпатті, адже він був одним із засновників й у 2005–2006 рр. очолював кафедру історії Угорщини та європейської інтеграції в УжНУ, підготував низку підручників, навчальних посібників і програм, викладав спецкурси, був головою державних екзаменаційних комісій з історії та міжнародних відносин, членом спеціалізованої вченої ради університету із захисту дисертацій з історичних наук, долучився до захисту понад 30 кандидатських і докторських дисертацій. Крім того, С.В.Віднянський – перший і поки що єдиний випускник історичного факультету УжНУ, удостоєний високого звання члена-кореспондента НАН України. Своєю чергою *В.А.Дубінський* відзначив співпрацю К-ПНУ ім. І.Огієнка з ювіляром. Підкреслив, що він читав лекції для учасників літньої школи істориків у 2004 р., є членом редакційної колегії університетського наукового збірника «Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи». Один із його наукових вихованців – доцент І.І.Боровець працює на кафедрі всесвітньої історії, а інші науково-педагогічні співробітники неодноразово проходили стажування в Інституті історії України НАН України на базі керіваного С.В.Віднянським відділу. На думку виступаючого, вражаюча географія наукових зв'язків ювіляра в Україні (десятки міст) та за кордоном (близько 15 країн) дає підстави говорити

про нього як про народного дипломата у сучасній українській історичній науці. Декан факультету історії та міжнародних відносин УжНУ д-р іст. наук, проф. *Іван Іванович Вовканич* приєднався до привітань та інформував присутніх про те, що ректор УжНУ Володимир Іванович Смоланка з нагоди ювілею та за вагомий особистий внесок у розвиток освіти й науки, активну участь у роботі міжнародних наукових форумів, громадському житті краю, плідну співпрацю з університетом висловив Степанові Васильовичу Віднянському подяку. Вітання від імені посла України в Угорщині Любові Непоп оголосила докторка іст. наук, професорка, провід. наук. співробітниця Інституту історії України НАН України, голова Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин *Ірина Борисівна Матяш*.

Наукову частину пленарного засідання відкрив *Степан Васильович Віднянський*, який свою ґрунтовну доповідь присвятив аналізу досліджень зі всесвітньої історії, міжнародних відносин та зовнішньої політики України в Інституті історії України НАН України, який цього року відзначатиме 85-річчя з дня заснування. Доповідач розкрив еволюцію концептуальних і методологічних підходів, висвітлив вплив трансформаційних суспільно-політичних процесів на зміну стратегії історієписання. Відзначив, що співробітники академічної установи гідно продовжують закладені в попередні періоди традиції досліджень із германістики, богемістики та словакістики, полоністики, хунгарології, болгаристики, балканістики й історії міжнародних зв'язків України та її участі у сучасних міжнародних відносинах, і тим самим реалізують подальший поступ історичної науки. Свідченням цього став той факт, що за 30 років української незалежності співробітники очолюваного ювіляром структурного підрозділу підготували й опублікували 90 різних наукових видань, і це, безсумнівно, значний творчий здобуток відділу у цілому та суттєвий внесок у розвиток вітчизняної історичної науки.

У виступі на пленарному засіданні д-р іст. наук, проф. УжНУ *Іван Олександрович Мандрик* охарактеризував становлення ювіляра як науковця-історика, його активну науково-дослідницьку та громадську діяльність у студентські роки. Доповідач відзначив широту й різнобічність наукових інтересів Степана Васильовича: від теоретико-методологічних, історіографічних проблем усесвітньої історії та міжнародних відносин до зовнішньої політики Української держави в контексті сучасних процесів європейської інтеграції. Провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Словацької академії наук *Мар'ян Гайдош* у своїй доповіді проаналізував внесок С.В.Віднянського у вивчення історії Словаччини повоєнного часу. Канд. іст. наук, доц. Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського *Олександр Миколайович Кравчук* доповів про місце історії І Чехословацької Республіки в науковому доробку ювіляра. Зокрема він відзначив об'єктивність та виваженість оцінок щодо політичного та соціально-економічного розвитку Чехословаччини в міжвоєнний період. Високо атестував внесок С.В.Віднянського у вивчення постаті першого президента цієї країни Томаша Гарріга Масарика. Д-р іст. наук, проф. Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б.Хмельницького *Олександр Миколайович Ситник* проаналізував інноваційне дослідження «Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси» за редакцією чл.-кор. НАН України С.В.Віднянського. На думку доповідача, праця має всі ознаки фундаментальності, а за своїм теоретичним рівнем, тематичним розмаїттям, надзвичайно розлогою джерельною базою, об'єктивними висновками є вагомим та неординарним здобутком вітчизняної історичної думки.

Після короткої перерви робота конференції продовжилася у секційному форматі. Ювіляр періодично приєднувався до кожної з секцій, ставив запитання, брав діяльну участь у дискусіях. Нижче коротко згадаємо лише про деякі найцікавіші, на наш погляд, виступи.

Отже у секції «Суспільно-політичні та соціально-економічні проблеми історії України» (модератор І.А.Опря) першою стала доповідь кандидатки іст. наук, доцентки Одеського національного медичного університету *Тетяни Леонідівни Подкупко* з формулюванням проблеми впливу чумацьких промислів на активізацію дипломатичних відносин. Дослідниця наголосила, що діяльність чумаків була каталізатором міждержавних переговорів та укладання різних угод. Учасників конференції зацікавило питання популяризації історії чумацтва на сучасному етапі, яке здійснюється шляхом прокладання відповідних туристичних маршрутів. Далі було заслухано повідомлення кандидатки іст. наук, ст. наук. співробітниця Інституту історії України НАН України *Оксани Анатоліївни Іваненко* про міжслов'янську наукову співпрацю Університету

св. Володимира у другій половині XIX – на початку XX ст. Доповідачка розкрила організаційні подробиці та результати подорожей науковців за кордон, котрі, як засвідчують документи, не завжди належно фінансувалися. Продовжила роботу секції докторка іст. наук, професорка Київського національного економічного університету ім. В.Гетьмана *Зінаїда Іванівна Зайцева*, яка проаналізувала феномен «молодоукраїнства» як вагомий елемент політичного етапу національного відродження на рубежі XIX – початку XX ст. та свідчення тісних зв'язків між представниками західноукраїнських земель і Наддніпрянщини в національному русі. Наступною стала доповідь аспіранта кафедри цивілізаційної історії та археології Центрально-Східної Європи Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова *Сергія Володимировича Бондара*, присвячена соціальним аспектам різнобічної діяльності митрополита УГКЦ Андрея Шептицького. Спираючись на зміст папської енцикліки «*Regum Novarum*», владика доводив, що національні почуття пробуджуються саме через людську гідність та соціальну турботу. Аналітичний екскурс канд. іст. наук, доц. К-ПНУ ім. І.Огієнка *Ігоря Анатолійовича Опри* в діяльність пізньопротестантських громад періоду Першої світової війни на Правобережжі розкрив канву взаємин баптистів, адвентистів, євангельських християн зі владними структурами. Дослідник відзначив, що відмова від використання зброї частиною віруючих, зв'язки із закордонними релігійними центрами давали підстави військовій та цивільній владі звинувачувати їх в антидержавній діяльності й посилювати утиски. Д-р іст. наук, проф. Національного університету біоресурсів і природокористування *Василь Васильович Стрілець* зумів заінтригувати слухачів питанням: Спілка визволення України 1920-х рр. – вигадка чи реальність? Власне, доповідач не сформулював чіткої остаточної відповіді, а проаналізував контрверсійні аргументи «за» і «проти», широко використовуючи історіософський інструментарій осмислення проблеми. Велике зацікавлення викликала доповідь словацької дослідниці докторки філософії, доцентки Пряшівського університету *Любіци Гарбульової* на українознавчу тему «Словацький оціночний ракурс внутрішньополітичного розвитку України в 1918–1920 рр.». Попри словацьку мову виступу, учасники заходу змогли у загальних рисах скласти уявлення про оцінки сучасними словацькими істориками буремних подій боротьби за збереження державності, інтерпретаційні моделі, сформовані в історіографії сусідньої країни щодо міжусобиць П.Скоропадського та Директорії, протистояння більшовицькій агресії тощо. Засідання секції продовжилося повідомленням канд. іст. наук, доц. Східноукраїнського національного університету ім. В.Даля *Андрія Володимировича Фоміна*, предметом уваги якого стали проблеми побутового характеру в будинках дітей-інвалідів на початку 1950-х рр. Завершальну секційну доповідь виголосив канд. іст. наук, наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Ярослав Олексійович Журавльов*, котрий презентував аналітичну розвідку про шляхи й методи відстежування органами КДБ повсякденного життя іноземних студентів в УРСР у другій половині 1960 – першій половині 1980-х рр. Особливий інтерес викликала інформація про те, що «крізь пальці» дивилися на дрібні огріхи в поведінці (наприклад, продаж пари джинсів – звісно, якщо це не набувало системного характеру). Цікаво, що деякі із закордонних гостей уважали недостатнім вивчення марксизму-ленінізму в радянських навчальних програмах. Траплялися випадки недооцінки рівня розвитку країн третього світу та побутової стереотипної зневаги до їх громадян, що студенти-іноземці вважали за прояви расизму.

На засіданні секції «Історія кризь призму регіоналістики» (модератор В.В.Міщанин) аспірант УжНУ *Олександр Іванович Монич* висвітлював діяльність Марамороської православної єпархії в першій половині XVII ст. Зокрема він детально зупинився на аспектах юрисдикційних інкорпорацій мукачівських єпископів на Мараморощині. Д-р іст. наук, проф. К-ПНУ ім. І.Огієнка *Анатолій Григорович Філінюк* розкрив особливості ролі й місця Правобережної України в політиці Росії та Австрії щодо Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Виступ канд. іст. наук, доц. УжНУ *Юрія Васильовича Данильця* був присвячений висвітленню реакції католиків на початок релігійної діяльності у Чехословаччині в 1920–1921 рр. делегата Сербської православної церкви єпископа Досифея (Васича). Дослідник проаналізував інтерпеляції в парламентах ЧСР і КСХС на цю тематику, позицію Ватикану та католицької періодики, а також реакцію місцевих греко-католиків на приїзд православного єпископа у Підкарпатську Русь. Канд. іст. наук, доц. УжНУ *Віктор Васильович Кічера* детально зупинився на роботі єпархіальних опікунських закладів

сестер-василіанок у Підкарпатській Русі. Сестри привносили українські мотиви у виховний процес, але головною їх турботою залишалася виховна та освітня діяльність в інтернатах, сиротинцях, школах. Також вони створювали гуртки, де дівчата могли отримати відповідну професію й бути корисними для суспільства. Головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури, національностей та релігій Закарпатської обласної державної адміністрації *Костянтин Олександрович Куцов* проаналізував журнал «Пробоем» як орган Союзу підкарпатських руських (українських) студентів у 1933–1939 рр. Д-р іст. наук, доц. УжНУ *Василь Васильович Міщанин* простежив перебіг та результати виборчої кампанії 22 лютого 1953 р. на Закарпатті. Окрім характеристики сучасного стану розробки історіографії проблеми, дослідник порівняв тогочасні вибори до місцевих рад із попередніми кампаніями 1946–1947 та 1950–1951 рр. у краї, а відзначаючи регіональні особливості, підкріпив їх матеріалами з Державного архіву Закарпатської обл., які раніше не публікувалися.

Робота секції «Актуальні проблеми всесвітньої історії» (модератор І.І.Боровець) розпочалася виступом канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України *Дмитра Сергійовича Гордієнка*, який розкрив кавказький напрямок експансії візантійського імператора Василя II Болгаробійці. Дослідник розглянув проблему в комплексному зв'язку з внутрішньополітичними чинниками, окреслив основні віхи взаємин Візантії з кавказькими державами, результати головних битв, наголосив на руському факторі в тогочасній дипломатії імперії. Канд. іст. наук, доц. УжНУ *Ярослав Ярославович Андрусак* звернув увагу на маловідомий в українській історіографії аспект релігійної історії у Центрально-Східній Європі, а саме боротьбу зі сектантським рухом у Чеському королівстві за правління династії Ягеллонів наприкінці XV – у першій чверті XVI ст. Доповідач простежив репресивну політику монаршої влади проти Громади чеських братів і пікартів, у процесі дискусії висловив свою позицію щодо того, чи доречно називати сектантський рух «еретичним», пояснив історичну хронологію празьких дефенестрацій. Аспірант К-ПНУ ім. І.Огієнка *Артем Янович Грачов* акцентував свій виступ на внутрішніх механізмах дій британської дипломатії, пов'язаних із проривом німецьких кораблів «Гебен» та «Бреслау» в акваторію Мармурового моря. Висловив свою думку в дискусії щодо того, чи така акція обернулася перевагами або ж втратами для британської зовнішньої політики. Предметом уваги канд. іст. наук, доц. Рівненського державного гуманітарного університету *Ігоря Олексійовича Десятничука* стали особливості суспільно-політичної ситуації у чеських землях у період розпаду Австро-Угорщини 1917–1918 рр. Доповідач систематизував хронологію акцій чеської опозиції, з'ясував вплив міжнародних чинників на загострення внутрішньополітичної ситуації. У процесі обговорення розкрив словацький фактор у чеській політиці та відповів на уточнюючі запитання ювіляра, який завітав в онлайн-кімнату секції. Засідання продовжилося доповіддю кандидатки політ. наук, ст. викладачки УжНУ *Марти Михайлівни Шелемби*, яка проаналізувала та впорядкувала у формі яскравої презентації з таблицями, схемами, діаграмами інформацію про сучасний стан партійних систем України і Словацької Республіки. Експертка чітко виокремила розбіжності, а також спільні риси. Серед подібностей, зокрема, велика вага популярності в діяльності партій, широка диференціація електоральних симпатій, а отже й гостра конкуренція, яка змушує партії блокуватися в парламенті задля впливу на політичній арені. Канд. іст. наук, доц. К-ПНУ ім. І.Огієнка *Іван Іванович Боровець* розглянув зовнішньополітичний курс польської влади у словацькому питанні у кризовий для системи безпеки у Центрально-Східній Європі період 1938 – початку 1939 рр., дійшовши висновку, що Варшава маневрувала в кожній конкретній ситуації і зрештою не виправдала сподівань братиславських політиків, навіть висунула претензії й домоглася приєднання частини словацьких Спіша та Орави. Завершальним у цій секції став виступ канд. іст. наук, доц. УжНУ *Ігоря Омеляновича Шніцера*, який детально простежив суспільно-політичні обставини, перебіг, наслідки судового процесу над «буржуазними націоналістами» у Словаччині 1954 р. Дослідник обґрунтував цілковиту абсурдність звинувачень у націоналізмі та сепаратизмі на адресу І.Гусака, Л.Новомеського, Д.Окалі, Л.Голдоша й І.Горвата. У рамках дискусії відповів на запитання ювіляра щодо аналогічних судових процесів над «українськими буржуазними націоналістами» в повоєнній Чехословаччині.

Плідно пройшла робота секції «Актуальні проблеми міжнародних відносин» (модератор І.Я.Тодоров). Стану дослідження історії міжнародних відносин у Білорусі було

присвячено доповідь д-ра іст. наук, проф. Білоруського державного університету *Володимира Євдокимовича Снапковського*. Оборонну політику та стратегію безпеки Чеської Республіки в контексті євроатлантичної інтеграції висвітлила кандидатка іст. наук, доцентка Київського національного університету ім. Т.Шевченка *Світлана Миколаївна Мотрук*, проаналізувавши особливості, правовий фундамент та інституційні механізми. Зовнішню політику Чехії крізь призму історіографічних досліджень розглянула кандидатка іст. наук, доцентка УжНУ *Любов Володимирівна Павлишин*. Д-р іст. наук, проф. УжНУ *Ігор Ярославович Тодоров* у своєму виступі зосередився на впливі, що його справляє ескалація російської агресії на стан безпеки у Центрально-Східній Європі. На думку доповідача, безпекові й гібридні загрози для країн регіону дедалі зростають, що зумовлює потребу пошуку нових моделей субрегіонального співробітництва та активізації наявних.

Робота секції «Україна в системі міжнародних відносин» (модераторка Д.М.Купар) розпочалася виступом д-ра іст. наук, проф. Національного авіаційного університету *Сергія Станіславовича Трояна*, який проаналізував та узагальнив сучасну вітчизняну зовнішню політику. Зокрема він виділив три етапи: 1990/1991–1996 рр. – становлення України на міжнародній арені; 1996–2013 рр. – період багатовекторності; від 2014 р. – закріплення на законодавчому рівні прозахідного курсу. Дослідниця з Університету ім. Е.Лоранда *Рената Чобівна Поладі* висвітлила особливості розбудови українсько-угорських двосторонніх зв'язків у 1989–1991 рр. На її думку, визначальним геостратегічним чинником становлення новітніх взаємин став розпад СРСР та пов'язана з цим докорінна перебудова системи міжнародних відносин. Водночас розвиток двосторонніх зв'язків залежав від комплексу тих завдань, які стояли на порядку денному в Україні й Угорщині. Українсько-словацьким міждержавним відносинам у контексті російсько-української «гібридної війни» було присвячено доповідь кандидатки іст. наук, ст. викладачки УжНУ *Діани Миколаївни Купар*. На думку дослідниці, саме усвідомлення сучасної політико-безпекової ситуації в Україні як невід'ємного елементу архітектури безпеки всієї Європи привело до чітких заяв представників словацької влади про підтримку територіальної цілісності нашої держави. Кандидатка політ. наук, ст. наук. співробітниця Інституту всесвітньої історії НАНУ *Оксана Олександрівна Мітрофанова* ґрунтовно проаналізувала еволюцію політичних відносин Франції та України, дійшовши висновку, що вони не відповідають потенціалу обох країн. Практичне, а не декларативне їх наповнення відбувалося доволі повільно на початку 1990-х рр., а у 2000-х рр. перейшло у стадію стагнації.

Робота секції «Проблеми історіографії та джерелознавства» (модератор С.О.Ганус) стартувала виступом д-ра іст. наук, заст. директора з наук. роботи Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України *Олександра Олександровича Мавріна*, який комплексно висвітлив джерелознавчі та археографічні питання американістики в Україні. Своєрідним симетричним продовженням стала доповідь канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Святослава Леонідовича Юсова*, котрий проаналізував роль Колумбійського університету у започаткуванні українознавства у США. Про роль і значення студіювань історії України в доробку французького фахівця Д.Бовуа доповів д-р іст. наук, проф. К-ПНУ ім. І.Огієнка *Лев Васильович Баженов*. Д-р іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського *Олександр Борисович Головка* охарактеризував західноєвропейські латинськомовні джерела з історії України IX ст. і спровокував гостру дискусію на тему підготовки молодих наукових кадрів, які б знали давні мови, зокрема латину, старогрецьку, східні. Учасники констатували, що нині ситуація у цій справі катастрофічна. Доповідь канд. іст. наук, доц. УжНУ *Ігоря Михайловича Ліхтя* було присвячено постаті Пршемисла Отакара II у чеській історіографії XX – початку XXI ст. У цьому контексті докладно проаналізовано доробок В.Новотного, Й.Шуста, Й.Куттана, Й.Жемлічки, В.Ванічка. Ст. викладач УжНУ *Сергій Олексійович Ганус* зробив огляд здобутків німецької історичної думки кінця XVIII – середини XIX ст. Кандидатка іст. наук, доцентка Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара *Олена Юріївна Коломоєць* зацікавила колег тематикою та змістом карикатур у газеті «Известия» 1937 р. й наочно презентувала окремі зразки їх на політичних діячів Великобританії (Н.Чемберлен), Німеччини (А.Гітлер), Італії (Б.Муссоліні). Дослідниця дійшла висновку, що коментарі до них і контекст висміювання явно гіперболізували певні особисті риси

та діяльність західних політиків. Канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України *Володимир Миколайович Ковальчук* охарактеризував тайнопис у документах післявоєнного збройного підпілля ОУН(б), навів конкретні приклади зразків шифрування текстів і ключових слів у листах, отримуваних підпільниками з-за кордону, але констатував й ефективну роботу радянських органів держбезпеки щодо дешифрування. Засідання секції завершив виступ провід. наук. співроб. Інституту суспільних наук Словацької академії наук *Станіслава Конечного* з ретроспективним аналізом головних здобутків співпраці словацьких та українських істориків.

У секції «Теоретико-методологічні засади сучасної історичної свідомості» (модератор А.Ю.Мартинів) першою заслухали доповідь кандидатки іст. наук, доцентки УжНУ *Нелі Михайлівни Світлик*, котра представила узагальнюючу візію основних рис, етапів і регіональної специфіки національного відродження в Україні. Зокрема вказала на відмінності у цьому процесі на Наддніпрянщині, Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті, обґрунтувала хронологічну послідовність, межі кожного з етапів національного руху. Докторка іст. наук, професорка, директорка «Енциклопедичного видавництва» *Алла Миколаївна Киридон* порушила вельми актуальну та гостру проблему кореляції горизонтів європейської й національної ідентичності. Окресливши суть поняття «ідентичність» і сучасну ситуацію у глобалізованому світі, доповідачка головну увагу приділила співвідношенню у свідомості громадянина національної та європейської складової ідентичності, виклала власне бачення їх оптимальної інтеграції. Не менш злободенна і проблема, актуалізована д-ром іст. наук, проф., провід. наук. співроб. Інституту історії України НАН України *Андрієм Юрійовичем Мартиновим*. Ідеться про екологічну модернізацію економіки Європейського Союзу за умов політичних та фінансових обмежень. Попри, здавалося б, загальне усвідомлення екологічних проблем, у різних державах ЄС уряди приділяють цьому неоднакову увагу. Історик підсумував, що успішність екологічної модернізації системно залежить від внутрішньої спроможності еліт та європейських суспільств реалізувати цей курс, а також і від сприятливої розстановки сил у світі.

Засідання секції «Міграційні та етно-демографічні процеси» (модератори В.Б.Стецюк, О.М.Шолк) розпочалося українськомовною доповіддю словацького колеги – д-ра філософії, доц. кафедри історії філософського факультету Університету Матея Бела, голови словацької частини Комісії істориків України і Словаччини *Міхала Шмігеля*. Він представив розвідку «Східна та Центральна Європа у вихорі міграційних/біженських хвиль у першій половині ХХ ст.». Виступ спричинив тривалу дискусію щодо релевантності використання термінів «емігрант», «біженець», різниці між ними. М.Шмігель дав вичерпні пояснення з цього приводу. Докторка іст. наук, професорка УжНУ *Лариса Іванівна Капітан* охарактеризувала інформаційні ресурси як джерело дослідження української діаспори, розкрила деталі методики та алгоритму їх віднайдення в інтернеті в різних закордонних інформаційних базах. Також поділилася своїм досвідом викладання і практичного консультування здобувачів вищої освіти в організації подібного пошуку. Виступ аспіранта К-ПНУ ім. І.Огієнка *Олександра Миколайовича Шолка* стосувався законодавчого регулювання залучення до галицького війська неукраїнців. Він констатував, що служба представників інших національностей була неодиноким явищем. Як відповідь на запитання про подальшу долю цих людей відзначив, що, наприклад, німців інтернували в польських таборах, а євреїв польські органи влади ув'язнювали. Завершальною секційною доповіддю стало повідомлення кандидатки іст. наук, завідувачки відділу зарубіжної україніки Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського *Олеси Іванівни Дзири*, предметом уваги котрої було імміграційне законодавство Канади й регулювання українського переселенського потоку в міжвоєнний період. Зацікавлення проблемою з боку учасників засідання знайшло вираження в низці запитань щодо організації життя переселенців, їх статусу, взаємин із канадською владою, законодавчих правил імміграції.

Під час підбиття підсумків конференції було констатовано, що кількість заявок і виступів, участь у ній зарубіжних колег (яка перетворила захід на своєрідний міжнародний з'їзд істориків) перевищили очікування організаторів і наочно продемонстрували рівень поваги та визнання заслуг Степана Васильовича Віднянського в науковому світі. Тож зичимо ювілярів міцного здоров'я, довголіття, нових звершень і плануємо подібний форум на його 80-ліття!

ХІІІ читання пам'яті професора П.Й.Каришковського

Присвячений 100-річчю від дня народження знаного науковця й освітянина захід відбувся 12–13 березня 2021 р. на факультеті історії та філософії Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова.

Петро Йосипович Каришковський народився в Одесі 12 березня 1921 р. У 1945 р. закінчив університет і відтоді вся його подальша наукова та педагогічна діяльність була пов'язана з alma mater, де він сформувався як учений-енциклопедист, неперевершений фахівець у царині античної історії, нумізматики, грецької й латинської епіграфіки Північного Причорномор'я, візантиніст. У 1963 р. став завідувачем новоствореної кафедри історії стародавнього світу та середніх віків і перебував на цій посаді майже чверть століття до кінця своїх днів (пішов із життя в березні 1988 р.).

П.Й.Каришковський зробив значний внесок у різні галузі історичної науки. Його кандидатська дисертація, захищена 1951 р., висвітлювала джерелознавчі аспекти політичних взаємин Візантії, Болгарії та Русі в 967–971 рр. Пізніше візантинознавство і славістика поступилися античній нумізматиці й епіграфіці. Докторську дисертацію «Монетна справа та грошовий обіг Ольвії у VI ст. до н. е. – IV ст. н. е.» було захищено 1969 р. Численні дослідження з цієї проблематики здобули П.Й.Каришковському заслужене світове визнання. Навіть в умовах ідеологічних і політичних обмежень радянського часу вченого (заочно) обрали членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту, членом Нью-Йоркського нумізматичного товариства. Він стояв біля витоків Одеського археологічного товариства, брав активну участь у роботі з охорони пам'яток історії й культури.

Різномісність інтересів і здібностей, глибина знань П.Й.Каришковського особливо яскраво проявилися в його педагогічній діяльності. Блискучий лектор, він читав на найвищому фаховому рівні курси античної й середньовічної історії, історії Стародавнього Сходу та первісної історії, нумізматики, історичної хронології, наукового атеїзму (фактично це була історія релігії) тощо. У 2013 р. видано збірку його поезій.

Читання пам'яті П.Й.Каришковського започаткували його учні та друзі в 1989 р., у першу річницю смерті вченого. Тоді ж почалося й видання збірки матеріалів конференції «Древнее Причерноморье» (з 2016 р. – «Стародавнє Причорномор'я»). Відтак наукові заходи відбуваються регулярно, з інтервалом 2–3 роки, і завжди припадають на день його народження – 12 березня.

Читання стали однією з традицій історичного факультету (нині факультет історії та філософії) Одеського національного університету ім. І.І.Мечникова, авторитетним науковим форумом, в якому беруть участь представники багатьох академічних установ України та Європи. Основним організатором конференції донедавна була кафедра історії стародавнього світу й середніх віків, а з 2021 р. – її спадкоємець центр антикознавства та медієвістики ОНУ. У підготовці чергових читань узяли участь також Одеський археологічний музей НАНУ, університетська наукова бібліотека та Грецький фонд культури (Одеса).

Головну концепцію читань визначено різномісними напрямками наукових інтересів і викладацької діяльності П.Й.Каришковського, у конференції беруть участь представники різних галузей історичного знання, фахівці у сфері античної історії, середньовіччя, візантиністики, раннього модерного часу, археології, нумізматики тощо. На пленарному засіданні пролунали привітання від керівництва університету, факультету, наукової бібліотеки ОНУ, а також виступи, присвячені віхам життя й діяльності вченого. Подальші засідання проходили у форматі восьми секцій: «Археологія первісного часу», «Ольвія: нумізматика, історія, археологія», «Центральна та Східна Європа доби середньовіччя», «Історія античного часу», «Середньовічне Північне Причорномор'я», «Нумізматика та мистецтво стародавнього Причорномор'я», «Історія та культура середньовічної й ранньомодерної Європи», «Археологія античного Причорномор'я».

З огляду на карантинні обставини конференція відбувалася в онлайн-режимі. Варто відзначити, що подібна форма проведення наукових заходів, на думку багатьох учасників, може в

перспективі використовуватися й за нормальних епідеміологічних умов, даючи можливість виступити тим, хто не у змозі через різноманітні причини приїхати, відкриваючи додаткові можливості для взаємодії між дослідниками.

У нинішніх читаннях узяли участь більше 50 доповідачів, заздалегідь надали тексти для публікації 75 авторів, представників України, Великобританії, Грузії, Молдови, Польщі, Румунії. Усього ж до заходів пам'яті професора П.Й.Каришковського впродовж їх існування долучалися спеціалісти з Білорусі, Болгарії, Великобританії, Грузії, Ізраїлю, Італії, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, Франції.

За матеріалами конференції 2021 р. напередодні її проведення вийшов друком черговий, тринадцятий, випуск збірки «Стародавнє Причорномор'я» (гол. ред. І.І.Немченко, 442 с.).

Синхронно із проведенням читань на факультеті історії й філософії ОНУ ім. І.І.Мечникова центр антикознавства та медієвістики відкрив музей «Нумізматична колекція П.Й.Каришковського», де експонуються численні гіпсові відбитки античних монет, виготовлені вчепним власноруч під час його нумізматичних студій. Відбитки нещодавно передала центру родина Петра Йосиповича, а його книжкове зібрання та архів потрапили до наукової бібліотеки університету, де зберігаються у вигляді окремих фондів, що також презентувалися на конференції.

ЮВІЛЕЇ

Микола Вегеш (Ужгород)
Оксана Іваненко (Київ)

До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України С.Віднянського

Починаючи з 1990-х рр. виразною тенденцією розвитку світової історіографії стали теоретико-методологічні пошуки виваженого підходу до інтерпретації співвідношення об'єктивного й суб'єктивного начал, а також зростання інтересу до дослідження макропроцесів, міжцивілізаційної взаємодії у широкому всесвітньо-історичному контексті, зміцнення наукових підвалин історії всупереч викликам крайньої суб'єктивізації, постмодерністського релятивізму, фрагментизації історичної свідомості.

На світанку нового історичного етапу державності України, пов'язаного з проголошенням незалежності 24 серпня 1991 р., пріоритетного значення набув розвиток у загальноєвропейському руслі такої важливої сфери складних процесів саморефлексії суспільства, як гуманітарні науки. За умов масштабних соціально-психологічних трансформацій, демонтажу марксистсько-ленінської ідеології, переосмислення системи цінностей і культурних координат українського суспільства, відродження національної ідентичності, демократичних перетворень перед вітчизняними гуманітаріями постали серйозні виклики, від здатності подолання яких залежала далекоюсяжна перспектива соціокультурного розвитку України. У цей переломний період 1991 р. завідувачем відділу історії міжнародних зв'язків України академічного Інституту історії України (з 1996 р. – відділ всесвітньої історії і міжнародних відносин, від 2012 р. – історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України) за конкурсом обрано Степана Васильовича Віднянського, який став на цій посаді наступником свого наукового керівника – члена-кореспондента НАН України Ірини Миколаївни Мельникової. У витоків історії структурного підрозділу був його перший завідувач, фундатор студій зі всесвітньої історії в Інституті історії Академії наук Української РСР – член-кореспондент НАН України Федір Павлович Шевченко. На новому щаблі розвитку української історіографії перед колективом відділу та його новообраним керівником відкрився широкий спектр надскладних завдань осмислення перспектив поєднання напрацьованих десятиліттями, в умовах радянського ідеологічного тиску, традицій і нових методологічних орієнтирів світової науки. Розвиток історіографії того часу відбувався в новому історичному контексті: падіння комуністичних режимів в Європі, розпад СРСР і соціалістичного блоку, закінчення «холодної війни», що відкривало можливість здійснення реформ у науковій сфері та виходу на новий рівень міжнародної співпраці істориків, повноцінної інтеграції у світове наукове співтовариство.

Наукові інтереси С.Віднянського не випадково сфокусовані саме на проблемах усесвітньої історії, міжнародних відносин, і зокрема, на історії міжнародних зв'язків України. Адже він – уродженець Закарпаття, мультикультурного краю, розташованого у самому центрі Європи, що являє собою унікальний простір взаємодії різнобарвних соціокультурних феноменів, осередок формування особливої прикордонної ментальності, спрямованої на діалог і порозуміння.

Народився майбутній учений в Ужгороді 27 березня 1951 р., у національно мішаній родині закарпатської інтелігенції, якій судилося пройти через нелегкі випробування «радянзації», зберігши власну гідність і незламність. Промовистими є спогади Степана Васильовича про те, як у 1970-х рр. його батько Василь Степанович, добре відомий на Закарпатті своєю угорськомовною поезією та глибокими знаннями зі всесвітньої історії, під час перебування в Ужгороді наукових наставників сина – провідних представників радянської історіографії професорів І.М.Мельникової та І.М.Кулинича – вів із ними дружню, але водночас принципову дискусію. Загалом виховання в полікультурному середовищі сприяло розвитку комунікативних здібностей, широкого кругозору й ерудиції, а також освоєнню декількох мов на рівні з рідною.

Закінчення Степаном Віднянським Ужгородської середньої загальноосвітньої школи №3 збіглося у часі з періодом «Празької весни» 1968 р. і вторгненням до Чехословаччини військ ОВД, що спричинило хвилю протестів та акцій солідарності серед української інтелігенції, а відтак і посилення нагляду з боку органів держбезпеки. Оскільки для вихідців із родин, що підозрювалися в нелояльності до радянської влади, можливість здобуття вищої освіти відкривав вступ до комсомольської організації і приєднання до лав «пролетаріату», із 1968 р. Степан Васильович розпочав свою трудову діяльність фрезерувальником на машинобудівному заводі та паралельно вступив на вечірнє відділення історичного факультету Ужгородського державного університету. На «відмінно» склавши іспити після першого семестру, він був переведений на стаціонарне відділення. За час навчання отримав солідну фахову підготовку, під впливом цілої плеяди видатних істориків, насамперед учителя – професора Івана Михайловича Гранчака – було закладено підвалини його наукового світогляду. Ще у студентські роки стартувала публікаторська діяльність молодого дослідника у місцевій пресі, а його наукові праці здобували визнання на студентських конкурсах не лише республіканського, а й загальносоюзного рівня. Саме під впливом І.М.Гранчака – засновника відомої на міжнародному рівні школи вивчення нової та новітньої історії країн Центральної і Східної Європи – скристалізувалися наукові інтереси С.В.Віднянського щодо історії Австро-Угорщини часів національно-культурного відродження слов'янських народів ХІХ ст. Його дипломна робота на тему «Формування історичної концепції О.В.Духновича» викликала резонанс у науковому середовищі Ужгородського державного університету.

У 1973 р. С.В.Віднянський вступив до аспірантури Інституту історії Академії наук УРСР і з того часу безперервно ось уже майже півстоліття працює у цій провідній науковій установі нашої країни. У цей час продовжити здійснені в Ужгородському держуніверситеті дослідження з історії Австро-Угорської імперії ХІХ ст. С.В.Віднянському не судилося, оскільки йому наполегливо порекомендували перейти до актуальнішої, на думку вченої ради, новітньої історії країн «соціалістичного табору». Відтак молодий аспірант під науковим керівництвом члена-кореспондента АН УРСР І.М.Мельникової сфокусував свої студії на впливі подій «Празької весни» 1968 р. на історію Центрально-Східної Європи. Результатом копійкою науково-пошукової роботи в архівах і бібліотеках Чехословаччини та Москви стала успішно захищена 1977 р. кандидатська дисертація «Консолідація профспілкового руху у Чехословаччині 1969–1975 рр.», а видану за два роки на цю тему монографію С.В.Віднянського було відзначено медаллю АН УРСР із премією для молодих учених (1981 р.). За цю саму працю він був висунутий на здобуття премії Ленінського комсомолу й відзначений дипломом лауреата Всесоюзного конкурсу молодих учених і спеціалістів із суспільних наук (1981 р.).

Соціальна активність, комунікабельність, енергійність, рішучість в екстремальних ситуаціях і лідерські якості Степана Васильовича ще за часів його навчання в Ужгородському державному університеті знайшли втілення в дивій участі у студентському науковому товаристві, спортивних змаганнях, будівельних загонах, організації дискотек і виступів вокально-інструментальних ансамблів, керівництві комсомольською організацією історичного факультету. А після зарахування на роботу до Інституту історії він упродовж 1978–1982 рр. очолював раду молодих учених, на початку 1980-х рр. був заступником голови Київського відділення Товариства радянсько-чехословацької дружби, як позаштатний лектор плідно співпрацював із товариством «Знання», наприклад, брав активну участь у проведенні в областях республіки Днів науки, був автором низки науково-популярних брошур з історії міжнародних відносин.

Обіймаючи у відділі історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії посади молодшого наукового (1976 р.), старшого наукового (1980 р.) співробітників, виконуючи обов'язки вченого секретаря відділу та відповідального секретаря редколегії міжвідомчого

збірника наукових праць «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн» (1978–1989 рр.), С.В.Віднянський здійснював дослідження насамперед за такими основними напрямками, як культурна дипломатія, зокрема історія руху міст-побратимів, роль громадських організацій у міжнародних відносинах на прикладі Центрально-Східної Європи, специфіка економічної інтеграції країн-членів Ради економічної взаємодопомоги, міжнародні зв'язки УРСР. Брав активну участь у підготовці «Української радянської енциклопедії», «Історії Києва», «Истории рабочих Донбасса», «Историографии истории Украинской ССР» та інших колективних праць.

Упродовж 1984–1985 рр. С.В.Віднянський проходив стажування в Інституті слов'янознавства та балканістики АН СРСР у Москві. Підсумком його досліджень, здійснених у 1980-х рр., стала монографія «Интернациональное сближение рабочего класса стран социалистического сотрудничества», яка побачила світ у Києві в переломний для держав Центрально-Східної Європи 1989 р. У цій праці автор здійснив комплексний аналіз передумов і чинників зростання соціально-економічного потенціалу, активізації громадсько-політичної діяльності робітничого класу країн-членів РЕВ та розкрив його роль у міжнародних відносинах. У книжці акцентується увага на проблемах переходу до інтенсивної моделі економічного розвитку, деструктивній ролі командно-адміністративної системи. Попри позитивні відгуки, рецензії, підтримку авторитетних учених Степан Васильович відмовився від захисту цієї праці як докторської дисертації, адже блискавичний крах світової системи соціалізму та монополії марксистсько-ленінської ідеології, лібералізація освітньо-наукового процесу, нові можливості міжнародної наукової співпраці давали надію на комплексне оновлення засад розвитку української історіографії, реалізацію найсміливіших творчих задумів.

У 1991 р. С.В.Віднянський обраний чи не наймолодшим завідувачем відділу академічного Інституту історії України. За умов глибоких суспільно-політичних і культурних трансформацій, на старті нового етапу розвитку вітчизняної історіографії колективу відділу належало долучитися до реалізації масштабних перетворень у науково-освітній сфері країни. Ідеться насамперед про переосмислення методологічних засад, концептуальних підходів, тематичних напрямів і проблематики досліджень зі всесвітньої історії, розвиток традиційних і налагодження нових зв'язків із зарубіжними колегами, науково-освітніми центрами, поглиблення інтеграції української історичної науки до світового інтелектуального простору, реалізацію та координацію фундаментальних досліджень зі всесвітньої історії й міжнародних відносин, підготовку, рецензування підручників, енциклопедичних видань, запровадження новітніх здобутків світової історіографії до навчального процесу, створення умов для підвищення кваліфікації наукових і педагогічних кадрів, забезпечення науково-теоретичної бази діяльності української дипломатії, популяризацію наукових знань.

Від 1991 р. у відділі видається щорічник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки». Одним із ініціаторів заснування нового збірника був член-кореспондент НАН України Павло Степанович Сохань. Згаданий щорічник, як правонаступник збірника «Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн» (1975–1989 рр.), забезпечує координацію дослідницьких зусиль представників сформованої у відділі школи української історичної європеїстики, фундаторами якої стали члени-кореспонденти Національної академії наук України Ф.П.Шевченко (1914–1995 рр.), І.М.Мельникова (1918–2010 рр.) та П.С.Сохань (1926–2013 рр.), а з 1991 р. її очолює завідувач відділу член-кореспондент НАН України С.В.Віднянський. На теренах Центрально-Східної Європи збірник «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки» (на сьогодні вийшло двадцять дев'ять випусків), до складу редколегії якого поряд зі зніаними українськими істориками входять відомі зарубіжні вчені, здобув авторитет наукового періодичного видання регіонального значення, що сприяє координації фундаментальних студіювань зі всесвітньої, насамперед європейської, історії.

Результатом здійснених С.В.Віднянським упродовж 1990-х рр. наукових досліджень, зокрема плідної роботи в архівах України, Словаччини й Чехії, стала підготовка та успішний захист ним докторської дисертації «Українське питання в міжвоєнній Чехословаччині» (1997 р.), об'єктом вивчення й наукового аналізу якої виступили три взаємопов'язані складові обраної теми: умови, внутрішні та зовнішні чинники формування й еволюції політики ЧСР щодо України, становлення, зміст і форми чехословацько-українських міждержавних відносин міжвоєнного періоду; проблема Підкарпатської Русі – Карпатської України (Закарпаття) в політиці ЧСР, її здійснення та наслідки у соціально-політичному й, особливо, національно-культурному розвитку закарпатських русинів-українців; політика чехословацької влади щодо української еміграції та її результати і значення

у чехословацько-українських взаєминах міжвоєнного часу. Саме такий, багато у чому новий та водночас цілком виправданий підхід до вивчення обраної дисертантом теми, на думку офіційних опонентів (С.В.Кульчицький, І.М.Гранчак, В.П.Трошинський), дозволив йому розглянути проблему в комплексі й висвітлити цілу низку недостатньо вивчених аспектів і питань чехословацько-українських відносин у міжвоєнні роки в найширшому їх розумінні. У 1999 р. С.В.Віднянському присвоєно вчене звання професора зі спеціальності «всесвітня історія».

Захисту докторської дисертації передувала публікація 1994 р. монографії «Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехо-Словаччині: Український вільний університет (1921–1945 рр.)», в якій на основі широкої джерельної бази, насамперед уперше запроваджених у науковий обіг архівних документів, розкрито значення УВУ за 25-річчя його історії в розвитку української та європейської культури, з'ясовано передумови, перебіг заснування й інституціонування закладу, основні напрями, проблеми, здобутки діяльності, специфіку та динаміку професорсько-викладацького і студентського складу, особливості взаємодії з чехословацьким урядом, громадськістю, міжнародну співпрацю.

Наукові інтереси Степана Васильовича характеризуються широтою й різнобічністю – це теоретико-методологічні та історіографічні проблеми всесвітньої історії й міжнародних відносин, міжслов'янські зв'язки періоду національно-культурного відродження слов'янських народів ХІХ ст., проблеми національного державотворення у Центрально-Східній Європі ХХ ст., історія української еміграції міжвоєнного періоду, міжнародні відносини від Великої війни до сьогодення й участь у них України, зовнішня політика сучасної Української держави в контексті процесів європейської інтеграції тощо. Як він сам стверджує, йому нецікаво було залишатися «спеціалістом вузького профілю», тож він прагне сам і заохочує співробітників відділу розширювати коло професійних інтересів. Серед наукових розробок ювіляра можна зустріти публікації з різних напрямів, тем, періодів історії. Так, у співавторстві зі своїм учнем А.Ю.Мартинівим він здійснив масштабне історико-біографічне дослідження, в якому крізь призму історичних портретів сімнадцяти європейських політичних діячів розкрито основні передумови, етапи й характер процесу європейської інтеграції: «Об'єднана Європа: від мрії до реальності: Історичні нариси про батьків-засновників Європейського Союзу» (2009, 2011 рр.).

Особливе місце в науковому доробку фахівця посідають дослідження з історичної регіоналістики, насамперед мультикультурного простору рідного Закарпаття, історичному розвитку якого присвячено понад 100 публікацій ученого. Зокрема, за визнанням рецензентів, найповнішою біографією президента Карпатської України стала видана С.В.Віднянським у співавторстві з М.М.Вегешем 2020 р. монографія «Августин Волошин – “батько карпатоукраїнського народу”». Саме в березневі дні 2021 р. до свого 70-річчя ювіляр підійшов із новою працею, підготовленою разом із М.М.Вегешем та опублікованою Інститутом історії України НАН України, – «Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення». У книзі докладно розглянуто роль її головного героя в національному відродженні закарпатських українців у першій половині ХХ ст., проголошенні незалежності Карпатської України, розбудові карпатоукраїнської державності напередодні Другої світової війни в контексті історії національного державотворення.

Степан Васильович виступив як співавтор, член редколегії, керівник авторського колективу низки фундаментальних праць, у тому числі «Українська державність у ХХ ст.: історико-політологічний аналіз» (Київ, 1996 р.), «Все про Україну» (Київ, 1998 р., у 2 т.), «Україна в європейських міжнародних відносинах» (Київ, 1998 р.), «Т.Г.Масарик і нова Європа» (Київ, 1998 р.), «Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939)» (Київ – Ужгород, 1998 р.), «3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): Документи і матеріали» (Київ, 1999 р.), «Енциклопедія історії України» (Київ, 2003–2020 рр.), «Українська дипломатична енциклопедія» (Київ, 2004 р.), «Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин» (Київ, 2004–2020 рр.), «Державотворчий процес в Україні 1991–2006» (Київ, 2007 р.), «Україна: політична історія: ХХ – початок ХХІ ст.» (Київ, 2007 р.), «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності» (Київ, 2008 р.), «Україна в міжнародних відносинах: Енциклопедичний словник-довідник» (Київ, 2009–2016 рр.), «Історія державної служби в Україні» (Київ, 2009 р.), «Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання» (Ужгород, 2010 р.), «Економічна історія України» (Київ, 2011 р.), «Національне питання в Україні ХХ – початку

XXI ст.: історичні нариси» (Київ, 2012 р.), «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна» (Київ, 2013 р.), «Перша та Друга світові війни в історії людства (до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн)» (Київ, 2014 р.), «Французька модель державності: політичний, економічний, соціальний та правовий аспекти» (Київ, 2015 р.), «Історія Криму в запитаннях та відповідях» (Київ, 2015 р.), «Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості» (Київ, 2016 р.), «Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси» (Київ, 2020 р.) та ін. Загалом у доробку С.В.Віднянського до 600 праць, у тому числі більше 80 індивідуальних і колективних монографій, енциклопедичних видань, навчальних посібників зі всесвітньої історії та міжнародних відносин і понад 50 наукових студій, опублікованих за кордоном. У 2001 р. за участь у написанні книги «Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001)» йому серед інших учених присуджено премію Національної академії наук України за кращу наукову працю з історії боротьби за незалежність України й розбудови української державності.

Вагомим є внесок Степана Васильовича у справу організації та розвитку вищої освіти в Україні на рівні європейських стандартів. Упродовж 1994–1996 рр. він обіймав посаду завідувача кафедри й декана факультету міжнародних відносин Київського інституту «Слов'янський університет», у 2005–2006 рр. був засновником і завідувачем кафедри історії Угорщини та європейської інтеграції Ужгородського національного університету. Викладав також у Київському національному університеті культури і мистецтв, Державній академії керівних кадрів культури, Закарпатському державному університеті, Рівненському інституті слов'янознавства, Луганському національному педагогічному університеті ім. Т.Г.Шевченка, неодноразово призначався головою державних екзаменаційних комісій у цих вишах, підготував низку підручників, навчальних посібників і програм зі всесвітньої історії й міжнародних відносин, що здобули визнання науково-педагогічної громадськості. С.В.Віднянський є автором першого в нашій країні комплексу навчальних матеріалів зі всесвітньої історії для II класу загальноосвітньої школи: книжки й компакт-диску (2004 р.), а також інноваційних навчально-методичних видань для закладів вищої освіти з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України (2006 р.). За рішенням ученої ради Ужгородського національного університету 2005 р. став почесним доктором цього вишу. У 2001 р. за вагомі професійні здобутки й багатолітню сумлінну працю С.В.Віднянському присвоєно почесне звання заслуженого діяча науки і техніки України. Його також нагороджено почесними грамотами та відзнаками «Відмінник освіти України» (2007 р.), «За наукові досягнення» (2008 р.) Міністерства освіти і науки України.

Багато сил ювіляр доклав до розбудови Дипломатичної академії України при Міністерстві закордонних справ, де впродовж 15 років працював на посаді професора кафедри зовнішньої політики та дипломатії, виконував обов'язки члена вченої ради й заступника голови спеціалізованої вченої ради. Із властивою йому самоіронією Степан Васильович зауважує, як на початку 1990-х рр. відмовлявся від пропозицій перейти на дипломатичну службу, оскільки, на його думку, не мав такої важливої для цієї сфери діяльності психологічної риси, як гнучкість. І залишаючись у статусі науковця, він співпрацює з органами державної влади, готує численні експертні висновки й аналітично-інформаційні довідки з актуальних питань зовнішньої політики нашої країни, міжнародних відносин, послідовно демонструючи твердість характеру і принциповість у відстоюванні національних інтересів. Наприклад, активно реагує на радикальні заяви діячів «політичного русинства» Закарпаття, аргументовано спростовуючи їхні безпідставні звинувачення в нібито «дискримінації», «геноциді» з боку української влади, аналізуючи міжнародні та внутрішньополітичні чинники, що можуть призвести до розхитування ситуації.

У 2005 р. Міністерство закордонних справ України оголосило С.В.Віднянському подяку «за особистий внесок у становлення і розбудову дипломатичної служби України, сумлінне виконання службових обов'язків, успіхи у праці». У передмові до опублікованої ним 2006 р. у співавторстві з А.Ю.Мартинівим монографії «Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем» тодішній очільник зовнішньополітичного відомства Б.І.Тарасюк зазначав, що ця книга сприятиме роз'ясненню місця й ролі ООН у минулому та у сучасній міжнародній політиці.

Широким є діапазон міжнародних наукових зв'язків С.В.Віднянського й очолюваного ним відділу. Учений узяв участь в організації та роботі конгресів, конференцій, круглих столів у Білорусі, Болгарії, Греції, Молдові, Північній Македонії, Польщі, Росії, Румунії, Словаччині, Словенії, Угорщині, Чехії. Він очолює українську частину Комісії істориків

України та Угорщини, заступник голови української частини Комісії істориків України та Словаччини, заступник голови правління Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин, постійний учасник міжнародних з'їздів славістів, член редколегій наукових періодичних видань, що виходять у Болгарії, Словаччині, Чехії. Показово, що задовго до того, як С.В.Віднянського обрали членом-кореспондентом Національної академії наук України (2015 р.), його фахові здобутки знайшли визнання на міжнародному рівні, насамперед у науковому співтоваристві Центрально-Східної Європи (наприклад, 2009 р. став членом іноземної секції Угорської академії наук, а також низки міжнародних наукових товариств та організацій).

Із багатого наукового доробку Степана Васильовича варто виокремити три фундаментальні колективні праці, до підготовки яких він доклав великих зусиль, творчої енергії не лише як провідний співавтор, але і як керівник авторського колективу та відповідальний редактор. Ідеться про анотовану історичну хроніку міжнародних відносин «Зовнішня політика України в умовах глобалізації» (з 2004 р. опубліковано п'ять чисел, що охоплюють період 1991–2019 рр.). А вихід у світ упродовж 2009–2016 рр. підготовлених у відділі історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України шести випусків словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах» (керівник авторського колективу С.В.Віднянський, відповідальний редактор М.М.Варварцев) являє собою реалізацію задуму редколегії та авторів представити узагальнюючу картину розвитку міжнародних зв'язків на теренах сучасної України від часів Русі до початку XXI ст., насамперед українсько-європейських культурно-духовних і суспільно-політичних рецепцій. Водночас акцентується увага на історії української еміграції, зарубіжних українознавчих центрів, періодичних видань, громадсько-політичній діяльності діаспори, її внеску в розбудову державності, популяризації за кордоном історії й культурних здобутків українства. У 2020 р. побачила світ колективна монографія «Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси» (відповідальний редактор і керівник авторського колективу С.В.Віднянський), в якій на основі широкої джерельної бази, ґрунтовного конкретно-історичного матеріалу відтворено багатобарвну картину українсько-європейських культурно-цивілізаційних взаємовпливів упродовж «довгого XIX ст.», розкрито місце та роль українського питання в історії Європи XX ст., висвітлено основні етапи і проблеми співпраці України з Європейським Союзом на сучасному етапі. Свідченням широкого наукового резонансу, який викликала ця фундаментальна праця, стала публікація 7 рецензій на неї в Україні й за кордоном.

Слід відзначити плідну науково-координаційну, експертну та редакторську роботу Степана Васильовича, який виступив офіційним опонентом на захистах близько 70 кандидатських і докторських дисертацій, відповідальним редактором та рецензентом понад 100 монографій, збірників наукових праць, навчальних посібників, відповідальним редактором серіального видання «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», членом редколегій «Українського історичного журналу», «Проблеми всесвітньої історії», «Україна дипломатична», «Зовнішні справи» та ін.

У 2016 р. С.В.Віднянський як співавтор і член редколегії «Енциклопедії історії України» став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки. Він також нагороджений почесними грамотами Верховної Ради України (2007 р.), Кабінету Міністрів України (2011 р.).

Та найбільшою винагородою у житті Степан Васильович Віднянський вважає своїх учнів, послідовників, колег, представників наукової школи української історичної європейстики. Під керівництвом ученого захищено понад 30 кандидатських і докторських дисертацій. Серед його вихованців – знані професори, завідувачі кафедр, ректори провідних університетів України, відомі дипломати та громадські діячі. Важливо, що характер спілкування ювіляра з людьми визначається не їхніми посадами чи реґаліями, а винятково особистими заслугами і здобутками, причому принциповість, вимогливість поєднуються в ньому з людяністю, готовністю надати підтримку й допомогу, яка виявилася доленосною на професійному шляху багатьох його учнів і колег. Невипадково постановою Президії Національної академії наук України від 31 березня 2021 р. члена-кореспондента НАН України Степана Васильовича Віднянського нагороджено академічною відзнакою «За підготовку наукової зміни».

Щиросердно вітаючи ювіляра, колеги, учні, друзі бажають йому творчого неспокою в дослідженні актуальних питань усесвітньої історії та міжнародних відносин, юнацької зятятості в обстоюванні своїх наукових поглядів і невичерпної наснаги!

Ярослав Калакура (Київ)

До 70-річчя доктора історичних наук, професора М.Юрія

11 січня 2021 р. виповнилося 70 років від дня народження знаного українського історика, політолога, етнолога й культуролога, доктора історичних наук, професора Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, заслуженого діяча науки і техніки України Михайла Федоровича Юрія. Він відомий насамперед своїми ґрунтовними міждисциплінарними дослідженнями людиноцентричного спрямування, численними науковими працями з цивілізаційної історії України, методології історичного пізнання, історії культури, політології, антропології тощо. Особисто знаю, спілкуюся і співпрацюю з ним понад чверть століття й кожного разу відкриваю для себе нові його грані, риси, інтереси, захоплення. У нас спільна альма-матер, подібний життєвий шлях, багато у чому збігаються погляди на сенс життя та цінності. Особливо здружилися за останнє двадцятиріччя, працюючи в колективі з іншими науковцями над інноваційним науковим проектом із цивілізаційної історії, культури, ментальності України, її антропологічного коду. Усе це і спонукає мене написати це слово про ювіляра та в такий спосіб привітати його від усіх українських істориків і гуманітаристів.

Народився Михайло Федорович у с. Шишківці Новоселицького р-ну на Буковині, у селянській родині. Батьки з дитинства прищепили йому любов до всього українського – до рідної землі, мови, праці, інтерес до знань, християнські цінності, повагу до старших людей, сформувавши мрію й заклали фундамент його життєвого кредо: вдивлятися у себе, пізнавати світ і творити світ власний. Із легкої руки шкільного історика вже в 5-му класі зацікавився історією, причому цей інтерес постійно зростає. Успішно закінчивши в 1967 р. Новоселицьку середню школу №1, рік працював у місцевому колгоспі, а відтак поступив на вечірнє відділення історичного факультету Чернівецького державного університету. У 1968 р. був призваний на військову службу, після демобілізації продовжив навчання, поєднуючи його з роботою лаборанта, а згодом учителя історії у Чернівецькій СШ №36. Уже з молодших курсів університету захопився науковою роботою з історичного краєзнавства, і це захоплення набрало нового змісту після отримання в 1976 р. диплома історика й переходу на викладацьку роботу у Чернівецькому торгівельно-економічному інституті Київського національного торгівельно-економічного університету, де здолав шлях від лаборанта, старшого викладача, доцента до професора. 27 років очолював тут кафедру соціально-гуманітарних наук, тісно співпрацюючи водночас з істориками, політологами та філософами Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича, а з осені 2020 р. він – штатний професор цього вишу.

Із 1978 по 1989 рр. М.Ф.Юрій навчався у заочній аспірантурі, а відтак у докторантурі Московського історико-архівного інституту, де пройшов добру школу науково-дослідної роботи. Тут він познайомився з багатьма авторитетними вченими, працював у центральних архівах та бібліотеках, а його вчителями й наставниками були такі відомі на той історик, як Юрій Миколайович Афанасьєв, Микола Петрович Єрошкін, Павло Васильович Волобуєв та ін. У 1982 р. він успішно захистив кандидатську дисертацію «Центральний військово-промисловий комітет в період Першої світової війни», а в 1990 р. – докторську «Буржуазні військово-громадські організації в період Першої світової війни». У 1992 р. Михайлові Федоровичу присвоєно звання професора, а в 1998 р. його обрано академіком АН вищої школи України.

Достатньо ознайомитися з бібліографією наукового доробку М.Ф.Юрія, який включає понад 360 праць, у тому числі 38 індивідуальних та колективних монографій, 17 підручників і навчальних посібників із різних галузей гуманітаристики, сотні статей, щоб пересвідчитись, наскільки широкі, багатопланові й новаторські його наукові зацікавлення. Пріоритетне місце у проблематиці дослідницької діяльності посідає теорія, методологія та історіософія історії,

цивілізаційний контекст історії України, проблеми соціальної, політичної культури, антропології, духовності, ментальностей тощо.

Доречно зазначити, що з проголошенням незалежності України Михайло Федорович самокритично переглянув світоглядні орієнтири й методологічні засади своїх досліджень радянської доби, дистанціювався від марксистської схоластики щодо «класової боротьби як рушійної сили розвитку історії», «закономірностей соціалістичної революції» і «встановлення диктатури пролетаріату», усвідомлюючи, що ця теорія, особливо в її сталінській інтерпретації, слугувала ідеологічним виправданням масових репресій та знищення мільйонів українців. Історик активно долучився до поглибленого засвоєння національних традицій вітчизняної історіографії в контексті осмислення її гуманістичних цінностей та осягнення надбань західноєвропейських дослідницьких практик. Він став одним із фундаторів в українській історіографії цивілізаційного трактування історичного процесу, з'ясування його переваг порівняно з форматаристичним, взаємообумовленості з соціокультурним та антропологічним поворотами гуманітаристики, утвердженням принципу людиноцентризму, розгортанням міждисциплінарних досліджень. Уже перші праці М.Ф.Юрія з історії України та української культури¹ засвідчили не тільки готовність автора до сприйняття, але й до утвердження нового бачення української історії з погляду людиноцентризму, сутності, змісту та ролі культури в цивілізаційному поступі людства, у розвитку, реформуванні й модернізації суспільства. Послідовно запроваджуючи в науковий обіг поняття «соціокультурний світ України», історик виходив із розуміння цілісності української цивілізації, в епіцентрі якої є надбання національної і світової культури, моральні цінності, котрі, своєю чергою, виступають основою національної та цивілізаційної ідентичності українства. Авторська інтерпретація українського світу вивела дослідника на осмислення його як продукту символічного універсуму й соціально-культурної реальності крізь призму їх взаємозалежності. Саме у цьому напрямі він трактує феномен атрибуції поняття «генеза» щодо таких об'єктів соціальної та психологічної теорії, як людина та культура, а поняття «цілісний» – до поняття «соціокультурний світ».

Знаковим рубежем і новим етапом наукових студій Михайла Федоровича стала його безпосередня, багато у чому ініціативна участь у задумі та реалізації великого наукового проєкту «Цивілізаційна історія українського народу» і створення разом з Л.М.Алексієвцем, В.О.Балухом, Я.С.Калакурою, В.П.Коцуром, О.О.Рафальським, О.А.Удодом циклу праць, присвячених теорії, методології, історіографії та історіософії цивілізаційного пізнання історії України, формуванню української локально-регіональної цивілізації, її антропологічного коду, цивілізаційного виміру культури й ментальності українського народу². Сім книг цього циклу невдовзі будуть доповнені завершальною колективною монографією «Цивілізаційна ідентичність українства: історія та сучасність».

Вагомим виявився особистий внесок ювіляра у цей проєкт, особливо в теоретико-методологічне обґрунтування категоріального апарату дослідження українського соціокультурного світу, його антропологічного коду, у висвітлення сюжетів, які стосуються давньої та середньовічної історії України, місця й ролі міфологічного мислення, архетипів, релігії в культурній антропології, у трактування таких явищ, як візантизм, маніхейство, маргінальність, олігархізація влади тощо.

Науково-дослідницька діяльність М.Ф.Юрія тісно ув'язується з освітнім процесом, в якому реалізуються авторські новації. Окремої уваги заслуговує його внесок у створення підручників і навчальних посібників із цілої низки гуманітарних дисциплін. Знайомлячись з

¹ Юрій М.Ф. Етногенез і ментальність українського народу. – К., 1998. – 267 с.; *Його ж.* Соціокультурний світ України. – К., 2003. – 700 с.; *Його ж.* Історія України: Навч. посіб. – К., 2004. – 252 с.

² Україна найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф.Юрій, Л.М.Алексієвць, Я.С.Калакура, О.А.Удод. – Кн.1. – Тернопіль, 2012. – 700 с.; Україна XIX – початку XXI ст.: цивілізаційний контекст пізнання / М.Ф.Юрій, Л.М.Алексієвць, Я.С.Калакура, О.А.Удод. – Кн.2. – Тернопіль, 2012. – 696 с.; *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Українська культура: цивілізаційний вимір. – К., 2015. – 496 с.; *Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф.* Ментальний вимір української цивілізації. – К., 2017. – 570 с.; *Балух В.О., Коцур В.П., Юрій М.Ф.* Соціокультурний феномен ранньомодерних Європи та України. – Чернівці, 2019. – 692 с.; Антропологічний код української культури і цивілізації: У 2-х кн. / О.О.Рафальський (кер. авт. кол.), Я.С.Калакура, В.П.Коцур, М.Ф.Юрій. – К., 2020. – Кн.1. – 432 с.; Кн.2. – 536 с.

їхніми назвами³ (більше десяти з грифом Міністерства освіти і науки), може виникнути питання: як одна людина змогла підготувати таку їх кількість, до того ж із різних дисциплін, з історії, політології, соціології, антропології, релігієзнавства та ін.? У цьому й феномен ученого, його виняткова працьовитість, різнобічність та енциклопедизм. Він урахує специфіку університетської освіти, яка орієнтує викладача на певний універсiоналізм, адже йому здебільшого доводиться читати лекції з різних предметів, до того ж національні підручники почали видаватися лише після відновлення незалежності України. Знаю цю проблему зі власного досвіду й відстоюю такий принцип: професор, який викладає той чи інший предмет, повинен мати, як правило, свій авторський підручник, посібник чи лекційний курс для студентів.

Невипадково про Михайла Федоровича з повагою, дуже тепло відгукуються колеги по роботі, студенти та аспіранти – як про високопрофесійного й талановитого викладача, наставника. Він із великою повагою ставиться до студентів як до партнерів, допомагає їм розібратися у складних світоглядних і життєвих питаннях. Його лекції фахово орієнтовані, мають творчий характер, екстраполюються на аналіз сучасних політичних та соціокультурних процесів і, як наслідок, викликають зацікавленість молодих людей, прищеплюють їм інтерес до дослідницької діяльності, стимулюють критичне мислення, творчу думку.

Співпрацюючи та спілкуючись з ювіляром, не міг не помітити, наскільки це багатогранна, високоінтелектуальна, надзвичайно цікава, організована, навіть педантична людина. Його колеги кажуть, що він мало відпочиває, зате винятково багато, плідно працює як науковець і педагог. У вільний час Михайло Федорович пише художні твори (починав із графіки) й поезію. Його акварелі сповнені високою духовністю, любов'ю до природи та людей, випромінюють багато світла й тепла. Будучи романтиком за вдачею, він упродовж усього життя в пошуку, намагається глибше пізнати людей і зрозуміти загадковість навколишнього світу, закономірності його розвитку, залишаючись при цьому інтровертом, який прислухається до себе, до своїх відчуттів та інтуїції. Перебуваючи в 1993 р. в Індії, ювіляр засвоїв практику медитації, не оминув можливості відвідати Тибет і столицю Непалу Катманду, щоб потрапити на зустріч із Далай-ламою.

Утіхою та натхненням для Михайла Федоровича є три дочки (дві з них, як і батько, займаються науково-педагогічною діяльністю), зяті та четверо онуків. Окрім того, він не пориває зв'язків зі своїм рідним селом, де збереглися батьківська хата й сад, залюбки доглядає їх, працює на городі.

Науково-педагогічну та громадську діяльність М.Ф.Юрія оцінено на державному рівні. Він – відмінник народної освіти, нагороджений медаллю Ярослава Мудрого Академії наук вищої школи України, а в 2008 р. отримав високе звання заслуженого діяча науки й техніки України.

Підсумовуючи сказане, видається доцільним наголосити, що професор М.Ф.Юрій належить до знакових постатей у сучасній українській гуманітаристиці, його дослідження україноцентричні, їм притаманний міждисциплінарний характер, вони перебувають на межі багатьох галузей знань про людину, а їх автор по праву вважається одним із лідерів у дослідженні історії української цивілізації, соціокультурного світу українства, його антропології, архетипів та ментальності.

Свій ювілей Михайло Федоровим зустрічає в розквіті сил, сповнений оптимізму, нових наукових планів. Українські історики й культурологи, які знають його особисто або за працями, колеги по роботі, учні та друзі зичать йому подальшої праці на ниві історичної науки й виховання студентської молоді, міцного здоров'я, наснаги, творчого довголіття!

³ Юрій М.Ф. Основи політології. – К., 2003. – 340 с.; *Його ж.* Соціологія. – К., 2004. – 548 с.; *Його ж.* Соціологія культури. – К., 2006. – 302 с.; *Його ж.* Людина і світ. – К., 2006. – 460 с.; *Його ж.* Політологія. – К., 2006. – 416 с.; *Його ж.* Релігієзнавство. – К., 2006. – 408 с.; *Його ж.* Історія світової та вітчизняної культури. – К., 2007. – 455 с.; *Його ж.* Антропологія. – К., 2008. – 424 с.; *Його ж.* Політична антропологія / М.Ф.Юрій, В.І.Павлюк. – К., 2008. – 408 с.; *Його ж.* Історія України. – К., 2008. – 262 с. та ін.

Геннадій Боряк (Київ)
Степан Віднянський (Київ)

До ювілею докторки історичних наук, професорки І.Матяш

На початку цього року з нагоди Міжнародного дня жінок і дівчат у науці (International Day of Women and Girls in Science), що за рішенням ООН відзначається у світі 11 лютого, у нашій країні практично вперше у широкому публічному дискурсі обговорювалося питання про місце й роль жінок у цій сфері людської діяльності.

До дискусій із важливого та актуального сьогодні питання активно долучилися представниці Національної академії наук України, і це цілком зрозуміло, адже понад 40% співробітників академічних установ складають саме вони. Як зазначив у своєму привітанні до Міжнародного дня жінок і дівчат у науці Президент НАН України акад. А.Загородній, «із прищепленою їм працьовитістю, наполегливістю, непохитною вірою, рішучістю та унікальним баченням вони очолюють наукові проекти, створюють життєво важливі лікарські засоби та комп'ютерні програми, досліджують Всесвіт і структуру ДНК, відкривають нові сторінки історії та культури нашої держави». Яскравим прикладом такого успіху українських жінок-науковиць стала творча біографія провідної наукової співробітниці Інституту історії України НАН України, докторки історичних наук, професорки, заслуженої діячки науки і техніки України Ірини Борисівни Матяш.

Звичайно, писати статтю до ювілею колежанки, яка в розквіті творчих сил сповнена нових наукових планів і багатьох перспективних задумів, справа не проста: може вийти ціла наукова поема-панегірик або статися певна недооцінка здобутків добре знаної в Україні та за її межами історичкині.

Отже насамперед декілька загальних даних. Народилася Ірина Матяш 18 квітня 1961 р. у Прилуках на Чернігівщині, у родині робітників – Бориса Петровича та Ганни Василівни Борщів. Від них, робітничої інтелігенції, в Ірини з дитинства проявилися потяг до книжок, до вивчення історії й культури рідного народу, зарубіжної літератури, любов до отчого краю. У 1978 р. вона закінчила Прилуцьку середню школу №1 – колишню 1-шу чоловічу гімназію, відому своїми випускниками В.Щербиною, С.Масловим, В.Ревуцьким та ін. Під дівочим прізвиськом опублікувала перші замітки в місцевій газеті «Правда Прилуччини», займалася радіоспортом і краєзнавством у Будинку піонерів, була активною учасницею клубу «чомушок» дитячої бібліотеки.

Згодом навчалася на філологічному факультеті (відділення російської мови й літератури) Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка (1978–1983 рр.). Відвідувала заняття відділення журналістики факультету суспільних професій, брала участь у роботі студентського наукового семінару під керівництвом проф. І.Я.Заславського, досліджувала творчий шлях І.Л.Андроникова, уперше прилучилася до роботи з історичними джерелами в архівах Києва, Москви. Дипломну роботу захистила на тему «Іраклій Андроников – фронтвий журналіст», отримала рекомендацію в аспірантуру. Але спочатку, упродовж десяти років, була викладацька робота в навчальних закладах Києва й області. Тоді молода вчителька досліджувала зі своїми учнями, майже ровесниками, пам'ятні місця Київщини, долі видатних українців, брала участь у перших конкурсах «Учитель року», за результатами яких у віці 27 років здобула звання вчителя-методиста.

У січні 1995 р. І.Б.Матяш прийняли на посаду заступника директора з наукової роботи новоствореного Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Вона, зокрема, була серед розробників концепції діяльності цієї першої наукової інституції в архівній галузі й організаторів роботи інституту, керувала науково-методичним семінаром з архівної справи, а паралельно займалася науково-дослідницькою роботою. У 1996 р. захистила кандидатську дисертацію на тему «Історіографічні та бібліографічні джерела українського героїчного епосу». Важливим напрямом діяльності заступниці директора з наукової роботи стала розбудова інституційних і міжнародних контактів установи. Тоді було закладено співпрацю з Національною бібліотекою України ім. В.І.Вернадського, Інститутом історії України та Інститутом української археографії НАН України, українськими й зарубіжними музеями, профільними закладами, професійними об'єднаннями Угорщини, Польщі, Німеччини, інших країн. Спільно з кафедрою спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка під керівництвом проф. Я.С.Калакури розпочалася підготовка навчально-методичного

комплексу з архівознавчих дисциплін для студентів вишів. У 1998 р. І.Б.Матяш отримала вчене звання старшої наукової співробітниці за фахом історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни. А у вересні 2001 р. в Київському національному університеті захистила докторську дисертацію на тему «Архівна наука і освіта в Україні 1917–1930-х рр.».

Після цього Ірину Борисівну призначили директоркою Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства. Разом із дружнім колективом вона наполегливо працювала задля авторитету установи. За дієвої підтримки керівництва архівної служби – проф. Р.Я.Пирога та Г.В.Боряка – було відкрито профільну аспірантуру, створено спеціалізовану вчену раду, підготовлено термінологічний довідник, пілотне видання «Архівної енциклопедії», навчальну літературу для вишів (у співпраці з проф. Г.В.Боряком, І.Н.Войцехівською, Я.С.Калакурою, К.Є.Новохатським, Р.Я.Пирогом). Співробітники наукової установи почали активніше займатися профільними дослідженнями, розпочалося створення архівознавчої школи І.Б.Матяш, відомими представниками якої можна назвати Л.Л.Левченко, Т.А.Клименко, В.П.Купченко, Р.І.Мельника та ін. За керівництва Ірини Борисівни було започатковано вивчення складу дипломатичного архіву України та архівної україніки. Інститут активно долучився до реалізації ідей Г.В.Боряка щодо створення серії архівних довідників нового покоління й розроблення концепції нових архівних установ – Центрального державного електронного архіву України, Центрального державного архіву зарубіжної україніки.

Одночасно І.Б.Матяш викладала архівознавство та джерелознавство в Державній академії керівних кадрів культури і мистецтв, Волинському національному університеті ім. Лесі Українки, Київському національному університеті театру, кіно і телебачення ім. І.К.Карпенка-Карого. Виконувала значну громадську роботу як віце-президентка Українського біографічного товариства, членкиня Українського історичного товариства, Наукового товариства імені Шевченка, перша заступниця голови правління Спілки архівістів України, відповідальна редакторка її друкованого органу – «Архівіст: Вісник САУ» (ініціювала реорганізацію цього інформаційного видання в науково-популярне, працювала над відновленням його систематичного виходу). У 2000 р. затверджена до складу комітету професійної освіти Міжнародної ради архівів, а наступного року обрана до колегії Державного комітету архівів України.

До незаперечних професійних досягнень Ірини Борисівни слід віднести вагомий внесок у розробку Концепції зарубіжної україніки, вона стала упорядницею та очільницею колективу упорядників фундаментального довідника «Архівна україніка в Канаді», виданого УНДІАСД і Канадським інститутом українських студій (Едмонтон, Альберта). Здійснивала керівництво розробкою Концепції підготовки і післядипломної освіти кадрів для архівних установ України, загальну редакцію посібників навчально-методичного комплексу з архівознавства: «Архівознавство: Підручник для студентів вищих навчальних закладів України» (2002 р.), «Нариси історії архівної справи в Україні» (2002 р.), «Хрестоматія з архівознавства» (2003 р.).

Позитивний відгук серед фахівців викликали індивідуальні монографії І.Б.Матяш з історії архівознавства: «Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви» (1997 р.), «Українська архівна періодика 1920–1930-х рр.: історія, бібліографія, бібліометрія» (1999 р.), «Архівна наука й освіта в Україні 1920–1930-х років» (2000 р.), «Архівна україніка в Канаді: історіографія, типологія, зміст» (2008 р.).

Ювілярка була головною редакторкою наукових видань «Студії з архівної справи та документознавства», «Пам'ятки»; серій «Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела», «Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки», заступницею головного редактора міжвідомчого наукового збірника «Архівознавство. Археографія. Джерелознавство», входила до складу редколегій журналів «Бібліотечна справа і краєзнавство», «Пам'ятки України», «Беларускі археографічні штогоднік», стала ініціаторкою серії видань «Бібліотека наукового щорічника "Україна дипломатична"» й авторкою першої монографії цієї серії «Надзвичайна дипломатична місія УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи» (2005 р., у співавторстві з Ю.Мушкою).

Упродовж 2009–2011 рр. І.Б.Матяш – перша заступниця голови Державного комітету архівів України – керівниця апарату. До кола її повноважень входив розвиток міжнародних зв'язків, наукових досліджень у сфері архівознавства. Великий внесок зробила в розширення доступу до архівів, формування веб-порталу Державного комітету архівів України, оновлення концепції журналу «Архіви України», поглиблення співпраці із зарубіжними архівами, іноземними дипломатичними представництвами, Канадським інститутом українських студій.

Згодом обіймала посади помічниці міністра юстиції України з питань архівної справи (2011–2013 рр.), начальниці відділу апарату Вищої ради юстиції (2013–2015 рр.) та водночас професорки кафедри дипломатичної і консульської служби Дипломатичної академії України при МЗС України (за сумісництвом, до 2017 р.), розробивши авторський курс із дипломатичного листування.

Із травня 2015 р. Ірина Борисівна працює в Інституті історії України НАН України на посаді провідної наукової співробітниці. Її наукові інтереси зосереджені на історії дипломатії та міжнародних відносин, української культури, загальній історії архівної науки, освіти, а також на біографістиці й міфології народів світу. У науковому доробку І.Б.Матяш понад 400 праць, у тому числі декілька десятків індивідуальних і колективних монографій, документальних збірників, навчальних підручників, посібників.

Колеги та друзі Ірини Борисівни захоплюються її інтенсивним, багатограним й українським науково-творчим життям, неймовірною працездатністю, ініціативністю, наполегливістю в роботі. Практично щороку з'являються нові індивідуальні монографії, збірники праць за її редакцією або впорядкуванням, з її ініціативи та за активної участі проводяться конференції, семінари, круглі столи, інші наукові заходи. Так, до 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. та 100-річчя сучасної української дипломатичної служби І.Б.Матяш опублікувала ґрунтовні монографії «Українська консульська служба 1917–1923 рр. як державний інститут: становлення, функціонування, персоналії» (2016 р.), «Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та посвякденність» (2019 р.), «Іноземні представництва в радянській Україні (1919–1991): протистояння і співпраця» (2020 р.). На підставі широкого кола історичних джерел у цих працях предметно висвітлено процес формування консульської служби національних урядів та їх функції, завдання й роботу як державних інститутів у 1917–1923 рр., основні напрями діяльності іноземних дипломатичних і консульських представництв на території України під час революційних подій 1917–1921 рр., особливості їх взаємодії з органами влади, а також функціонування іноземних дипломатичних і консульських представництв в УСРР–УРСР 1919–1991 рр. Значну увагу приділено характеристиці персоналій як вітчизняних, так й іноземних дипломатів. Цими працями започатковано новий важливий і перспективний напрям в історіографії українського державотворення, зовнішньої політики та дипломатії.

І.Б.Матяш також стала впорядницею і співавторкою виданих за результатами наукових конференцій збірників «Україна і Грузія у міжнародних відносинах: історія та спільні виклики сучасності» (2018 р.), «Україна і Китай: маловідомі сторінки історії та сучасність» (2018 р.), «Україна і Польща: шляхами міждержавних взаємин» (2019 р.), «Україна і Болгарія в історії Європи» (2019 р.), «Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність» (2020 р.), збірника архівних джерел «Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917–1924 рр.): документи і матеріали» (2010 р.) та ін.

На особливу увагу й схвалення заслуговує різнобічна громадська й міжнародна діяльність ювілярки. Зокрема їй належить ідея створення та розроблення концепції Наукового товариства історії дипломатії та міжнародних відносин. Від часу заснування у 2016 р. Ірина Борисівна очолює правління цієї громадської організації. Високий науковий авторитет керівниці, її інтелектуальний внесок у формування політики товариства, стратегічне планування діяльності забезпечили визнання не лише в Україні, а й за кордоном – представники 10 країн світу стали членами цього наукового осередку (а загалом їх майже 100). І.Б.Матяш ініціювала та курирує проект «Століття української дипломатії» (започаткований 2017 р.), що реалізується під патронатом МЗС України за участі закордонних дипломатичних установ нашої держави, іноземних дипломатичних представництв в Україні, організацій діаспори, Генеральної дирекції з обслуговування іноземних представництв. Відповідні заходи відбулися в Україні (Київ, Дніпро, Ніжин, Одеса, Львів, Ужгород, Харків, Черкаси, Острогож, Чернігів та ін.), Австрії, Білорусі, Болгарії, Греції, Грузії, Італії, Молдові, Німеччині, Туреччині, Румунії, Словаччині, Угорщині, Франції, Польщі, Швейцарії. Ірина Борисівна розробила концепцію наукових подій, забезпечила організацію конференцій, виступала з ключовими доповідями, співпрацювала зі ЗМІ, підготувала документальні виставки «Українська дипломатія 1917–1924 рр.: зародження національних традицій» (2017 р.), «Україна – Німеччина у 1918 р.: перші дипломатичні контакти» (2018 р.), «Українсько-польські відносини в 1917–1921 рр.: інституційна історія, етап становлення» (2019 р.), «Україна і Туреччина в 1918–1921 рр.: до століття взаємної дипломатичної присутності» (2018 р.), «Україна – Грузія: 100 років тому» (2018 р.), «Україна і Греція: 100 років дипломатичної присутності» (2018 р.), «Іноземні представництва в Києві в 1917–1919 рр.: початок міждержавних відносин» (2019 р.), «Досвід, куплений дорогою ціною: Боротьба за Україну засобами дипломатії: українські дипломатичні представництва в 1917–1926 рр.» (2020 р.). І.Б.Матяш координувала проведення наукових заходів, присвячених століттю встановлення дипломатичних відносин між Україною й Німеччиною 2018 р. (відбулися в Києві, Чернігові, Дніпрі, Харкові, Одесі, Львові, Берліні, Мюнхені), Україною та Грузією (Київ, Тбілісі, Батумі), Україною й Польщею (Київ, Ніжин, Острогож, Люблін, Краків, Варшава), Україною та Швейцарією (Київ, Берн, Базель, Фрайбург).

Велику увагу І.Б.Матяш й очолюване нею Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин приділяють маркуванню місць пам'яті української дипломатії в Україні та за кордоном. З її ініціативи й наукового забезпечення встановлено меморіальні дошки на честь перших дипломатичних установ УНР у Будапешті, Відні, Мюнхені. Ірина Борисівна власними зусиллями проводить експедиції з виявлення в європейських містах пам'ятних місць, пов'язаних із життям та діяльністю вітчизняних дипломатів 1917–1924 рр. Їй, зокрема, удалося віднайти в Німці місце поховання знаного французького кіноавангардиста і водночас представника української дипломатичної служби Ежена Деслава (Євгена Слабченка) та відшукати будинки (просп. Мон-Рабо, 20, 20 біс), де розташовувався створений ним перший український Дипломатичний архів. Разом з Українсько-французькою асоціацією Німці вона проводить роботу для відкриття меморіальної дошки на цій споруді. У Канаді, в архіві Осередку української культури і освіти ювілярка виявила рукопис Е.Деслава «Дипломатична історія України». Ця праця (з біографічним нарисом про автора, написаним І.Б.Матяш, та її науковими коментарями) побачила світ 2016 р. у видавництві «Кліо» в рамках програми «Українська книга». За дослідженнями Ірини Борисівни, окрім меморіальної дошки на будинку, де працювало перше українське консульство в Мюнхені, розташоване нині у цьому місті генконсульство України відновило могилу дипломата часів Української Держави та УНР В.Оренчука (цвинтар Вальдфрідгоф).

Говорячи про міжнародну діяльність І.Б.Матяш, слід також зазначити, що вона є співголовою Комісії істориків України й Болгарії, заступницею співголови Комісії істориків України та Угорщини, входить до складу Комісії для дослідження польсько-українських взаємин 1917–1921 рр., дійсна членкиня ВУАН у Канаді, учасниця фестивалю Французько-української асоціації Кот д'Азюр «Кобзар» у Німці, була стипендіаткою програми Австрійської агенції з міжнародної співпраці в освіті та дослідженнях (Львівське відділення), за якою 7–20 травня 2018 р. знайомилася з дипломатичними архівами у Відні (науковий керівник стажування – професор Віденського університету В.Мюллер).

Ювілярка входить до складу редколегій українських і зарубіжних наукових журналів та серіальних видань «Україна дипломатична», «Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки», «Archeion» (Польща), «Беларускі археграфічны штогоднік», «Архіви і справа водства» (Білорусь), «Межкультурные коммуникации» (Тбілісі), «Енциклопедичний вісник України», «Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К.Карпенка-Карого», «Сумський історико-архівний журнал» та ін.

І.Б.Матяш також опікується вихованням молоді, є засновницею й координаторкою транскордонного молодіжного форуму «Європейські цінності та культурна дипломатія: молодіжні зустрічі», що відбувається під патронатом МЗС України в партнерстві з Київським національним університетом ім. Тараса Шевченка, Генеральною дирекцією з обслуговування іноземних представництв та за фінансової підтримки представництва Фонду Ганса Зайделя в Україні. Упродовж 2019–2020 рр. відбулися українсько-білоруський, українсько-молдовський, українсько-грузинський форуми. Ірина Борисівна як професорка Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова залучає студентів до активного опанування професії в безпосередньому контакті з представниками фахового середовища, проводить практичні заняття за авторським проектом «Архівний марафон». Вона підготувала 14 кандидатів та 1 доктора історичних наук, які працюють в архівній системі та у закладах вищої освіти.

Звичайно, така інтенсивна, багатогранна і плідна діяльність Ірини Борисівни Матяш не залишається непоміченою в науковому середовищі, громадській й державою. Вона стала лауреаткою премій Головархіву України ім. В.І.Веретенникова (2000 р.), НАН України ім. М.І.Костомарова (2001 р.), нагороджена почесною грамотою Кабінету Міністрів України (2004 р.), грамотою Верховної Ради України (2009 р.), подякою (1999 р.) та почесною відзнакою «За досягнення в розвитку культури і мистецтв» Міністерства культури і мистецтв України (2004 р.), почесними знаками «Софія Русова», «За наукові досягнення» (2008 р.) Міністерства освіти і науки України, нагрудним знаком «Знак пошани» (2004 р.) та подякою КМДА (2002 р.), почесною відзнакою Генеральної дирекції Київської міської ради з обслуговування іноземних представництв (2004 р.), почесною грамотою Міністерства юстиції України (2012 р.), нагрудним знаком посольства Білорусі в Україні «За дружбу і співробітництво» (2019 р.) та ін. За внесок у дослідження історії дипломатії І.Б.Матяш нагороджено почесними грамотою (2007 р.) та відзнакою III ступеня (2010 р.) Міністерства закордонних справ України.

Щиросердно вітаючи Ірину Борисівну з ювілеєм, побажаємо їй здоров'я, добра й нових творчих звершень у справі вивчення дипломатичної історії на користь української історичної науки та підвищення міжнародного іміджу нашої країни!

Надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ

Арад І.

Катастрофа свресів на окупованих територіях
Совєтського Союзу (1941–1945). – Днепропетровск;
Москва: Ткума, Холокост, 2007. – Т.1–2

Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі
суперечливих очікувань / За ред. О.М.Майбороди. –
К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2019. –
232 с.

Гончаренко О.М.

Проблема колабораціонізму на теренах
Райхскомісаріату «Україна» та військової зони окупації
в сучасній вітчизняній історіографії; інституційне
визначення змісту та форм співпраці, основні тенденції
історичних реконструкцій (1991–2019 рр.) / Наук. ред.
О.Є.Лисенко. – К.: Ін-т історії України НАН України,
2020. – 188 с. (серія «Україна. Друга світова війна.
1939–1945»)

Гулько І.

Солєний – Тор – Славянск: Матеріали для изучения
города. – К., 2019. – 496 с.

Гуржій О.

Західна Європа та Гетьманщина в середині
XVII–XVIII ст.: Соціально-економічні аналогії,
закономірності, специфіка / Відп. ред. В.А.Смолий. –
К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 128 с.

Жулинський М.

Нація. Культура. Література: Національно-культурні
міфи та ідейно-естетичні пошуки української
літератури. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Наук. думка, 2020. –
647 с.

Історія давньої зброї: Дослідження 2018: 36.
наук. пр. Третьої міжнар. зброєзнавчої конф. (Київ,
12–14 черв. 2018 р.) / Упор. Д.В.Гоїчкін; гол. редкол.
М.Ф.Дмитрієнко. – К.: Ін-т історії України НАН
України, 2020. – 412 с.

Історія української літератури. – Т.7:
Література 80–90-х років XIX ст. – Кн.1. –
К.: Наук. думка, 2020. – 532 с.

Клос В., протоіерей

Автокефалія української церкви: огляд від Хрещення
до Синодального Томосу. – К., 2019. – 189 с.

Когут З.

Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської
столиці XVII – початку XVIII / Упор. і відп. ред.
В.Мезенцев. – Торонто: Гомін України, 2020. –
35 с.

Кременчук у жорнах репресій / Авт. кол.: С.Сезін,
Л.Бутко, В.Ширай та ін. – Кременчук, 2020. – 200 с.

Кульчицький С.

Росія і Україна в перший рік після повалення
самодержавства: деконструкція більшовицького міфу
про революцію / Відп. ред. В.А.Смолий. – К.: Ін-т історії
України НАН України, 2021. – 244 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.):
Матеріали до бібліографістики. – Т.1: 1880–
1889 рр. – Дрогобич: Коло, 2015. – 640 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): Матеріали до
бібліографістики. – Т.2: 1890–1894 рр. – Дрогобич:
Коло, 2016. – 608 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): Матеріали до
бібліографістики. – Т.3: 1895–1899 рр. – Дрогобич:
Коло, 2017. – 712 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): Матеріали до
бібліографістики. – Т.4: 1900–1904 рр. – Дрогобич:
Коло, 2018. – 824 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): Матеріали до
бібліографістики. – Т.5: 1905–1909 рр. – Дрогобич:
Коло, 2019. – 768 с.

Курилишин К.

Часопис «Діло» (Львів, 1880–1939 рр.): Матеріали до
бібліографістики. – Т.6: 1910–1914 рр. – Дрогобич:
Коло, 2020. – 696 с.

Лиман І., Константінова В.

Грецька громада та консули Греції у Бердянську XIX –
початку XX ст. – Мелітополь, 2020. – 494 с. (серія
«Історія іноземних консульств на Півдні України»,
вип.5)

Машкевич С.

Історія київського міського транспорту (кінець XIX –
початок XXI ст.). – К.: Варто, 2019. – 680 с.

Миколаївщина у вирі революційних подій:
травень 1918 р. – квітень 1919 р.: Док. та мат. /
Упор.: Л.Л.Левченко, В.В.Шукін; відп. ред.
Г.В.Папакін. – Миколаїв: Іллон, 2020. – 704 с. (серія
«Миколаївщина: 100-річчя подій Української революції
1917–1921 рр.»)

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і
знахідки / Відп. ред. С.В.Віднянський. – Вип.29. – К.:
Ін-т історії України НАН України, 2020. – 341 с.

Николаєв С.Л.

«Слово о полку Игореве»: реконструкція
стихотворного текста. – Москва; Санкт-Петербург:
Нестор-История, 2020. – 640 с.

Пирожков С., Хамітов Н.

Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до
нового світогляду і буття людини. – К.: Наук. думка,
2020. – 256 с.

Плєскан Ю.

Нариси з історії москвофільства на Галичині (середина
XIX – початок XX ст.). – Івано-Франківськ: НАІР,
2020. – 108 с.

Побутова магія східних слов'ян

за археологічними даними: Нариси / Відп. ред., авт.-
упор. С.А.Горбаненко. – К.: Наук. думка, 2020. –
176 с.

Право і прогрес: запити громадянського
суспільства / За заг. ред. Н.М.Онїщенко. – К.: Наук.
думка, 2020. – 368 с.

Правова політологія: проблеми концептуалізації та інституціоналізації / За ред. І.О.Кресіної. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, 2019. – 288 с.

Присяга Гадацького полку 1718 р. / Гол. ред. Г.В.Папакін; упор., передм., ком. І.Синяка. – Т.1, ч.3: Джерела до вивчення козацтва. – К., 2021. – 568 с.

Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. / Гол. ред. В.Верстюк. – Вип.15. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2021. – 248 с.

Проблеми історії війн і військового мистецтва / Відп. ред. Л.Войтович. – Вип.2. – Л.: Ліана-М, 2019. – 252 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип.30. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 201 с.

Пролєсв С.В.
Влада і суспільство: постмодерна перспектива. – К.: Дух і літера, 2021. – 360 с.

Розумовські зустрічі / Гол. ред. В.М.Бойко. – Вип.7. – Чернівці: Сівєрський центр післядипломної освіти, 2020. – 204 с.

Санніков С.В.
Популярна історія християнства: Двадцять століть у дорозі: Незакінчена п'єса в 6 діях із прологом і епілогом. – К.: Самміт-Книга, 2012. – 480 с.

Сас П.
Петро Конашевич-Сагайдачний: Чесний лицар. – К.: Парламентське вид-во, 2020. – 560 с. (серія «Політичні портрети»)

Сівєрщина гетьманських часів / Упор.: о. Ю.Мицик, І.Тарасенко. – Т.2: Перша чверть XVIII ст. – К.: Фоліант, 2020. – 602 с.

Сівєрщина гетьманських часів / Гол. упор. о. Ю. Мицик. – Т.3: 1726–1740 рр. – К.: Фоліант, 2020. – 332 с.

Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка: Корпус документів (1847–1859): Факсиміле / Упор.: Г.Боряк, Л.Демченко; відп. ред. В.Смолій. – Кн.1. – К.: Арії, 2020. – 880 с.

Слідчо-наглядові справи Тараса Шевченка: Корпус документів (1847–1859): Факсиміле / Упор.: Г.Боряк, Л.Демченко; відп. ред. В.Смолій. – Кн.2. – К.: Арії, 2020. – 879 с.

Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика / Гол. ред. В.Смолій; відп. ред. В.Даниленко; ред.-упор. В.Швидкий. – Вип.25. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 416 с.

Україна – Швейцарія: маловідомі сторінки історії та сучасність / Співгол. редкол.: В.Смолій, А.Рибченко. – Берн; К.: Ін-т історії України НАН України, 2020. – 236 с.

Україна як цивілізаційний суб'єкт історії та сучасності: Національна доповідь / Гол. редкол. С.І.Пирожков; редкол.: В.А.Смолій, Г.В.Боряк, Я.В.Верменич та ін. – К.: Ніка-Центр, 2020. – 356 с.

Чикаленко Є.
Щоденник (1919–1920) / Упор., авт. передм. І.Старовойтенко. – К.: Темпора, 2011. – 720 с.

Чорноморська минувшина / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.15. – Одеса, 2020. – 163 с.

Чухліб Т.
Козаки та яничари: Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. – Вид. 2-ге, доп. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2020. – 446 с.

Kulchytsky S.
Holodomor 1932–1933: Volker mord in der Ukraine. – Erfurt, 2020. – 47 S.

Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej XX w. / Pod red. W.Roszkowskiego, J.Kofmana. – Warszawa: In-t Studiów Politycznych PAN, Oficyna Wyd. RYTM, 2004. – 1453 s.

Turek V., Kovalenko S.
České stopy na Ukrajině: Dějiny české vesnice Malá Zubovščina. – Kn.II. – Praha: Ministerstvo vnitra České republiky, 2018. – 592 s.

Wojna – Wojsko – Bezpieczeństwo: poprzez stulecia i epoki: Studia i materiały. – T.IV. – Oświęcim: Napoleon V, 2019. – 295 s.

Літературу підбрали: завідувачка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Муха та головна бібліографка відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- Rychka V. (Kyiv).** From the History of City (Self)Governance of Kyivan Rus..... 4
- Voloshchuk M. (Ivano-Frankivsk).** Ruthenian Burghers of Lesser Poland Towns During the Thirteenth – Fourteenth Centuries: Problems of Search and Identification 19
- Donik O. (Kyiv), Opria B. (Kamianets-Podilskyi), Fedkov O. (Kamianets-Podilskyi).** Political Parties and the Peasantry in the Ukrainian Provinces of the Russian Empire in the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries: Sociomental and Institutional Factors of Interaction 29
- Romanov S. (Luts'k).** The Lesia Ukrainka's Historical Discourse: Literature as a Form of Cognition (To the 150th Anniversary of His Birth) 48
- Klymenko N. (Kyiv), Dudar O. (Kyiv), Bezzub Yu. (Kyiv).** Gender Representations and Practices in Bukovyna of the Late Nineteenth – Early Twentieth Centuries in the Light of O.Kobylianska's Ego-Documents 65
- Avtushenko I. (Kyiv), Buhlai N. (Mykolaiv).** Conformism and Nonconformism of the Creative Intelligentsia in Soviet Ukraine in the 1920s – 1930s: the Problem of Choice 80
- Komarnitskyi O. (Kamianets-Podilskyi), Nedoshytko I. (Ternopil).** Bolshevization of Students of Pedagogical Education Institutions of National Minorities in Ukrainian SSR in the 1920s – 1930s: Purpose, Means, Tasks 93
- Vronska T. (Kyiv), Pylypchuk V. (Kyiv), Belaniuk M. (Kyiv).** Civil Population of Soviet Ukraine in Sight of Military Tribunals: Regulation of Penal Practices (1918–1959) 112
- Potapenko R. (Perciaslav).** Scientific and Educational Intelligentsia in the Ideological Transformations of the Perestroika 129

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- Boriak H. (Kyiv), Lobuzina K. (Kyiv), Yurkova O. (Kyiv).** Digital Archives of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine (Holodomor Digital Archives) As a Universal Source Network Resource: Documentary and Visual Segments of the Project 138
- Savchuk I. (Kyiv).** Formation of Geohistory As an Interdisciplinary Direction in French Humanities of the Second Half of the Twentieth Century 154

SUPPORT for HISTORY LECTURER

- Kulchytskyi S. (Kyiv).** The Lenin's State-Commune as an Instrument for Construction of the Distorted World 167

MISCELLANEA

- Rusyna O. (Kyiv).** On the Issue of Kyivan Chronicle-Writing in the Fourteenth – Seventeenth Centuries 186

BOOK REVIEWS and SURVEYS

- Shevchenko Scientific Society: Encyclopedia. – Vol.1–4 (**O.Yas, Kyiv**) 196
- Bazhan O. Petro Shelest: "I Believe in the Prosperity of My Own Ukraine..." (**R.Pyrih, Kyiv**) 199
- Kudriachenko A. Federal Republic of Germany: Principles of Democratic Ascent (**A.Martynov, Kyiv**) 207
- Anthropological Code of Ukrainian Culture and Civilization (**L.Buriak, Kyiv**) 211

CHRONICLES

- Shnitsler I. (Uzhhorod), Borovets I. (Kamianets-Podilskyi).** International Scientific Online Conference "Actual Problems of History and International Relations (In Honor of S.V.Vidnianskyi)" 217
- Niemchenko I. (Odesa).** 13rd Readings in Memory of Professor P.Yo.Karyshkovskiy 223

ANNIVERSARIES

- Vehesh M. (Uzhhorod), Ivanenko O. (Kyiv).** To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of NAS of Ukraine S.Vidnianskyi 225
- Kalakura Ya. (Kyiv).** To the 70th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor M.Yurii 231
- Boriak H. (Kyiv), Vidnianskyi S. (Kyiv).** To the Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor I.Matiash 234

- Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine 238